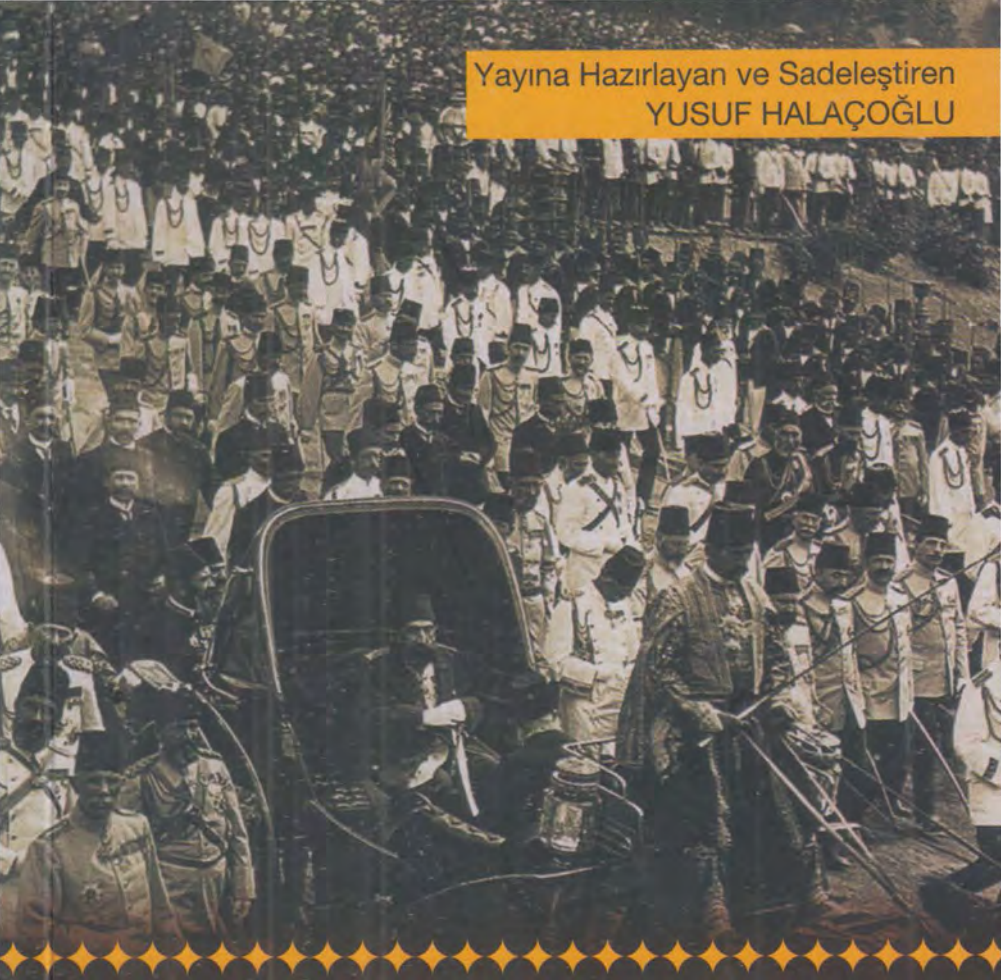
Yayına Hazırlayan ve Sadeleştiren
YUSUF HALAÇOĞLU

SULTAN ABDÜLHAMİD'E ARZLAR
(MA'RÛZÂT)

AHMED CEVDET PAŞA

bky

AHMED CEVDET PAŞA

SULTAN ABDÜLHAMİD'E ARZLAR (MA'RÛZÂT)

YAYINA HAZIRLAYAN VE SADELEŞTİREN
YUSUF HALAÇOĞLU

Sultan Abdülhamid'e Arzlar (Ma'rûzât)

Ahmed Cevdet Paşa

Yayına Hazırlayan ve Sadeleştiren
Yusuf Halaçoğlu

Kapak Tasarım
FİKİREVİM

İç Tasarım
Adem Şenel

© Yayın Hakları,
Babıali Kültür Yayıncılığı'na aittir.

1. Baskı: Ocak 2010
2. Baskı: Ocak 2014
3. Baskı Ekim 2019

ISBN: 978-9944-118-95-8

Sertifika No: 12393

babıali kültür yayıncılığı
Kayabaşı Bulvarı Emlak Konut Başakşehir Evleri 1. Etap, 1. Kısım
A3 Blok No: 3 Başakşehir - İSTANBUL
Tel: 0 212 438 47 78 Faks: 0 212 438 57 78
GSM: 0 507 925 14 49
www.bky.market.com • bky@bky.com.tr

Baskı ve Cilt
Ege Reklam Basım Sanatları San. Tic. Ltd. Şti.
Esatpaşa Mah. Ziyapaşa Cad. No: 4/1 Ataşehir/İstanbul
Tel: 0216 470 44 70 Faks: 0216 472 84 05
Matbaa Sertifika No: 12468

AHMED CEVDET PAŞA

SULTAN ABDÜLHAMİD'E ARZLAR (MA'RÛZÂT)

YAYINA HAZIRLAYAN VE SADELEŞTİREN
YUSUF HALAÇOĞLU

TARİH

babıalı kültür yayıncılığı

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR 7
SUNUŞ 9
MA'RÛZÂT HAKKINDA 11

İKİNCİ CÜZDAN

Ek 17
Üç Meslek 18
Politik Durum 20
Malî Durum 22
Kâğıt Paranın Piyasadan Çekilmesi Çalışmaları 34
Hazinenin borçlanması meselesi 35
Rumeli Teftişi 36
Üzüntü Verici Olaylar 41
Sultan Abdülaziz Han Devri 48
Bazı Siyasî Durumlar 57
Şirvanîzâde'nin ilk dönemleri ve Diğer Bazı Siyasî Durumlar 61
Kâğıt paranın kaldırılması 64
Vekillerin Hal ve Durumları 65
Görev değişiklikleri 70

ÜÇÜNCÜ CÜZDAN

Mısır Seyahati 73
Beldelerin Teftişi 76
Hersek'e ve Oradan da Bosna'ya Hareketim 77
Çiftliklerle ilgili işler 80
Nevahi-i Âsiye'de Durum 85
Zabtiye Teşkilâtının (Jandarma) Düzenlenmesi Meselesi 92
Bosna-Hersek'te Âskerî Islahat 95
Bosnadan Dönüşümde Meydana Gelen Olaylar 126
Kozan Seferinin Beşlangıcı 129
Kozan'ın Durumu 135
Gâvurdağı Bölgesinin Durumu 140

DÖRDÜNCÜ CÜZDAN

Fırka-i Islâhiye ile İskenderun'a Gidiş 149
Geçici Olarak İstanbul'a Dönüş 191
Kadıaskerlik Görevimin Vezirliğe Çevrilmesi 193
Haleb'e Gidiş 196
Zeytun Kazası'nın Kurulması 202
Gâvurdağı'nın Islahatının tamamlanması 203
Netice 205

BEŞİNCİ CÜZDAN

Halep Zabtiyesinin Düzenlenmesi 207
Ecnebilerin Osmanlı Devleti'nde Emlâk Almalarına İzin Verilmesi 212
İstanbul'da Durum 214
Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin Kaldırılmasıyla yerine
Şûrâ-yı Devlet ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliye Dairelerinin Kurulması 216
Adliye Teşkilâtının Kurulması 217
Mecelle Cemiyeti'nin Kuruluşu 217
Görevden alma ve atamalar 219
Ek 222
Mecelle Cemiyetinin Bâbı Fetvaya nakli 223
Takvimü'l-Edvar 224
Söz Arası 226
Bazı siyâsî değişiklikler 227
Ek 255
Sonuç 256
Hikmet 258

EKLER

Ek-I Ma'rûzât Örnek Sayfalar 261
Ek-II Ma'rûzât'ı Takdim Arîzaları 273
Ek-III Haritalar 276

Dizin 279

KISALTMALAR

Bkz.	: bakınız
BOA	: Başbakanalık Osmanlı Arşivi
İA	: İslâm Ansiklopedisi
ks.	: kısım
ktp.	: kütüphane
nr.	: numara
s.	: sahife
TM	: Türkiyat Mecmuası
ts.	: tasnif
TTEM	: Türk Tarih Encümeni Mecmuası
TTK	: Türk Tarih Kurumu

SUNUŞ

Elinizdeki kitap, Osmanlı Devleti'nin son dönemine ait, bizzat olayların içinde yer alan Ahmed Cevdet Paşa tarafından kaleme alınmıştır. Daha önce 1980 yılında orijinal metniyle yayımladığım bu değerli eser, dilinin herkesçe ve özellikle de gençler tarafından anlaşılır biçimde olmaması nedeniyle, geniş halk kitlelerine ulaşamamıştır. Bu defaki baskısı, olabildiğince metne ve üsluba sadık kalarak sadeleştirilmiş bir yayınıdır.

Ahmed Cevdet Paşa'yla ve Ma'rûzâtla ilgili bilgiler kitabın hemen girişinde "Ma'rûzât Hakkında" başlığı altında verilmiştir. Bu sebeple burada kısaca eserin son dönem tarihi açısından önemine değineceğim.

Eser, Tanzimat'tan başlayıp, II. Abdülhamit devrine kadar gelen dönemi kapsamaktadır. II. Abdülhamid'in isteği üzerine devrin tarihini ve âdeta bir değerlendirmesini yapan Cevdet Paşa, bu değerlendirmelerini Padişah'a sunduğu için adına Ma'rûzât adını vermiştir. Bu nedenle kitabın sadeleştirilmiş bu yayınında ismi "Sultan II. Abdülhamid'e Arzlar" şeklinde konmuştur.

Eserde o döneme ait olaylar ve bilhassa Cevdet Paşa'nın bizzat kendisi tarafından gerçekleştirilen Bosna-Hersek ve Kozan dağları ıslahatları gibi pek çok ilginç konu yer almaktadır. Ayrıca İstanbul'un genel durumu, Osmanlı Devleti'nin malî vaziyeti, dış devletlerle olan ilişkiler ve bu devletlerin Osmanlı devleti hakkında düşündükleri ve müdahaleleri, devlet adamlarının zevk ve eğence hayatları, bazı ahlâkî durumlar, devlet içindeki rüşvet meseleleri yer almaktadır. Ayrıca üst düzey devlet yöneticilerinin eşleri

arasındaki dedikodu tarzındaki bilgiler, çevrilen entrikalar, yönetimle ilgili alınan yeni kararlar ile başta medeni hukuk konuları olmak üzere çeşitli sosyal konularda bilgiler de bu eserde bulunmaktadır.

Yukarıda belirttiğim konular hakkında Cevdet Paşa'nın verdiği bilgiler, Osmanlı Devleti'nin neden çöktüğünün anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Hatta meydana gelen olayların ve devletin içinde bulunduğu durum, Birinci Dünya Savaşı olmasa da Osmanlı Devleti'nin yıkılacağını göstermesi açısından büyük önem taşımaktadır.

Tarih geçmiş olaylardan dersler çıkararak geleceğimizi daha aydınlık hale getirecek bir bilim dalıysa, yakın geçmişimiz olan Osmanlı Devleti'nin yıkılma sürecini iyi takip etmemiz ve dersler çıkarmamız gerekir. Bu açıdan ele aldığımızda Cevdet Paşa'nın bu eseri, bize çok güzel bir örnek olmaktadır. Meselâ Osmanlı gümrüklerinin ecnebilerin kontrolüne verilmesi, ecnebilere toprak satımı meselesi, yerel yönetimlerle ilgili zafiyet, devlet adamları arasındaki rekabet ve yetersiz kişilerin yönetimin çeşitli kademelerine getirilmesi gibi pek çok konu, bize ders olacak mahiyettedir.

Eserde belki pek çok kişinin karşı çıkacağı konular da yer almaktadır. Ancak tarihin, gerçekçi ve objektif olarak ele alınması ve değerlendirilmesi halinde bize faydalı bir bilim dalı olacağı unutulmamalıdır.

Okuyuculara yeni ufuklar açması dileğimle...

"MA'RÛZÂT" HAKKINDA

XIX. yüzyılın meşhur devlet adamı ve âlimlerimizden Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895), bugüne kadar çeşitli yönleriyle birçok araştırmacı tarafından incelenmiştir[1]. Bu bakımdan burada, onun siyâsî ve ilmî hayatı hakkında bilgi vermek yerine, tarihçilik vasfı üzerinde kısaca durmak daha uygun görülmüştür.

Çeşitli meselelere olan hakimiyeti ve geniş kültürü dolayısiyle dâima başvurulan bir şahsiyet olan Cevdet Paşa'nın hukukî ve edebî faaliyeti yanında, tarih konusundaki eserleri, literatürümüzde önemli bir yere sahiptir[2].

Cevdet Paşa'ya göre, tarih, terbiye ve telkin bakımından büyük önem taşır; bu gayeye hizmet edebilmek için de tarihçi, son derece tarafsız olarak hâdiselerin doğrularını yanlışlarından, lüzumlularını lüzumsuzlarından ayırmalı; olayların gerçek sebeplerini bularak, birbiriyle karşılaştırmalı, eserlerini sâde ve açık bir dille yazarak anlaşılır bir ifâde

---

1 Cevdet Paşa'nın otobiyografisi, en geniş şekliyle ***Tezâkir'in*** 40. "Tezkire"si (M. Cavid Baysun neşri, Ankara 1967) ve ondan naklen kızı Fatma Aliye Hanım'ın kitabında ***(Ahmed Cevdet Paşa ve zamanı,*** İstanbul 1332) ve kısmen de ***Ma'rûzât'ta*** bulunmaktadır.
Paşa'nın biyogra si için en dikkatli inceleme Alî Ölmezoğlu'na âiddir: ***Cevdet Paşa'nın hayatı ve eserleri,*** Mezuniyet tezi (1939), Türkiyat Enstitüsü, nr. 9; ***"Cevdet Paşa"*** maddesi, ***İA,*** III, 114-123. Bunlardan başka ayrıca bkz. Ebülulâ Mardin, ***Medenî hukuk cephesinden Ahmed Cevdet Paşa,*** İstanbul 1946; M. Cavid Baysun, "Cevdet Paşa, Şahsiyetine ve ilim sahasındaki faaliyetine dâir", ***TM,*** XI (1954), 213-230; M. Şakir Ülkütaşır, ***Cevdet Paşa, Hayatı ve eserleri,*** Ankara 1954; Ümid Meriç, ***Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet görüşü,*** Doktora tezi, İstanbul 1975 ve bunlarda zikr edilen diğer incelemeler.

2 Ahmed Cevdet Paşa'nın tarihî, hukukî, edebî ve filolojik konularda pek çok eseri bulunmaktadır. Bunlardan en önemlileri aşağıdadır: ***Tarih-i Cevdet*** (1271-1309 arasında müteaddid defalar farklı basılmıştır); ***Tezâkir-i Cevdet*** (M. Cavid Baysun neşri, I-IV, TTK yayınları, Ankara 1953-67); ***Kısâs-ı Enbiyâ ve tevârih-i hulefa,*** ilk altı cüzü Cevdet Paşa zamanında (1291-1323)* son altı cüzü kızı Fatma Aliye Hanım tarafından (1331) neşredilmiştir; ***Kırım ve Kafkas Tarihçesi,*** İstanbul 1307; ***Düstur,*** İstanbul ***1219; Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*** (birçok defalar basılmıştır); ***Şerh-i Kitâbü'l-Emânât,*** İstanbul 1306; ***Takvimü'l-edvâr,*** İstanbul 1287; ***Mukaddime-i İbn Haldun'un Fasl-ı sâdisinin tercümesi,*** İstanbul 1277.

kullanmalıdır. Kendisi de bu tarih anlayışına bağlı kalmaya çalışmış, vak'anüvisliğinde (1271-1282) ve ardından kaleme aldığı eserlerinde, kaynakları kuvvetli bir mantık ve muhakeme ile sorgulayarak, olayları birbiriyle karşılaştırıp bundan sonuçlar ve dersler çıkarmaya çalışmıştır. Eserlerini umumiyetle sâde dille yazmaya çalışmışsa da *Tarih-i Cevdet'in* ilk beş cildi nisbeten eski tarih yazıcılarını hatırlatacak bir üslûpta ağdalı yazılmış, ancak sonraki ciltlerinde daha sâde bir dil kullanılmıştır.

Cevdet Paşa'nın 30 senelik bir çalışmasının ürünü olan *Târih-i Cevdet (Tarih-i Vekayi-i Devlet-i Aliyye)*, 1188 (1774) Kaynarca muahedesinden -ki bu tarih *Vâsıf Tarihi'nin* sonudur- 1241 (1825) Vak'a-i Hayriyye'ye kadar olan devreyi kapsar. Encümen-i Dâniş'in bir Osmanlı Tarihi yazılması hususunda bir karar alması ve yukarıda zikredilen yıllar arasındaki devrin tarihini yazmak işini de Cevdet Efendi'ye vermesi üzerine Cevdet Paşa meşhur 12 ciltlik eserini vücuda getirmiştir[3]. Onun diğer bir eseri olan *Tezâkir-i Cevdet* ise, vak'anüvisliği zamanındaki önemli hâdiselere dâir tuttuğu ve halefi Lûtfi Efendi'ye gönderdiği 39 tezkireden meydana gelen notlarından teşekkül etmiştir. Cevdet Paşa, çok gizli tutulmasını ihtar ederek Lûtfi Efendi'ye gönderdiği bu tezkirelerde, devrin siyâsî çehresini, devlet yöneticilerini ve bunların birbiriyle ve sarayla olan ilişkilerini açıkça kaydetmiştir[4].

Cevdet Paşa'nın, 1255-1293 (1839-1876) yılları arasındaki tarihî ve siyâsî hâdiselerin hulâsasının yazılmasını şifahî olarak isteyen II. Abdülhamid'in emriyle kaleme aldığı[5] ve Pâdişâh'a sunulması dolayısiyle *Ma'rûzât* ismini verdiği eseri, cüzdanlar hâlinde bulunmaktadır[6]. Sâde bir dil-

3 Cevdet Paşa bu eserini daha vak'anüvis olmadan yazmaya başlamış ve vak'anüvis olduktan sonra da devam etmiştir. Birçok defalar basılan eserin en mükemmel baskısı ***"tertîb-i cedîd"***, yani 1309 tabıdır.

4 ***Tezâkir-i Cevdet*** ve muhtevası hakkında geniş bilgi için bk. ***Tezâkir***, I, s. IX-XVI.

5 Cevdet Paşa, 1. cüzdanını Pâdişâh'a sunduğu arîzasında belirttiği gibi, Ma'rûzât'ı: ***"Tanzîmât-ı hayriyye'den sonra cilveger-i mücellâ-yı zuhur olan husûsât-ı mühimmenin hülâsası şifahen şeref-sudûr olan irâde-i seniyye-i hazret-i zıllullâhi îcâb-ı âlîsi üzre..."*** kaleme almıştır (Bkz. Başbakanlık Arşivi, Yıldız Tasnifi, Kısım nr. 18, Evrak nr. 1873, Zarf nr. 93, Karton nr. 39; Ayrıca bkz. Ek II/a).

6 Cevdet Paşa'nın ***Ma'rûzât'ı*** takdim arîzaları, BA, Yıldız tasnifinde (Bkz. Kısım nr. 18, Evrak nr. 1873, Zarf nr. 93, Karton nr. 39) olup, bunlardan I, II ve IV. cüzdanların takdimine âid olanları elimizdedir (Bkz. Ek II/a-b-c).

le ve 5 cüzdan hâlinde kaleme alınan *Ma'rûzât*'ın, Cevdet Paşa'nın padişaha sunumlarından anlaşıldığına göre birinci cüzdanı Tanzîmât'dan Abdülmecid'in saltanatı sonlarına (1273) kadar (Bkz. Ek-İI/a); ikinci cüzdan, 1273 yılından Abdülaziz Han'ın ilk devirlerine (1279) kadar (Bkz. Ek-II/b); üçüncü cüzdan 1279'da Sultan Abdülaziz'in Mısır seyahatinden, 1281 yılında Fırka-i İslâhiyye'nin İskenderun'a çıkışına kadar; dördüncü cüzdan 1281'den 1283 yılına kadar; beşincisi ise, Haleb zabtıyesinin kuruluşundan (1283), II. Abdülhamid'in saltanatının ilk devirlerine kadar (1293) gelmektedir.

Ma'rûzât, II. Abdülhamid'in tahttan indirilişine kadar (1327) onda kalmış, tahttan indirilmesinden sonra Yıldız evrakı arasında ele geçmiştir; fakat bu arada I. cüzdan kaybolmuştur. Bugün, II-V. cüzdanların iki eksik takımı mevcuddur: Bunlardan Sultan Hamid'e takdim olunan takımın III-IV. cüzdanlarına âid defterler, Türk Tarih Kurumu Kütüphânesi'nde olup[7], üzerlerinde Cevdet Paşa'nın kendi el yazısiyle düzeltmeleri bulunmaktadır. Ahmed Refik Altınay bu defterlerin metnini *Türk Târih Encümeni Mecmuası* (TTEM)'nda neşr etmiştir[8]. İstanbul Belediye Kütüphânesi'ndeki "Cevdet Paşa evrakı" (nr. 22-25) arasında bulunan Cevdet Paşa'nın elyazısiyle yazılmış 4 defter tutan *Ma'rûzât* müsveddeleri ise, IV ve V. cüzdanları ihtiva etmektedir. Bütün bu cüzdanlara âid birer örnek sahife kitabın sonuna konmuştur (Bkz. Ek-I). Bu nüshalar dışında Mahmud Kemal İnal'ın eserlerinde kullandığı belirtilen bir takımın kaybolduğu sanılmaktadır (Bkz. Ali Ölmezoğlu, *"Cevdet Paşa"* maddesi, *İA*, III, 121). Bu sebeple neşir sırasında, eldeki bu yazma nüshalardan faydalanılmış, Ahmed Refik tarafından TTEM'de yayınlanan kısım nazar-ı dikkate

7 Bunlardan III. cüzdan, nr. 23'de (137 sahife); IV. cüzdan nr. 24'de (75 s.) bulunmaktadır. Ma'rûzât'ın II cüzdanı A. Refik'in TTEM'de (bk. 15[92], s. 165) belirttiğine göre. V. Mehmed tarafından Saray'a aldırılmış, bilâhire kaybolmuştur. TTK'unda bulunan II. cüzdan (yazmalar, nr. 210, 103 s.), A. Refik Bey tarafından istinsah edilen nüshadır.

8 TTEM'de neşredilen II. cüzdan (sayı 15[92], s. 132-190; 16 [93], s. 220-233), bizim neşrimizde s. 1- (10[87], s. 289-292; 11[88], s. 236-356; 12[89], s. 402-416; 13[90], s. 117-132), neşrimizde 131-188'e tekabül etmektedir. Yukarıda da görüldüğü üzere, 42'ye; m. cüzdan TTEM'de (1[78], s. 52-57; 2[79], s. 105-120; 3[80], s. 186-192; 5[82], s. 300-306; 7[84], s. 55-72; 10[87], s. 269-289)'a, neşrimizde s. 57-130'a; IV. cüzdan Ahmed Refik neşrinde cüzdan sırası takip edilmemiş, önce III. sonra ***IV.*** ve en nihayet II. cüzdan, TTEM'nın XIV-XVI(1924-25) ciltlerinin çeşitli cüzlerinde yayınlanmıştır.

alınmamıştır. Zira bu neşirde pek çok hata ve eksiklikler bulunmaktadır. Meselâ, 4. sahifedeki 17. satırdan itibaren olan cümle ile yine 9. sahifede 25. satırdan itibaren olan cümle atlanmıştır. Bilhassa II. cüzdanın sonundan 29 sahifelik bir kısım (Bkz. yazma nüsha, s. 75-103; neşrimizde, s. 42-57) tamamen ihmal edilmiştir[9].

1283-1293 yılları olaylarını ihtiva eden ve bir zamanlar kaybolduğu sanılan V. cüzdan ise hiç yayınlanmamış olup, Cevdet Paşa'nm asıl yazmak istediği devir bu cüzdanda yer almaktadır. Bunu, dördüncü cüzdanın takdimi arîzasında (Bkz. Ek-II/c), Cevdet Paşa'nın, *"her vak'anın bir mukaddime-i müteselsilesî olacağı ve bu anlaşılmadan asıl mes'elenin tasvir olunamayacağı"* şeklindeki ifâdesinden anlamaktayız. Nitekim, 1309 Ramazanından sonra kaleme alındığı tespit edilen V. cüzdanda, Abdülaziz'in tahttan indirilmesi, ölümü ve o zamanki devlet adamlarının bu hâdiseler karşısındaki tavırları en ince teferruatına kadar yer almaktadır. Öyle ki Cevdet Paşa, kendi gördüklerinden başka, kadınlar arasındaki dedikodulara, hattâ şahsi kanâat ve hâtıralara bile yer vermiştir. Bu bakımdan *Ma'rûzât, Tezâkir-i Cevdet'i* tamamlamaktadır.

Ma'rûzât'la *Tezâkir* aynı mevzuda, aynı kalemden çıkmış paralel iki eser olmasına rağmen, takdim şekli ve gayesi bakımından muhtevasında ciddi farkların bulunduğu görülür. Meselâ, Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ve V. Murad'ın tahta geçişi ile ilgili kısımların karşılaştırılması halinde, Cevdet Paşa'nın *Ma'rûzât*'da, Sultan Abdülhamid'in mizacına uygun bir lisan kullandığı göze çarpar. Bazen birinde hiç bahsedilmeyen veya kısaca değinilen bir mesele hakkında, diğerinde gayet geniş tafsilât bulunur[10]. Bu sebeple araştırmacıların her ikisini birden ele almaları gerekir. Bu itibarla, *Ma'rûzât'ın*, I. cüzdanının yokluğunun da bir ölçüde telâfisi söz konusudur.

---

9 Cüzdanlar müstakil konularda başlayıp bitmemekte, birbirini tamamlamaktadır. Meselâ, birinci cüzdanın tekmilesi, ikinci cüzdanın başında yer almaktadır. Yine üçüncü cüzdanın sonunda Kozan ıslâhatı yer almakta (bkz. s. 129) ve bu dördüncü cüzdanda da devam etmektedir.

10 ***Ma'rûzât***'la ***Tezâkir***'in karşılaştırılması için bkz. ***Tezâkir***, I, XXI-XXVI.

Son asır Türk Tarihi'nin önemli kaynaklarından olan *Ma'rûzât'ın*, gerek *TTEM* neşrinin eksikliği ve zor bulunur olması, gerekse hiç yayınlanmamış olan beşinci cüzdanın taşıdığı önem dolayısıyla, I. cüzdanın eksikliğine rağmen bir bütün halinde yayımlanması yakın tarihimize önemli ölçüde ışık tutacaktır. Ayrıca, araştırıcıya faydalı olmak gayesiyle, eserde zikri geçen meselelerle ilgili arşiv vesikaları ve Belediye Kütüphanesindeki Cevdet Paşa evrakına, dipnotlarında kısaca işaret olunmuştur. Bu arada Kozan ve Gâvur dağı ıslâhı sırasında, Fırka-i Islâhiyye'nin yol güzergâhını gösteren Başvekâlet Arşivi'nde rastladığımız bir haritanın aslı ile (Bkz. Ek-III Haritalar), yeni harflere çevrilmiş şeklini (Bkz. Harita-II); yine Bosna ve Hersek teftişinde zikri geçen yerleri gösteren bir harita (Bkz. Harita-I) ile Adana Vilâyeti haritası (Bkz. Harita-III), -kitabın sonuna eklenmiştir.

Yusuf Halaçoğlu

İKİNCİ CÜZDAN

EK

Reşid Paşa devlete pek çok adam yetiştirdi. Âlî Paşa için ise *"adam yetiştirmek bir yana, yetişecek olanlara da engel oluyor"* diye halk arasında söylentiler çıkmıştı.

Gerçekten de önceleri devletin hariciye memurları Fenerli Rum beylerinin elinde iken, *"Rum fetretinde"* devletin Rumlara güveni kalmadığından, Sultan Mahmud Han hazretleri Rum tercümanların görevlendirilmesini yasaklayıp, Bâbıâlî'de oluşturduğu Tercüme Odası'nda hep müslaman tercümanlar yetiştirmiş olduğundan, yetiştiğimiz zamanda Hariciye Nezareti'nde memurlar hep müslümanlardandı. Bu dönemde Tercüme Odası'nda sadece, kalem memurlarına hocalık yapan Sarafin isminde bir hıristiyan vardı. Bir de Marunilerden bir Arapça mütercim bulunuyordu. Bu ikisi dışında hıristiyan memur yoktu. Gerçi Reşid Paşa'nın Agob isminde bir fransızca sır kâtibi varsa da, kendi dairesi halkından sayılmakta idi ve Bâbıâlî'de resmî bir sıfatı yoktu.

Velhasıl Reşid Paşa, Sultan Mahmud zamanında görmüş olduğu usulü tamamiyle devam ettirdi. Onun yerine geçen Âlî Paşa, Ermenilere fazlasiyle itibar etti ve Hariciye Nezareti'nde kurulan Tahrirât-ı Hariciye Odası'na hep Ermenileri doldurdu. Onlar da yavaş yavaş müslüman memurları ve hatta devlete sadık Ermenilerin bile, bir yolunu bularak görevlerine son verip uzaklaştırdılar ve yeni alınacakları da hep kendi fikirlerinden olanlardan aldılar. Böylece Hariciye dairelerinin önemli işleri hep Ermenilerin eline bırakılmış oldu.

İşte bu durumu Âlî Paşa ortaya çıkarmıştır. Öyle görünüyor ki Âlî Paşa müslümanlardan hariciyeye ait işleri hakkıyla yerine getiren kimseler yetişirse kendisine rakip olurlar diye korkardı. Gerçi Kırım Savaşı'ndan sonra Islahat Fermanı çerçevesinde hıristiyanların da devlet memuriyetlerinde istihdamları söz konusu idi. Lâkin onları devletin ruhu demek olan siyasi ve harici işlerde görevlendirmek yerine, eskiden olduğu gibi mali işlerde görevlendirmek daha doğru olurdu.

İşte müslüman kamuoyunun Âlî Paşa'dan nefret etmelerinin en önde gelen sebebi budur. Fuad Paşa ise öyle herşeyi dert edinmeyen ve kıymet vermeyen bir karaktere sahip olduğundan, Reşid Paşa'nın iktidarda olduğu dönemde ona en iyi şekilde yardımcı olmuş, Âlî Paşa'ya arkadaşlık ettiği günlerde de onunla birlikte hareket etmişti. Fakat yetişecek kimselerin yolunu kesmez ve hatta fırsat bulursa yardım bile ederdi.

Fuad Paşa o derece vurdumduymaz idi ki, ailesinin hafifmeşrep tavırlarını bildiği halde görmezden gelirdi. Çünkü eşinin pederi Ahmed Efendi Nusayri taifesinden olup, Nusayrilerde namus ve haysiyetin korunması konuları ihmal edildiğinden, hanımının bu konudaki tavrı babasından kalmaydı ve kardeşi Hariciye Teşrifatçısı Kâmil Bey'in haysiyetsizliği de babasından mirastı.

Ama Fuad Paşa'nın kayıtsızlığının asıl sebebi, ırsen babasından kendisine geçmiş olan kalp hastalığı idi. Esasen kendisi tıp tahsil etmiş olduğundan, kendisinde kalp hastalığı olduğunu biliyordu. Kalp hastalığının en büyük ilacı ise, hiçbir konuyu ciddiye almamak ve dert edinmemek olduğundan, hiçbir şeye önem vermezdi.

Vaktiyle Ahmed Efendi'nin ailesine iç güveysi olarak girdiğinden, bu ailenin kurallarına uymak zorunda idi. Bu kayıtsız tavrı sebebiyle epey müddet yaşadı. Oğulları ise çok yaşamayıp ikisi de genç yaşta kalp hastalığından vefat ettiler. Fuad Paşa'nın torunlarında da bu kalp hastalığı vardır.

ÜÇ MESLEK

Osmanlılarda askeriye, ilmiye ve mülkiyeye mensup memurlar, liyakat ve yeterlilikte birbiriyle eşit şekilde devlet işlerinde hizmette bulunmuş olageldikleri halde, devletin

nizam ve kanunlarındaki çözülme sebebiyle, Yeniçeriler başa çıkılmaz biçimde isyan hareketlerinden bulundular. Bundan dolayı Sultan Mahmud, eski askeri ocakları kaldırdı ve "*asakir-i nizamiye*" adıyla yeni bir teşkilât kurdu. Mülkiyeden, yüksek düzeydeki devlet memurları içinde Reşid Paşa yetişti. O da Âlî ve Fuad Paşa gibi kimseleri yetiştirdi. İlmiye sınıfından olan resmî görevlilerden çoğu cahil iseler de, içlerinden Ârif Hikmet Bey, Rüşdü Molla ve Ârif Efendi gibileri, en değerlileri olarak ilmiye sınıfının şan ve şerefini korudular.

Yukarıda isimleri sayılan ilim adamları birer birer vefat edince yerleri boş kaldı ve ilmiye sınıfından bu derece değerli kimseler parmakla gösterilecek hale düştü. Bundan dolayı ilmiye sınıfı, eski şan ve şerefini büyük ölçüde kaybetti. İlmiye sınıfının önde gelenlerinin durumunun daha iyi anlaşılması için aşağıda bir fıkra anlatayım:

11 Şubat 1857 Pazar günü, inşası tamamlanan Fethiye isimli kalyonun denize indirilmesi kararlaştırılmıştı ve protokole mensup üst düzey devlet adamları açılış için davet edilmişlerdi. Bundan evvel bunun gibi gemilerin denize indirilme törenlerinde bütün meclis üyeleri, Âmedî kalemi memurları ve çeşitli seviyedeki kâtipler hazır bulunurdu. Bir müddettir rütbelerin artması sebebiyle resmî törenlere katılanların çoğalmasından dolayı, Âlî Paşa sadareti döneminde yüksek rütbelilerle yüksek devlet memurlarından İstanbul pâyelilerinden aşağısı teşrifat listesinden çıkarıldı. Bu defa davetlilerin Tersane-i Âmire'de toplandıkları ve padişahın gelmesini bekledikleri sırada Fethiye Kalyonu kendi kendisine yerinden hareket ederek zarar görmeden denize iniverdi. Fakat bu arada birkaç kişi yaralandı, bir kaç kişi de hayatını kaybetti ve gemiye kurban oldular.

Geminin bu şekilde kendiliğinden hareket etmesinin asıl sebebi, eskiden bu yana kalyonların en üst katı havuzda yapılmayarak denize indirildikten sonra inşa edilmişken, Fethiye'nin en üst katı da havuzda yapılmış ve bundan dolayı da ağırlaşmıştı. Tören öncesi, denize indirilebilmesi için bir iki küçük destekten bazıları kaldırılmış, ağırlığa dayanamayan büyük desteklerden biri de kırılınca kalyon hafif

şekilde hareket etmiş ve diğer destekler de kırılıp denize inmişti. İstanbul kadısı olan Tekirdağlı müftisi-zade Efendi böyle bir durumdan haberdar olmadığı ve bilmediği için, geminin kendiliğinden hareketine bir anlam veremeyerek, aklınca kalyonu meleklerin indirmiş olduğuna karar verip, yanındaki davetlilere bunu söylemiş. Üst düzey davetlilerden biri de *"Evet bu kalyonu meleklerin indirmiş olması muhtemeldir. Lakin işin içine şeytan da karışmış olmalı ki bir kaç kişinin ölümüne sebep oldu"* demiş.

İşte ilmiye sınıfının bir çok ileri geleni, o dönemde buna benzer gülünç sözler söyleyip çok yerde komik duruma düşerdi. Bu nedenle ilmiye sınıfının eski şan ve itibarı büyük ölçüde zedelendi. Halbuki mecidiye nişanı icad olunduğunda *"sudur"*a ikinci ve *"İstanbul Payelüleri"*ne üçüncü rütbeden mecidiye nişanı verilir, ilmiye sınıfından diğerlerine verilmezdi. Bendenize, müderris iken *"Meclis-i Maarif-i Umûmiye"* üyeliğine tayin olunduğumda, üçüncü rütbeden bir murassa nişanı verilmişti. Bu tür murassa nişanlar geri toplandığında, bendeki murassa nişan da alındı ve yerine üçüncü rütbeden bir mecidiye nişanı tahsis edildi. İstanbul payesi aldığımda da bu nişanın değiştirilmesine gerek görülmedi.

POLİTİK DURUM

Avrupa'nın en güzel bölgesi olan Rumeli, Osmanlı Devleti'nin elinde iken Avrupalılar, Osmanlı Devleti'ni, Avrupa Devletleri'nden saymazlardı. 1853 Kırım Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti, Avrupa Devletleri'nden sayıldı ve Avrupa Devletleri'nin hukukuna erişti.

Fakat bundan sonra İstanbul'da İngiliz ve Fransız elçileri nüfuz yarışına girdiler. Reşid Paşa eskiden olduğu gibi İngiliz politikasında devam etti; Âlî ve Fuad Paşalar da Fransız politikası tarafında yer aldılar. Rıza Paşa ise Fransız elçiliğinin adeta hizmetçisi idi. Bu arada Fransız İmparatoru Rusya İmparatoru ile barışmıştı ve İstanbul'da Fransız nüfuzunun İngiliz nüfuzunun üstünde olmasını istemekteydi. Bu sebeple Fransız elçisi daima Reşid Paşa aleyhinde bulunuyordu.

Fuad Paşa âmedci iken[11] Mahmud Nedim Bey mektupcu olup, hemen her gece sohbet meclislerinde yer alırlardı. Fuad Paşa zekâsı ve bilgisi sayesinde ilerleyip Âlî Paşa ile at başı beraber yükselmeğe başladı. Mahmud Nedim Bey'de ise o zekâ ve yetenek olmadığı gibi, kararsız ve dönek bir kişiliğe sahip olması dolayısıyla, Reşid Paşa bir gün onun tavırlarından canı sıkılarak, *"bizim mektupçu bey, cıvık sabuna benzer. Onunla ne el yunur, ne de çamaşıra gelir"* demişti.

Bu bakımdan Mahmud Nedim Bey yükselemeyip Hariciye müsteşarlığında kalmış olduğundan gücenip, Fransız sefareti Reşid Paşa aleyhine dönünce, bundan faydalanarak Reşid Paşa'nın görevinden alınması için Rıza Paşa tarafına geçmişti. Lâkin bunun semeresini göremeyince, hiç olmazsa vezirlik payesi almış olmak için valilik isteğinde bulundu. 1271 (1854-55) senesinde kendisine vezâret ünvanıyla Sayda valiliği verildi ise de, Rıza Paşa onu Meclis-i Vâlâ reisi olmaya yönlendirdi. Çünkü Rıza Paşa ile Safvetî Paşa'nın bir çok işleri Meclis-i Vâlâ'ya düşüp, Meclis-i Vâlâ reisi Kâmil Paşa ise onların gayrı meşru işlerini doğru bulmayıp kabul etmediğinden, Rıza Paşa bu gibi işlerini yaptırmak üzere Mahmud Nedim Paşa'yı Meclis-i Vâlâ reisliğine getirmek için Reşid Paşa'ya müracaat etmişti. Ancak bu durumun farkında olan Reşid Paşa'nın kabul etmemesi üzerine, Mahmud Nedim Paşa, Meclis-i Vâlâ reisliğine hazırlanmışken, ister istemez Sayda'ya gitmek zorunda kalmıştır.

Yukarıda belirtildiği gibi Fransız ve İngiliz elçileri birbiriyle çekişme halinde olduğundan birkaç Fransız elçisi değişti. Lâkin Fransız İmparatoru artık değiştirmemek üzere İstanbul'a Thouvenel adında bir elçi gönderdi. Fakat o da İngiliz elçisi Canning'e açıkça karşı tavırla Bâbıâlî'ye baskı yapmaya başladı. Bu sebeple Canning'in nüfuzu kırıldığından 1274 (1857-58) senesinde geçici olarak Londra'ya gitti.

Dönüşü öncesi veda maksadıyla bir gece, akşam yemeği için Reşid Paşa'nın yalısına geldi. Ben de sofrada bulundum. Sofrada Reşid Paşa şu konuşmayı yaptı:

11 Âmedci: Divan-ı Hümayun kalemlerinden birinin adı olup bu dairenin şefine denirdi. Bugünkü anlamda Dışişleri Bakanlığı'nın görevlerini yerine getiren Reisülküttab'ın özel kalem müdürü konumundaydı.

"İngiltere devlet-i fahîmesinin meclisimizde hazır bulunan elçisi Lord Stratford de Vikclif cenablarının görevlerinin devamı dileklerimi söylemek isterim. Kendisi İstanbul'da bulunduğu müddet içinde Osmanlı Devleti'yle İngiltere Devleti arasındaki iyi ilişkilerin kuvvetlendirilmesine ve devamına liyakat ve maharetle muvaffak olmuştur. Bu sebeple hepimizin teşekkürünü ve memnuniyetimizi kazanmış ve yakında ülkesine dönecek olması, üzüntümüze yol açmıştır. Bu üzüntümüz, sayın elçinin kısa zamanda geri döneceğinden büyük ölçüde azalmaktadır."

Canning buna teşekkür ettikten sonra bana hitaben: *"Vak'anüvis Efendi, bu konuşmayı tarihinize böylece kayd etmez iseniz size hakkımı helâl etmem" deyince, "Olduğu gibi kayd ederim ve inşaallah daha pek çok yaşarız da tarihin basılmış bir nüshasını size gönderirim"* dedim. Canning bunun için de ayrıca teşekkür etti. Daha sonra Canning bir kere daha İstanbul'a geldiyse de o zaman Reşid Paşa vefat etmiş, politik dengeler tamamiyle Fransa tarafına dönmüş olduğundan çok durmayıp Londra'ya gitmiştir.

MALİ DURUM

Ötedenberi Osmanlı Devleti gelirine göre harcama yapardı. Memurlar da zamanında maaşlarını alarak bir ay boyunca buna göre idare ederlerdi. O zaman batı tarzında evler ve yalılar yoktu. Sarayın masrafları ise mütevazi ve derli toplu bir durumdaydı. Şehzadeler kendi dairelerinde tutulurken, kadınlar da bir tarafa çıkmazlardı. Saray Ahırı'nın masrafı, saman, ot ve yulaf gibi yem masrafından ibaretti. Ve hatta ecnebi misafirler gelip de nakil için beygire ihtiyaç duyduklarında, vekillerden beşer-onar koşumlu at alınırdı. Bu tür şeyler için Saray hazinesinin masrafı olmazdı.

Bununla beraber bu durum Osmanlı Devleti'nin benimsemiş olduğu medeniyet anlayışına aykırı düşerek dost-düşman nazarında çirkin bir görüntü vermekteydi. Zamana uygun olarak devlet ileri gelenleri payton ve araba edindikleri gibi, Saray için de mükemmel donanmış araba ile Saraya gerekli eşyalar alınması benimsendi.

Daha sonraları vekillerin konaklarında at bulunmaz olup, onlar da resmî günlerde saray atlarına binmeğe mecbur oldular.

Bu gibi değişiklikler devrin bir gereği olarak normal karşılanabilirdi. Fakat sonraları iş tabii halinden çıkıp israf ve safahat alabildiğine artarak, ordunun masrafları için de borç alınmak durumunda kalındığı gibi, borç almaya alışıldığından, günlük harcamalar için de borçlanmaya başlanmıştır.

Sultan Abdülmecid Han hazretleri hep borç almaktan çekinir ve malî dengeye hep dikkat ederdi. Lakin o da bu akıntının önünde sürüklenip gitmeye mecbur olmuştur. 20 Haziran 1855 günü Padişahın maiyyeti ile ilgili bir törende, vekillere hitaben yaptığı konuşmada: *"Borç almamak için çok çalıştım. Lâkin durum bizi borç almaya mecbur etti. Bunun ödenmesi gelirin artmasıyla olur. Gelirin artması ise memleketin imarı, yani her devlette olduğu gibi işletmeler kurarak, demiryolları yaparak olur. Artık işletmelere de izin vermeliyiz. Garlar da yapmalı; fakat gelir arttı diye masrafları da artırmamalı. Yoksa bir fayda sağlanmaz. Yine batak yoludur. Beşiktaş Sarayı da pek külfetli ve gösterişli oldu, daha sade olabilirdi"* dediğinde, Fethi Paşa ve Kaptanı Derya Halil Paşa: *"Efendimize göre bu birşey değil"* demeleri üzerine: *"Yok yok. Fazla olduğuna benim kalbim şahadet etti"* cevabını verdi. Doğrusu bu yolda pek çok gayret ve himmet etti. Lâkin devrin zorlamalarına karşı durulamamıştır.

Şöyle ki; yukarıda açıklandığı üzere Abbas Paşa'nın valiliği döneminde Mısır'dan İstanbul'a pek çok paşalar, beyler ve hanımlar geldiler. Yüksek fiattan konaklar ve yalılar aldılar. Alafıranga ev eşyaları ile evlerini döşediler. Bol bol para harcadılar, israfta bulundular. Safahat kapısını açtılar. Vekiller ve İstanbul eşrafı, bu Mısır döküntüleriyle yarışmaya ve vekil hanımları da Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın kızı Zeynep Hanım'ı taklit ederek israf ve safahata kalkıştılar. Buna bağlı olarak Âlî Paşa'nın hanesinin masrafı aylık üç-dört bin altına ulaştı ve bıyığı yeni terlemiş normal bir delikanlının masrafı, efendiden bir kimsenin evini iyi bir düzeyde idare edebilecek nitelikteydi. Bu nedenle sadrazamlık maaşı yetmez oldu.

Sultan hanımları ise mutlaka ve tamamiyle vekil hanımlarından üstün olmak üzere hesapsız ölçüde masraf etmeye başlayıp, artık maaşları idare etmez olduğundan borç batağı

içine düştüler. Önceleri haremde herşeyden uzak âdeta saklı bir halde oturan Kadın Efendiler de zamana uyarak arabalarla gezmeye başladılar ve tabii olarak şehirdeki emsallerinden daha üstün düzeyde görünmek için israf ve safahata daldılar. Bunun sonucu olarak onlar da borçlandılar ve alışverişlerine aracı olan kahveci ve baltacılar pek acayip surette yolsuzluklara giriştiler. Mesela bir tüccardan yüzbin kuruşluk mal alırlar ise ellibin kuruş da nakit alıp, ikiyüz elli bine senet verirlerdi. Bu bakımdan Sarayın üç sene içerisinde üç milyon kese akça borcu ortaya çıktı. Bu da yeterli gelmeyerek sultanların ve kadın efendilerin kıymetli takıları Beyoğlu sarraflarının elinde rehin kaldı. Velhasıl Mısır'dan gelenler, İstanbul ahalisinin ahlâkını bozmuş, devlet ve millete büyük zarar vermiştir.

Kaldı ki Kırım muharebesinde Fransız ve İngiliz askerleri İstanbul'a gelince, altınları su gibi akıttılar. İstanbul esnafı bu yüzden çok büyük kazanç sağladı. O sıralarda meydana gelen şehzadelerin sünnet düğünü ve kızlarının evlendirilmeleri sebebiyle çarşı esnafı ve özellikle de kuyumcular, olağanüstü bir şekilde bundan faydalanarak, onlar da kibarane yaşamaya alıştılar ve Boğaziçi'nde yayılar tutmaya kalkıştılar. O zaman Kadıköyü ve Adalar henüz imara açılmamıştı. Kızıltoprağın adı yoktu. İnsanlar kışın İstanbul ile Beyoğlu'nda, yazın ise Boğaziçi'nde otururlardı. Boğaziçi'nde kiralanacak köşe bucak kalmadı. Büyükdere'de dört odalı bir kira evi bulmak büyük saadete kavuşmak gibi bir başarı sayılıyordu.

Şeyhülislâm Saadeddin Efendi, altı aylığını kırkbin kuruşa olmak üzere Balta Limanı'nda bir yalı kiralamış idi, ki o yalı, Mısırlı Halim Paşa'ya aitti. Saadeddin Efendi konağa taşındığında, hayırlı olsun demek için bir ihtiyar adam geldi; *"Ben bu yalının falan tarihte kırkbin kuruşa satıldığını bilirim"* deyince, orada hazır bulunanlar hayretler içinde kaldılar. Kiralık evlerin kıymeti ve kirası bu derece yükseldi. Bu sırada esnaf ve çiftçiye göre para kazanmak, balık akını sırasında balık tutmak kadar kolay bir işdi.

Gariptir ki Kırım Muharebesi'nden önce İstanbul ve civarında pek çok hırsızlar vardı. Muharebeden sonra hırsızlık ortadan kalktı. Anlaşıldı ki memleketimizde hırsızlığın artması parasızlıktan imiş!

Muharebeden önce tütünün çok kaliteli olanı altmış kuruşa alınırdı. Muharebe sırasında birden üç yüze çıktı. Bundan sonra da aşağı inmedi. Zirâ Yenice tütününe frenkler de dadandı. Paris'te bile Yenice tütünü satılır dükkânlar açıldı.

O zaman Boğaziçi cennetten bir numune idi. Hele mehtap geceleri denizin yüzü, seyirci kayıklarıyla resmi alınacak bir görüntü ve durumdaydı. Bilindiği gibi en güzel mehtabı olan Bebek koyu ile Büyükdere koyudur. Halk *"Gümüş servi"* seyri için kimi zaman Büyükdere'ye giderler ve kimi zaman da Bebek sahillerine inerlerdi. "Gümüş servi" sözü şairlere sermaye olup buna dair güzel şiirler söylerlerdi.

Madem ki herşeyin doğrusunu söylemek gerekti, artık kendi halimi de olduğu gibi anlatmalıyım: Kulları daima Bâbıâlî'ce tasarı ve kararname kaleme almakla meşgul olduğum halde, kalan vaktimi kitap yazmakla geçirirdim. Bununla beraber İstanbul'da böyle zevk ve safa rüzgârları esmeye başlayınca, ben de bütün bütün hariç kalmadım. Şairlikten vazgeçmiş iken "Gümüş servi" adıyla şiir söyleyerek yine şairlere ve bazen mehtabcılara katılmaktan geri durmadım.

Kadın sevgili edinenler çoğalıp erkeklere olan ilgi azaldı. Kavm-i Lut sanki yere battı. İstanbul'da öteden beri delikanlılara yönelik aşk ve ilgi, tabii hali olan kızlara döndü. Sultan III. Ahmed zamanından beri âdet haline gelmiş olan Kâğıthane gezintileri arttı. Gerek orada, gerek Bâyezid meydanında arabalara işaretlerle sevgili bulma usulü yaygınlaştı. Devlet adamları içinde oğlancılıkla meşhur olan Kâmil ve Âlî paşalar ile onlara mensup olanlar kalmadı. Halbuki Âlî Paşa da ecnebilerin tepkisinden korkarak oğlancılığını gizlemeye çalışırdı.

Sultan Abdülmecid Han hazretleri gerçekten melek huylu değerli bir padişah olduğu halde, o da insan değil mi? Bu rüzgâr onu da çarptı. Çevredeki bu değişim içinde, o da kadınlardan bazılarına istek ve arzu duydu. Halkın haram olan davranışlarına, o helâlinden katıldı. Buna hiç kimse birşey demiyordu. Fakat kadınlar ile sıklıkla birlikte olmasından dolayı, vücudunun günden güne zaafa uğraması endişeye yol açıyordu. Onun bu durumundan dolayı, kendisini çok fazla seven halk büyük üzüntü duymaktaydı.

Bir gün mutaassıp hocalardan biri, şehrin önde gelenlerinden birine der ki: *"Lûtîlik azaldı, lâkin zanparalık da kalksa da âlem düzelse"* deyince, o kişi de: *"Hoca Efendi, biz şimdi Hazreti Ömer zamanına geri gidemeyiz. Sen Emevi ve Abbasi devletlerinin tarihlerini okusan, bu zamanın kıymetini anlar ve şükrederdin. Sen aradığın alemi şimdi Bursa'da bile bulamazsın. Hadım kazası eğer olduğu gibi kalmışsa oraya git de orada rahat et"* demişti.

Rüşdü Paşa her türlü fuhşiyatta emsallerinden çok daha ileri olmasına rağmen, durumunu herkesten gizler ve ikiyüzlü bir davranış içinde olarak sohbette bulunurdu.

Fethi Paşa hakkında bir rivayet vardır. İnanmak istemem. İnansam ona küfretmeliyim. Derler ki: *"Padişaha dost görünmek için Avrupa'dan kuvvet macununa karşılık ilaçlı şaraplar getirtip Padişah'a takdim edermiş"*. Doğruysa velinimetine bundan büyük hıyanet olamaz.

Ve bir de, Padişahın zaafı olduğu kadınların masraflarına hazineler tahammül edemezken, Reşid ve Fethi paşalar onların harcamalarına kolaylık göstermekte âdeta yarışırlar ve bu yolda biri diğerine üstün gelmeye çalışırdı. Nihayet hazinenin bu harcamalara tahammülü kalmadığından Âlî ve Fuad paşalar da borç alma kapılarını açtılar. Sonra hazinenin itibarı kalmadığından borç da alınamadı ve aylıklar verilemez oldu.

İstanbul esnafının çoğu işleri, doğrudan veya bir aracı ile hazineden aylık alanlar ile olduğundan, onlar da alacaklarını alamaz oldular. İstanbul'u birdenbire bir mâlî sıkıntı sardı. Önceleri emlâkin değeri nasıl birden yükseldiyse, bu defa da aniden gerisin geriye büyük bir düşüş gösterdi. Halbuki daha önce odalarımızda üç yan minder bulunur, yazlık veya kışlıklara naklolunacağı zaman bunlar hararlara konur ve Pazar-kayığıyla nakl edilirken, iki yan minder yerine kanepe ve sandalye koymaya alıştık. Nakil esnasında bu kanepe ve sandalyeler kırılıp tamire muhtaç olduğundan masrafımız arttı. Alafranga sofra takımları edindik. Lâkin Ramazan iftarında eski sofra takımlarını da terk edemedik. Bu gibi şeyler de masrafımızı artırmış olduğu halde, aylıklar da verilemeyince halk ne yapacağını şaşırdı. İşte bu gibi durumlar herkesi derinden sarstı.

Memurlar ay başında hakettikleri maaşı isterler. Sultanlar ve kadınlar paranın nereden geldiğine bakmadan ve düşünmeden her an *"para"* diye, devamlı saltanatı sıkıştırırlar. Sarraf, tüccar ve esnaf da para için devlete baskı yapar; Hazinede para yok. Vekiller aciz. İstanbul bir büyük buhran içinde idi.

Şimdi kabahat kimde? Kabahatı kimse üzerine almak istemez. Herkes birbiri üzerine atar. Vekiller der ki ; *"Sultan hanımların ve saray kadınlarının masraflarına tahammül edilemez. Önceden olduğu gibi kadınlar saraydan çıkmasın, sarayın masrafı eski durumuna dönsün"*

Vekillere muhalif olanlar der ki; *"Âlî Paşa gereğinden fazla biçimde artmış olan evinin masrafını kesemez. Fuad Paşa'nın ailesi, madamaları taklit ederek ayda bir moda çıkarıp, bunca masum islâm kadınlarının aklını çelerken, Fuad Paşa onları kontrol altına alamaz. Bu durumda onların Saray idaresine ve Padişahın eşleri olan kadınlara ne demeğe hakları var. Vekiller önce kendileri doğru yola girsin ve evlerini düzene soksunlar, sonra başkalarına nasihat etsinler"*

Bu türden tartışmalar devam ederken para işi tamamen felâket halini aldı. Devlet işleri büyük ölçüde aksadı. Bundan dolayı, Saray hazinesinin borçlarını kapatmak için piyasaya verilmesi plânlanan hisse senetlerinden dörtte biri dışında kalanlarının arzı durduruldu. Zira bu senetlere Maliye hazinesi kefil olduğundan, bu şekilde Saray hazinesinin borcu da Maliye hazinesine devredilmiş olmaktaydı. Halbuki Saray hazinesinin önü açık ve bir harcama sınırı yoktu. Devletin mali itibarı bütün bütün yok olma derecesine geldi ve 1857-58 senesinde, yüzlük altın yüzaltmış kuruşa çıktı. Bu sırada yapılan araştırmaya göre, Saray için tüccar ve sarraftan alınan borcun faizinin %45 olduğu anlaşıldı.

Böylesine vahim bir durumun ortaya çıkması üzerine mâlî işleri müzakere ve masrafları hafifletmek için vekiller heyeti içinden bir komisyon kurularak çaresine bakılmak üzere bir rapor kaleme alınıp Padişah katına sunuldu.

Buna son derece canı sıkılan Padişah, hatta Kurban Bayramı'nda bayramlaşma töreninde yüzü asık surette tahtta oturdu ve bayramlaşmanın bir an önce bitirilmesini istedi. Söz

konusu mâlî işler komisyonunda yer alan Kıbrıslı Mehmed Paşa, zaman zaman toplantılarda yaptığı konuşmalarında, *"böyle ufak tefek şeylerle olmaz, bütün Padişah ailesine ait binaların kapatılması ve Saray'ın masraflarının araştırılması da raporda yer almalıdır"* gibi sözler sarfettiğinden, adı geçen rapora bazı maddeler daha eklendi. Ancak paşanın bu sözlerinin Padişah'ın kulağına gitmesi üzerine, Padişah'ın Mısırlı'ya gücenerek, *"hınzırı sürmeli"* demiş olduğu rivayet edilir.

Bu sırada Kaptanı Derya Mehmed Ali Paşa, diğer komisyon üyeleriyle uyum sağlamak için raporu mühürlediğini Padişah'a söyleyerek, Âlî Paşa taraftarlarını Padişah'ın gözünden düşürme çabası bir sonuç vermemiştir.

1858 Ağustosu başında İngiliz, Fransız, Rusya ve Avusturya sefaretlerine aynı anda ve anlamda imzasız birer yazı gönderilmiş. Yazıda: *"Abdülmecid'in gidişi uygunsuz. Bütün ulemâ ve meşayih ayaklanıp Padişahı ecnebi müdahalesinden kurtarmak için şefarethaneleri basacaklar!"* denmekteydi. Bu yazılar Bâbıâlî'ye gönderilince, derhal vekiller Bâbıâlî'ye çağırılarak durum değerlendirilmesi yapıldı. Güya halkın ayaklanarak Sultan Abdülaziz'i tahttan indireceği gibi uydurma sözler de işitildi. Bu kabil dedikodulardan çok kimsenin rahatı kaçtı.

İşte bu sırada Padişah Dârüssaade Ağasını, Münire Sultan'a göndererek: *"Akıllarını başlarına toplasınlar. Artık aşırıp taşırdılar. Onları tekdir yerine döğdürürüm"* demişti. Bunun üzerine esnaftan alınmış olan yirmibin keselik eşya iade edilmiştir.

17 Ağustos 1858 tarihinde Refia Sultan'ın kethüdası olan Eşref Efendi azledildi ve evine habsedildi; cezası verilmek üzere kapısına nöbetçi kondu.

On gün sonra Padişah Bâbıâlî'yi ziyaret etti. Heybetli ve yiğit bir tavırla attan inip kimseye yüz vermeden merdivenden çıkıp odasına gitti. Vekiller dehşet içinde birer birer merdiveni çıktılar ve Meclis-i Tanzimat odasına girdiler.

Padişah önce Âlî Paşa'yı huzuruna davet ederek bir hayli sohbetten sonra Serasker Rıza ve Kaptanı Deryâ Mehmed Ali Paşa içeri girdi. Padişah Refi'a Sultan'ın (Mehmet Ali Paşa'nın gelini) altmış bin kese borcundan bahsederek,

Mehmet Ali Paşa'yı fena şekilde azarladı. Mehmet Ali Paşa bundan haberi olmadığını yemin ederek reddedecekken, Padişah aşırı derece hiddetlenerek: *"Senin yeminlerine de inanılmaz, bundan önce de medrese talebelerini ayaklandıran da sen değil misin?"* diyerek çok acı sözler söyledi. *"Hain herif, sen din ve devletine ve padişahına hainsin. Bundan önce seni sürgüne gönderen yalnız Reşid Paşa değildi; ben bu konuda hemfikirdim"* dedi. Daha sonra Âlî Paşa'ya hitaben: *"Sen nasıl sadrıazam olacaksın. Böyle şeylere bakmıyorsun. Mührü alırlar da adamı kovuverirler. Mesuliyet altındasın"* dedi.

Bizler kapının dışında bu ateşli sözleri işiterek titremekteydik. Bu sırada diğer damat paşalar geldiler ve Padişah: *"Sultan hanımlar gece mehtaplarda gezermiş. Benim gece mehtapta gezer kızım yoktur. Onları da reddedeceğim. Bu heriflerin hareketleri artık namusuma dokunmaya başladı"* diyerek damat paşaları ve bilhassa Ali Galip Paşa'yı azarladı. Bundan sonra meclis salonuna geçti ve vekiller ile memurları getirtti. Ve tasarrufa uyulması lüzumuna dair bir emirname okuttuktan sonra çıkıp etrafına bakmadan saraya döndü.

Bir gün sonra damat paşaların hepsi görevlerinden alındı ve Mehmet Ali Paşa'nın yerine Meclis-i Tanzimat reisi Kıbrıslı Mehmet Paşa Kaptanı Deryalığa; onun yerine Rüştü Paşa Meclis-i Tanzimat Reisliği'ne ve Ali Galip Paşa'nın yerine de Meclis-i Tanzimat üyelerinden (daha sonra sadrazam olmuştur) Mahmud Nedim Paşa Ticâret Nazırlığı'na tayin edildi.

İki gün sonra bütün saltanat kethüdaları görevlerinden alınarak yerlerine eski devlet adamlarından birer kişi atandı. Bu esnada Serasker Rıza Paşa'nın, saray kadınlarının arabaya binmemeleri için, saraydaki arabaları birbirine zincirlettirdiği haberi yayıldı.

Birkaç ay sonra Mahmud Nedim Paşa görevden alınarak Meclis-i Tanzimat azasından ve eski sadrazamlardan Edhem Paşa Ticaret Nazırı tayin edilmiştir.

Tasarruf ve idare yolunda vekiller küçük işlerle uğraşırken, Padişah'ın yukarıda belirtildiği üzere bu derece konuyla ilgilenip şiddet göstereceğini ve damatlarını feda edecek kadar ileri gideceğini ummazlardı. Padişah bu se-

viyede ileri giderek, her türlü sorumluluğu vekillerin üzerine attı. Siyaseten büyük bir zekâ ürünü olarak girişimiyle vekilleri hayret içinde bıraktı. Zira vekillere göre, o derece ileri gitmek büyük bir risk taşımakla birlikte, geri durmak da sorumluluk altında kalmak demekti.

Padişahın bu şekilde tasarruf yoluna gitmesi ve aldığı sert tedbirler, Avrupa'ya güven verdi ve Avrupa'da bulunan Fuad Paşa, beş milyon lira borç almayı başardı. Bu haberin telgraf ile gelmesinden sonra büyük bir rahatlama meydana geldi ve biz de yavaş yavaş gevşemeye başladık.

Bununla beraber Havass-ı Vükelâ Encümeni'nde (Vekiller Heyeti Komisyonu) tasarruf ve idare için beş-çifte tabir olunan kayıklar yerine üçer çifte kayıklara binmek ve Bâbıâlî'deki ağalar ve kavasların maaşlarının azaltılması yoluna gitmek gibi ufak şeylerle meşgul olunduğu sırada, Padişah Topkapı Sarayı'na gelip Sadrazam'ı çağırarak: *"Beş çifteler bir müddetten beri devlet ve saltanat âdeti hükmüne girmiş. Hem siz de zahmet çekiyorsunuz. Beş çifteler terk olunsun. Hem bizi bu hale getiren beş çifteler değildir. Başka şeylere bakmalı. Gereksiz yere maaş verip adam kullanmamalı ve meclisleri azaltmalı"* buyurmuştu.

Bu hilâlde bir kuyruklu yıldız doğmuş olduğundan kâhinler bundan bir takım anlamlar çıkarmakla meşgul oldular. Vekiller ise gereksiz harcamaları kısmak ve bütçe düzenlemesiyle meşguldüler.

Meclis-i Âlî-i Tanzimât'ta fazla üye bulunmadığından Padişahın tenbihatının bize tesiri olmadı. Sadece Dede Paşa hayli ihtiyar ve iş göremez halde olduğundan ve zaten Meclis-i Tanzimât'ta oy verecek durumda bulunmadığından tam maaşıyla meclisteki görevine son verildi. Meclis-i Nafıa (Bayındırlık işleri meclisi) tamamen kaldırıldı ve Meclis-i Mâliye'de de düzenlemeye gidildi.

Yine Meclis-i Vâlâ'da fazla görülen üyelerin de görevlerine son verilip, bunlara birer miktar emekli maaşı bağlandı. Bu kişilerin görevlerinden alınmasından önce Rüşdü Paşa, itirazı ve söylentileri ortadan kaldırmak düşüncesiyle evvelâ Şeyhülislâm Sıddık Molla'nın görevine son verilmesini teklif etti ve babası da birşey diyemediğinden diğer kimse-

ler de itiraz edemeyerek emekliye sevk edildi. Sıddık Molla pek sert tabiatlı ve sözünü esirgemeyen bir kişi olduğundan açıktan açığa vekiller ve bilhassa Rüşdü Paşa aleyhinde beyanatlarda bulundu. Hele Rüşdü Paşa hakkında söylemediği söz ve etmediği hakaret kalmadı. Diğer emekliye ayrılanlar da bu şekilde ileri geri söz söylemekten geri durmadılar. Gerek Meclis-i Vâlâ, gerekse Meclis-i Mâliye düzenlemelerinde Âlî Paşa'ya bağlı ve yakın olanlardan hiçbirinin çıkarılmamış olması halk arasında, *"ıslahat uğruna Padişah kendi damatlarını feda etti, vekiller ise dalkavuklarından vazgeçmediler"* şeklinde söylentiye sebep oldu. Bu sözler Padişah'ın kulağına kadar ulaştırıldı.

Meclis-i Vâlâ üyeliğinden çıkarılmış olanlardan biri de meşhur kâtiplerden Recai Efendi idi ve o günün akşamı, fazlaca rakı içip iyice sarhoş olup Âlî Paşa'nın yalısına giderek, kuyruklu yıldız dahi gözüne ilişmiş olduğu halde, Âlî Paşa'nın yanına girip keyf haliyle ağzına geleni söylemiş ve *"Ziver Efendi'nin azledilmeyip devam etmesi size olan yakınlığı dolayısıyla oldu. Vekillerin görevlerinden alınmaması da şunun için, falanın devamı da bunun için oldu*[12]*. Benden ne istersiniz ey Allah'tan korkmazlar. Seni şu kuyruklu yıldızın uğursuzluğuna havale ettim"* diyerek çıkıp gitmiştir.

Velhasıl halk arasında vekillerin, bazı kimselere sahip çıktıkları veya kimilerine de duydukları kinden dolayı kasıtlı davrandıkları şeklinde suçlamalar yaygınlaştı; aleyhlerindeki bu konuşmalar vekiller üzerinde hayli etkili oldu. Buna rağmen Padişah da kızkardeşi Âdile Sultan'ın ısrarına dayanamayarak Mehmed Ali Paşa'yı yeniden Kaptanı Deryalığa getirdi. Ve çok geçmeden eski duruma geri dönüldü. Bundan dolayı Fuad Paşa'nın aldığı borç geçici bir rahatlık sağladı. Buna bağlı olarak, borçlanmadan az önce çıkarılan kâğıt paranın da kaldırılmasının gerektiği ve bu paranın Saray hazinesinin işine yaramayacağı anlaşıldığından, bu şekilde borç almanın Saray'ın menfaatine olmadığı da görüldü.

Bu sırada Serasker Rıza Paşa, nüfuzlu biri olarak Saray'ın işerine de müdahale ediyordu. Kızlar Ağası, Padişah'ın Ser-

12 Bu ifade asıl nüshada bulunmamakta ve sadece TTEM, XIV. Sene, sayı 180, s. 179'da yer almaktadır.

firâz Hanımın dairesine geleceğini haber verince Serfirâz Hanım: *"Padişah Rıza Paşa'dan izin kâğıdı almış mı?"* demiş. Bu söz üçünün arasında geçmesine rağmen, *"iki kişiyi aşan sır sırlıktan çıkar"* sözüne uygun olarak herkes tarafından duyuldu. Bunun sonrasında Tahsin Ağa görevinden alındı ve Hayreddin Ağa bu göreve getirildi.

1859 Mart'ında saray binaları hizmetlileri Saray'ı kuşatarak, para için nümayiş yapmak gibi çirkin bir olaya katıldılar. Bunun üzerine Padişah saray hizmetlilerinin işlerine son verdi ve onlar için ayrılmış olan dörtbin keselik parayı, binaların mevcut borçlarının karşılanmasına tahsis etti.

Mâlî sıkıntı her geçen gün daha da arttı. Padişah bundan çok rahatsız oldu.

1859 Eylül ayında vekiller Saraya çağrılarak Padişahın huzuruna girdiklerinde, Padişah Bâbıâlî'ye bir yazı göndereceğini söyleyerek Hatt-ı Hümayun'u[13] kendilerine okumuş. Özet olarak: *"Devletin yükselmesi mâlî durumun güçlü olmasına bağlı olmasına rağmen, bir müddettir çeşitli sebeplerden dolayı Beyoğlu tüccarından günlük masrafları karşılamak için ağır şartlarda borç alınması, devletin mâlî itibarını düşürdüğü ve bu konuda artık bizzat padişah tarafından çalışmalar yapılacağı, vekillerin de birlikte bunun çaresini düşünmeleri ve alacakları karar ne ise padişaha sunulması"* isteniyordu. Âlî Paşa bunun üzerine: *"Artık Osmanlı Devleti bitti. Sizin yardımınıza muhtaçtır"* şeklinde sert sözler söyleyince, Padişahın geçici de olsa gücenmesine sebep olmuştur.

Ondan sonra yukarıda söz konusu edilen Hatt-ı Hümayun Bâbıâlî'ye geldi ve okundu. Fakat genele ilân olunmadı, Arz Odası'nda sadece Meclis üyeleriyle Bâbıâlî memurları vardı. Padişahın bu yazısına cevap olarak Meclis-i Vükelâ'da bir kararname kaleme alındı. Bu kararnamede: *"Saray-ı hümayun 1846 ve 1849 yıllarındaki durumuna dönmedikçe bu derde çare bulunamaz"* biçiminde ağır sözler bulunmakta idi. Padişah ise Meclis'teki görüşmelerden haberdar olduğundan bu kararnamenin kendisine gönderilmesine fırsat vermeden hemen Âlî Paşa'yı sadrazamlıktan aldı ve sevmediği halde Kıbrıslı Mehmed Paşa'yı bu göreve getirdi; sadaret makamında malî sıkıntı

13 Bizzat Padişahın mektubu veya yazısı.

konusunu açıp, aşırı derecede üzüntülü bir şekilde: *"Gereksiz yere birçok masraflar olmuş, keşke olmayaydı. Ama ne çare ki oldu"* diyerek geçmişi beğenmediğini belirtip: *"Hepinizin bana bağlılığını biliyorum. Yine bağlılık gösterip bu durumun ortadan kalkmasına bir çare bulmanızı umuyorum"* dediği ve buna karşılık yeni sadrazamın: *"Bu bir buhrandır. Osmanlı Devleti böyle sıkıntılarla defalarca karşı karşıya kalmıştır. İnşallah bu da geçer. Olmaz şey yoktur. İş ancak bizi bu duruma getiren sebepleri bilip, bundan sonra onlardan kaçınmaktır. Yoksa geçmişteki şeylerden şikâyet etmenin ve kederlenmenin faydası yoktur"* dedikten sonra vekilleri göstererek: *"Bunların hepsi canlarını feda edercesine çalışacaklardır"* cevabını vermiştir.

Sonra yeni sadrazam genelin maaşına dokunmadı ama yalnız mülkiye memurlarının maaşlarını indirerek hazinenin açığını kapatmak gibi bir çıkmaz yola girdi. Bunun toplamı ise senelik yüzbin keseden ibaret idi ve hiç verilmese yine gerekli masrafı karşılayamazdı. Mâlî güvensizlik dolayısıyla borç almak da mümkün değildi. Sene sonuna kadar elde edilecek gelirler, bütünüyle Beyoğlu tacirlerinden alınan borca ve diğer borç faizlerini ancak karşılayabilecek bir düzeydeydi. Halbuki sene sonuna kadar devletin ihtiyacı olan miktar en az beşyüz bin kese idi. Maaşlar verilemediğinden hep birikmişti. Faraza maaşların yarısı verilse bile yine karşılayacak miktarda para yoktu.

Bu yıl (1859) birçok Çerkes ve Nogay muhacirlerinin Rusya'dan Osmanlı Devleti'ne gelmeleri ve onların yerleştirilmeleri için yapılan masraflar da mâlî sıkıntıyı bir derece daha artırdı.

Serasker Rıza Paşa, Kıbrıslı Mehmed Paşa aleyhine çalışırken, 21 Ocak 1860'da Padişah Kıbrıslı ile Fuad Paşa'yı huzuruna kabul ederek Rusya İmparatoru'na gönderilecek nişan ile hediyeleri göstermiştir. Önce huzura Kıbrıslı girip gümrüğe dair konu açıldığında, Kıbrıslı: *"Merhume Valide Sultan gümrükten de para istemişti"* deyince, Padişah tepki göstermiş ve üzülmüştü. Bunun üzerine hemen Fuad Paşa'yı davet ettirmiş. Fuad Paşa huzura girince, Padişahı neşesiz bir biçimde görmüş. Onlar gittikten sonra Padişah hareme gidip: *"Bu herif benim ölmüş annemden ne istiyor. Onu*

rüşvetle suçluyor" diye söylenmiş ve ertesi günü Meclis-i Tanzimat Reisi Rüşdü Paşa'yı sadrazamlığa tayin etmiştir. Ondan boşalan Meclis-i Tanzimat Reisliğine de eski sadrazam Âlî Paşa'yı getirmiştir. Kıbrıslı'nın bu defaki sadrazamlığı altmış altı gün sürmüş ve *"Pek deli"* sözünün ebced değerinin de 66 olması, ilginç olarak karşılanmıştır.

Kâğıt Paranın Piyasadan Çekilmesi Çalışmaları

Mâlî sıkıntı devam ederken kâğıt paranın değeri düşmeye başladı ve buna karşılık altının değeri günden güne artarak işlem yapılması neredeyse durdu. Bu durumun devam etmesi halinde mâlî işlerin düzelmesinin mümkün olamayacağı anlaşıldı. Bunun üzerine Sadrazam Rüşdü Paşa kâğıt paranın kaldırılarak piyasadan çekilmesine ve bunun için ihtiyaç duyulacak karşılığın temini için İstanbul'un gelir getiren mallarından ve binalarından bir yardım parası toplanmasına karar verdi. Bunun için de benim başkanlığım altında bir komisyon kurdu. Bir kaç ay bu önemli emrin yerine getirilmesi için gücümüzün yettiği kadar çalıştık. Kâğıt paralar toplandıkça Bâbıâlî avlusunda herkesin gözü önünde yakılmasını Rüşdü Paşa'ya bildirdim. *"Yok o bizim işimiz değildir. Maliye Nezâreti'nin işidir. Bizim işimiz kâğıt paraları toplamaktır"* dedi. *"Kâğıt paralar geldikçe kısım kısım yakılırsa halka güven gelir. Bize de çalışma gayreti gelir ve yardım toplamağa yüzümüz olur"* dedim ise de kimsenin aklını beğenmez bir kişiliğe sahip olduğundan bu teklifimi kabul etmedi. Bu nedenle toplanan kâğıt paraları Maliye Hazinesine gönderdim. Bu şekilde kâğıt paraların büyük kısmı toplandı ve piyasada 500 bin keseden aşağı miktara indi. Bunun üzerine altının değeri düşmeye başladı. Kâğıt para sadece İstanbul'da piyasaya çıkarılmıştı ve diğer şehirlerde yoktu. Bundan anlaşıldı ki, İstanbul ancak beşyüz bin keselik kâğıt parayı kaldırabilecek bir durumda imiş. Hazine ise, dara düştükçe kâğıt para bastığından değeri düşmüş. Bu defa beşyüz bin kese karşılığına düşünce, piyasada düzelme başladı ve 200 bin keseden aşağı indiğinde, yüzlük altın yüzbeş kuruş değerine ulaştı. Fakat 150 bin keseliğinin karşılığı bulunamadığından Rüşdü Paşa onun tedarikiyle uğraşırken

Saray tarafından paraya şiddetle ihtiyaç duyulduğu ve Maliye Nazırı Hasip Paşa'dan büyük miktarda para istenildiği, onun da yakılmak üzere Maliye'ye gönderilen kâğıt paralardan yüzbin keselik bir kısmını Saray'a vermiş olduğu gizlice duyuldu. Rüşdü Paşa hasta oldu veya yalandan hastaymış gibi haremden çıkamaz oldu. Ramazan-ı şerif dahi gelmekle, kâğıt paraların toplanma işi aksadı. 1860 Mayıs ayında bayramlaşma sırasında, bazı sebeplerle daha fazla kâğıt paranın piyasaya sürülmesinin önü alınamadığından, bir özür mahiyetinde, bayramdan sonra bütün kâğıt paraların yakılarak, bir tanesinin bile piyasada yer almayacağı ilân olundu.

Hazinenin borçlanması meselesi

Bundan önce Serasker Rıza Paşa'nın başkanlığında kurulan komisyonda Saray borçları belirlendi ve onaylanarak Maliye hazinesine devredildi. Maliye hazinesi tarafından da onaylanan bu borçlara karşılık bazılarına devlet tahvili, bazısına da borç senedi verildi. Buna rağmen bazı borçlar açıkta kalmış ve bazıları da sonradan alınmış olduğundan birçok esnaf Bâbıâlî'ye gelerek sızlanmaya başladılar ise de Bâbıâlî'ce bunlara söylenecek bir şey yoktu. *"Sultan hanımların ve saray kadınlarının ve bilhassa Serfiraz Hanım'ın böyle arkası alınamayan borçlarının çaresi bulunamaz"* diyerek vekiller bu şekilde mâlî işlerin düzeltilemeyeceğini beyan ettiler: *"Rumeli ordusunun olağanüstü masrafları bile sekizyüz bin kese kadar olup, küçük oğlunun saraylılara yaptırdığı elbise ve verdiği eşyadan dolayı talep ettiği para da tam bu miktara ulaşıyor. Bunun çaresi bulunur mu?"* derlerdi.

Üç dört ay maaşlar verilemeyip birikti. Para harcanmaz oldu ve herkesi bir ekonomik sıkıntı sardı. Tüccar ve sarraflardan hergün iflas ettiklerini açıklayanların yanısıra mağaza ve dükkânlar kapandı. Mal sahipleri kiracılarından kira alamaz hale geldi. İhtiyaçlarını gidermek için mücevherlerini satışa sunduklarında çok düşük fiat verilirdi. Görevde bulunan memurlar ise dilenci durumuna düştü. Ve Sırp ve Bosna sınırında bir miktar asker bulunması gerektiğinden, Rumeli'de Redifler toplanmaktaydı ve bunun için de para bulunması gerekiyordu.

Bundan dolayı Beyoğlu sarraflarından bir miktar borç alınması gündeme geldi ve izin için yazı yazıldığında: *"Niçin borç alınıyor? Tasarruf ile idare olunamıyor mu?"* diye Bâbıâlî'ye Padişah'tan cevabî yazı geldi. Buna vekiller tarafından verilen cevapta: *"Bizce yapılacak şey yapıldı. Bundan sonra yapılacak bir yol kalmadı. Borç almaktan başka çare yoktur"* denildi. Bunun üzerine Padişah birkaç gün hasta oldu.

Bu buhran içinde başka üzüntülü olaylar da meydana geldi. Şöyle ki: Saraydan alacakları olan hıristiyan tebaasındaki esnafın başvuruları Bâbıâlî tarafından kabul olunmadığından, onlar da kalabalık bir şekilde Saray'a yürüyerek dilekçe vermek istemişler. Padişah ise bu sırada pek keyifsiz olduğundan Serasker Rıza Paşa: *"İşlerinize bakın"* diyerek onları geri çevirmiş. 24 Mayıs 1860 tarihi itibariyle bunlardan birkaç yüz kişi bir vapur kiralıyarak Fransız, İngiliz ve Rusya Büyükelçiliklerine giderek birer dilekçe verip, bağırıp çağrıştılar.

Bu sırada Avrupa Devletleri'nin Osmanlı Devleti'ni paylaşmaları konusunu konuştukları duyuldu. Rusya Hariciye Nazırı ecnebi sefirleri toplayıp: *"Osmanlı Devleti bir hastadır. Elimizde ölecek. Sonra Avrupa'yı sıkıntıya sokacak. İşte görüyorsunuz ki durumu günden güne fenalaşıyor. Şimdiden bunun bir çaresine bakmalı. Bulgaristan'dan gelen başvurular, İmparator'a arzedilmektedir. Bu bakımdan sizlere bu hali açıklamamı bana emretti"* dediği bize kadar geldi.

RUMELİ TEFTİŞİ

Osmanlı Devleti nazara mı geldi bilmem. Anlaşma esnasında sınır boyunda ikiyüz ellibin asker ile beşyüz kırk adet top mevcuttu; askerler elbiseleri yeni ve hayvanları güçlükuvvetli bir şekilde döndüler. Redifler de salimen ve rahat bir şekilde memleketlerine gittiler. Paraca da devletin geliri giderinden fazla olup sene başında ortaya çıkan fazla ile oraya buraya olan borçların ödenmesine karar verilmişti. Sonra Saray'ın üç sene içinde üç milyon kese akça borcu vardı ve Mâliye hazinesine aktarıldı. Bu bakımdan hazine sıkıntıya ve devlet zarara uğradı.

Rusya ise politik baskı ile Osmanlı Devleti'ne karşı hareket geçerek, güya, *"Niş Sancağı'nda gayrı müslim halka şöyle zulmediliyormuş, böyle insanlık dışı davranılıyormuş"* diye Osmanlı hükumetini suçlamak yönünde Avrupa devletlerine hatır ve hayale gelmez suçlamalarda bulundu. Bunun üzerine Osmanlı Devleti memurlarıyla Avrupa devletleri memurlarından oluşan bir komisyon teşkili ile Rumeli'ye gönderilip, gayrı müslim halkın gerçek durumunun ortaya çıkarılması hususunda büyük devletler tarafından teklifler gelmeye başladı. Halbuki Rus uyruklu papazlar ile okul hocaları Bulgarların akıllarını çelmek için çeşitli tahriklerde bulunmakta iken, Rumeli'ye böyle karma bir komisyon giderse, Bulgarlar artık ele avuca sığmaz bir hale girerler ve Rumeli'nin idaresi kontrol edilemez bir hal alırdı. Dolayısıyla bu tekliflerin önüne geçmek için bazı kimselerin Rumeli teftişiyle görevlendirilmeleri konuşulurken, büyükelçiler açıklanan şekilde karma bir komisyonun gönderilmesi konusunda ısrar etmeye başladılar. Bunun üzerine sadrazam Rüşdü Paşa Fransız büyükelçiliğine gidip Osmanlı Devleti'nin Rumeli'ye karma bir komisyon gönderilmesini kesinlikle kabul edemeyeceğini söyleyince, Fransız elçisinin ısrarı karşısında Rüşdü Paşa: *"Ben kendim gidip teftiş ederim"* deyince elçi susmak zorunda kalmış.

O sırada Rüşdü Paşa'nın azli kararlaştırılmış olduğundan hemen Mühr-i Hümayun alındı ve iki gün sonra Kıbrıslı Mehmed Paşa sadrazamlık makamına getirildi.

Bunun sonrasında Fransız elçisi padişahın huzuruna çıkıp Rüşdü Paşa'nın ifadesini arz edince, ertesi günü yeni sadrazamın teftiş için Rumeli'ye gitmesi için ferman çıktı ve sadaret kaymakamlığı Âlî Paşa'ya verildi.

Beylikçi Afif Bey, Sadrazamın kayınbiraderi Meclis-i Vâlâ üyesi Besim Bey, Meclis-i Tanzimat'dan ben, Rum milletinden Fotyadı Bey (=Fotyadi Paşa), Bulgar milletinden Gavriyel (daha sonra Şarki Rumeli valisi olan Gavriyel Paşa) ve Ermeni milletinden Artin Efendi (daha sonra vezir olan Hariciye müsteşarı Artin Paşa) sadrazamın heyetine dahil edildi.

Bazı kimseler Kıbrıslı'nın bu şekilde Rumeli teftişinde görevlendirilmesini, onun Âlî ve Fuad Paşalar tarafından

Fransız elçisi vasıtasıyla İstanbul'dan uzaklaştırılması için tertip edilmiş bir politika olarak değerlendirdiler[14].

31 Mayıs 1860'da sadrazam komisyon üyeleriyle birlikte Karadeniz yoluyla Varna'ya gideceğinden vekiller ile bütün Bâbıâlî üst düzey devlet görevlileri, onları uğurlamak için, sadrazamın Kandilli'deki yalısında toplandılar. Sadaret Kaymakamı ile Hariciye Nazırı Fuad Paşa beni bahçenin bir köşesine çektiler ve dediler ki ; *"Bu teftiş işi siyaseten pek nazik bir görevdir. Senin iyi ve güzel şeyler yapacağını biliyoruz. Bâbıâlî nazarında manevi açıdan sorumlu sensin. Bunun için her şeyi önceden plânlaman ve kotrolünde tutman gerekir. Sadrazam'ın vaziyeti herkesce biliniyor. Onun ikaz edilmesi, gereken durumlarda, nasıl tesirli olunacaksa o şekilde ikazda bulunulması ve bundan asla taviz verilmemesi ve ertelenmemesi gerekir"*. Onların bu sıkı tenbihleri üzerine, hangi derecede nazik ve zor bir konumda bulunduğumu anladım. Zira Kıbrıslı çabuk hiddetlenen, aceleci ve sabırsız bir karaktere ve kim ne söylese inanır bir kişiliğe sahipti. Fakat güzel bir özelliği vardı ki, ne kadar hiddetlense ve aceleyle bir işe girse: *"Efendim bunda bir yanlışlık var. İş öyle değil, böyledir"* şeklinde uyarılsa, derhal sakinleşir ve söylenen sözü dinlerdi ve ikna olursa fikir değiştirirdi. Hatta ısrarcı davranmazdı. Bu görevinde de kendisini uyarılması gereken konularda rahatça uyardım ve Âlî ve Fuad Paşaların tenbihlerine uygun şekilde vazifemi yerine getirdim. O da hal ve davranışlarımdan, çalışma ve gayretimden memnun kaldı.

Sadrazam'ın bizzat Rumeli'ye çıkması olağanüstü bir hareketti. Bundan dolayı herkes dikkatini buna çevirmiş ve neticesini merakla beklerken, Cebel-i Lübnan'da Dürzîler'in toplanarak Marunîler üzerine saldırdıkları pek çok kişiyi öldürdükleri haberi geldi. Marunîleri Fransızlar, Dürzîleri ise İngilizler sahiplendiklerinden, ecnebi müdahalesi ihtimali ortaya çıkmakla, Fuad Paşa özel yetkilerle Suriye'ye gitti; bu sırada Şam şehrinde bir büyük isyân çıktı.

Şöyle ki, Islahat Fermanı gereğince Suriye hıristiyanları şımarıp islâm ahali ile aralarında bir düşmanlık meydana geldi. Buna bağlı olarak Salihiye Kürdleri ayaklanarak

14 "Ve'l-ilmu indallah" (İlim sahibi Allah'dır).

Şam şehrine inmiş, kendilerine katılan Muattarlar ile sayıları daha da artmış hıristiyanlar üzerine saldırarak, hıristiyan mahallesini yağmalayarak halkı da katle niyetlenmişlerdi. Hatta bununla yetinmeyerek Şam şehrine bitişik bir konumda bulunan ve ahalisinin çoğunluğu Arap olan Meydan mahallesine de tecavüz edip, oranın hıristiyanlarına da saldırıya başlamışlardı. Bunun üzerine Meydan Mahallesi'nin en büyük ailelerinden olan Hülu Bey (daha sonra Rumeli Beylerbeyiliği payesi alan meşhur Hülu Paşa) bir bayrak açıp, *"Kürdlerin mahallemize tecavüz ve taarruzu Arapların namusuna dokunmaz mı? Irz-ı Arap, namus-ı Arap"* diye bağırarak halkı bayrak altına davet etti. Bu çağrı üzerine bütün Meydan mahallesi halkı onun başına toplandı ve Hülu Bey mahallenin alt tarafında Kürdlere baskın yapıp dağıttı ve onları takip ederek şehirden çıkardı ve Salihiye'ye kadar kovaladı. Bundan dolayı Meydan mahallesi isyandan kurtuldu ve Kürdler de Salihiye'de tutuldu. Fakat mahalli idarece buna benzer bir harekette bulunulmadığından Şam şehri ele geçirilememiş idi.

Fuad Paşa, Beyrut'a çıkıp, bütün bu olanları haber alınca hemen bulduğu kadar askerle Şam'a hareket etmiştir. Çünkü ordu komutanı olan Ahmed Paşa, elindeki askerle ancak kendini korumak durumunda olup, asıl vazifesini yerine getirmeye imkânı olmamıştı. Kürdler ise yukarıda da belirtildiği gibi Salihiye'de isyan halinde bulunduklarından ve Dürzîlerle çatışmaya girecekleri duyumu alındığından, isyânın bir kat daha yayılıp büyümemesi için Fuad Paşa doğru Şam'a gitmenin doğru olacağını düşündü. Yolculuk sırasında Dürzîler Fuad Paşa'nın yoluna baskın yapmışlarsa da, Fuad Paşa onları yarıp geçerek Şam şehrine varmış, isyancıları ortadan kaldırırken, bölge ileri gelenlerinden de bir çok kimse hakkında şiddetli cezalar uygulamıştır.

O sırada Kürdlerin reisi olan Saîd Bey (şu an Kilârı Hac emini olan Saîd Paşa) kürdlerin isyan etmelerini önleyebilecekken göz yummakla suçlanmış ve bundan dolayı Fuat Paşa onu Bağdad'a sürgüne yollamıştır. Uzun bir müddet sonra affedilerek Şam'a dönmüştür. Hülu Bey'in ise gösterdiği vatanperverane hareketi ve cesareti takdir edilerek,

Fuad Paşa tarafından rütbe ve nişan ile ödüllendirilmiş, ayrıca önemli işlerde hep o görevlendirilmiştir.

Fuad Paşa görevde bulunduğu zamanlarda Hülu Paşa da Suriye'de sözü geçen biri olmuştur. Ondan sonra Said Paşa ile aralarına rekabet ve düşmanlık girmiş, biri diğeri aleyhine çalışmışlardır. Ancak her ikisi de işbilir kimseler olup, biri diğerinden daha az yararlı değildi. Bu sebeple kâh biri, kâh diğeri öne çıkmıştır. Fakat Said Paşa çok zengin olduğundan çoğunlukla Hülu Paşa'dan önde gitmiştir. Hattâ Kilâr-ı hac emâneti görevi boşalınca, mahallî idarece ikisinden birinin tercihi mümkün olamayınca, tayin Bâbıâlî'ye bırakılmış ve Said Paşa tercih olunmuştur. Gerçekte ikisinin de yerel idareye yardımları ve devlete hizmetleri inkâr edilemezdi.

Sadrazam Niş'te iken Suriye'de olanlar Bâbıâlî tarafından kendisine aktarılıyordu. Haziran başında ise bizzat Padişah tarafından Mirliva Hüseyin Paşa (daha sonra serasker ve sadrazam olan Hüseyin Avni Paşa) Niş'e gönderildi ve Suriye olayları hakkında sözlü bilgi aktardı.

O zaman Niş ve çevresinde gerekli kontrol tamamlanıp Sadrazam Üsküp ve Manastır taraflarını da teftiş ederek kış basmadan İstanbul'a dönmek istiyordu. Vekiller ise Sadrazamın Rumeli'de kışlamasını istemekteydiler. Öte yandan Kaymakam Paşa tarafından, Bosna bölgesinin de teftişinin gerektiği yabancı elçilerce ifade edildiği sadrazama bildirilmişti.

Sadrazam Üsküp ve Manastır taraflarına giderek oradan beni teftiş için Bosna'ya gönderip kendisi İstanbul'a dönmeye karar vermişken, aynı anda, Saray tarafından da Sadrazam'ı İstanbul'a getirmesi için Selânik limanına özel bir vapur gönderilmesi emri verilmişti; Sadrazam'a dönmesi için ise doğrudan Padişah'tan telgraf geldi. Bundan dolayı Manastır'da çok kalmayıp hemen Selânik'e geçtik. Saik-ı Şadi vapuru da oraya gelmiş olduğundan hemen bindik ve 1860 yılı güzü başında, kış basmadan İstanbul'a geldik.

Biz gelmeden önce Sadaret müşteşarı Habab Efendi vefat etmiş olduğundan, Sadrazam onun yerine benim ilmiye sınıfından mülkiyeye geçirilip rütbe-i bâlâ ile atanmamı istedi. Ben ise ilmiye sınıfını terk etmek istemiyordum. Hatta daha önce vezirlik rütbesiyle Vidin ve bir aralık Bosna

valiliği teklif olunmuş iken kabul etmemiştim. Bu defa da müşteşarlıktan istifa ile affımı diledim. Bunun üzerine çok geçmeden rütbem İstanbul pâyesine yükseltildi.

Yukarıda belirtildiği gibi İstanbul'a geldiğimizde o derece bir malî sıkıntı vardı ki, kalem ile tarif olunmaz. Geçen yıl Rüşdü Paşa sadrazam iken daha önce yazdığım üzere 1860 Nisanında bayramlaşma sırasında kâğıt paranın tamamen kaldırılacağı ilân olunmuştu. Bu sene Kıbrıslı'nın sadrazamlığında da, yine bayramlaşma sırasında Rüşdü Paşa'nın isteği ve onayı ile Osmanlı ülkesinin her tarafında geçerli olacak, nakdi karşılığı olan kâğıt para basılacağına dair yazılı beyanname neşr edildi[15].

ÜZÜNTÜ VERİCİ OLAYLAR

Açıklanan olaylar sebebiyle Sultan Abdülmecid Han hazretleri rahatsız ve keyifsiz bir haldeydi. 1860 hilalinde Rumeli Ordusu Müşiri Çerkes İsmail Paşa "nevahi-i âsiye" eşkıyasını ortadan kaldırmak için Hersek'te iken felç geçirerek vefat etti ve yerine Serdar-ı ekrem Ömer Paşa, kendisine Rumeli Ordusu müşirliği de verilerek Hersek'te görevlendirildi. Ömer Paşa veda için Padişah'ın huzuruna çıktığında Sultan Abdülmecid Han hazretleri: *"Allah selâmet versin. İnşallah başarır gelirsin. Lâkin beni bulamayacaksın. Yakın zamanda gelsen de bulamazsın. Beni hanımlarım ve kızlarım bitirdi"* diye buyurdu. Gerçekten de gücünü ve kuvvetini günden güne yitirdi.

Bu durumda iken Padişah ulema duacılarını ödüllendirmek için Sudura birinci, İstanbul pâyelilerine ikinci ve yeniden Mekke pâyelilerine üçüncü rütbeden birer adet Mecidiye nişanı verdi. İstanbul payelileri için tarafımdan hazırlanan teşekkür mazbatası ile Sudur ve Mekke payelileri için hazırladığım mazbatalar Padişah'a arz olundu. Kurban Bayramı'nda bu yeni nişanlar ile Saray'a bayramlaşmaya gidildi. Sultan Abdülmecid Han hazretlerinin o heybetli görüntüsü yok olmuştu; âdeta cansız bir beden gibi Enderun'dan çıkıp törene katıldı. Lâkin at üzerinde

15 ***"Fesübhane muhavvilü'l-havli ve'l-ahvâl"*** (Zamanı ve durumları değiştiren Allah bunlardan münezzehdir).

çok güçlükle duruyordu ve törene katılanların çoğunluğu ağlıyordu. Herkes üzüntü içindeydi. Bayramlaşma sonrası Dolmabahçe Sarayı'na gittiler. Sultan Abdülmecid'in tahta çıktığı sırada, kardeşi Abdülaziz Efendi küçük olduğundan onu kendisine rakip gibi görmüyordu. Büyüyüp serpildikçe ve dikkatleri üzerine çekmeye başlayınca göze batar oldu. Bir ara saltanatın hanedandan en büyükten en büyüğe geçmesi usulünün kaldırılmasıyla, evlâddan evlâda geçmesi usulünün kanun haline getirilmesi, İngiliz elçisi Canning'e söylendiğinde, Canning, *"Bu durumda hakkı alınan şehzadeleri hapis altında tutamazsınız. Onlar da serbest gezerler. Bunlardan saltanat iddiasıyla ortaya çıkanlar olabilir. Bu devletin bir büyük kuvveti ise, kendisine karşı bir saltanat iddiası olmamasıdır"* dedi ve o düşünceden vazgeçildi. Daha sonra Abdülaziz Efendi, Beylerbeyi Karakolhanesi önünden geçerken karakola bağış olarak bir çıkın göndermiş. Karakol zabiti de bunu o sırada serasker bulunan Rüşdü Paşa'ya getirmiş. O da Padişah'a takdim etmiş. Bu durumdan Sultan'ın canı sıkılıp Abdülaziz Efendi'ye: *"Askere öyle az miktarda bağışta bulunmak size yakışmaz. Gönderilecekse fazla miktarda göndermek gerekir"* diye kendisine büyük bir kese altın gönderip mahcup ettikten sonra Reşid Paşa'yı çağırarak, *"Ne dersin. Bizim birader askeri isyana teşvik etmiş!"* diyerek meydana gelen olayı hikâye etmiş ve Abdülaziz Efendi'yi Trablusgarp valiliğine göndermek konusunda düşüncesini sormuş.

Reşid Paşa hayretler içinde kalıp: *"Efendim. Bu pek nazik bir meseledir. Düşüneyim de Efendimize arz edeyim"* diyerek huzurdan çıkmış. Reşid Paşa bu durumu hayli düşündü. Lâkin uygulamaya cesaret edemedi. Zira *"Abdülaziz Efendi'nin yanına her ne kadar müsteşar kılıklı vezirlerden bir güvenilir kişi görevlendiriliyor ise de, uzak yer; Orada herkes veliahd olduğundan Efendi'ye samimiyetle bağlılık gösterince, kim bilir neler olur. Ortalık bir acayip, bir şeye tamamen güvenilmez"* diye kendini tereddütten kurtaramadı. Ertesi günü Padişahın huzuruna vardığında bu tür ihtimallerden bahsederek: *"Efendim, burada sadık kullarınız var. Efendi'yi gözetiminiz altında tutmak bendenizce daha doğru görünüyor"* deyince, Padişah da: *"Evet ben de düşündüm. Onu Arabistan'a göndermek iyi olmayacak"* diye buyurdu.

Mehmed Ali Paşa'nın sadrazam olmasından sonra, Padişah ona içindeki sıkıntıyı dile getirerek: *"Paşa, ben Efendi'den rahatsızlık duyuyorum"* deyince, Mehmed Ali Paşa: *"Efendim, Başmabeynci iş bilen ve çabuk hareket eden bir hizmetkârımızdır. Benim de bir güvenilir adamım vardır. Onlara tebdil-i kıyafet giydirtiriz. Efendi, gece çiftlikten gelirken kurşun ile vururlar"* deyince Padişah, *"olur mu ya!"* deyince, o da: *"Evet olur. Ne var?"* diye cesaret vermişti. Buna rağmen Padişah bundan çekinerek, *"hele bakayım, düşüneyim"* diye buyurmuş ve zaten kan dökmeyi sevmez iken, kardeşi hakkında Mehmed Ali Paşa'nın bu düşüncesini pek çirkin görmüş. Fakat bu şekilde O'nun da ne değerde bir kişi olduğu açığa çıkmıştır. Ve ihtimal ki bu hususu ona açması, kendisini tecrübe içindir. Zira bundan sonra Mehmed Ali Paşa'ya güvensizlik beslemesi buna delil olabilir.

Abdülaziz Efendi'nin tahta geçmesinden sonra bu sırrı bildiğini Meclis-i Vâlâ reisi Kâmil Paşa gizli olarak bana iletmiştir.

O zaman buna benzer esrarlı konuları çoğu vekiller bilmezdi. Fakat ben, durumum ve mevkiim icabı bu türlü şeylerin bazılarını meydana geldiği sırada, bazılarını da bir müddet sonra öğreniyordum. Sırları saklama konusunda güvenilir bir kimse olduğum tecrübeyle sabit bulunduğundan, kimse bana sırlarını söylemekten çekinmezdi ve vakanüvis sıfatıyla hazırlanan defterler otuz-kırk sene geçmeden meydana çıkmadığından, bu defterlerde anlatılmaktan dolayı da kimse sakınmazdı.

Sultan Abdülmecid Han hazretleri halk arasında çok sevilmesine rağmen, yukarıda belirtildiği üzere bir müddetden beri sultan hanımların ve saray kadınlarının aşırı derecede harcamaları, bazı kimselerin Abdülaziz Efendi'nin tahta geçmesini arzu etmeye başlamasına yol açtı. Padişaha yakın zevat ile dinî saygınlığa sahip bazı kimseler ise Abdülaziz Efendi'den hoşnut olmadıklarından, Padişahın eceliyle ölümünden sonra Murad Efendi'nin tahta çıkmasını arzu ederlermiş. Hattâ bu sırada Başmâbeynci Ahmed Bey, Hariciye Teşrifatçısı Kâmil Bey ile bahçede gezerken, İngiliz Ali Bey'in de hazır bulunduğu bir sırada Ahmed Bey bu meseleyi açıp Murad Efendi'nin tahta çıkarılmasından söz açınca, Kâmil Bey, kendisine nasihat yollu, *"sen de böyle lakırdı söyleme; bu söz hukuka ve usüle aykırı bir*

konudur. Büyük karışıklığa yol açar. Bu parasızlığa da benzemez. Ne sen bana bunu söylemiş ol. Ne de ben dinlemiş olayım" diye sözünü kesmiş. Lâkin bu sırada Murad Efendi'nin tahta geçmesi isteniliyormuş. Hattâ, *"annesi bazı elçilere başvurmuş"* şeklinde sözler işitildi. Bazı kimseler de, *"bu konuda Fransız elçisini iknaya Rıza Paşa'nın aracı olması ihtimali vardır"* demekteydiler. Halbuki tahta kimin geçeceği konusu, tamamen Osmanlı Devleti'nin bir iç meselesiydi ve elçiliklerin karışacakları bir husus değildi. Kaldı ki bu söylentiler Avrupa'da da yayıldığından, şayet Murad Efendi'nin tahta çıkarılması söz konusu olursa, devletin eskiden beri uygulanagelen usullerine aykırı olacağından, protesto edilmesi için Fransa ve İngiltere devletleri İstanbul'daki elçilerine talimat göndermişlerdi. Padişahın damadı olan Mehmed Ali Paşa ise önceden işini sağlama almak ve kendisini önemli bir konuma oturtmak için birkaç kere Abdülaziz Efendi'ye, *"Rıza Paşa gibi bazıları Murad Efendi'yi tahta çıkarmak istiyorlar ise de, ben bu uğurda başımı koydum"* diye gizlice haber göndermiş olduğundan, Abdülaziz Efendi şüpheye düşerek durumu Rıza Paşa'dan sordurmuş. Rıza Paşa ona verdiği cevapta, *"bu akla gelecek şey değildir. Fakat madem ki zararlı sözlerle zihinleri dolmuş. Konuyu güzelce araştırmalarını rica ederim"* diye haber göndermiş.

Efendi de konuyu araştırarak asılsız olduğunu anlamışsa da, tam olarak ikna olmadığından şehzadelerin hocası olan Kemâl Efendi'den (meşhur Kemal Paşa) işin aslını sordu. O da, *"bu haber, tam olarak uydurma ve asılsızdır. Efendi hazretleri böyle sözlere kulak asmasın. Saltanat ancak kendilerine intikal eder. Buna kimse engel olamaz. İnşallah yakında tahta çıkarlar. İçi rahat etsin. Fakat vekillere güvensizlik göstermesinler. Hepsini görevlerinde tutsunlar ve daha sonra duruma göre istediklerini devam, istemediklerini görevden alsınlar"* diye nasihatvari cevap verdiği, Kemal Efendi'nin kendi ağzından işitilmiştir.

Bu şekilde Kemal Efendi tarafından teminat verilmiş ise de mesele çok nazik, vakit ise pek dar olup, insanın bu gibi durumlarda zihnini kuruntu ve vesveseden kurtarmasının zorluğunun yanısıra Mehmed Ali Paşa'nın ara ara sarfettiği sözler bütün bütün etkisiz kalmıyormuş. Hele Efendi hazretlerinin annesini kandırmak mümkün olmuyormuş.

Padişah dairesinin durumunu dışardan layıkiyle öğrenmek o kadar kolay olmayıp, benim o konuda sahip olduğum bilgiler bazı vasıtalardan elde ettiğim duyumlardan ibarettir. Lâkin o zaman Sarayda meydana gelen olaylar dışarıdan nasıl algılanıyormuş. Bunu bilmek bile bir çeşit malumat kabilinden olmakla, aşağıda bazı işittiklerimi arz edeceğim:

Sultan Abdülmecid Han hazretleri yukarıda belirtildiği gibi bayramlaşma yerinden Dolmabahçe Sarayı'na gittiğinde Abdülaziz Efendi'yi isteyerek ikisi birlikte bir saat kadar bir odada oturmuşlar. Ne konuştukları tamamen bilinmiyor. Fakat Padişah, *"kardeşim benden artık hayır yok. Bu bayramlaşmaya bile vekil vesair kimselerle vedalaşmak için gittim. İşte herşey sana kalacak. İnşallah başarılı olursun. Evladlarımı sana emanet ediyorum. Onlara sıkıntı çektirme"* diye buyurması üzerine, Efendi hazretleri ağlamaya başlamış, kendisi de birlikte ağlamış. Daha sonra gerekli bazı vasiyetlerde bulunmuş ise de tafsilatını öğrenemedik. Bununla beraber, *"bu sırada vekillerim bana ihanet ettiler. Seninle kardeşliğimi yaşatmadılar"* demiş olduğu işitildi. Nihayet Padişah hazretleri fenalaşarak dalgın bir şekilde çıkıp kendi dairesine giderken, az kalsın ki düşüyormuş. Ve dairesine vardığında annesi oğlunu o halde görünce telaş edip bayılmış. Efendi hazretleri ise morali çok bozuk şekilde kan aldırmış. Abdülaziz Efendi, Padişah'ın huzurundan çıktıktan sonra Abdülmecid'in oğlu şehzade Abdülhamid Efendi çağırılıp, babası, onunla veda derecesinde pek çok dua etmiş. Bundan sonra Reşad Efendi gelmiş ise de Padişah baygın olduğundan onunla vedalaşamamış. Velhasıl Sultan Abdülmecid han hazretleri oğullarından yalnız Abdülhamid Efendi ile veda edebilmiş, diğerleriyle veda edememiş. *"Murad Efendi nerede idi?"* diye merak edip soruşturdum. *"Kimi rahatsız idi"* ve *"kimi bir mazereti vardı da gelip babası ile görüşemedi"* dediler. Artık hakikat durum Sarayca bilinecek şeylerdendir.

Sultan Abdülmecid Han hazretlerinin düşkünlüğü gittikçe artarak 26 Haziran 1861 tarihinde Allahın rahmetine kavuşmuştur[16].

16 "Revveha Allahu ruhahu ve ce'ale el-cennete mesvâhu" (Allah onun ruhunu dinlendirsin ve makamını cennet eylesin).

O gün görevde olan veya görevde olmayan bütün devlet ileri gelenleri Topkapı Sarayı'nda toplandı. Yeni hükümdara bağlılık töreni yapıldıktan sonra çoğu vekiller, ilmiye sınıfından olanlar ve devlet ileri gelenleri, merhum hükümdarın cenaze namazını kılmak ve cenaze töreninde bulunmak için, kimisi Kubbealtı'nda ve kimisi avluda sandalyeler üzerinde grup grup oturdular. Biz de bazı ihvan ile bahçede sandalyelerde ayrı bir grup olarak oturduk. Bu sırada biri yanımıza gelip, *"vekiller arasında anlaşmazlık çıkmış. Kimi Abdülaziz Efendi'yi ve kimi Murad Efendi'yi isteyip, Abdülaziz Efendi tarafı galip gelmiş"* şeklinde haber getirdi ve ben, *"canım bu olur şey değildir. Bu söz sırf dedikodudur"* diyerek onu sustururken, bu sırada ele geçen teşrifat pusulaları beni mahçup etti ve susmaya mecbur bıraktı.

Şöyle ki: *"Abdülmecid Han hazretleri Allah'ın rahmetine kavuştuktan sonra Abdülaziz Efendimiz hazretleri Osmanlı tahtına çıkıp Kubbealtı'nda tahta geçiş merasimi sırasında, şimdi Kubbealtı'nda mevcut bulunmak"* şeklinde yazılmış bulunan teşrifat pusulalarında, Abdülaziz isminin bulunduğu kısım boş bırakılıp sonradan doldurulmuş ve üzerine rîk (bir nevi kurutma tozu) serpilmiş olduğundan, sanki pusulalar yazılırken tahta kimin geçeceği bilinmiyormuş gibi bir anlam çıkmış ve o söylentiyi doğrulamıştı. O sırada Teşrifatçı Efendi gözüme ilişti. *"Devletin Teşrifat Kalemi var. Bu kadarcık şeyi niçin düzeltmiyorsunuz, bunu vekil atamaları ile mı kayaslıyorsunuz?"* dediğimde, Teşrifatçı Efendi, *"bu pusulaların eskidenberi Teşrifat Kalemi'nde yazılması usulden iken, henüz sadrazam müsteşarı Afif Beyefendi, onları kendi dairesinde olan Dahiliye kaleminde yazdırmış. İşte yanlışlık bundan ortaya çıkmış"* diye açıklamada bulundu. Halbuki eski usule göre bu pusulalardan biri de yeni Padişah'a takdim edilmek gerektiğinden isim kısmının açık bırakılması ve sonradan doldurulması, hükümdarın geçici olarak gücenmesine ve Afif Bey'in yükselmesine büyük ölçüde engel olmuştur.

Usul ve nizamı az da olsa terketmenin, işte bu gibi hoş olmayan sonuçlar verdiği tecrübeyle sabit olmuştur. Afif Bey, yeni müsteşar olduğundan mazur görülse de, kurallara uyan, devlet hizmetinde tecrübeli ve Bâbıâlî'deki bürokra-

tik işleri iyi bilen biri olarak böyle bir hata yapmamalıydı. Ne çare ki insan olarak bu tür hatalar hizmetkârların şanındandır. Her zaman Cenab-ı Hak insanı her türlü gaflet ve hatalardan korusun. Âmin.

Bundan sonra cennetmekânın cenazesi Saray avlusuna çıkarıldı. Musalla taşı üzerine konuldu. *"Er kişi niyyetine"* herkes için söylenen bir söz ise de, yirmi iki sene saltanat ve hilafet makamında bulunmuş büyük bir padişahın cenaze namazında da diğer insanlar gibi imam efendiler tarafından *"er kişi niyyetine"* denilmesi, cemaat üzerinde tarifsiz derece etki bıraktı. Sultan Abdülmecid'in de insan neslinden geldiği hatırlandı. O zamana kadar, o bizim zihinlerimizde insandan farklı bir şeymiş gibi tasavvur olunuyormuş[17].

Namazdan sonra islâm âdeti gereği helâllik isteme usulünün yerine getirilmesi için imam efendi: *"Ey cemaat bu zâtı nasıl bilirsiniz?"* deyince, herkes bütün samimiyetiyle yürekten, *"pek iyi biliriz. Allahü tealâ gani gani rahmet eyleye. Kabrini nur, durağını cennet eyleye"* diye ağlayarak dua ederken, çıkan seslerden ve duyulan sözlerden halkın merhum hükümdara ne kadar bağlı olduğu ve sevdiği anlaşılıyordu.

Helâllik istendikten sonra imam efendi, hukuk helâlliği için, *"ey cemaat bu zâtın sizden bir bir ricası var, hukuku helâl ettiniz mi?"* deyince herkes üzüntü içinde hep bir ağızdan: *"Helâl olsun, Allahü teâlâ mekânını cennet eylesin"* diye bağırdı.

Sultan Mahmud'un vefatı günü İstanbul'u bir korku ve dehşet sarmıştı. Sultan Abdülmecid'in vefatı günü de İstanbul'u büyük bir hüzün ve keder kapladı.

Bir kişinin cenazesinde, o kişinin iyi bir insan olduğuna dair kırk kişi şahitlik ederse günahlarının affedileceği bazı hadislerde müjdelenmiş olduğuna nazaran, binlerce kişinin bu şekilde şahitlik etmesi, cennetmekân Sultan Abdülmecid Han hazretlerinin affedilmiş olduğu hususunda kimsenin şüphesi kalmamıştı. Her konuda kusuru cennetmekânda gören vekillerin cenazelerinde bulunduk. Hiç birinde böyle halkın kabulününe dair iz göremedik. Belki bazılarında tamamen aksine şahit olduk.

17 "Küllü şey'in helikün illâ vechehu" (Onun zâtından başka herşey helâk olucudur). Kur'ân, XXVIII, 88 ; Meâli için bkz. H. Basri Çantay, ***Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm***, İstanbul 1974, II, 704.

Cennetmekân hakkında şahit olduğumuz umumi sevgi ve bağlılığın, bir padişah cenazesi olmasından dolayı çıkara dayalı bir hareket olarak değerlendirilmesi mümkün değildi. Zira vekiller ve padişahın yakınları yeni padişahın yanında idiler. Bir makam sahibi olabilmek isteyenler de o çevrelerde dolaşıyordu. Cenaze namazında bulunanların çoğu ise ihlâs sahibi kimseler idi. İşte onların içinde bulunan devlet memurları ile birlikte törene katılarak cennetmekânın cenazesini Osmanlı sultanları içinde birinci islâm halifesi olan Yavuz Sultan Selim Han hazretlerinin türbesi yanında hazırlanan türbesine kadar götürüp en son hizmeti olan defin görevini yerine getirdik[18].

Gazi Sultan Abdülmecid Han hazretleri karakteri sağlam, talihi yaver, kıymet ve değerden anlayan, emrindekileri koruyan, merhametli bir padişahdı. Devrinde Osmanlı memleketleri imar edildi ve herkes kendini emniyet ve huzur içinde hissetti. Doğrusu saltanatının ilk dönemleri çok güzel geçti. Hele 1844 ile 1854 tarihleri arasında İstanbul, özellikle Boğaziçi ferah ve tarif olunamaz güzelliklerle âdeta Cennetten bir nümune idi. Kırım muharebesinden de muzaffer olarak çıktı. Ondan sonra yukarıda kaydedildiği ve açıklandığı üzere israf ve safahata alabildiğine düşülmesi sonucu çok büyük sıkıntı çekildi. Devlet borç batağına saplandı. Kendisi de üzüntüsünden hastalandı. Buna saray kadınlarının harcamalarına ses çıkaramaması sebep olmuşsa da, gerçekte onu bu hale düşüren vekilleriydi ki, her biri diğerini padişahın gözünden düşürmek için israfda yarış halindeydiler.[19]

SULTAN ABDÜLAZİZ HAN DEVRİ

Padişahın damadı ve Kaptan-ı Derya Mehmed Ali Paşa padişahın tahta çıktığı gün, düğün ağası gibi ortalıkta dolaşmakta ve sanki Sultan Abdülaziz'i tahta çıkaran oymuş gibi bir görüntüyle, sultanın lalası tarzında hükmedici bir tavır içinde bulunmaktaydı. Ve saltanat müsteşarı makamına geçerek çoğunlukla geceyi Valide Kethüdası Mazlum Paşa ile birlikte Saray'da geçirirdi.

18 "Nevvere Allahu merkadehu" (Allah mezarını nurlandırsın).

19 "Tecâveze Allahü an seyyiatihim" (Allah onların seyyiatını affetsin).

Halbuki tecrübeyle sabit ve tarihçe ispat edilmiştir ki, bir hükümdarın tahta geçmesine sebep olan kimse, o hükümdar tarafından gazaba uğramıştır. Her zamanki sebebi de, saltanat makamına sahip olanlar herhangi bir şekilde minnet altında kalmak istemez. Bundan dolayı kendisinin hükümdarlığına sebep olan kimseyi gördükçe rahat ve huzuru kaçar ve neticede onu ortadan kaldırmadıkça kalbi rahat etmez ve kendisini hükumetde bağımsız görmez. Mehmed Ali Paşa ise pek cahil bir kimse olduğundan ve bu konuları anlamadığından, bütün bu olayların aksine hareket ediyordu. Şöyle ki, Sultan Abdülaziz Han hazretleri Osmanlı kanunları gereği tahtın varisi durumunda olup, kimsenin aracılığı olmaksızın tahta zaten geçecekken, Mehmed Ali Paşa güya Murad Efendi tahta çıkacakmış da kendisi bunu engellemiş gibi cahilce bir tavır içinde bulunuyordu. Halbuki durum böyle bile olsa, kendisi makamının geleceği için bu durumu saklayıp yeni Padişahı minnet altında bulundurmaktan sakınması gerekirdi. Ve bir de Sultan Abdülaziz'in tahta çıkmasından on gün kadar önce, yanında Serasker Rıza Paşa ile Mehmed Ali Paşa'nın isimleri anıldığında, *"babamı bu ikisi bitirdi, kardeşime de onlar ettiler"* demiş olduğu çok gizlice haber alınmış ve her ikisinin çok geçmeden gözden düşeceği ve görevlerinden alınacağı bazı kimselerce bekleniyormuş. Ben de o zaman bu söylentiyi duymuştum. Esasen işin tabii kuralları gereği Mehmed Ali Paşa'nın o makamda çok uzun süre kalmayacağı inancında idim.

Meclis-i Vâlâ Reisi Mısırlı Kâmil Paşa devlet işlerini pek fazla düşünmez ve kendisine vazife edinmez, eğlencesiyle meşgul bir kişi olup, buna karşılık parlak bir geleceğe sahip ve önceden işlerini plânlayan kimselerin durumunu araştırmaya ve Saray'da perde arkasında meydana gelen olayları öğrenmeye meraklı bir şahsiyetti. Birgün Mehmed Ali Paşa'nın aşırı isteklerinden bahsettiği bir sırada, *"ben onun yakında görevinden alınmasını bekliyorum"* dedim ve *İbn Haldun Mukaddimesi*'ndeki hikmetli sözleri aktardım. Daha sonra Mehmed Ali Paşa görevden alındığında Kâmil Paşa, beni görünce *"hakkın varmış"* dedi.

Padişahın tahta çıkmasından hemen sonra Mehmed Ali Paşa ile Rıza Paşa birbiriyle uğraşmaya başladı. Âlî Paşa takımı da

onların bu durumlarına bakarak *"İt dişi, domuz derisi"* derlerdi. Çok geçmeden Mehmed Ali Paşa, sadrazam ile işbirliği yaparak Rıza Paşa'yı azl ettirdi. Fransa sefareti bundan memnun olmayarak, *"Rıza Paşa kötü bir kimsedir deniyor; halbuki, Mehmed Ali Paşa ondan daha kötüdür"* diye sitemde bulundu.

Sultan Abdülaziz Han hazretleri, kızkardeşinin hatırı için bir müddet Mehmed Ali Paşa'yı istemeye istemeye kaptanpaşalıkta tutmuş ise de, nihayet bıkıp onu da görevinden uzaklaştırmıştır.

Üyesi bulunduğum Meclis-i Âlî-i Tanzimat, bu defa Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye ile birleştirildi. Ve Meclis-i Vâlâ'nın ayrı bir dairesi şekline getirilerek Kanun Dairesi adı verildi.

Meclis-i Tanzimat'ta yapılan kanun ve nizamname metinlerini hep ben kaleme alırdım. Bu defa da iki meclis birleşince Meclis-i Vâlâ'nın görevleri hakkında bir nizamnâme hazırlamak ihtiyacı doğdu ve bu iş bana havale edildi. Bunun üzerine hazırladığım nizamname Padişah'a arzedilerek onaylandı. Şöyle ki; eskiden Meclis-i Tanzimat'ın üç görevi vardı. Biri, kanun ve nizamnâme metinlerini hazırlamak ve diğeri vekilleri yargılamak ve üçüncüsü ise kanunların ve nizamnamelerin uygulanmasında yanlışlar görürse, bir tutanakla sadaret makamına bildirmekti. Yeni nizamnâmeye göre birinci görevi Kanun Dairesi'ne verildi. İkincisi Meclis-i Vâlâ'nın genel kuruluna bırakıldı. Üçüncü görevi ise kaldırılarak, bundan sonra hiçbir meclise böyle bir yetki verilmedi.

1861 Temmuzunda Meclis-i Vâlâ'da bir düzenlemeye gidilerek fazla üyeler çıkarıldı.

Yine bu sırada Kıbrıslı Mehmed Paşa görevden alınarak Âlî Paşa sadrazam oldu. Ve yüzlük altının yüzdoksana kadar çıkması endişeye yol açtı.

Bir gece Âlî Paşa ile bazı kimselerin de hazır bulunduğu bir toplantı sırasında aramızda bir sohbet meydana geldi. Şöyle ki: *"Askerliğin bir emir ve hizmet yeri olmasından dolayı, asker daima hazır ve emre uymak durumunda bulunup, kendisine ne zaman bir görev verilirse herhangi bir bahane göstermeksizin hemen harekete mecbur olur. İlmiye sınıfından birine bir görev verilmesi söz konusu olduğunda ise, kendisinden olumlu bir cevap alınmama durumunda,*

en azından Meşihat tarafından tasdik edilmek suretiyle görevlendirilmesi ilmiyenin eski usulü gereğidir. Buna karşılık Kalemiyeden olanlar hakkında öyle kararlaştırılmış bir usul yok. Onlar devekuşu gibi bir bakımdan ilmiyeden olanlara, bir bakımdan da askeri sınıftan olanlara benziyorlar. Biri bir tarafa görevle gönderilecek olsa bazen kendisinden sorulur ve bazen da kendisine haber verilmeksizin memur edilir. Buna rağmen onlar da yine görevden affını isteyebilir ve bazılarınınki kabul, bazılarınınki ise red olunuyor" diye bahis açıldı. Âlî Paşa ise vali olarak taşraya gönderilmekten korkardı. Bundan dolayı bu konuşma üzerine Âlî Paşa: *"Bir kişiyi istemediği yere zorla göndermek asla doğru değildir"* deyince, dedim ki: *"Devletin önemli bir işi olunca elbette ki elindeki memurlardan birini gönderir. Bu iş güçtür diye memurların bahane göstererek reddetmeleri bir kural haline gelirse, devlet sokaktan adam mı arayacak? Kim olursa olsun verilen görevi yerine getirmeye mecburdur. Fakat hukuken bir kadılık talebi uygun olmadığından, bir kadıya ihtiyaç olduğunda Devlet, ulemâdan birini bulup ikna ederek göndermek eskiden beri âdet olmuştu. Zamanında kimlerin kadı olabileceği usulü belirlenmiş ise de, sonra bu usul ve düzenleme bozularak, şimdi birçok emekli olmuş kişiler kadılık talebi ile kapı kapı dolaşmakta olmalarına rağmen, yine de öyle bir âdet kalmıştır. Ancak bu âdet sadece ilmi mevkilere atamalarda geçerlidir. Fakat mülki görevlere getirilen ilmiye sınıfından kimseler bu usul ve âdetin dışında kalmaktadır. Çünkü ulemanın reisine şimdi aylık onbeş bin, Rumeli derecelelerine dokuzar bin, Anadolu derecelelerine yedişer bin ve İstanbul derecelelerine üçerbin beşyüz kuruş aylık verilmesi kabul edilmiş esas gereğidir. Bendeniz ise İstanbul dereceli olmama rağmen Meclis-i Vâlâ üyeliğim sebebiyle aylık hazineden yedibin beşyüz kuruş alıyorum. Benim bir mirliva (tuğgeneral) veya ferik (korgeneral) ile farkım nedir? Evet bir farkım var, o da şudur ki, askerin silahı, çizmesi ve heybesi, velhasıl bütün sefer takımları mevcut ve hazır durumdadır ve harcırahını aldığı gibi harekete mecburdur. Bende bu hazırlık yok. Bu bakımdan bana yeterli miktarda harcırah verilmeli. Kendimin ve emrim altında bulunanların yolculuk esnasındaki ihtiyaçlarını alıp, tıpkı askerî sınıftan biri gibi derhal hareket edebilmeliyim"*

Bundan önce bir aralık Âli Paşa'ya mantık okutmuştum ve biraz da edebiyat dersi vermiştim. Bu bakımdan hocalık hakkına uyardı. Ben de yanında yalnız iken serbestçe

söz söylerdim. Ama yanında başkaları olduğunda sadaret makamının yüceliğini korumak için dikkatli davranırdım. Bu defa yanında birçok kimsenin bulunduğu bir ortamda çekinmeden onun sözlerini kabul etmeyip galiba sertçe de söylemişim ki, suratını asarak cevap vermedi. *"Gayet kindar bir zat olduğundan bunu unutmaz ve öcünü almak için taşı gediğine koyar"* diye düşündüm. Çok geçmeden de öyle oldu.

Şöyle ki: Karadağlılar kendilerine tanınan hoşgörüyü hiçe sayarak pek vahşice hareket etmekte olduklarından, gerek İşkodra, gerekse Hersek taraflarında Osmanlı ordusu bunları defetmekle görevlendirilmişti. Bu göreve getirilen İşkodra kumandan ve mutasarrıfı bulunan Çerkes Abdi Paşa (halen Hassa ordusu müşiri olan Rauf Paşa'nın babası) çok zor duruma düşmüş ve isyan genişleyerek yanlarına birçok Malisoru da alarak İşkodra şehrinde toplanmışlardı. Bunun üzerine Abdi Paşa, kumandası altındaki bir alay süvari ile oniki tabur piyade ve birkaç bin başıbozuk Toska askeriyle İşkodra kalesine kapanmış ve telgrafla, yardım için en az beş tabur asker gönderilmesini talep etmişti. O sıralarda Osmanlı ordusu önemli başka mevkilerde konuşlandırılmış olduğundan, bir bölgeden asker çekilemiyordu. Bu sebeple Abdi Paşa görevden alınarak İşkodra kumandanlığına Vidin askeri komutanı İsmail Paşa ve mutasarrıflığa da Tulça mutasarrıfı (daha sonra Hariciye Nazırı olan Mısırlı) Raşid Paşa atanmış ise de, *"onlar buraya gelip de buradan İşkodra'ya gidinceye kadar çok vakit gerek; o zamana kadar özel bir yetkili memur gidip bu ateşi bastırmak gerekir"* denilmiştir. Bu görevi yerine getirecek uygun bir kişi aranırken Âlî Paşa'nın sırdaşı ve fikirdaşı olan Meclis-i Vâlâ Reisi Kâmil Paşa, *"Cevdet Efendi uygundur"* demesi üzerine Şeyhülislâm Sadeddin Efendi, *"giderse pek iyi, ama istemezse ilmiye mensuplarına uygulanagelen usule göre zorlayamayız"* deyince, Âlî Paşa, *"siz onaylarsanız ben ona teklif ettiğimde reddedemez"* diyerek beni Vekiller meclisine çağırarak tekrar görevin biçimi değerlendirildi. İşkodra'ya bir miktar asker gönderilmesi Serasker olan Namık Paşa'ya teklif olununca, *"ben bir yerden bir tabur kaldıramam, defterini vereyim, meclisce nereden istenirse emr edersiniz, kaldırıp İşkodra'ya yollarım"* dedi. Maliye Nazırı

da, *"gönderilecek taburların nakliye masrafını isterseniz, hazinede para yoktur"* dedi. Âlî Paşa bana dönerek, *"işte halimiz böyle. Abdi Paşa İşkodra kalesinde mahsur, bizden imdad ister. Söz ayağa düşmüş, işler şer'î mahkemede teşekkül eden vilâyet meclisi aracılığı ile idare ediliyor. İşkodra mutasarrıflığı'na Raşid Paşa'nın ve kumandanlığına da İsmail Paşa'nın getirilmesine karar verildi. Lâkin onlar Tuna kıyısından İstanbul'a gelip de, buradan İşkodra'ya gitmeleri uzun zaman alacak. O vakte dek özel görevli olarak birinin gidip bu ateşi söndürmesi gerek. Durum çok ağır. Meclisce siz münasip görülüyorsunuz"* dedi ve işi pek büyüterek *"Ne dersiniz"* diye sorunca, beni redde mecbur ve bu suretle mahçup etmek ve daha önce bahsettiğim sohbetten dolayı taşı gediğine koymak düşüncesinde olduğunu anladım. Ben de fikrimde bir değişiklik olmadığını göstermek için ona cevaben: *"Devletin böyle önemli bir emrini kabulde tereddüt etmek doğru olmaz. Fakat, şimdiye kadar yalnız başıma böyle bir tehlikeli ve zor görevde bulunmadım. Şayet bir kusur edersem hoşgörürsünüz"* dediğimde, Kâmil Paşa: *"Sen bu memuriyeti kabul ettiğin zaman, biz işin yarısını bitmiş biliriz"* deyince, *"öyle ise niçin benden soruyorsunuz"* dedim. Âlî Paşa da: *"Bu bir tehlikeli ve zor bir görevdir. Görüyorsun ya, asker yok, para yok, sana talimat yazmağa da vaktimiz yok. Açık talimat ile gideceksin, iki ateş arasına gireceksin. Devletin şanını korumak için Abdi Paşa'yı istifa ettirerek idareyi eline alacaksın. Oradaki devlet görevlilerinden, kumandan ve mutasarrıf atayacaksın ve bunu izin almaksızın yapıp, fakat Bâbıâlî'ye, Seraskerliğe, Ordu merkezine ve Hersek'te bulunan Serdar-ı ekrem'e (Ordu komutanı) telgraf ile durumu bildireceksin. Seraskerlik ve Ordu merkezi seninle haberleşecek. Bar limanında bir filo donanma var, o da senin emrinde olacak. Gerek mülkiyece, gerek askeriyece sorumluluk hep sende olacak. Böyle bir tehlikeli ve zor bir görevin bir kişinin rızası alınmadan verilmesi bence doğru değildir"* demesi üzerine; *"benden daha lâyık biri olmadığı durumda, bence artık Allahu teâlâ hazretlerine sığınma ve yardımını dilemekten ve gitmekten başka düşünecek birşey yoktur"* dedim. Bunun üzerine Şeyhülislâm Efendi: *"öyle ise Allah muvaffak etsin"* deyince, bu çerçevede bir kararname yazılıp padişaha arz edilerek oluru alındı. Padişah oluru ile kararname tarafı-

ma verilerek açık talimatla İşkodra'ya derhal hareket etmek üzere görevlendirildim.

Kaptan-ı Derya Mehmed Ali Paşa o sıralarda kendisini merhum Fethi Paşa gibi saltanat müsteşarı yerine koyup Meclis-i Vükelâ'ya devamı önemsemez olduğu ve o gün de mecliste olmadığından, Bar iskelesine gitmek üzere bir beylik vapur hazırlanması için kendisine ikinci bir yazı yazılmıştı. O günlerde ise Kaptan Paşa para için Bâbıâlî'yi sıkıştırmakta idi. Bu vapurun hareket masrafını da vesile ederek dörtyüz bin kuruş verilmedikçe vapurun hareket edemeyeceğini, yazılan yazıya cevap olarak gönderdi. Gece Âlî Paşa'nın yanında bulunduğum sırada bu cevap gelince, Âlî Paşa hiddetinden mosmor kesildi. Gördüm ki fazlasıyla sinirli ve büyük sıkıntı içinde, dedim ki: *"Benim için sıkılmayınız, ben normal işletme vapuruyla gitmeyi tercih ederim. Şayet bu günlerde posta vapuru yoksa tatar (ulak) ile Manastır'a gidip oradan bir miktar süvari alarak İşkodra'ya varırım. Tersanelilerin nazını çekmek yerine karayolunun zahmetini çekmek daha iyidir"*. Âlî Paşa derhal adam göndererek bir gün sonra Loyid (=Lloyd) posta vapuru olduğunu tesbit ettirdi. Hemen posta vapuruna binerek Bar iskelesi'ne ve oradan İşkodra'ya vardım. Cenabı Hak yardım etti, İşkodra işi az zamanda başarıyla sona erdi. Hemen Bar limanı'na demirlemiş olan donanmadan *"Keyvân-ı Bahrî"* adlı fırkateyne binerek İstanbul'a döndüm. İşkodra'ya dair daha önce geniş bir rapor hazırlayarak saltanat makamına sunmuş olduğumdan, burada tekrar anlatmayı gereksiz görüyorum[20].

Keyvân-ı Bahrî ile Çanakkale Boğazı'na geldiğimde Fuad Paşa'nın sadrazam olduğunu ve Suriye'den gelmek üzere bulunduğunu öğrendim. Oradan hareket ederek 1862 yılı Ocak ayı başında İstanbul'a ulaştım. Hazinenin son derece sıkıntıda olduğunu gördüm.

Henüz Fuad Paşa İstanbul'a gelmeden kâğıt para ile yüzlük altın bir gün üçyüz kuruşa kadar çıktı. Ertesi günü üçyüzü geçti. Sonraki gün dörtyüze varınca kâğıt para geçmez

20 Bu lâyiha, Başvekâlet Arşivi'nde Yıldız Evrakı tasnifinde, Kısım 31, Evrak nr. 105, Zarf nr. 27, Karton nr. 79'da bulunmakta olup, 96 sahifedir. Ayrıca, Cevdet Paşa'nın İşkodra'ya dâir lâyiha müsveddeleri de, Başvekâlet Arşivi'nde, Yıldız Evrakı arasında, Kısım 18, Evrak nr. 538, Zarf nr. 13, Karton nr. 31'de bulunmaktadır.

oldu. Halbuki halkın ellerinde hep kâğıt para bulunduğundan pek çok kişi aç kaldı. Nakdi olanlar da tedbir olarak üçer beşer günlük ekmek aldılar. Bu bakımdan fırınlardaki ekmekler bitti, sonraya kalanlar ekmek bulamaz oldu. Fazla almış olanlardan zorla almaya kalkıştılar. Sokaklarda ekmek kapışmak gibi karışıklıklar ortaya çıktı. Bazı kesimler de bu karışıklık halini görüp silah ve cephane edinmeye kalkıştılar; dükkânlar kapandı. İstanbul'u bir acayip dehşet kapladı. Herkes ne yapacağını şaşırdı. Gece vekiller mecliste toplanıp sabaha kadar müzakere ile fikir alışverişinde bulundular. Sabahın erken saatlerinde sokaklarda tellallar: *"Padişahımızın tenbihi var, camiye geliniz"* diye çağırdılar. Herkes merak ederek camilere gitti ve ne yapılması gerektiğine dair verilen nasihati dinledi. Özeti: *"Kâğıdın böyle değer kaybetmesine yol açanların cezalandırılacağı ve yüz altmış kuruştan fazlaya yüzlük altın alıp verenlerin habsedileceği belirtilerek dükkânların açılması ve herkesin alış verişiyle meşgul olması"* şeklindeydi.

Hemen aynı gün Havyar Hanı kapandı ve hava alıp satan spekülasyonculardan bazı kimseler hapsedildi. Ve devlet tarafından yüzaltmış kuruşluk kâğıt paraya bir altın verilerek değişime başlandı. Halbuki binlerce insana altın yetiştirmek mümkün olmadığı gibi, kalabalığı yarıp geçerek bir altın alanların çoğunun elbisesi yırtılıp zararlı çıkardı. Fakat büyük alış-verişler durdu ise de esnaf arasında bu fiat ile kâğıt para geçer hale gelerek ufak çaplı alış-veriş başladı. Ardından Fuad Paşa İstanbul'a gelip işe başladı.

Yeni Padişah'ın, fikirlerine müracaat ettiği yakın adamları hep yeni ortaya çıkmış cahil kimseler olup, bundan dolayı kendisi gerçek durumu anlayamıyordu. Fuad Paşa'nın ilk hizmeti işte bu konuda olup, devletin içinde bulunduğu malî vaziyeti ona bütün çıplaklığıyla anlattı.

Sultan Abdülaziz Han hazretlerini Mehmed Ali Paşa, bazı iç meselelerle ilgili olarak vehim ve korkuya düşürerek, güya kendisi onu bu gibi tehlikelerden koruyormuş gibi sözlerle, makamını ve nüfuzunu devama çalışmaktaydı. Âlî Paşa da Avrupa devletlerini öne sürerek Padişahın kafasına dış tehlikeleri sokuyordu. Fuad Paşa ise açıktan açığa ger-

çekleri ortaya koyup hakikat durumu pek serbestçe arz ve beyan etti ve hatıra gelebilecek her türlü çözümü uygulamaya başladı.

Hatta altın ve gümüş kap-kacak yapımını yasaklamak ve herkesin elinde olan bu tür kap-kacağı toplayıp para kestirmek gibi konularda fetva bile almıştı. Sultan Abdülaziz Han hazretleri bu konuda Fuad Paşa ile konuşurken: *"Bu iş nasıl olur. Sultanların yemek yediği kaplar nasıl alınır. Meselâ, onların seyir yerlerinde su içtikleri gümüş tasları var. Bunlar alınır mı?"* deyince, Fuad Paşa, *"Hay hay Efendim, onları da alırız. Allah göstermesin, Osmanlı Devleti'ne bir fenalık gelip de Efendimiz Konya'ya doğru yola çıkıp, bizler de arkanıza düşüp giderken, Sultan efendiler bu taslarla Ayrılık Çeşmesi'nden su mu içecekler?"* demiş ve ayrıca: *"Efendimiz saltanat varisisiniz. Lâkin bir borçlu Türkiye'ye varis oldunuz"* demek gibi cesurca ve fedakârca sözler söylemiş ve bu suretle vaziyetin ne derece nazik olduğunu lâyıkı şekilde arz etmiş. Bunun üzerine plânlanan tasarruf ve idare kararı, dost düşman herkes tarafından kabul görerek malî itibar önemli ölçüde geri geldi ve Avrupa devletleri nezdinde alınması tasarlanan borçlanma işi uygulamaya konularak, devlet biraz nefes aldı. Arkasından hemen kâğıt paranın kaldırılmasına karar verildi.

İngiltere veliahdi Prince de Galles, bu sırada İstanbul'a geldi. Göksu köşkünde kendisine Padişah tarafından ziyafet verildi. Fuad ve Âlî paşalar ile Kaptan ve Serasker paşalar, Meclis-i Vâlâ Reisi Kâmil Paşa ile İngiliz elçisi ile bir general ve amiral sofrada bulundu. Bu zamana kadar padişahların vekiller ile birlikte sofraya oturması âdet olmamakla birlikte, bu defa padişah da sofraya oturdu.

Asrın icadlarından biri de budur ki, Padişah'ın tahta geçmesinin yıldönümü gününde, beş vakitte toplar atıldı ve padişahın huzurunda yeni bir kabul resmi icra olundu. Padişahın doğum gününde de yine padişahın huzurunda tebrik resmi yapılması kararlaştırıldığından, yılda iki kabul resmi arttı. Bunun üzerine fazlalığın azaltılması için, iki bayram kutlama resminin kaldırılmasına karar verildi.

Eskiden beri Avrupa hükümdarlarının her yıl doğum günleri ve tahta çıkışları günlerinde tören yapılmak ve di-

ğer devletler nezdinde bulunan elçilikleri ve gemileri ışıklarla süslemek ve elçisine tebrik için adam gönderilmek ve toplar atılmak âdet olup, İstanbul'da da bu törene uyulduğu halde, Avrupa devletleri buna karşılık vermiyordu. Çünkü iki bayram kutlaması da dinî nitelikli olduğundan, hıristiyan devletler tarafından buna uyulamıyordu. Paris Konferansı'nda ise Osmanlı Devleti, Avrupa Devletleri ailesine dahil edildiğinden, Fuad Paşa, bayram tebrikleri müslüman ahaliye mahsus kalmak üzere, doğum ve tahta çıkış günlerinde tebrik resmi (töreni) yapılmasını kabul etmekle, ondan sonra diğer devletler de o günlerde tebrik törenine katılmak zorunda kaldılar. Ve o günlerde gayrı müslim Osmanlı vatandaşından olan yüksek rütbeli memurlar ile ruhani reisler de tebrik resminde bulundular.

BAZI SİYASİ DURUMLAR

Fransız İmparatoru III. Napolyon, İtalya meselesinden dolayı Avusturya ile savaştığı sırada bir "Nationalité" (=Milliyetçilik/ Kavmiyyet) fikri ortaya attı. Bu ise yıllardan beri yürürlükte olan hakimiyet hukukuna aykırı bir durum ortaya çıkardı.

Şöyle ki; öteden beri isyana kalkışan kavimler hakkında hükumetlerin zor kullanarak isyancıları itaat altına almağa hak ve yetkileri olmasına karşılık, Napolyon bu usulü yıkarak, *"bir hükumetin kendisini istemeyen bir kavmi terk etmesi lâzım gelir"* diye dünyaya yeni bir usul getirdi. *"Ve madem ki Avusturya elinde bulunan İtalyanlar onları istemiyorlar, onlar da İtalyanlardan el çekmeliler"* dedi ve bu Nationalité usulünü en önce İngiltere kabul etti. Rusya ve Avusturya gibi bazı devletler ise bu usulü kesinlikle red edip, bazı devletler ise tereddütte kaldılar.

Ne çare ki, Avusturya mağlup oldu ve İtalya'daki topraklarından bir kısmını Sardinya'ya bırakmak zorunda kaldı. Sonra Avusturya İtalya'dan tamamiyle çekilmeye mecbur oldu ve İtalya'daki küçük devletçikler birleşerek İtalya devleti kuruldu. Daha sonra bu usule bağlı olarak Almanya'nın birleşmesi, Fransa'nın mağlubiyeti ve Napolyon'un esir olmasına vesile olmuştur.

İşkodra'ya giderken Korfu Adası'nda aktarma yapmak üzere bir iki gün vapur beklediğim sırada Yedi Ada (=Cezair-i Seb'a) halkının, Nationalité usulünü senet sayarak Yunan devletine katılmak üzere İngilizlerin, Yedi Ada'yı terk etmeleri gerektiğini söylediklerine ve kısım kısım isyana meylettiklerine şahit olmuştum. Gerçi bu adalara İngiliz gemileri gidip-gelmekte ve İngiliz savaş gemileri Korfu önlerinde demir atmış olduklarından, ticaret artmakta, emlâkin değeri yükselmekte olduğundan tüccar ve ahalinin önde gelenleri İngiliz hakimiyetinin burada devamını arzu etmekteydiler. İngilizler ise isyanı organize edenler hakkında şiddet uygulamakta iseler de, ayak takımı hep İngilizlerin aleyhinde olup, tüccar ve zengin sınıf, halktan korkularından açıkça bir şey yapamıyorlardı. Ve madem ki iş bu noktaya gelmiş, nihayette Nationalité kaidesini en önce kabul etmiş olan İngilizlerin Yedi Ada'yı terketmeye mecbur kalacakları olayların gelişme şeklinden anlaşılıyordu.

Bu konuya dair Korfu'dan Âlî Paşa'ya özel bir rapor göndermiştim. O zaman buna pek önem verilmemiş ve *"İngiliz savaş gemileriyle etrafı çevrilmiş olan adaların terkine İngiltere'yi mecbur edecek birşey olamaz"* denilmiş. Ancak çok geçmeden dediğim çıkmış ve İngiltere Yedi Ada'yı terk ile komşumuz olan Yunan devletinin toprağı ve gücü bir derece daha artmıştır.

İşkodra'ya varıp da oranın durumuna vakıf olduğumda düşündüm ki, öncelikle Yunanistan ihtilâlinin etkisiz hale getirilmesi için Osmanlı Devleti yedi sene Mora yarımadası üzerine arka arkaya asker sevkettiği dönemde, devletlerin hakimiyet telakkisi sebebiyle devletler buna mani olmayıp yedi sene seyirci kalmışlar, fakat gayrı resmi olarak Yunan asilerine yardım etmişlerdi. Ama şimdi Karadağ'ı ve Nevahi-i âsiye'yi (isyan eden nahiyeler) bize ezdirmeyecekler ve Rusya Devleti, yeni çıkan bu kaideyi kabul etmemekle birlikte, aynı mezhepten oldukları için destek verecekleri ve cesaretlendirecekleri açık idi; Fransa ise bu konuda Osmanlı Devleti'nin karşısındaydı ve olmaya devam edecekti. Avusturya da Bosna'ya göz dikmiş olduğundan oralarda Osmanlı Devleti'nin zayıf kalmasını istiyordu. Bu sebeple Ka-

radağlılara askerî harekât düzenlenmemesi için Bâbıâlî'ye baskı yapıyorlardı. Âlî Paşa ise, o zaman Fransız elçisinin ikazına uygun hareket etmekte olduğundan Karadağ özerk bölgesine girilmeyip, ancak Karadağ âsileri saldırırsa karşılık verilmek üzere tedbirli olunması için İşkodra ve Hersek mutasarrıflarına sıkı emirler gönderilmişti.

Halbuki Karadağlılar Nevahi-i âsiye eşkıyasıyla birlik olarak sınırın dışına saldırıp her türlü kötülüğe cesaret etmekte ve üzerlerine asker giderse kaçıp özerk bölge sınırları içine çekilmekteydiler. Ülkeyi korumak için özerk bölge sınırı boyunca parmaklık gibi asker dizmek, yahut sur çekmek lazım gelip bu ise imkânsız bir şeydi. Bu sırada Karadağ eşkıyası ele geçirdikleri müslümanların burunlarını ve kulaklarını kesip salıvermek gibi vahşiyane hareketlerde bulunmakta ve müslüman ahaliye dehşet vermekte idiler. Bu gibi şeyler onları sahiplenen Avrupalılara söylendikçe, *"Karadağlılar vahşi adamlardır"* diyerek özür dilemekle beraber, Arnavudların vahşiliğinden bahsederek, *"onları özerk bölge sınırı boyunca görevlendirmeyiniz. Zira siz bir devletsiniz. Sizin Karadağlılar gibi vahşiyane hareketiniz doğru değildir"* diye nasihat vermekten utanmazlardı. Bununla beraber Fransız İmparatoru Karadağ'a benzer olmak üzere bir Lâtin Principauté'si meydana getirmek istemekteydi. Bunun için kıyıda bulunan Mirdita Malisorlarının zihinlerini çelerek, Mirdita kaptanı Bib Doda Paşa'yı prenslik vadederek kandırdırmaya çalışıyordu. Bib Doda Paşa da bu vaadlere aldanarak prenslik sevdasına düşmüş ve Mat kazası'na bağlı Kşela kabilesini kendi tarafına çekmeye gayret etmiş ise de, onların arkalarında bulunan Mat ve Debre Malisyaları hep müslüman olduklarından onlara üstünlük sağlıyorlardı. İşkodra'da büyük Malisyalar halkının çoğunluğu Lâtin asıllı olmakla birlikte müslümanlar ile tek vücud olup İşkodra ileri gelenlerinin nüfuzu altındaydılar ve kendilerini kabilelerin en şereflisi addederek Mirdita'yı küçük görmekteydiler. Bunların da arkasında bulunan Yakova ve İpek Malisyaları'nın çoğu halkı da hep müslümandı. Bu bakımdan Bib Doda Paşa boş yere hayal kuruyordu.

Arnavudlar önceleri, Karadağlılara karşı üstün iken zamanın şartlarına bağlı olarak Bâbıâlî, Arnavudlardan gerek-

tiği şekilde yararlanamadığından Karadağ sınırı üzerinde Osmanlı ordusunu önemli mevkilerde kısım kısım ayırıp, eşkıyaya karşı koruma görevini yerine getirmeye çalışmaktaydılar. Halbuki Osmanlı Devleti'nin aslî unsuru olan Türkleri böyle yerlerde çürütmek doğru değildi.

Bundan dolayı, İşkodra'dan dönüşümde, İşkodra Sancağı'nın bir haritasını yaptırarak, bir geniş raporla birlikte Fuad Paşa'ya takdim ettim[21]. Bu raporda Karadağlıların durumundan bahsederek, İşkodra'da müslüman ve hıristiyan ayırımı yapmaksızın bütün halktan colonie militaire usulünde bir çeşit yerli asker düzenlenmesi lüzumunu beyan ettim[22]. Çünkü Kegalık lâtinleriyle müslümanlar tek vücud olduklarından ve İşkodra Malisorlarında çoğunluk lâtinlerde olduğundan askerlik konusunda iki sınıfı birbirinden ayırmanın doğru olmayacağı ve tamamından oluşturulacak askerî kuvvetlerin daima Karadağlılara galip gelecekleri, ayrıca gerektiğinde Sırbistan'a da sevk olunacaklarını, bu suretle artık Türk askerinin Karadağ sınırında tutulmasına ihtiyaç kalmayacağını ve zarar görmesinin önüne geçileceğini belirttim.

Fakat o sırada Fuad Paşa'nın, mâliyeye ait işleri yoluna koymak ve yeni düzenlemeler yapmakla meşgul olması sebebiyle, bu hususa ayıracak vakti olmadı. Daha sonra da bu konuyu defalarca dile getirmeme rağmen, şartlar ve zaman, bunun uygulanmasına fırsat vermedi.

Karadağlılar ise, Avrupa'dan gördükleri destek sebebiyle şımarıp birbirinin peşi sıra müslüman köy ve nahiyelerine zarar ve tahammül edilmez hareketlerde bulunduklarından, Fuad ve Âlî paşalar, bendenizi çağırarak Karadağ hakkında ciddi bir müzakereye giriştiler. Âlî Paşa, eskiden olduğu gibi Karadağ özerk bölge sınırı üzerinde emniyetin sağlanması yolunda bir hareketi tavsiye etmekte iken, *"Karadağlıların bu şekilde sahip oldukları ayrıcalık ile bana Bosna eyâleti verilirse bütün Avrupa'yı fethederim. Zira sınırdan kimse*

21 Cevdet Paşa'nın İşkodra dönüşü Bâb-ı Âlî'ye sunduğu değerlendirmeleri, 47 varak hâlinde İstanbul Belediye ktp. Cevdet Paşa Evrakı arasında 26 numarada bulunmaktadır.

22 İşkodra'nın nüfusuna dâir defterlerle arîzası için bkz. BOA, Yıldız Tasnifi, Kısım 31, Evrak nr. 206, Zarf nr. 27, Karton nr. 79.

giremeyecek. Ben ise her istediğim yerden çıkıp, istediğim yerlere saldıracağım. Buna bir devletin kuvveti dayanmaz" dediğimde, Fuad Paşa biraz düşündükten sonra, *"hakkın var"* dedi. Âlî Paşa da sustu. O sırada Avrupa'dan borç alma işi çözümlenerek hazine biraz rahatladı ve Fuad Paşa Karadağ'ı vurmaya karar verdi.

Bundan sonra Serdar-ı ekrem (ordu başkumandanı) Ömer Paşa, baş kumandanlığa getirilip, Hersek fırkası kumandanı Derviş Paşa ve İşkodra bölgesi kumandanı Abdi Paşa onun emrine verilmiş ve Karadağ vurulup, büyük çapta cezalandırılmış ve itaat altına alınmıştır.

ŞİRVANİZADE'NİN İLK DÖNEMLERİ VE DİĞER BAZI SİYASİ DURUMLAR

Şirvanizade Mehmed Rüşdü Efendi, İstanbul'a geldiğinde genç ve kabiliyetli bir molla idi. Tahsilini tamamlamak için bir yandan çalışırken diğer taraftan Şeyhülislâm Ârif Efendi'nin oğlu Sıddîk Molla'ya ders vermekte idi. Sıddîk Molla onu müderrisliğe getirmek için babasından sürekli istekte bulunuyordu. Bir gece Ârif Efendi ile sohbet ediyordum. Dedi ki: *"Bizim Sıddîk'ın hocası Mehmed Rüşdü Efendi pek zeki ve kabiliyetli bir kişi. Ona müderrislik beratı vermeli ve böyle ilmiye camiasına şeref verecek adamlar yetiştirmeli. Lakin toplumumuz acayip. Ben şimdi buna böyle bir berat versem karşı çıkarlar"* Dedim ki: *"Eğer imamınıza müderrislik beratı verirseniz, bu efendi Hükümdar imamı mı ki özel olarak ona berat veriliyor, diye itiraz ederler. Ama öyle zekî ve bilgili bir kişiye berat verdiğinizde kimse birşey demez. Diyen olursa cevabını ben veririm"*

Bunun üzerine Ârif Efendi hemen padişahın olurunu alarak Mehmed Rüşdü Efendi'ye müderrislik beratı verdi. Bundan sonra, daha önce belirttiğim gibi başkanlığımda Bâbıâlî'de kurulan Arazi Komisyonu'na birkaç sene devam ederek Âlî ve Fuad paşalar ile ve diğer Bâbıâlî ileri gelenleriyle görüştü. Yukarıda belirtildiği üzere Kıbrıslı ile Rumeli'de bulunduğumuz vakit, Fuad Paşa, özel görevlendirme ile Suriye'ye gittiğinde, Mehmed Rüşdü Efendi'yi de birlikte götürmüştü. Neşeli, rahat ve hoşsohbet bir kişi olduğundan Fuad Paşa ondan memnun kaldı ve kendisi-

ne Mahrec Mevleviyetlerinden birinin verilmesi için yazı gönderdi. O zaman şeyhülislâm bulunan Sadeddin Efendi müsaade etmediğinden ve sadrazam olan Âlî Paşa, Fuad Paşa'nın isteklerini kabul etmek emelinde bulunduğundan, bari Mehmed Rüşdü Efendi'ye Mahrec payesi verilmesi için beni aracı olarak görevlendirdi. Gidip Sadeddin Efendi'yi iknaya çalıştım ise de kabul ettiremedim. Rüşdü Efendi'nin ilmi ve değeri dolayısıyla, emsaline kıyasla bir Mahrec payesi almaya hakkı olduğu açıktı. Bu durumda Sadeddin Efendi'nin bu şekilde karşı çıkması Âlî Paşa'nın gücüne gitti. Hemen Rüşdü Efendi'yi Meclis-i Vâlâ üyeliğine getirdi. Rüşdü Efendi bu yeni görevinden dolayı bana bir teşekkürname gönderdi. Kendisinin âlimlere yakışan bir olgunluk içinde bulunduğuna bir delil olması için aşağıda bu mektubu aynen veriyorum:

Mektup Sureti

Ma'rûz-ı dâ'îleridir ki,

Sukata-çîn-i hân-ı muhtelifü'l-elvân-ı kemâlât-ı hakayık -âşinâyîleri olduğumun alâmet-i aleniyyesî ve tevcihât-ı füyûzât âyât-ı fezâil-mendânelerinin netîce-i celîle-i celiyyesi olarak min gayri istihkakin bu kerre nâil olduğum me'mûriyyet-i celîle ve ni'met-i gayr-ı müterakkıbeyi mekteb-i feyz-mekseb-i terbiyet ve medrese-i ma'arif u fazîlet-i nihrîrânelerinde iktisâb-ı mukaddemât-ı ehliyyet ve iktibâs-ı envâr-ı istihkak u liyâkat etmeğe berâ'atü'l-istihlâl ve vesile-i esîle-i hayret-me'âl bildiğimden bârgâh-ı azamet-penâh-ı müsebbibü'l-esbâba teşekkürât-ı asîme vü mahsûsa arz u takdim etmekde ve duây-ı efzâyîş-i ömr ü ikbâl-i semîhâneleriyle tezyîn-i lisân-ı sıdk u ihlâs eylemekdeyim. Allah bakıyyet-i medîyü'd-dehr be-izz ü devlete her hâlde emr ü ferman hazret-i men-lehü'l-emrindir, fi 6 Saf er sene 1278.

el-abdü'd-dâ'î Mehmed Rüşdi

İşte bu hususta dolayı Âlî ve Fuad Paşalar ile Sadeddin Efendi'nin araları açıldı. Bundan dolayı Fuad Paşa Suriye'den İstanbul'a dönüşünde Sadeddin Efendi'ye rağmen Rüşdü Efendi'ye vezaret rütbesi verdirerek Suriye valiliğine atadı. Sadeddin Efendi'nin Mahrec payesini lâyık görmediği kişinin, vezirlik rütbesiyle önemli bir vilâyete atanacak seviyede biri olduğunu gösterdi. Sadeddin Efendi

bundan büyük üzüntü duyarak Âlî ve Fuad paşaları açıkça çekiştirmeğe başladı. Paşalar da onun cahilliğinden bahsederlerdi. Bu şekilde karşılıklı suçlamalar şeklinde iş rezalet derecesine vardı. Saddeddin Efendi cahilliğinin verdiği bir cesaretle *"kâfir-i câhir"*[23] diye Fuad Paşa ve *"Kâfir-i satir"*[24] diye Âlî Paşa hakkında göndermede bulunurdu. Onlar da, *"Sadeddin Efendi, ilim yolunda çoğunlukla bir iş yapmaktan aciz hale düşmüş olanlar hakkında "kıdemli olan önceliklidir" kaidesinin uygulanmasının gerektiğini ve bunun ilâhi bir kural olduğunu zannederdi. Halbuki eski dönemlerde bu kaide uygulansaydı, Efendi Şeyhülislamlık makamına kadar yükselemezdi"* derlerdi.

O sırada bazı söz canbazları da, *"Âlî ve Fuad paşalar filezof yaradılışlı kimselerdir. Ama Sadeddin Efendi Mevlevi olmasına rağmen, inançsız olarak tanınır ve mezhebi belli değildir. Fuad ve Âlî paşalar akşamları rakı içerler, Efendi ise gece gündüz sarhoş olup, Fetvâ dairesinde Fransız şarabı içiyor"* derlerdi.

1856 senesindeki Paris Antlaşması sırasında bir aralık Viyana'da maslahatgüzar olan İhsan Bey, Avusturya başbakanı meşhur Metternich ile görüştüğünde Metternich: *"Ben Osmanlı Devleti'nin dostu ve iyiliğini isteyen biriyim ve bunu bazı durumlarda ispat etmişimdir. Antlaşma güzel biçimde sonuçlandı. Osmanlı Devleti gelişmek için bir daha bunun gibi fırsatı bulamaz. Bu uygun zamanı iki yıl kadar tahmin ediyorum. Bu süre zarfında gelişme hususunda gerekli çalışmalar yapılmazsa fırsat kaybedilir"* demişti.

Metternich'in sözleri yararlı bir tavsiye olduğu gibi, doğru bir tespit ve değerlendirmeydi. Ondan sonra Cenab-ı Hak bize çok fırsat verdi, lâkin istifade edemedik. Antlaşmanın üzerinden beş-altı yıl geçmesine rağmen Bâbıâlî ile Şeyhülislâm arasında öylesine gereksiz tartışmalar ve çekişmeler meydana gelmekteydi ki, idari işlere hiç bakılamıyor ve gerçekleştirilen ıslahatlara yeteri derecede hassasiyet gösterilemiyordu.

Ruslar ise Kırım muharebesinde noksanlarını görüp ondan sonra bayındırlık hizmetlerine yönelerek, ülkenin imarı ile meşgul olmuştu. Velhasıl bu muharebe, Rusların kendi-

23 "Açık kâfir"
24 "Gizli kâfir"

lerine gelmesine sebep olmuş ve bizde de tenbellik ve gaflete yol açmıştır.

Müderrislerden beylerbeyi olan çoktur. Ama birdenbire vezir olan ancak Köprülüzâde Fazıl Ahmed Paşa ile Yenişehirli müderris Osman Paşa olup, Şirvanîzâde Rüşdü Paşa da üçüncü olarak onlara katıldı. Daha sonra İstanbul'a gelerek az bir zaman içinde Evkaf, Maliye ve Dahiliye nazırı ve ardından sadrazam olmuş, bu süre sonrasında çok servet kazanmış, hele Mısır Hidivi (Valisi) olan İsmail Paşa'dan yüklü miktarda para almıştır. Fakat nasıl çok hızlı bir şekilde yükseldiyse, aynı şekilde süratle aşağı inmiş, bahar bulutu gibi az vakit esip savurmuş ve birkaç sağanak yağdıktan sonra hemen dağılmış ve kazandığı büyük servet, vefatından sonra kısa zamanda mahvolup gitmiştir.

Özgeçmişi aşağıda açıklanacak bazı konulara başlangıç olacağından, burada yazılarak gereğinden fazla sözü uzatmamak uygun görülmüştür. Buna rağmen Padişahımın başını ağrıtacak ölçüde sözü uzatmış olduğumdan, affımı istirham eylerim.

KÂĞIT PARANIN KALDIRILMASI

Fuad Paşa'nın Avrupa'dan aldığı yüklü miktardaki borç karşılık tutulmak üzere nakit olarak kullanılan kâğıt paranın kaldırılması ve imhası için kurulan komisyonda üye idim. Fuad Paşa'nın düşüncesi, devletin yüz kuruşa çıkarmış olduğu kâğıt parayı, yine yüz kuruş ödeyerek toplamak ve bunun için yüzde kırkını nakit, kalanını ise devlet tahvili verilmek suretiyle ödeyip, kaldırmak şeklindeydi. Çoğunluk onun fikrini kabul etti. Benim teklifim ise bir yüzlük kâğıda bir ellilik altın vermekdi. Lâkin azınlıkta kaldım. Çoğunluğun isteği üzere hareket edildi ve hazine birçok devlet tahvili borcu altına girdi. Bu bakımdan faizsiz kâğıtlardan kurtulup faizli birçok borç senedi yüklenilmiş oldu.

Yukarıda açıklandığı üzere, önce kâğıt paranın imhasına teşebbüs olunduğunda ve piyasadaki kâğıt para miktarı beşyüz bin keselikden aşağı indirildiğinde, altının fiatı da inmeye başlamıştı. Bu defa da kâğıt paraların kaldırılarak, beşyüz bin keselikten aşağı indirilmesi sonrasında, malî va-

ziyette düzelme hissedilmeye başladı. Bu da İstanbul'un, beşyüz bin keseden fazla nakit paraya tahammülü olmadığını bir kez daha ortaya koymuş oldu. 1862 yılı Ağustos ayı sonunda ise kâğıt para tamamen tedavülden kaldırıldı.

VEKİLLERİN HAL VE DURUMLARI

Yukarıda arz olunduğu gibi Reşid Paşa'nın son devirlerinde nüfuz ve mevkii zayıflayarak devletin önemli görevlerinin Âlî ve Fuad paşaların elinde kalacağı anlaşıldığından, bir gece Fuad Paşa'ya: *"İşte iş ikinizin elinde kalacak. Bakalım siz de birbirinizle uğraşacak mısınız"* dediğimde, *"biz birbirimizden ayrılmayız. O benden ayrılacak olsa, yakasını elimden kurtaramaz"* demişti.

Reşid Paşa'nın vefatından sonra devletin tüm önemli idari işleri ikisine kaldı. Fuad Paşa, dediği gibi Âlî Paşa'yı idare için haddinden fazla dalkavukluk eder oldu. Hatta bir akşam Âlî Paşa, yemek için Fuad Paşa'nın yalısına geldi. Ben de orada idim. Fuad Paşa, ona yaltaklanmak için: *"Reşid Paşa günlük meseleleri hallederdi. Efendimiz ise şu kadar sene sonra, gelecek şeyleri düşünüp tedbir alıyorsunuz"* dediği yetmiyormuş gibi, *"Sokollu ve Köprülü gelip de şu zamanı görseler, onların zamanlarında iş görmek kolaydı. Hüner şimdiki zamanın meselelerini halletmektir"* şeklinde Âlî Paşa'nın hep eski vezirlerden daha önde geldiğini gösteren sözler söyledi.

Bu derece aşırı dalkavukluğa dayanamayıp dedim ki: *"Köprülü Mehmed Paşa devletle bütünleşmiş gerçekleri bilen bir ihtiyar kişi idi. Her arzudan vazgeçerek, bütün düşüncesini, rükuya varmış bir devleti kaldırmağa yöneltti. Başardı da. Şimdi öyle fedakâr bir vezir olsa, devleti yeniden canlandırır. Siz ondan daha bilgilisiniz, fakat bahçe düzenlemek ve adam kayırmak gibi kişisel işlerle uğraşıyorsunuz. Onun için Sokollu ve Köprülü gibi büyük başarılara erişemiyorsunuz"* Fuad Paşa açık kalpli ve hoşgörülü bir kişi olup böyle sözlerden alınmazdı. Âlî Paşa ise içten pazarlıklı sıkıntılı bir zat olduğundan dolayı, bu sözlerimden hoşlanmayıp surat astı.

Sonra Fuad Paşa sadrazam olup ta Âlî Paşa Hariciye Nezareti'ne geçince, akşamcıları ve dairesi halkı buna gücenerek sataşmaya başlayınca, Fuad Paşa'ya daha önceki ko-

nuşmamızı hatırlattığımda: *"Ben sana daha önce dediğim gibi, onlar ne derlerse desinler ben Âlî Paşa'dan ayrılmam ve ayrılamam. Zira harici işlerle ilgili dertler de benim başıma kalır. Şu dönemde mali işleri ve iç meselelerin yanı sıra harici işleri de yüklenemem. Bilirsin ya, bununla Reşid Paşa da başa çıkamadı"* dedi. Ve gerçekten de Âlî Paşa'yı idare için her istediğini yapardı. O da kendisine bağlı kişileri kayırıp gözetmeye özen gösterirdi. Bu bakımdan memurların tayinlerinde ve görevlerinden alınmalarında ehil olup olmamalarına bakılamıyordu. Meselâ, o zaman İstanbul payelilerinden Burunî Vehbi Molla adında bir hilekâr vardı. İlmi *"Mızraklı ilmihal"*in ötesine geçemezdi. Lâkin Âlî Paşa'nın akşamcılarından, yani kadeh-yârânından olduğundan İstanbul payesi'ne kadar yükselmiş ve Maarif-i Umumiye Nezareti'nde yardımcılığa kadar getirilmişti. Halbuki fuhşiyyat ile tanındığından, *"mektep çocuklarının eğitimini böyle bir şahsa vermek nasıl uygun düşer"* diye halk arasında söylenti çıktığından, padişahın emriyle görevden alınmıştı. Bu sene benim Evkaf Müfettişliği'ne tayinim hususunda vekiller arasında karar alınmışken, atanmama iki gün kala müfettişlik, Harameyn payelilerinden Kadri Bey'e padişahın talimatıyla verildi. Bunda Şeyhülislam'ın gizli bir yönlendirmesi olmuş mudur bilmem, fakat Kadri Bey'in ilmi yoksa da, zararsız bir kişiydi ve eşi padişahın dadısı olduğundan özel bir konuma sahipti. Bazı kimseler, *"Kadri Bey bulunduğu özel konumdan dolayı rütbe olsun, başka görevler olsun, bunlardan birine tayini mümkündür. Ancak, bunca insanın işleri için müracaat ettikleri Evkaf müfettişliği'ne tayini uygun olmadı"* diye itiraz ettiler ise de, ilmiyeden olanlar, *"Kadri Bey hiç değilse namuslu insandır. Vekillerin seçtikleri Vehbi'ye tercih ederiz"* demekteydiler.

İşte bu gibi durumlardan dolayı halk vekilleri ayıplıyordu. Fuad Paşa, o zaman bütün samimiyeti ile devlet işlerini düzeltme arzusuna rağmen, Âlî Paşa'dan vazgeçemediği için onun bu gibi isteklerini yerine getirmeye kendisini mecbur görüyordu. Öte yandan Meclis-i Vâlâ Reisi Kâmil Paşa'yı kalben sevmez ise de Kâmil Paşa, Âlî Paşa'nın can ciğer arkadaşı ve akşamcılarının reisi olduğundan Âlî Paşa da ondan vazgeçemezdi. Bu bakımdan üçü birbirine zincir gibi bağlıydılar. Ve

Padişah, Âlî Paşa'dan nefret etmekle birlikte, her üçünün aralarındaki dayanışma ve arkadaşlıkları, onları birbirlerinden ayırmayı da güç hale getiriyordu. Ancak onların bu hareketleri, vekiller heyetini ve halkı rahatsız ettiği gibi, padişahın da onlara güvenini yitirmelerine yol açmıştı.

Rüşdü Paşa, o zaman bu üçünün durumunu biliyorsa da, bazen Rıza Paşa ve bazen da Mehmed Ali Paşa taraftarlarını ihmal etmezdi. Zira ona göre İstanbul'dan çıkmak, balığın denizden çıkması gibi olup, taşraya gitmekten alabildiğine korkardı ve bunun için herkesi kullanırdı.

Gariptir ki, o sırada *"şeyhülislâm olacakmışım"* diye halk arasında bir söylenti çıktı. Buna dair Fuad Paşa ile bir konuşmamızda, dedim ki: *"İstanbul payelilerinden şeyhülislâm olan varsa da nadirdir. Bendenizin er veya geç kadasker olması tabiidir. Ondan sonra da şeyhülislâm olmak olmayacak şey değildir. Lâkin en az sekiz-on sene geçmedikçe bu emelde bulunmam. Her şeyi zamanında isterim. Vakitsiz ne rütbe isterim, ne de memuriyet kabul ederim!"*

Fuad Paşa akla uygun şeyleri kabul eden bir zattı. Fakat her türlü söylentiyi ciddiye alanlar da vardı. Mesela Şeyhülislâm Sadeddin Efendi, şeyhülislâm olacağıma dair söylentiden dolayı beni orada burada çekiştirmeye başladı. Bendeniz ise cennetmekân Sultan Abdülmecid Han hazretleri gibi bir velinimetten ayrılmış olduğumdan, ümitsiz bir halde bir hedefim olmadan hayatımı devam ettiriyordum. Yüksek devlet erkânından ve padişahın yakınlarından arka çıkanım yoktu. Padişah katında defterde ismim okunmaz diye bilirdim. Meğer öyle değilmiş ki, Padişah'ın tahta geçişinin ilk günlerinde Padişahın Kâğıthane'ye gitmesinden sonra, Sultan Abdülaziz Han hazretleri kendisine yakın kimselere ziyafet verirken ben de davet edilmiştim. İşte o zaman Padişah'ın güvenine nail olduğumu anladım.

Şöyle ki, Mabeyn Başkâtibi Mustafa Efendi[25] yanıma gelip: *"Âlî Paşa'nın davranışları, halkın tepkisini çekiyor. Hükümdarın da nefretine sebep oluyor. Bu nedenle azli düşünülüyor. Senin bu konuda fikrin nedir"* dedi. Ve sözünde açıkca büyük bir alay etme işareti seziliyordu. İşin nerelerden çıktığını büyük

25 Geçende Evkaf-ı Hümâyûn Nazırı iken vefat eden merhum Mustafa Paşa.

ölçüde anladım. Ve Âlî Paşa'yı Fuad Paşa kadar sevmesem de, devletin hayrını düşünmek herşeyden önde geldiğinden duruma göre Âlî Paşa'nın görevden alınmasını Fuad Paşa onaylamayıp, bu sebeple meydana gelecek çekişmeler sonucu, görevden alma ve tayin bir kere başladı mı, kritik görevler ve önemli meseleler Jön Türklerin ellerine geçip, bu ise devletin faydasına olmayacağından dedim ki: *"Vekillerden her kim olursa olsun, bir göreve getirme ve görevinden alma Efendimizin iki dudağı arasındadır. Dilediği anda uygulayabilir. Kendisini engelleyecek veya sıkıntıya sokacak bir durum yoktur. Fakat acele edilecek bir şey de değildir. Birinin azlinden önce onun yerine getirilecek kişiyi tesbit etmek ve bunda da tecrübe sahibi birini bulmak lazımdır. Zira mülkiye memuriyeti sırf tecrübeye dayanan bir nitelik taşır. Hariciye nazırının azlinde yurtdışındaki durumu da dikkate almak lâzımdır. Şu sırada ise politika ufku bulanık görünüyor. Şimdi Hariciye Nazareti'nin el değiştirmesinin pek uygun düşmeyeceği kanaatindeyim. Avrupa devletleri ile rahat ve problemsiz bir zamanda bu değişiklik yapılırsa, daha münasip olmaz mı"* demiştim.

Halbuki Mısır Valisi Said Paşa, alışkanlık haline getirdiği safahate para yetiştiremediğinden Mısır hazinesi borçlu duruma düşmüştü. Yukarıda arz edildiği üzere, Avrupa'dan borç almak için izin istemiş olduğundan, 1863 senesi hilalinde durum Meclis-i Vükelâ'da müzakere edilmiştir. Âlî Paşa borç alınmasını kesinlikle reddetmişken, bir hafta sonraki müzakerede kabul etmiş ve daha sonra alınan bu borçtan dolayı kendisine takdim olunan onbir bin keselik altını padişahın onayıyla kabul ederek zimmetine geçirmişti.

Padişah ise bu paranın kabulüne onay vermekle beraber Âlî Paşa'nın aç gözlülüğünü ve rüşvet almaya meylini ölçmüş ve ona karşı nefreti artmıştı. Ve o sırada Âlî Paşa ile Kâmil Paşa'ya ikişer bin kese bahşiş vermişti. Halbuki böyle para sıkıntısı çekilen bir zamanda, diğer kimseler aylıklarını alamazken onların büyük bir meblağ bahşiş almaları halk arasında şöhretlerine gölge düşürdü. Ve birçok itiraza sebebiyet verdi. Sultan Abdülaziz Han hazretleri de: *"Benim onlara bahşiş verişim onları tecrübe içindi. Kardeşimi israf ve eğlenceyle ayıplarlardı. Ben zannederdim ki onlar verdiğim parayı*

kabul etmeyip bana nasihatte bulunurlar" diyerek onları dost-düşman nazarında küçük düşürdü.

O sırada vekiller, hayli yüksek olan maaş ve harcırahlarına rağmen, masraflarını karşılayamadıkları için, görünmeyen kalemlerden önemli miktarda para alıyorlardı. Bundan dolayı Fuad Paşa'nın, bütçeyi denkleştirmek için tasarrufa dair sözleri etkili olmuyordu. Askerî ihtiyaçlar için olması gerekenden fazla para sarfedilmemesi yolundaki emri hiç dinlenmiyordu.

Çünkü Sultan Abdülaziz Han hazretlerinin, silah ve savaş mühimmatını tamamlamak ve Osmanlı Devleti donanmasını Fransa donanması düzeyine çıkarmak gibi büyük hedefi vardı. Zaten savaş gemisi yapımına merakı olup, eskiden kendisinin yanında bulanan Muhtar Bey de sürekli gemi resimleri yaparak yeni Padişahı savaş gemileri inşasına teşvik ederdi. Diğer bazı padişah yakınlarıyla Padişahın meclisine yeni iştirak eden kimi kimseler de, Padişah'ı hazinenin kaldıramayacağı büyük masraflara sevk ederdi.

Fuad Paşa ise kâğıt paranın imhasından sonra maliyenin ıslahına yönelerek, gelir ve giderin eşitlenmesi için savaş gemilerinin bir kısmını çamurluğa çekmek ve ayda yirmi bin kese olan tahsisatının yarısını geçici olarak aşağı indirmek düşüncesindeydi. Bunun için Sultan Abdülaziz Han hazretlerine: *"Efendim, arzu ettiğiniz gibi kara ve deniz kuvvetlerinin mükemmelleştirilmesi zamana ve paraya bağlıdır. Öncelikle yönetimle ve mâlî durumla ilgili işleri ıslah edelim. Elde edilecek gelir ile istediğiniz gibi askeri konularda yenilemeler yaparız. Ayrıca donanmayı saksılar gibi yazın Beşiktaş önüne dizip, kışın da Tersane'ye çekmekle bir şey elde edilmez. Donanmanın denizlerde dolaşarak sahillerde ve adalarda azametle görünmesi ve tayfaların denizlerde tecrübe kazanmaları gerekir. Halbuki sahip olduğumuz gemileri idare edecek miktarda subay ve amiralleriniz yoktur. Yeterli miktarda subay ve amiraller yetişinceye dek istediğiniz kadar gemi yaparız ve o zamana kadar Tersane ve Tophane'yi de gönlünüzden geçirdiğiniz biçimde ıslah ederiz"* demişti.

Velhasıl Fuad Paşa'nın bakış açısı, Padişah'ın arzusuna uygun değildi. Bazı Padişah'a yakın olan kimseler ise, Padişah'ın isteğini kabul ettirmek için: *"Abdülmecid Han*

devrinde kadınların safahatı için o kadar borç alındı. Şimdi devletin selâmeti için lüzum görülen silah ve diğer ihtiyaçları tedarik etmek üzere borç alınamaz mı?" derlerdi.

Buna karşılık diğer bir kesim de, *"faydalı masraflardan olan bayındırlık işleri için diğer devletlerde olduğu gibi borç alınırsa, ondan elde edilecek yeni gelirlerle hem faizi karşılanır, hem de azar azar ana para ödenir. Ama kazanç getirmeyen işler için borç alınacak olursa, faizi bütçede masraf hanesine geçer ve bütçe zor duruma düşer. Savaş araç-gereçleri ise her devlette, devletin gelirleriyle alınır, aksi takdirde ihtiyaç doğduğu zaman savaş masrafları için para bulunmaz"* diye karşılık verirlerdi.

Padişah hazretleri sahip olduğu güç ve kuvvete rağmen arzu ettiği bir şeyi derhal yapamamaktan dolayı o kadar iç sıkıntısına düşmüştü ki, kendisini hasta zannediyormuş. Saraylılar, özellikle de Padişahın annesi, Padişaha sihir yapıldığına inanarak sihri bozdurmak için bazı dolandırıcıların eline düştüler. Bu da halk arasında dedikoduya sebep oldu.

Bu sırada Hulusi adında bir vâizin ortaya attığı manasız ve dayanaksız bir dua, Valide Sultan'ın emriyle bazı Selatîn camileri hatiplerine hutbe sırasında okutturuldu. Bu ise halkın şüphelerini kuvvetlendirdi. *"Hünkâr merak getirmiş. Cinlerin alameti var imiş"* gibi uydurma sözler yayıldı. Fuad Paşa telaşla Valide Sultan Kethüdası Hüseyin Bey'i çağırarak bundan dolayı azarladı.

GÖREV DEĞİŞİKLİKLERİ

Yukarıda belirtildiği gibi askerî masraflar için Padişah'ın yüksek miktarda bir tahsisat istemesine karşılık, Fuad Paşa, zamana ve duruma uygun dengeli bir bütçe için azami gayret göstermekte olduğundan, Padişah'ın arzusuna uygun hareket edemiyordu.

Halbuki Padişah'a yakın bazı kimselerin telkinleriyle sadrazamın birkaç isteği reddedildi. Birçok iş aksadı. Fuad Paşa geleceğinden endişe etmeye başladı. Hemen Âlî, Rüşdü ve Kâmil Paşalar ile müzakere ederek dördü birden istifa edip, kabul olunursa ne iyi, olunmazsa *"elbette niçin istifa ediyorsunuz"* diye Padişah'tan gelecek soruya, *"tutulan tavır çıkar yol değildir. Çıkar yol ancak bu ve şu suretlerden ibaret-*

tir. Başkasına akıllarımız ermiyor" şeklinde cevap verilmesi hususunda Rüşdü Paşa'nın teklifini kabul etmişler. 1 Ocak 1863 gecesi Fuad Paşa'nın konağında yaptıkları toplantıda *"Hayır olan bir iş tehir edilmez"*[26] kaidesince bu kararın uygulanmasını tekrar görüştüklerinde, Rüşdü Paşa: *"Hele ben bir kerre Kapudan Paşa'yı göreyim. O da bu niyette olmalıdır"* gibi sözler ile yan çizmiş. Halbuki gerek kendisi, gerekse Kapudan Paşa bir gün sonra görevden alınmıştır.

Ondan sonra Kâmil Paşa'da da tereddüt görülünce Fuad ve Âlî Paşalar yalnız kalmışlar ve zorla bir kişiyi ileri sürmek uygun olmayacağı düşüncesiyle, sadece ikisi istifa etmek kararını vermişler. Bu kararı almış olmakla beraber, alâkasız birinin işin başına geçip de kendilerini *"sıtmaya uğratmak"* ihtimaline karşı, Kâmil Paşa kalıp da sadrazam olursa, mümkün mertebe kendilerini koruyacağını değerlendirerek, ona istifa etmemesi hususunu tavsiye ederek, endişeden kurtarmışlar.

3 Ocak 1863 tarihinde Fuad Paşa istifasını Padişah makamına sundu. Akşam vaktinden sonra Mabeynci Hasan Efendi gelip istifasının sebebini sorduğunda: *"İstifa dilekçemde belirttiğim gibi işin ilerisi ağırdır. Alınması şart olan mâli tedbirler için Padişah'ın tam olarak itimâdı gereklidir. Ben ise, bir zamandan beri hakkımda güveni olmadığını görüyorum. Çaresiz istifa ettim"* diye cevap vermiş. Hasan Efendi gidip durumu Padişah'a arz ile, aldığı emir üzerine derhal gelip Fuad Paşa'dan sadaret mührünü aldırdı. Ertesi günü Padişah Şeyhülislâm Sadeddin Efendi'yi çağırtarak, Fuad Paşa'nın istifasını ona söylediğinde, Efendi, sadarete Safveti Paşa'yı tavsiye etmiş ise de, Padişaha muhalefeti sebebiyle geçici bir gücenme söz konusu olduğundan Padişah, Âlî Paşa'nın sadaretinden söz etmişti. Bunun üzerine Şeyhülislâm Efendi'nin, *"o da istifa edecekmiş"* demesi üzerine, Padişah: *"Öyle birşey gelmedi"* buyurdu. Şeyhülislâm Efendi, *"İhtimal gelmiş veya gelecektir"* demiş. Gerçekten de soruşturulunca Âlî Paşa'nın da istifa yazısının geldiği fakat Padişah'a henüz takdim edilmediği anlaşılmış.

Padişah, sadrazam ile Hariciye Nazırı'nın arka arkaya istifa etmelerinden kuşkulanarak sadarete yapmayı düşün-

26 "El-hayru lâ yu'ahhar"

düğü atamayı bekletti; o yüzden o gün sadararet makamı boş kaldı ve ertesi gün Kâmil Paşa sadrazam oldu.

Âlî Paşa'nın istifası ise kabul olunmayarak görevine devam ile beraber Fuad Paşa'nın Meclis-i Vâlâ başkanlığına getirilmesi için gayret gösterdi. Ancak Fuad Paşa nazlanıyordu. Bu bakımdan Meclis-i Vâlâ Riyaseti bir hafta boş kaldı. Daha sonra Padişah Fuad Paşa'yı çağırtarak bizzat ikna ile Meclis-i Vâlâ Reisliği'ne tayin etti.

Bu suretle Fuad, Âlî ve Kâmil Paşalar arasındaki yakınlık ve dostluk rekabete dönüşmüştür.

Fuad Paşa, bu durumu sözlü olarak ifade etmemesine rağmen, bundan sonraki dönemde, davranışlarında hep bu olay etkili olmuştur.

Daha sonra Fuad Paşa Serasker olarak, öncekinden daha fazla itibar kazanmış ve takdir görmüştür[27].

27 İkinci Cüzdan burada sona ermektedir.

ÜÇÜNCÜ CÜZDAN

MISIR SEYAHATİ

1863 senesi başında Mısır Valisi İsmail Paşa, İstanbul'a gelip ve bir önceki vali Said Paşa'nın yaptırmış olduğu mükellef vapuru saltanat makamına sundu ve döndü.

Bundan sonra Sultan Abdülaziz Han hazretleri Mısır'a gitti. Serasker bulunan Fuad Paşa'yı da beraberinde götürüp getirdi. Ve kendisine "yaver-i ekremlik" ünvanı verdi. O zamana kadar Osmanlı Devleti'nde bu ünvan yoktu. Buna ilk olarak Fuad Paşa nail oldu.

Davranış ve âdetler, zaman ve mekânın farklılığıyla değişiklik gösterir. Hele Avrupa halkları ile Osmanlı toplumunun çoğu konuda âdetleri birbirine zıttır. Meselâ, bir eve gidildiğinde Osmanlıların ayakkabılarını ve Avrupalıların şapkalarını çıkarmaları âdettir.

Rivayet edilir ki yeniçerilerin olduğu zamanlarda yabancı elçiler İstanbul'un durumunu devletlerine rapor ettiklerinde hep İsveç elçisinin haberleri doğru çıkarmış. Diğer elçiler, *"sen doğru havadisi nereden alıyorsun"* diye onu sıkıştırınca, *"benimkisi söylenti ürünü değil, belki fikir ve görme neticesidir. Bunun anahtarı da bu ülkenin durumunu, Avrupa'nın durumuyla kıyaslamak ve aksini değerlendirmektir. Meselâ, görürsünüz ki, yeniçeriler kahvehanelerde homurdanıyorlar, 'Avrupa'daki duruma göre İstanbul'da isyan çıkacak' diye devletinize yazarsınız; ben ise aksine bir görüşle 'İstanbul'da emniyet ve asayiş yerindedir' diye yazarım, öyle de çıkar. Zira yeniçeriler söylenmekle öc almış gibi rahatlarlar ve isyan etmezler. Aksine siz yeniçerileri sessiz ve sakin gördüğünüz vakit, 'şimdi İstanbul'da rahat ve asayiş yerindedir' dersiniz; ben ise tersine bu sessizliğin isyan belirtisi*

olduğuna hükmederim ve yeniçerilerin sessizliği biraz devam edip hiddetleri artar ve ansızın isyana başlarlar" demiş.

İşte hükümdarlara saygı hususunda da Osmanlılar ile Avrupalıların âdetleri birbirine tam olarak zıttır. Avrupa'da bağırıp çağırarak alkışlamak hükümdarlara hürmettir ve halkın sessizliği ve suskunluğu gücenme anlamına gelir. Bizde ise bilakis halkın başlarını önlerine eğip sessiz şekilde durmaları en büyük saygı ve hürmet anlamına gelir. Hattâ padişahın yüzüne dikkatlice bakmak doğru görülmez. Ancak sadece Rumeli hacılarının zenginleri hactan dönüşlerinde, çok eskiden beri âdet olduğu üzere İstanbul'a gelerek İslâm halifesinin yüzünü görmek için, Cuma selâmlığına gidip, ilk işleri padişahın yüzünü görmektir. Şayet görmek için uygun bir yer bulamayıp da güzelce göremezlerse, gelecek haftaya kalırlar ve bu suretle İstanbul'da haftalarca kalanlar olur.

Bilindiği gibi insan, âdetlerin esiridir; âdetler ancak zaman geçtikçe yavaş yavaş değişebilir, ancak bazen olağanüstü şekilde birden değişmesi de mümkündür. Padişahlara saygı gereği sessizce durmak eskiden beri yukarıda da anlatıldığı gibi Osmanlı örf ve âdetlerinden iken, Sultan Abdülaziz Han hazretlerinin Mısır'dan dönüşlerinde bu örf ve âdet birdenbire değişmiştir.

Şöyle ki, Mısır ve Arabistan fatihi olan cennetmekân Yavuz Sultan Selim Han hazretlerinden sonra Osmanlı Sultanlarından hiç biri Mısır'a gitmemiştir. Bu defa Sultan Abdülaziz Han Mısır'a gidince, bunca yıldır Padişahlar tarafından ziyaret edilmeyen ve hükümdarı görmemiş olan Mısır halkı aşırı bir ilgiyle sessiz ve sakin kalmaya daha fazla sabır göstermeyerek, avazlarının çıktığı kadar sokaklarda Padişah'a büyük sevgi göstermişler ve onu yücelten sözler söylemişlerdi. Padişah Mısır'dan dönüşünde İzmir'e uğrayıp, buradaki çeşitli milletlere mensup kimselerce büyük alkışlar altında karşılanmış, hattâ madam ve madmazeller sokaklarda diz çökerek: *"Vive le Sultan/Yaşa Sultan"* diye çağrışmışlar.

Padişah bu alkışlardan son derece memnun kalıp, hattâ, *"Mısır ve İzmir'de gördüğümüz büyük ilgiyi ve sevgiyi İstanbul halkından görmedik"* diye ifade etmişler. Halbuki bu alkışlar İstanbul'da da devam ederek, dönüşünde İstanbul hal-

kı da, daha önceki sessizliğini bozarak gayet etkili şekilde Padişah'ı alkışla karşıladılar. İstanbul'daki bu karşılama ve şenlik, Mısır ve İzmir'i kat kat geçti.

Bu hususta ilk olarak başkalarına örnek olanlar, Mısır ile alış-veriş yapan pirinççiler esnafı idi ki pirinç mağazalarını gelin odaları gibi donattılar ve sokaklara pahalı avizeler yerleştirdiler ve çeşitli fener ve kandillerle aydınlattılar; hasırcılar da onlarla rekabet edercesine çarşılarını süslediler. Diğer esnaf da birbiriyle yarışa girerek garip şeyler ve akla gelmez gösterişler düzenlediler. Dükkân ve hanların önleri hep defne dallarıyla süslendi, fener ve kandillerle aydınlatıldı. Pek çok yerlerde limon ve çiçek saksılarıyla, âdeta limonluk tarzında bahçeler ortaya çıktı. İstanbul'un en ücra yerlerinde ve mahallelerin aralarında bulunan ufak tefek dükkânlar bile durumlarına göre şenlik yaptılar. Hemen bütün evlerde böyle fenerler ve kandiller yakıldı. Velhasıl İstanbul şehrinin her sınıftan insanı birbirlerine bakarak emsali görülmedik bir şenlik düzenledi. İstanbul sokakları âdeta süslü yalı bahçelerine döndü. Boğaziçi sahilleriyle Üsküdar, Beyoğlu ve Galata tarafları da bu durumdaydı; fakat İstanbul şehri bunların kat kat üzerindeydi.

Büyük Çarşı esnafı çarşıyı süsleyerek gece çarşıyı açmak istediler. Ancak geceleri çarşının açılması yasaktı ve bu sebeple izin için başvuruda bulundular. Zabtiye tereddüde düştü ise de Fuad Paşa çarşının gece açılmasına izin verdi ve çarşı hızla süslendi.

İkinci akşam Padişah, Seraskerlik dairesinde yemeğini yedikten sonra çarşı içinden dolaşıp ve Hasırcılar'dan geçerek Asmaaltı'nı seyrederek döndüler. Çarşı içinden geçerken atının ayakları altına çarşılı, kum yerine pul döşediler. Bazı yerlerde ipek kumaşlar serdiler. Ve üçüncü gece Padişah, Beyoğlu kışlasında yemek yedikten sonra Beyoğlu'nu gezdi.

Üç gece bu şekilde şenlik yapılıp herkes birbiriyle yarışırcasına harekette bulunduğundan İstanbul'da fener ve kandil bulunmaz oldu. Kalabalık o derecede idi ki gece çarşı içinden geçmek çok zordu. Hele oradan dolaşarak Asmaaltı'na varmak mümkün değildi. Bu kadar yoğun kalabalık içinde kadınların sokağa çıkmaları da yasaklanmamıştı. Halk

sabaha kadar sokaklarda dolaşıp gezerdi. Bir yerde bir uygunsuzluk meydana gelmedi. Sanki herkes neşe içinde ve kalp huzuruyla kendi halinde geziyordu. Yer yer çalgılar çalıyordu. Ayrıca askerî mızıka da takım takım, semt semt sokaklarda dolaşmaktaydı. Velhasıl üç gece, kalemle tarif olunmaz surette şenlikler tertip edildi.

Fuad Paşa, padişahsever ve yeni şeyler icad eden bir zat olup, Padişah'ın İstanbul'a bu dönüşünde emsalsiz şenlikler tertip ettirdi; bu vesileyle de Padişah'ı bütün halka sevdirdi.

İstanbul'un vergi açısından ve askere alınma bakımından eskiden beri devam eden ayrıcalığının kaldırılması ve diğer bölgelerde olduğu ölçüde vergi alınması ve askeri kur'a çekilmesi, daha önceleri vekiller heyetinde kararlaştırılmışken, İstanbul halkının bu şenliklerde gösterdiği samimi davranıştan dolayı, bu kararın uygulanması ertelenmiştir.

Kâmil Paşa, kendisinin Sadrazamlıkta kalarak Fuad ve Âlî Paşaları kendi emrinde tutmanın mümkün olmadığını bilmekteydi. Fakat Âlî Paşa'nın Sadrazamlığa ve Fuad Paşa'nın da Hariciye Nezareti'ne gelmesini isterdi. Kendisi için de Meclis-i Vâlâ Reisliği'nden başka münasip görev de olmadığı malumdu. Âlî Paşa'nın da bu emelde bulunduğu hissedilmekteydi. Padişah ise ondan nefret etmekte ve Fuad Paşa'ya karşı da yakınlık duyduğu anlaşılmaktaydı. Hattâ Âlî Paşa'nın Hariciye Nezareti'nde tutulmasının sebebinin Fuad Paşa'nın hatırına olduğunu biliyorduk.

Bundan dolayı 3 Haziran 1863 tarihinde Fuad Paşa Sadrazam olup Seraskerlik de Sadrazamlığa bağlandı. İcra günü Arz Odası'nda devlet ileri gelenleriyle, askerî yöneticiler birlikte bulundu.

BELDELERİN TEFTİŞİ

Yukarıda belirtildiği gibi Padişah'ın Mısır'dan dönüşünde bölgelerin teftişi için Bursa tarafına Vefik Efendi (daha sonra Başvekil olan Vefik Paşa), Canik (Samsun) tarafına Bursalı Rıza Efendi, Rumeli'ye Subhi Bey (Subhi Paşa) ve Bosna-Hersek tarafına da Mabeyn-i Hümayun kâtipliğinden ayrılma Ziya Bey (Ziya Paşa) görevlendirildiler. Müfettişlerden gelen raporların çok hızlı şekilde uygulamaya konulması için de Bâbıâlî'de bir

komisyon kuruldu. Bu komisyonun hizmetlerinin yerine getirilmesi için de bir özel kalem oluşturuldu. Komisyona askeriye ve maliye dairelerinden birer üye tayin edildi ve başkanlığına da bendeniz getirildim. Müfettişlerin raporları geldikçe, kalemden kaleme ve daireden daireye dolaştırmaya gerek olmaksızın hemen komisyon tarafından verilecek karar üzerine gereği yapılırdı.

Vefik Efendi, Bursa'da takılıp kaldı; mantığa uymayan hüküm ve kimseyi dinlemeden yaptığı icraattan dolayı halkın şikâyetleri ayyuka çıktı.

Rıza Efendi, Canik'e varıp bir iki harap mescit bularak onları tamirle meşgul oldu. Boş vakitlerini de hamamlarda geçirdi. Bu bakımdan içerilere doğru gidip de teftiş görevini yerine getiremedi.

Subhi Bey ise, hızlı bir şekilde Manastır'a kadar gitti. Ve İşkodra tarafına hiç uğramadan hemen kısa bir gezi sonucu İstanbul'a döndü.

Buna karşılık Ziya Bey, Bosna-Hersek'e varır varmaz meydana çıkan yolsuz ve uygunsuz hareketleri ve teşebbüsleri sebebiyle görevden alınarak Bosna-Hersek bölgesinin teftişi, 1863 Haziran ortalarında bendenize verildi. Aynı zamanda 20 Haziran 1863 tarihinde tarafıma Anadolu Sadareti payesi verilerek hemen o gün fermanı yayınlandı ve ertesi günü de Padişahın huzurunda bunun için yapılan resmi törene katıldım. Üç gün sonra ise Allah'a tevekkül ile savaş gemilerinden bir fırkateynle Akdeniz yoluyla Hersek'e gittim.

Muhtıra

Fuad Paşa, şakacı bir kişi olup o zaman demişti ki: *"Dört müfettiş gönderdik. Dördüne de aynı talimat verilmişti. Her biri ayrı ayrı anlayarak, görevleri dört mezhep'te olduğu gibi birbirine muhalif oldu"*

Hersek'e ve Oradan da Bosna'ya Hareketim

Yukarıda olduğu gibi İstanbul'dan hareketle deniz yoluyla Hersek'e giderken İşkodra'nın iskelesi olan Bar limanı'na vardığımda, bir buçuk sene önce oradan gönderdiğim arzım üzerine oraya memuren gönderilmiş olan istihkâm mirlivası Arap Mehmed Paşa vapura gelip kendisiyle görüştüm.

Paşa, Bar sahillerinde kuleler ve limanda da bazı resmî bina yaptırmış olduğundan, o ıssız durum ortadan kalkmış ve epey bir nüfusun yerleştiği memnuniyetle görülmüştür. Fakat Çan limanının ve Suzina otlağının korunması için de birer kule inşasına ihtiyaç olması sebebiyle, kendisine talimat verildi ve durum Bâbıâlî'ye de bildirildi.

Daha sonra, bindiğimiz büyük vapurdan, sahillerde daha emniyetle dolaşmak için Seddül-bahir isimli beylik vapura geçilerek ertesi gün Ragüza'ya (=Dubrovnik) varıldı. O çevre işlerinde büyük hizmetleri görülen Ragüza şehbenderi Persiç ile görüşüldü ve Karadağ ile isyan halinde bulunan nahiyelerin (=Nevahi-i Âsiye) durumu ve diğer bölge politikalarına dair gerekli bilgi alındıktan sonra Klek limanına gidildi; buradan karaya çıkılarak hayvanlara binip Hersek Sancağı'nın merkezi olan Mostar'a ulaşıldı.

Bosna tarafında bulunan teftiş kurulu müsteşarı Belgradlı Raşid Paşa, teftiş heyetiyle birlikte Mostar'a geldi. Heyetin içinde Vaso Efendi (halen Cebel-i Lübnan Mutasarrıfı olan Vaso Paşa) de vardı. Vaso Efendi daha önce ben İşkodra'da iken o da Meclis-i İdare üyesi olmakla birlikte tercümanlık görevini de üstlenmişti. Bu sırada aramızda bir samimiyet meydana gelmiş olduğundan, onu burada bulduğumdan dolayı memnun oldum ve Bosna-Hersek'de kaldığımız müddet içinde büyük hizmetlerini gördüm ve sadakatini tecrübe ettim; sonra da devlete önemli hizmetlerde bulundu ve nihayet mükâfatını da Padişahımızdan görmüştür.

Bundan önce Taşlıca'da Graniçe adlı mahalde bir hıristiyan katledilmiş; katiller haydud kesiminden olup mahallî idarece yakalanmalarına teşebbüs edilmişse de, bir zamandan beri o çevrede bu gibi şahsî olaylar millî mesele şekline sokulduğundan hıristiyanlar dükkânları kapayıp işe isyan rengi veriliyordu. Suriye olayları henüz zihinlerden silinmemiş olduğundan Bâbıâlî'ce iş ciddiye alınmış ve o zaman Üçüncü Ordu müşiri olan Başkomutan Ömer Paşa İstanbul'da olduğundan, Ordu merkezi olan Manastır'da bulunan Müşir kaymakamı Çerkes Abdi Paşa'nın acele olarak Taşlıca'ya yetişmesi için kendisine telgrafla emir gönderildi. Abdi Paşa, bir bölük süvari ile merkezden hareket ederek Taşlıca'ya varmış. Halbuki o oraya

ulaşıncaya kadar mahalli idare tarafından mesele çözümlenmiş ve Abdi Paşa işin ucunu ortasını bulamayıp hemen müslim ve gayrımüslim bir kısım kimseleri zanlı diye alarak Saray Bosna'ya getirmiş; Bâbıâlî ise, daha önemli işlerle meşgul olduğundan Taşlıca işini unutmuş, Abdi Paşa da ne şekilde hareket edeceğini bilemeyerek telgraf ile ne yapacağına dair talimat istemişti. Tam bu sırada benim teftiş için atanmam üzerine, *"Müfettiş Efendi'nin oraya gelişinde, onunla müzakere ederek gereği ne ise ona göre hareket ediniz"* diye emir aldığından, Mostar'a vardığımda beni karşıladı. Kendisiyle yaptığım görüşmede, Graniçe ile ilgili hazırladığı rapor da değerlendirildi ve gerçekleri yansıtmadığı anlaşıldı. Bunun üzerine merkeze dönmek için izin istedi ise de kendisine Fuad Paşa'dan gelmiş olan telgraftaki, *"Müfettiş Efendi'nin emrine tabisin"* talimatını ilettim. Ayrıca bana da aynı manada telgraf gelmişti[28].

O zaman Abdi Paşa'nın görevinin sona ermesinden dolayı dönüş zamanı gelmiş olmakla birlikte, aşağıda anlatılacağı gibi, o sırada Nevahi-i Âsiye ileri gelenleri Mostar'a gelmişti. Böyle bir zamanda Mostar'da bir müşirin bulunmasının onlar üzerinde yaratacağı etki göz önünde bulundurularak Abdi Paşa az bir müddet daha Mostar'da alıkonularak teftiş heyetince kendisinden faydalanılmış ve daha sonra Mostar'a gitmesine izin verilmiştir.

O sırada askerî müfettiş olarak görevlendirilen Mirliva Mustafa Paşa (daha sonra Serasker ve ardından Erzurum'da vefat eden Fosfor Mustafa Paşa) Mostar'a geldi. Askerî hususlarda teftişe başladı. Harbiye Mektebi'nden diplomasını aldıktan sonra adı geçen okulda hocalık etmekle ömrünü geçirmiş, hiçbir devlet görevinde bulunmamış olup, bu yüzden pek acemi ve tecrübesiz olup işlemlerden habersizdi ve haliyle tabur ve alaylarda bulunmadığından işin neresinden tutulacağını bilemiyordu. Bosna-Hersek'te bulunduğu sırada yavaş yavaş alışarak, oldukça işe yarar hale geldi.

Evvelce İşkodra'da iken Harbiye Metebi'nden çıkmış iki kişi gönderilmesini talep ettiğimde, Erkân-ı Harp kolağalarından

28 Bosna ve Hersek teftişi sırasında Cevdet Paşa'ya gönderilen şifre ve telgraflar, 67 varak hâlinde istanbul Belediye ktp. Cevdet Paşa evrakı arasında 27 numarada bulunmaktadır. Cevdet Paşa tarafından Sadâret'e gönderilen şifre ve telgraflar ise, yine aynı kütüphane ve tasnif te 57 numarada yer almaktadır.

Bursalı Hüseyin Hüsnü ve Amasyalı Hüseyin Fevzi efendiler İşkodra'ya gönderilmişlerdi. Bu defa Hersek'e gelişimde Nevahi-i Âsiye ve Karadağ özerk bölge sınırında önemli işlerimiz olduğundan bu iki kişiyi Hersek'e getirttim.

Hüseyin Fevzi Efendi -ki halen Üçüncü Ordu Müşiri olan Hüseyin Fevzi Paşa'dır-, Hersek'te az süre kalıp İstanbul'a dönmüştür. Ama Hüseyin Hüsnü Efendi görevim bitinceye kadar Bosna'da kaldı ve kendisinden çok yararlanıldı.

Bunlardan başka topçu mühendis binbaşılardan olup, hayli müddetten beri Hersek'te bulunan Hafız Efendi de -daha sonra Zabtiye Nazırı olan merhum Hafız Paşa'dır- tecrübeli ve bilgili bir kişi olduğundan önemli işlerde görevlendirilmiştir.

Bana verilen talimat da diğer müfettişlere verilen talimatla aynı idi. Halbuki Hersek ve Bosna bölgelerine mahsus mülkiyeye ve harici işlere ait birçok sıkıntı vardı. İşkodra Sancağı gibi burada da askerî düzenleme yapılmamış olduğu gibi, Nevahi-i Âsiye ve Çiftliklerle ilgili işler de henüz bir sonuca bağlanmamıştı. Bunlardan ayrı olarak Avusturya sınırı üzerinde bulunan Liyubuşka kazasında önemli işler vardı[29]. Bundan dolayı Mostar'a varır varmaz, binbaşı Hafız Efendi özel bir talimatla Liyubuşka kazasına gönderilmişti.

Çiftliklerle ilgili İşler

O zaman müstakil mutasarrıflık olan Hersek Sancağı ile Bosna Eyâleti'ne bağlı olan diğer sancakların çoğu arazisi çiftliklere ayrılmış olup bu çiftlikleri ellerinde bulunduranlara *"eshab-ı alâka"* denirdi. Bu gibi çiftliklerde hıristiyan çiftçiler yarıcılık, üçleme ve dörtleme adı altında kiracı durumundaydılar. Bunlara *"Baştınalı Çiftlikler"* denilir ki kiracılar babalarından veya dedelerinden kalma yerlerde ziraat edegeldiklerinden, her biri ziraat ettiği yeri benimsemişti. Eshab-ı alâka olan beyler ve ağalar da onları hoş tutarak himaye etmişler, arazinin üretimini inceden inceye hesaplayamayarak hoşgörüyle yaklaşmış-

29 A. Cevdet Paşa, Bosna ve Hersek teftişi sırasında, makam-ı Sadâret'e üç aded ma'rûzât-ı mühimme defteri göndermiştir. İstanbul Atatürk ktp. de bulunan bu defterlerden 1-114. arîzaya kadar olanı, M. Cevdet Yazmaları, nu. B. 1'de; 115-150. arîzaya kadar olanı, M. Cevdet Yazmaları, nr. B. 32'de; 150. arızadan itibaren olanları da, Cevdet Paşa Evrakı, nr. 29'da bulunmaktadır.

lar; hatta ağalığın gereği davranışlar sergileyerek, ihtiyaçları olduğunda onlara faizsiz para bulup elde ettikleri kazançtan istifade edegeldiklerinden, iki taraf ta birbirinden hoşnut olarak yaşamakta idiler. O sırada Bosna-Hersek'te mültezim[30] sıkıntısı ve ecnebi müdahalesi yoktu. Sonraları Maliye Nezareti oraların gelirlerini mültezime vermeğe başladı. Mültezimler de öşür vergilerini toplamakta suistimalde bulunarak halka zulme başladılar.

Halbuki evvelce, devlete isyan eden Hüseyin Kaptan'ın çiftliklerine devlet tarafından el konulmuş ve ayrıca Maliye Nezareti bu beylik çiftliklerin üçleme gelirlerini de mültezime vermiştir. Mültezimler ise aşarla (onda bir) ilgili suistimallerini, hasılatın üçte birinde de uygulamaya kalkışınca, çiftçilerin ellerinde kalan çok az gelir onları idare etmez olduğundan, onlar da başıboş davranışlar sergileyerek şikâyete başladılar. İçlerine ecnebi avukatlar da girerek bir taraftan da ziraat edegeldikleri arazide mülkiyet iddiasına kalkıştılar. Onlara bakarak *"eshab-ı alâka"* çiftçilerinden bazıları da bu hevese kapıldılar.

Bunun üzerine hükûmete gelen şikâyetler Arazi Komisyonu'na gönderilerek değerlendirildi. Müzakereler sonunda verilen karar gereğince, öşür vergisinin hazinenin meşru hakkı olduğu, ancak bununla beraber çiftlik ağalığı vazifesinin de yürütülmesinin makul olmayıp usulsüz bulunduğu ve bu sebeple Hüseyin Kaptan çiftliklerinin de diğer hazine arazileri gibi parça parça çiftçilerine veya diğer isteklilere satılması için bir mazbata hazırlanmıştı.

İş karşılıklı konuşmaya saplanıp kaldı, uygulama gecikti. Halbuki çok zaman geçmeden adı geçen beylik çiftliklerde isyan çıktı ve diğer yerlere de sıçradı. Bu isyanın önünü almak için asker sevkine ihtiyaç doğdu. Asker sevkiyatı ve sair işler için altmış bin kese kadar masraf oldu. Hazine küçük menfaatler için büyük masrafa girdi ve işin içine ecnebi parmağı girip hıristiyan çiftçiler şımardılar. Çok yerlerde eshab-ı alâka'nın hukukunu vermekten bile sakınmaya başladılar. Eshab-ı alâka da geçimlerinin temeli olan haklarını

30 Devlet hazinesine belli bir nakit verme karşılığında, bir kısım yerlerin öşür gibi vergi gelirlerinin tahsilâtını üzerine alan kimse.

zorla almaya çalıştılar. Bu bakımdan arazi hukuku çekişmesi, müslümanlar ile hrıstiyanlar arasında bir milli düşmanlık halini aldı. Ecnebi müdahalesi de işin önemini artırdı.

İngilizler ise, Kırım muharebesinden sonra güya Osmanlı Devleti'nin meselelerini biliyorlarmış gibi bir tavır içinde bulunarak, mültezimlerin Bosna Eyaleti'ndeki zulümlerinden dolayı İngiliz konsolosu tarafından İngiltere'ye gönderilen şikâyetnâme üzerine İngiltere Hariciye Nezareti'nden İstanbul İngiliz elçisi Canning'e gelen talimatta, *"hal böyle gider ve hrıstiyanlar hakkında uygulanmakta olan zulüm devam ederse Osmanlı Devleti'nin yönetimdeki yetersizliği yakın zaman içinde bütün Avrupa Devletleri nazarında kabul edilecektir"* diye yazılmış. Ayrıca, *"daha önce Türkiye'nin istiklâli taahhüd olunduysa da, falan milletin ve falan ailenin hükümdarlığı için vaadde bulunulmadı"* gibi bir takım sözler de İngiltere vekillerinden işitilmişti.

Avusturya elçiliği de Bosna çiftçilerini haklı göstermek isteyerek Osmanlı Devleti bu çiftlikler hakkında bir düzen sağlayıncaya kadar ağalık hakkı olan gelirden hissenin kaldırılmasının ertelenmesini dostane bir biçimde Bâbıâlî'ye ihtar ediyordu. Halbuki eshab-ı alâka haklarını alamayınca aç kalıp, alacaklarını zorla almak üzere harekete geçecekleri tabii idi. Bu durumda onların üzerine Osmanlı Devleti asker sevkederek Bosna müslüman halkını ezecek, yani gerçekte ise, kendi bıçağı ile kendi bacağını kesmek durumunda kalacaktı. Avusturyalıların da aradığı buydu ki, ileride Bosna'yı kolaylıkla istila edebilmek için Bosna'daki islâm kuvvetlerinin zayıf kalmasını isterdi.

O zaman hariciyenin idaresi Âlî ve Fuad Paşalara ait olup, geçici olarak Fuad Paşa'nın Paris'e gitmesi söz konusu olunca, Hariciye Nezareti'ne hizmeti aksatmayacak birinin vekâleten tayin edilmesi, bu kişinin kendilerine ileride rakip olmayan biri olması Âlî Paşa'nın düşüncesi idi. Bu sebeple Meclis-i Tanzimat üyelerinden Mahmud Nedim Paşa Hariciye Nezareti vekâletine tayin olunmuştur. Kendisi yabancı dil bilmediğinden hariciyeye ait önemli işleri Âlî Paşa yürütmekte, günlük işleri de Mahmud Nedim Paşa görmekteydi. Fakat o sıralarda ecnebilerin mahkemelere ait olan işleri hep Hariciye Nezareti'nce neticeye bağlandığından,

Mahmud Paşa ise resmi yazı yazma ve Bâbıâlî'nin çalışma biçimini biliyorsa da, hukuki konuları bilmediğinden kanun ve yönetmeliklere ait olan işlerde kendisine yardımcı olmam için görevlendirildiğimden, çoğu günler Mahmud Paşa ile görüşerek fikir alışverişinde bulunurdum.

Mahmud Paşa bu vekâlette yabancı elçileri hoşnut etme emelinde bulunduğundan Avusturya sefaretine samimiyetini göstermek için Bosna ve Hersek çiftlikleri hakkında devletçe bir nizam verilinceye kadar şimdilik eshab-ı alâka'ya ait olan ağalık hakkının geçici olarak ertelenmesi için Bosna valisine bir emirname yazdırmağa karar vermiş olduğunu söyleyince, bunun asla uygun olmadığını beyan ettiğimde, *"komşumuz olan bir önemli devletin sınır üzerindeki işlere dair olan ihtarlarını kabul etmez isek kırılır ve çoğu işlerimizi güçleştirebilir"* şeklinde iddiasını ispat için sözler söylemesi üzerine, *"sizin Tahtakale'deki hamamın kiracıları kiralarını vermeyerek:'durunuz devlet bu konuda bir düzenleme yapacak, o vakte kadar kira almayınız' denilse hoşunuza gider mi? Halbuki siz hamam kiralarını almasanız da geçinebilirsiniz. Ama geçimlerini tamamen arazi kirasıyla temin eden eshab-ı alâka arazi kiralarını almazlar ise aç kalırlar ve kanunun kendilerine tanıdığı alacaklarını tahsil için silaha sarılırlar; üzerlerine asker gönderilmek gerekir. Avusturyalı önce Macaristan'daki çiftliklerle ilgili anlaşmazlıkları düzeltsin de sonra bize yol göstersin. Biz herşeyden önce padişahımıza sadakat ve tebaası arasında adaletle hareket ederek devletlerle ilişkilerimizi de korumaya gayret ederiz. Ama Avusturya elçisinin hatırı hoş olmayacakmış ne yapalım. Bunca müslümanın hatırını kırmaktan ise elçinin hatırını kırmak daha iyidir"* dedim.

İşte Mahmud Paşa ile aramızda meydana gelen ilk anlaşmazlık budur. Yukarıdaki durum Âlî Paşa'ya anlatıldığında, o da karar veremeyip Fuad Paşa'nın dönüşüne bıraktı. Fuad Paşa gelince meselenin halledilmesi için bir çözüm buldu.

Şöyle ki, Bosna Eyâleti'nin altı sancağıyla Hersek Sancağı'nın eshab-ı alâka'sı ve çiftçilerinden ve kendi arazisiyle geçinen kimselerden, altısı müslüman ve altısı gayrı müslim olmak üzere toplam yirmi temsilciden meydana gelen bir heyet oluşturularak, on ay kadar İstanbul'da alıko-

nuldular. İş, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a bırakılmış olup, o zaman Meclis-i Tanzimat Reisi Rüşdü Paşa'ydı ve temsilcilerin ifadelerini dinleyip özetleyerek Meclis-i Âlî'ye sunmaya da beni memur etmişlerdi. Temsilciler grup grup Meclis-i Tanzimat dairesine çağırılarak kendilerine halihazırdaki uygulamalarla ilgili gerçekler anlatılmış ve iki taraf mümkün mertebe birbirine yakınlaştırılarak, 1859 yılında bir nizamnâme tasarısı kaleme alınmıştır. Bu tasarı meclis tarafından incelenerek padişaha arz edilmiş ve onayı alındıktan sonra Türkçe ve Boşnakça basılmıştır. Bu nizamnâmeye uygun olarak eshab-ı alâka ile çiftçiler arasında yapılacak sözleşmeye ait mukavelenameler hazırlanıp ilgili bölgelere gönderilmek üzere çok miktarda çoğaltıldı. Nizamnameler ile birlikte her sancağın hissesi ayrı ayrı paket haline getirilip, ücretsiz dağıtılmak üzere bölgelerine gönderildi.

Rüşdü Paşa, arasıra, *"hele Bosna'nın çiftlikler meselesi bitti"* diye sevinç gösterir ve övünürdü. Halbuki Hersek'e vardığımda, ilk önce çiflikler meselesiyle karşılaştık. Nizamnâmeden bahsettiğimde gördüm ki, bundan kimsenin haberi yok; Mutasarrıf Paşa'dan sordum, o hiç işitmemiş. Yukarıda belirtildiği üzere İstanbul'a gelmiş olan temsilcilerden ikisi Mostar'da olduğundan, onları çağırıp sorduğumda, *"evet biz İstanbul'da iken öyle bir nizamnâme yapılmıştı, lâkin suretleri buraya gelmedi"* dediler. Hayretler içinde kaldım. Nihayet, Muhasebe kaleminden bir ihtiyar efendi geldi. *"Dört sene önce buraya bir takım paketler gelmişti. Fakat başkomutan Ömer Paşa o sırada Nevahi-i âsiye ile meşgul olduğundan mülki işlere bakılamıyordu. O paketler galiba mahzende olmalı"* deyince araştırılıp paketler bulundu. Hiç açılmamıştı; üzerlerine bizzat tarafımdan konulmuş bendler ve işaretleriyle duruyordu. Derhal açtırıp, her kazanın paketlerini gönderdim. Daha sonra Bosna sancaklarında da nizamname hükümleri uygulanmış ve çiftliklerle ilgili problem ortadan kalkarak, eyaletin tümünde olumlu bir tesir bırakmıştır. Buna bağlı olarak Nevahi-i âsiye konusunun da düzelmesinde oldukça etkisi görülmüştür. Zira Nevahi-i âsiye civarındaki hıristiyanların isyana meyl etmeleri ve yardımcı olmalarında bu çiflikler meselesinin çok etkisi vardı.

Velhasıl çiftlikler konusundan doğan idarî sıkıntılar ve bu yüzden ortaya çıkan ecnebi görüşleri ile az kalsın Bosna eyaleti karmakarışık bir hale düşeyazdı.

Başkomutan Ömer Paşa pek becerikli bir kumandan olup ancak idari işlerde bilgisiz ve tecrübesizdi. Mülkiye memurları ise onun emrinde olup, o hangi işe önem verirse onlar da ona yönelirlerdi. Bundan dolayı devletçe bu kadar külfete girilerek yapılmış olan *Bosna Çiftlikât Nizamnâmesi* dört sene boyunca mahallinde uygulanamamıştır. Bu Nevahi-i âsiye gailesinin yeniden ortaya çıkmasına sebep de Ömer Paşa'nın gaflet ve hatalarıdır. Üzerinde gayet dikkatle durulması lâzım gelen ince ve önemli işlerde, aynı derece bilgisi ve melekesi olmayan askerî kimselere havale etmek, kılıç ile kalem açmak gibi yanlış bir iş olduğu, bu husus ile ispat edilmiştir. Kalem yerinde kılıç ve kılıç yerinde kalem kullanmak, yapılmak istenilen şeyin hep bozulmasıyla neticelenmiştir.

Nevahi-i Âsiye'de Durum

Bosna ve Hersek'te müslüman olmayan Osmanlı vatandaşları öteden beri müslümanlar ile birlikte sefere giderlerdi. Hele Hersek Mutasarrıfı merhum Ali Paşa her ne tarafa asker gönderse, Dağ nahiyeleri hıristiyanlarını da birlikte sevk ederdi.

Ordu komutanı Ömer Paşa ise, Bosna ve Hersek beylerini itaat altına aldıktan sonra bütün hıristiyanların silahlarını toplamaya kalkıştı. Dağ nahiyeleri halkı ise silaha sarılarak isyana başladılar.

İşte bu nahiyelere *"Nevahi-i âsiye"* denildi ki, aynı mezhepten olan Karadağlılar her zaman onlara yardım ettiklerinden kontrol altına alınmaları mümkün olamadı. Nihayet yukarıda arz olunduğu üzere, Karadağ vuruldu ve Karadağlılar cezalandırıldı. Lâkin Karadağ'ın vurulması sonrasında Nevahi-i âsiye'nin ve belki İşkodra tarafının ıslahına girişilmesi gerekirken bu durum gözardı edilerek Hersek ve İşkodra askeri fırkaları dağıtılmıştı. Buna bağlı olarak bu işle görevli memur ve üst düzey görevliler de bir tarafa yollanarak asıl maksat olan Nevahi-i

âsiye konusu, *"eski hamam eski tas"* meselinde olduğu gibi eski halinde bırakılmıştı.

Avusturya bu durumdan istifadeyle, Nevahi-i âsiye ileri gelenlerini Avusturya'da bir araya getirerek onları manevi açıdan himayesine almak düşüncesiyle, *"sizi İstanbul'a götürelim; size nişan ve ayrıcalıklar alıverelim"* diye gönüllerini kazanmaya çalışmakla beraber, Bâbıâlî'ye de, *"biz Nevahi-i âsiye ileri gelenlerini buraya getirelim; gönüllerini alırsanız size bağlanırlar, dertlerinden kurtulursunuz"* dediklerinde, Bâbıâlî tarafından, *"onları itaate teşvik ederseniz teşekkür ederiz; ama onlara bir şey vadederseniz kabul etmeyiz"* diye cevap verilmişti.

Ruslar bütün bunlardan haberdar olarak Karadağlıları haddinden fazla şımartmakta ve Avusturyalıların Karadağ'da nüfuzunun artmasından çekinerek, Dubrovnik'teki (=Ragüza) Rusya konsolosuna Avusturyalılara karşı her türlü önleme çabası içinde olmaları talimatını verdiği hissedilmekteydi. Bu çekişmeden istifade edilmesi için, Dubrovnik'teki Osmanlı Devleti konsolosu olan Persiç'e sözlü talimat verilmişti.

Persiç, Avusturya vatandaşı olmakla birlikte, aslen ve soy olarak Dubrovnikli olup, Dubrovnik ahalisi ise eskiden beri Osmanlılara meyilli idiler. O sırada ikiyüz kadar tüccar gemileri olup, önceki zamanlarda Osmanlı Devleti himayesindeyken ikibin kadar tüccar gemileri olduğunu bilen yaşlı kimselerden halen hayatta olanlar vardı. Nitekim Persiç, öteden beri Osmanlı Devleti'nin çıkarlarına uygun hizmet ettiği gibi, bu hususta da vazifesini yerine getirmek için büyük gayret sarfetmiştir.

Saray-Bosna'daki Rusya konsolosuna, Vali Paşa aracılığıyla hediye olarak elli bin kuruş vermiş, böylece eyâlet merkezinde iş sağlama bağlanmış ve Hersek'teki Rusya konsolosuna da gerekli saygı ve yakınlık gösterilerek kendi tarafımıza çekilmişti.

Bundan ötürü Avusturya memurları Nevahi-i âsiye ileri gelenlerini İstanbul'a göndermek üzere konuşmak için Suttorina'ya davet etmişler, Rusya'nın Dubrovnik'teki konsolosu da onlara, *"Avusturya sizi bazı vaadlerle İstanbul'a göndermek istiyormuş. Size bir zarar gelmeyeceğine dair Avusturya'dan bir*

belge alınız; ondan sonra İstanbul'a giderseniz bir sakınca yok. Ama kuru sözlere kanmayınız" diye nasihat etmiş.

Dubrovnik'ten hareket ettiğim gün Nevahi-i âsiye ileri gelenleri de Suttorina'ya inip Avusturya yetkilileriyle yaptıkları görüşmelerde, İstanbul'a gitmek için böyle bir belge isteyince Avusturyalılar, Bâbıâlî'nin yukarıda belirtilen cevabından dolayı bir belge veremediklerinden, *"belgeye ne gerek var"* şeklinde sözler ile onları ikna etmeye çalışmışlar. Karadağlılar ise ürkek kimseler olduğundan, Avusturyalıların bu tavrından çekinmişler, Rusya konsolosunun ikazına teşekkür ederek Suttorina'dan ayrılmışlar.

Rusya ve Avusturya politikalarının bu şekilde çatışmasından faydalanarak Nevahi-i âsiye ileri gelenlerini Mostar'a çağırarak görüşmek istedim. Çok zaman geçmeden grup grup Mostar'a müfettişlik merkezine gelerek bağlılıklarını bildirdiler.

Yukarıda belirtildiği gibi Liyubuşka'ya gönderilmiş olan topçu binbaşısı Hafız Efendi, bu sırada bir akşam geç vakit Mostar'a geldi. Nevahi-i âsiye ileri gelenlerinin Mostar'a gelmiş olduklarını işitince ihtimal vermeyip bana gelerek, *"Karadağ ileri gelenleri buraya gelmişler, Pop Jarko da gelmiş diyorlar. Bunda bir yanlışlık olmalı. Zira, ben Ordu komutanı'nın emriyle birkaç defa onun yanına vardım. Getirip gönlünü alarak Serdar'a götürmeğe çok çalıştım, mümkün olmadı. Onun Mostar'a gelmesi ihtimali yoktur"* dedi ve bizi de oldukça şüpheye düşürdü. Ve hemen Karadağlıların misafir edildikleri hana gidip Pop Jarko ile görüştükten sonra gelip, Pop Jarko olduğunu hayretle onayladı.

Şartların ve zamanın yaptığını kimse yapamaz. Bu Karadağ ileri gelenlerinin aman dilemeleri ve itaatleri de zamanın politik şartlarından kaynaklanmıştı. Mamafih o derece ürkek davranan insanların askerî subaylardan ve yöneticilerden çekindiklerine ise defalarca rastlanmıştı. Ama mülkiye memurlarına ve özellikle Padişah tarafından özel yetkilerle donatılmış görevlendirilmişlere daha fazla güvendikleri de tecrübeyle sabittir.

Mostar eşrafının en ileri gelenlerinden ve Sancak meclisi üyesi bulunan Hacı Draço -ki Napoléon Bonaparte zama-

nından kalma ihtiyar bir kimseydi- yukarıda açıklandığı gibi çiftlikler meselesi için dört sene önce İstanbul'a gelen temsilcilerden biri olup, İstanbul'da kendisiyle defalarca görüşülerek durum hakkında değerlendirmeler yapılmıştı. Bana geldiği bir gün, aramızda yaptığımız özel bir sohbette, *"Nevahi-i âsiye, işte buraya gelen kimselerden ibarettir. Bunları habsettiğiniz gibi iş biter"* dedi. Ben de, *"yok Hacı baba, bu olamaz. Onlar kendi ayağıyla hükumete gelip bağlılıklarını bildirdiler. Onları tutuklamak devletin temel vasıflarına uymaz. Ve bu şekilde tutuklansalar, benden sonra gelecek devlet görevlilerine kimsenin güveni kalmaz. Bana teslim olanlara iyi muameleden başka birşey yapamam"* dediğimde, *"önceki zamanda Başkomutan bunları ele geçirmek için çok çalıştı, başaramadı. Şimdi kendisi İstanbul'dadır. İhtimal ki Bâbıâli'den size kesin bir emir göndertir"* demesi üzerine, *"Bu kişiler bana değil, Padişah tarafından özel olarak görevlendirilmiş memura teslim oldular. Ben de onları Padişah adına vekâleten kabul ve elde etmiş oldum. Kahbelik edecek olsam Padişah'ın şan ve şerefine dokunur. Bâbıâli'den öyle bir emir gelse bile karşı çıkmaya mecburum"* diyerek sözünü kestim.

İhtiyarın söyledikleri beni tecrübe için miydi, yoksa yanlış bir nasihat mıydı bilmem; fakat Nevahi-i âsiye liderleri takım takım Mostar'a geldiklerinde bana, *"Bir buçuk sene önce siz İşkodra'ya geldiğinizde Malisya bayraktarları ve vesairleri hakkındaki iyi niyet ve davranışınızı biliyoruz. Biz de sizin adalet ve hakkaniyetinize güvenip geldik"* dediler. Buna rağmen başlangıçta çekingen ve telaşlı iken, sonradan kendilerine güven duygusu gelerek Mostar'da yan gelip oturdular ve işlerine ara verip sonra her biri kendi bölgelerine gitti ve bu şekilde Nevahi-i âsiye sıkıntısı sona erdi.

Pop Jarko babadan dededen Piva nahiyesi knezi, eşrafın birincisi, en nüfuzlusu ve gerçekten de en dirayetlisiydi. Piva büyük bir nahiye olmakla birlikte, çevresindeki Nahiye-i âsiyelerin çoğu çatışmalarda ona tabi olduklarından, Çerkes İsmail Paşa ve Ordu kumandanı Ömer Paşa, Pop Jarko ile çok mücadele etmelerine rağmen onu elde edememişlerdi. Bundan dolayı Mostar'da da onun sözü geçerli idi ve başlangıçta onunla nahiyelerin durumu ile ilgili alınan kararı, diğerleri de ona bağlı olarak kabul ettiler.

Pop Jarko devlete bağlı olduğu müddetçe o bölgenin emniyeti devam etmiştir. Sonraları mahalli idare tarafından kendisine kötü muamelede bulunulduğundan, o da gücenmiş, fakat isyan etmeyerek Sırbistan'a gitmiştir.

Rusya muharebesi sonrasının hemen başında çıkan Hersek isyanının ilk zamanlarda yerel güçlerle bastırılması mümkündü ve bu yolda Bâbıâli'den gerekli uyarıda da bulunulmuştu. Ancak iş ciddiye alınmamış olduğundan isyan gittikçe büyümüş ve bu sırada Pop Jarko'nun bir eşkıya çetesiyle Sırbistan'dan Hersek'e geldiği haberi alınmıştır. Bu şekilde isyanın büyüyeceğini ve genişleyeceğini ihtar ettiysem de yine önem verilmedi. İsyan genişleyip büyüdükten sonra da durdurulamayarak Karadağ ve Sırbistan meseleleri ortaya çıktı ve Devleti, Rusya ile savaşa sürükledi.

Yukarıda anlatılan Liyubuşka kazası işlerine gelince; Karadağ ve Nevahi-i âsiye'nin kontrol altına alınması için sürdürülen mücadelelerin uzun zaman devam etmiş olması dolayısıyla askerî ihtiyaçların nakli için devamlı halktan zorla yük hayvanları alına gelip, o bölge halkını en çok bunaltan işte bu el koyma meselesiydi. Bölge halkının bu nedenle pek çok hayvanının telef olması bir yana, hayvanlarına karşılık kendilerine ödenmesi gereken ve hakları olan kiralarını bile alamamışlardı. Liyubuşka kazası da zorla hayvanlara el konulma meselesinden dolayı çok fazla ezilmişti. Liyubuşka kazası Trebijat Çayı ile ikiye bölünmüş olup, bu çayın sağ tarafında, yani Avusturya sınırı boyunda olan ahalisi hep Avusturya tabiyetine geçme isteğinde bulunarak, vermeleri gereken vergilerini de vermez olmuşlardı. Avusturya'nın da onları himaye ederek, ileride sınırlarını mezkur nehre kadar genişletmek arzusunda olduğu, sergilediği tavırdan anlaşılmaktaydı.

Bundan dolayı Liyubuşka kazası ahalisinden alınan hayvanların bedeli, kendilerine ödenmesi gereken ne kadar alacakları varsa araştırılması ve ödenmesi, ayrıca halkı devlete ısındırmak yolunda neler yapılmak gerekiyorsa yapılması için binbaşı Hafız Efendi o tarafa gönderilmişti. Hafız Efendi görevini son derece başarıyla yerine getirerek bölge halkının gönüllerini kazandı. Özellikle Lâtin Ruhani reislerini fazlasıyla memnun etti.

Şöyle ki; Avusturya sınırı boyundaki çifliklerde bulunan kiliselerin hiç bahçeleri olmadığından, Hafız Efendi, eshâb-ı alâka'yı ikna ve kiliseler için yeterli büyüklükte bahçe yerleri ayırarak ve sınırlarını belirleyerek kiliselere bağladı. Bundan dolayı Lâtin papazları Hafız Efendi'den fazlasıyla memnun olup onun çabalarına destek olmak üzere tarafsız kaldılar. Eshab-ı alâka'nın ise *"biz çiftliklerimizde ecnebi istemeyiz"* diye uygulamaya karşı itiraz etmeleri, hükumetin işe önem vermesine bir vesile olarak kabul edildi.

Bu sırada, adaletle davranılması, Avusturya tarafından himaye gören kimselerin de pasaportlarını yırtarak asıl uyrukları olan Osmanlı uyruğuna geri geçmelerine yol açmış ve hatta Dalmaçya ahalisinden bazı hıristiyanlar bile Osmanlı tabiyetini kabul ile beri tarafa geçip, yeni vatanları kabul etmişlerdir.

Fakat beş altı kadar Avusturyalı bozguncu fesad çıkardıklarından, Hafız Efendi onları yakalayıp göz altına alarak Mostar'a gönderdi ve Avusturya konsolosuna teslim edildi. O da onları memleketlerine gönderdi.

Liyubuşka kazası'nın Avusturya sınırında güvenlik tedbirleri bulunmadığından pek çok kaçakçı gümrükten mal kaçırmakta idi. Bunun önlenebilmesi ve emniyet altına alınabilmesi için Hafız Efendi'nin kontrolünde sınır boyunca sekiz adet kule yapımına başlandı.

Avusturya ise, Liyubuşka kazası'nın hemen yarısını benimsemiş olduğundan, alınan tedbirleri durdurmak için Mostar'daki Avusturya konsolosu Hafız Efendi aleyhine, *"güyâ Avusturya tebaasına zulm ve baskı uyguluyormuş"* şeklinde dedikoduyu içeren bir protestoname verdi. Avusturya sefaretinin Bâbıâli'ye gönderdiği tebligatı üzerine, Hafız Efendi'nin sorgulamaya alınması için telgraf emri geldi.

Bu telgraf emri çerçevesinde başkanlığım altında askerî müfettiş Mirliva merhum Fosfor Mustafa Paşa, Mirliva (hâlâ Edirne'de Müşir vekili bulunan Müşir) Mahmud Paşa, Mutasarrıf Cavid Paşa ve Teftiş tercümanı Vaso Efendi (hâlâ Cebel-i Lübnan Mutasarrıfı olan Vaso Paşa)'den oluşan bir komisyonda Avusturya Konsolosu'nun da hazır bulunduğu toplantıda Hafız Efendi'nin sorgulaması-

na başlandığında, kendinden pek emin, fakat Konsolos'a dokunaklı cevaplar verdi ve konsolos mahçup olarak, *"ben sorgulama komisyonu üyesiyim. Hafız Efendi ise beni suçlar gibi sorumlu tutuyor"* diye protesto ederek çekildi ve Liyubuşka'daki girişimleri bu bahane ile ertelemek düşüncesinde olduğu anlaşıldı.

Halbuki Avusturya memurlarından biri, düelloya davet olunduğunda kabul ederse devlet tarafından memuriyetten atılması, kabul etmezse de arkadaşlarınca reddedilip içlerinden çıkarılması eski usulleri olduğundan, düelloya davet olunmak istemezlerdi. Avusturya konsolosu ise uyuşuk ve miskin kişilikte biri olduğundan, Mostar'daki Rusya konsoloshanesine gittim. Konsolos ile gizli bir sohbet tarzında konuşmamız sırasında, *"bizim Hafız Efendi'nin, Avusturya konsolosunu düelloya davet etmek niyetinde olduğunu pek gizli surette haber aldım. Bizce düello yasaktır. Lâkin Hafız Efendi başı pek ve gözünü dikenden sakınmaz bir adamdır. Kendisine nasihat versem dinlemez; fakat görüyorsunuz ya çok işimize yarıyor. Avusturya Konsolosu da onu haksız yere sorgulamaya aldırdı"* dedim. Rus konsolosu geveze bir kişi olduğundan gidip Avusturya Konsolosuna bu sözleri aktaracağını kuvvetle ümit ediyordum. Gerçekten de konsoloshaneden çıktıktan sonra, gidip Avusturya Konsolosuna gizlice bu konuşmamızı haber vermiş olduğunu öğrendim. Ertesi gün Avusturya Konsolosu, sorgulama komisyonuna gelmekten vazgeçtiğini bize bildirdi.

Bunun üzerine hemen Fuad Paşa'ya telgraf çektim ve *"Avusturya Konsolosu komisyona gelmiyor; Hafız Efendi de suçsuzluğunu ispat için mahkemeye başvuruyor. Komisyonca kendisinin beraatine karar verilmiştir. Fakat devlet nazarında da suçsuz olduğunu ispat için rütbesi terfi edilmelidir"* diye resmen bildirdim. Bunun üzerine Hafız Efendi'ye Kaymakamlık (=Yarbay) rütbesi ihsan buyuruldu. O sırada Liyubuşka'daki Lâtin papazları ve bazı önde gelen kimseler tarafından Hafız Efendi'nin o bölgede başlatmış olduğu düzenlemeleri tamamlaması için başvuru yazıları geldi.

Bundan dolayı Hafız Efendi tekrar Liyubuşka kazasına gidip görevini ve sınır üzerindeki kulelerin inşaatını tamamladı

ve bazı mevkilerde görevlendirilen pandorların[31] azaltılması sonucu elde edilen meblağdan karşılanmak üzere bu kulelere bir yüzbaşı komutasında bir kısmı müslüman ve kalanı da gayrı müslim olmak üzere elli nefer pandor yerleştirildi.

Bu kulelerin inşası için eshâb-ı alâka vesair ahali tarafından oldukça önemli miktarda yardım yapılıp, kalan onbeş bin kuruşu da Liyubuşka kazası gelirlerinden sarfedildi. Halbuki bu kulelerin inşasından önce, Gabela gümrüğünün aylık geliri altmış bin kuruş düzeyinde iken, kuleler yapıldıktan sonra yüz onbin kuruşa kadar yükseldi. Dalmaçya tarafından ara ara bu yana geçenler otlak, koru ve çayırları tahrip ederken, bu karakolların inşası üzerine bu türlü tahribat da ortadan kalktı ve halk mallarının emniyet altına alınmasından dolayı duyduğu memnuniyetle, Avusturya tarafından korunma duygusundan kurtuldu.

Avusturya ile aramızda ortaya çıkan anlaşmazlıklardan biri de, sınır üzerinde bulunan bazı nahiyelerde, Avusturya tabiyetinde olanlar içeri girip otlak ve ormanlardan istifade ederlermiş. Avusturya tarafı bu uygulamayı bir anlaşma olarak kabul ettirmek istemekteydi. Ben ise kabul edilmiş anlaşmalar dışında bir hak verilmesini kabul etmediğimden Avusturya Sefareti, Bâbıâli'ye bu tavrımı şikâyet eden bir yazı vermiş. Âlî Paşa da, *"müfettişimizin açık anlaşmalar konusundaki uygulamasını takdir edecek yerde yanlış bulmamız mümkün değildir"* şeklinde gayet sert cevap vermiş ve durumu bana da bildirmişti. Sonra İhlivne kazasında da bu biçimde düzenlemeler yapıldığında Avusturyalılar ses çıkarmadılar.

Âlî Paşa'nın bu kararlı hali hatırıma geldikçe onu hayr ile anmaktayım. Taşradaki memurlar ne kadar doğru ve samimi çalışıp çabalasalar, istenilen biçimde iş görebilmeleri için, Bâbıâli'nin açık destek vermesi gerektiği, bu şekilde bir kere daha ispat edilmiştir.

Zabtiye Teşkilâtının (Jandarma) Düzenlenmesi Meselesi

Daha önceleri zabtiyelerimiz, muvazzaf askerlik (maaş karşılığı askerlik yapanlar) tarzında silahlı bir heyetti. Muvazzaf

31 Rumeli'de kır bekçisi, derbendçi gibi muhafaza memurlarına bu ad verilirdi. Bunlar birer sene müddetle tayin olunur, kendilerine görevlendirme yazısı verilirdi.

askerler ise, bir serkerde (bir takımın başı) kumandasında olarak bir birlik içinde veya kule muhafazasında görevlendirilmek üzere maaş karşılığı teşkil edilmiş başı-bozuk askerlerdir. Bunlar çoğunlukla toska'lardan oluşturulurlar. Bunların harcamaları için tahsis edilen para yeterli sınırın altında ise de, serkerdeler kendilerine verilen harç kadar asker istihdam etmeyip, meselâ bin askerin harcını aldıkları halde, altı-yediyüz kadar nefer kullanarak fazla kalan harcın bir miktarını işe yarayan askerlerin maaşlarına zam olarak ayırıp, kalanını ise kendilerine ayırırlardı. Fakat bu paranın da hepsini kendileri alamazdı. Zira bu harcın tamamını kullanabilmek için askerî idarecilerden birine onaylatmak ve bunun için de onları hissedar etmek durumunda kalırlardı. İşte bu tasdik işi bazı askerî idarecilere hesapta olmayan bir kazanç sağlamaktaydı.

Zabtiyelerin de durumu buna yakın olup, ancak onların maaşları daha da azdı. Bundan dolayı halktan, ücretlerini ödemeden yem ve yiyecek alıp halkın sırtından geçinirlerdi. Bosna ve Hersek zabtiyesi de bu halde olup onlara "*pandor*" denirdi.

Köy halkları, özellikle hıristiyanlar, işte bu zabtiyelerden şikâyet etmekteydiler ve hıristiyanlar şikâyetlerini ecnebi devletlere kadar ilettiler.

Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Paşa ile Rumeli teftişine çıktığımızda, şikâyet edilen konulardan biri de zabtiyelerin hıristiyanlara uyguladıkları baskı ve zulüm idi. Yapılan araştırma sonucunda, zabtiyelerin vardıkları köylerde hıristiyanların evlerinde misafir oldukları, bedevadan yiyip içerek ahalinin sırtından geçindikleri tesbit edilmişti. Sadrazam Niş'te iken bu tür hareketlerin kesin surette önlenmesi için gerekli emrin yazılmasını emretti ise de, *"öncelikle bunların kayıt defterlerini alarak kontrol edelim"* dedim. Bunun üzerine defterleri kontrol edildi; bir süvari zabtiye neferinin aylık ücretinin kırk kuruş olduğu görülüp, bu ise onların ancak atlarının yem masraflarını karşılayacak düzeyde olduğundan, kendilerinin ve ailelerinin geçimlerine paraları kalmıyordu. Bu durumda onlara, *"kimseden ücretsiz yem ve yiyecek almaksızın Allah rızası için görevinizi yerine getiriniz"* denmesi, kabul edilmesi mümkün olmayan bir teklif olacaktı. Bunun için önce zabtiye maaşlarının yeterli

dereceye çıkarılması ve bu maaşın, şunun-bunun eline düşmemesi için nizamiye askerlerinde olduğu gibi zabtiyede de maaşların üç ayda bir dağıtılmasını sağlayacak bir yönetmelik kaleme alınması gerekli görüldüğünden, İstanbul'a dönüşümüzde mecliste müzakere edilerek uygulamaya konulması hususunda karar verilmişti.

İstanbul'a dönülünce Ordu komutanı Ömer Paşa'nın başkanlığında Seraskerlik makamında bir komisyon kuruldu ve Jandarma adıyla zabtiye nizamnâmesi hazırlanmasına başlandı. Fakat komisyon üyelerinin hepsinin askeri yetkililerden olması, mülkî işlerden anlayan ve Osmanlı Devleti'nde zabtiyenin görevlerinin ne olduğunu bilen kimse bulunmadığından, işin yalnız askerî yönü düşünülerek bir nizamnâme hazırlandı. Bu nizamnamede zabtiyelerin düzeni, maaşlarının üç ayda bir verilmesiyle ilgili güzel maddelere yer verilmişti. Nizamiye askerinin en önemli özelliği, tümünün bir araya gelerek silahlı bir güç olması ve süvarisinde alay ile piyadesinde tabur bulunmasıdır. Zabtiye askerinin ise ayrı yerlerde görev yapacak bir silahlı güç şeklinde, fakat küçük küçük takımlar halinde teşkilâtlandırılması gerekirken, nizamiye askerinde olduğu gibi alaylar oluşturulup, her eyâlet için birer alay jandarma birliği kuruldu.

Halbuki eyâletler gerek büyüklük, gerekse nüfus ve bulundukları bölgelerin önemi bakımından birbirine benzemediğinden, meselâ Selânik eyâleti'nde bir alay zabtiyeyi koyacak yer bulunamadı ve beş-altı zabtiye ile muhafaza olunacak karakollarda oniki kişi bulundurmak gibi gereğinden fazla zabtiye kullanıldı. Selânik'ten bir kaç kat büyük olan Edirne vilâyeti'ne ise bir alay zabtiye yeterli gelmedi.

Bir de iş göremez nizamiye kol-ağalarından jandarma binbaşısı ve nizamiye binbaşılarının işe yaramazlarından da jandarma alaybeyi tayin olundu. Bunların işe yaramaz olmaları bir yana, vardıkları sancak ve vilâyetlerin gerçek durumunu bilmemeleri nedeniyle, birçok haydut ve eşkıya fırsat bularak ortaya çıktılar. Fakat nizamnamede, jandarma binbaşılığı boşaldığında bölgedeki yüzbaşılardan ve yüzbaşıların üst teğmenlerden atanacağı hükmü olması, ileride içlerinden işe yarayacak subayların yetişeceğine olan umudu artırmaktaydı.

Jandarma usulü önce Rumeli tarafında ve Suriye ile Halep eyâletlerinde uygulandığı sırada Bosna ve Hersek'te de birer alay jandarma teşkil olundu. Fakat bunlar kazalara vesair yerlere bir düzen dahilinde dağıtılmadığından, eski zabtiyelerin (pandorlar) çoğu da duruyordu. O dönemin şartlarında bazı nahiyelerde pandor bulundurmak gerekmekte ise de, jandarmalar bölgelere sistemli şekilde dağıtılsalardı, çok yerde pandora ihtiyaç kalmazdı.

O tarihlerde sancak mutasarrıflarına "*kaymakam*" ve kaza kaymakamlarına "*müdür*" denilirdi; nahiye müdürlerine ise "*zabıta memuru*" denilip, halbuki jandarma zabiti bulunan nahiyelerde ayrıca zabıta memuru bulundurmaya gerek yoktu. Ancak kaza müdürlerinin maaşları az ve düzensiz olduğundan bir miktar zam yapılmasına ihtiyaç vardı.

Bundan dolayı Hersek jandarma askeri, kazalara ve uygun görülen yerlere, sistemli bir biçimde dağıtılarak, birçok zabıta müdürlükleri kaldırıldı; ücretli askerler ve pandorlar münasip biçimde azaltıldı. Bundan elde edilen meblağdan, kazaların önemine ve büyüklüğüne göre müdürlerinin maaşları, olması gereken miktara yükseltildi. Buna rağmen, yapılan bu düzenlemer sonucu ayda altı milyon kuruştan fazla tasarruf sağlanmıştır.

Hersek'te beş ay kadar kaldığım müddet zarfında, yukarıda da belirttiğim üzere önemli meselelerle uğraşıldı. Teftiş kapsamında bulunan mâlî ve mülki konulardaki problemler gözlemlendi ve kışın yaklaşması sebebiyle teftiş heyetiyle beraber vilâyet merkezi olan Saray-Bosna'ya gidildi.

Bosna ve Hersek'te Askerî Islahat

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra Osmanlı Devleti yeni bir ordu kurdu ise de İşkodra, Hersek ve Bosna gibi bazı bölgelerden asker alamadı. Başlangıçta Bosna üzerine altı defa asker sevketmiş, iki defasında devlet askeri bozulmuş, dört defasında da galip gelmiştir. En son seferde Ordu komutanı Ömer Paşa'nın galibiyetidir ki, Boşnakları lüzumundan fazla ezmişti. Buna rağmen yine de Boşnaklardan asker alamamıştı. Yukarıda bahsedildiği gibi Bosna tarafına teftişe giderken bu hususu Fuad Paşa'dan sordum, "*eğer du-*

rumu uygun görürsen, elbiseleri tek tip olmak üzere bir tür yerli asker kurmak için gayret ediver" demişti.

Böyle bir tehlikeli bir konunun çözümüne, bu şekilde verilen sözlü emir ile işe girişilemez ise de, Fuad Paşa'ya tam olarak güvendiğimden, Hersek'e vardığımda asker tanzimi hususunda ilgililerin fikirlerini öğrenmeye çalıştım. Gerek merkezden ve gerekse çevre nahiyelerden benimle görüşmek üzere Mostar'a gelen eyalet ileri gelenlerinin bu konudaki düşüncelerini öğrendim. Bu konunun çözümünde hem onları, hem de bölgedeki şartları uygun gördüm. Fakat Hersek nahiyelerinin bazılarıyla, Bihke Sancağı'nın serhad boylarındaki ahalisinin pek vahşi kimseler olması dolayısıyla, eyâlet ileri gelenlerinin onlardan çekindiklerini anladım. Ben de ona göre işin ana sebeplerini ve başlangıcını belirlemek için hızla işe giriştim. Yukarıda da belirttiğim gibi Mostar'dan Saray-Bosna'ya hareketim sırasında bu konuda, Sadrazam ve Serasker bulunan Fuad Paşa ile gizli olarak haberleşmede bulundum.

Fuad Paşa, o sıralarda mülkî ve malî ıslahat ile meşguldü; bir yandan da askerî işleri düzenlemekte olduğu gibi, ben de teftiş görevine ait idarî meseleler ile malî işlerle ilgileniyordum. Aynı zamanda Bosna'da askerî nizamı yerine getirmeye özen göstererek, Saray-Bosna'da iken de eyâlet ileri gelenlerinden görüştüğüm kimselerle bu hususa dair fikir alışverişinde bulunuyordum.

Bosna'daki teftiş görevinin sadece askerî düzenleme kısmı, geniş şekilde yazılsa bir kitap olur. Fakat, kırk sene kadar asker vermemek için silaha sarılan Boşnaklara askerliğin ne şekilde kabul ettirildiğinin anlaşılması için, aşağıda kısa ve öz bir biçimde anlatmak gerekli görülmüştür.

Bir toplum ne kadar vahşi olursa olsun, ahlâkî değerleri ve gelenekleri çerçevesinde elbette bir tutamak bulunur; oradan tutulur çekilirse gelir. Ters tarafından tutulursa ürküp kaçar. Boşnaklar söz verip sözünde duran kimseler olup, onlardan asker alınmak için nice seneler boş yere uğraşılmış. Bu işle görevlendirilenler hep deveyi kuyruğundan çekmişler, yularından tutan olmamış.

Bu meseleyi dikkate aldığımda gördüm ki, öncelikle eyâletin ileri gelenlerini ikna etmek gerekiyor. Bosna ve Hersek'te eyâlet ileri gelenleri denilen kimseler, yirmi kişiden ibaret olup bunların dördü Kaza-i Erba'a (=Dört Kaza) olarak adlandırılan Travnik, Saray-Bosna, Mostar ve Kal'a (=Gradacac) kazaları müftüleriydi. Üçü de Saray-Bosna ileri gelenlerinin büyükleri olup, birincilerin ve eyâlet ileri gelenlerinin hepsinin büyüğü olan mevleviyet derecesine yükselmiş, eyâlet meclisi üyesi Uzun Abdullah Efendi idi. Diğerleri de eyâletin tanınmış ileri gelen kimselerindendi ki, çoğunluğu idare meclisi üyelerinden ve bazıları da kendi çiftliklerinde oturan saygıdeğer kimselerdendi. Bunlar hep Boşnakların hürmetini ve güvenini kazanmış kimselerdi. Uzun Abdullah Efendi ise eyaletin her tarafında bilinen ve itimat edilen, her sancağın durumuna vakıf, ileri görüşlü bir zattı. Geçen sene Bağdat'tan dönen ve İstanbul'a gelirken vefat eden Ferik İsmet Paşa'nın oğludur.

Eyalet ileri gelenlerinden Bihkeli Mehmet Paşa da, o zaman Saray-Bosna'daki konağında oturuyordu. Bu zat, önce Ban Palaçiç ile mücadele ederek onu büyük bir hezimete uğratan meşhur Bihkeli Mehmet Bey'dir ki Avusturyalıların şikayeti üzerine Saray-Bosna'ya getirtilerek orada oturmaya mecbur tutulmuştu.

Nahiyelerden Saray-Bosna'ya gelip-giden eyâlet ileri gelenleri ile askerî düzenleme yapılması konusunda bazen bizzat, bazen da Abdullah Efendi vasıtasiyle konuşularak, bir karara varılmıştı.

Ordu komutanı Ömer Paşa ise, kendisini, Hersek ve Bosna fatihi olarak görmekte ise de, oralarda bir türlü askeri düzenleme yapmayı başaramadığından, bu konuda ne yapılacaksa kendisinin fikri sonucu olmasını arzu ederdi. Bundan dolayı Bosna ve Hersek'te *"colonie militaire"*, yani yerli mustahfız askeri[32] olmak üzere bir askerî heyet kurulması hakkında bir rapor vermiş. Serasker Kaymakamı olan Hüseyin Avni Paşa ise, askerî idarecilerden başka birinin askerlikle ilgili herkesin beğeneceği güzel işler görmesini kıskanırdı. Ancak Fuad Paşa ile aramızdaki yakınlığı ve sa-

32 Yeniçeriliğin kaldırılmasından önce, kale, hisar ve ülkenin muhafazasında bulunan kimseler hakkında kullanılan bir tabirdir.

mimiyeti bildiğinden, açıkca birşey diyememekte ise de, el altından, yaptığım iyi şeyleri engelleyecek ve geri bırakacak teşebbüsten geri durmayacaktı.

Böylece Ömer Paşa tarafından verilmiş olan rapor üzerine Bosna'da *colonie militaire* tarzında bir askerî heyet kurulması Bâbıâlî tarafından yeniden gündeme getirildi. Fakat Boşnakların buna karşı çıkacaklarına dair tereddüt meydana geldiğinden, Ocak 1864 tarihiyle İstanbul'dan gelen emirde, *"Colonie militaire denilen usulde, Bosna ve Hersek taraflarında birer muhafaza heyeti oluşturulması düşünülmekte ise de, bölge halkının inat ve cehaletlerinden dolayı, ihtimal ki bunu başka şekilde değerlendireceklerinden, işe başlamadan önce bu konuda kendilerinin fikirlerinin alınması hükumetçe önecelikli olarak gerekli görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin buralarda yerli halktan ihtiyaç kadar muhafız askeri almak niyetinde olduğu ve bundan maksadının eyâletin asayişinin sağlanması ve ahalinin korunması olduğu, bu askerlerin her türlü intizam ve rahatının sağlanacağı ve diğer askerler gibi başka bölgelere sevk edilmeyip nöbetleşe vazife verileceği şeklinde durumun bildirilmesi. Ayrıca bu konuda fikirlerinin öğrenilmesi ve münasip surette gerekli güvenin verilerek, bu konuda elde edilen bilgilerin ve diğer hususların merkeze bildirilmesi"* istenmekteydi.

Ben ise, eyalet ileri gelenleriyle defalarca görüşüp bu konuda fikir alış-verişinde bulundum. Bu görüşmeler sonrasında Bosna ve Hersek'te askerî ıslahat yapılması ve Saray-Bosna'da bir askerî lise açılması kararlaştırıldı. Ayrıca Boşnakları mümkün olduğunca eğitmek ve durumlarını düzeltmek ve Osmanlı memleketlerinin en güzel bahçesi olan Bosna bölgesini imar etmek emelindeydim. Boşnakların askerlikten korkmalarının başlıca sebebi, kendilerinin kışı çok soğuk geçen bir coğrafya halkından olmalarına karşılık, memleketleri dışına çıkmamış olmaları ve kendilerinden alınacak askerlerin Arabistan ve Kürdistan gibi uzak bölgelere gönderilecekleri endişesinden kaynaklanmaktaydı. Halbuki artık Bosna'dan dışarı çıkarılmayacaklarından, bu konuda bir diyecekleri kalmayacağına göre, orada askerî ıslahatın uygulanabileceğinden emin olmuştum.

Nikşik kazası'nın etrafı Karadağ ve Nevahi-i âsiye eşkıyası ile çevrili olduğundan halkı daima müstahfız tarzında

silahlı gezmekteydi. Onları *colonie militaire* usulünde nizam altına almak ve Korianiç nahiyesiyle Kolaşin kazaları da Nikşik'e benzer bir halde olduğundan, aynı biçimde imtiyaz tanınmış sınır boyunca bütün kaza ve nahiyelere ve belki İşkodra malisyalarına da bu usulü bildirerek Karadağ'ı bir kordon altına almak düşüncesindeydim. Gerçekte Bihke sancağı'nın sınırda bulunan halkı pek ele avuca sığmaz bir halde olduklarından, civarlarında bulunan Hırvatistan eyaleti'nde o zaman *colonie militaire* tarzı uygulandığından, orada da *colonie militaire* usulünün uygulanması doğru olurdu. Fakat Bihke sancağı'nda eyâletin önde gelenlerinden söz anlar ve sözü dinlenir kişiler bulunduğuna ve Avusturya devleti Hırvatistan'daki *colonie militaire* usulünü kaldırarak orada da askerî ıslahat yapmak fikrinde olduğundan, Bihke sancağı'nı da askerî ıslahat içine almak isterdim.

Bundan dolayı, yukarıda zikredilen emirnameye cevaben, Ocak 1864 tarihinde takdim ettiğim raporda, *"colonie militaire uygulaması birinci derecede Nikşik Kazası için lüzumludur. İkinci olarak hâlâ aşiret halinde yaşayan Korianiç nahiyesiyle Kolaşin kazasında da uygulanmalıdır. Daha sonra Karadağ sınırı üzerinde bulunan diğer nahiyelere de yayılması münasiptir. Ama Hersek ve Bosna'nın diğer kaza ve nahiyelerinde sair eyaletlerdeki gibi askerî ıslahat gerçekleştirilmelidir. Yalnız az zamanda çok eğitimli redif yetiştirmek üzere ilk askerlik hizmeti üç sene ve rediflik*[33] *dokuz sene olmalıdır. Bu suretle Hersek ve Bosna bölgelerinde yeterli bir kuvvet meydana getirilerek eyâletin geleceği emniyet altına alınmış olur. Fakat bu bölgelerin düzene sokulmasını istemeyen ecnebiler, bu türlü teşebbüsleri duydukları gibi bir takım oyunlar içine girerek vazgeçirmeye çalışacakları düşünüldüğünden, işin gizli tutulması lâzım gelir. Ve önceden işin ardı önü güzelce değerlendirilip de olgunlaştığı anda kırıp sarmak gerekir. Zira uygulamada kararsızlık ve tereddüt göstermekten ise, hiç teşebbüs etmemek daha iyidir. Bu konuda Padişahımızın görüşleri ne ise bilinip de ona göre yapılacak değerlendirmeler sırasında, fikirleri, Padişahımızın taleplerine yöneltmek lâzım gelir. Zira görüşmenin ve müzakerenin başında nasıl bir yol tutulursa ve o yolda devam edilirse halkın güveni artar; fakat küçük bir kararsızlık gösterilirse Boşnaklar şüpheye düşerler. Hasımlarımız da*

33 Askerlik hizmetini bitirip terhis olarak ihtiyata geçen askere verilen ad.

bunu fırsat sayarak halkın akıllarına fesat sokmaya çalışırlar" diye resmen bildirdim.

Eyâletin tümüne ait olan önemli işlerin müzakeresi için eyalete bağlı nahiyelerdeki eyalet ileri gelenlerinin Ramazan Bayramından sonra Saray-Bosna'ya gelmeleri için kendilerine davetnameler gönderdim. Bundan asıl maksadım askerî ıslahat görüşmeleri olup Ramazan ayının ilk günlerinde durumu Fuad Paşa'ya bildirdim.

Eyalet ileri gelenlerinden ve Bihke Sancağı beylerinden olup, en eski ailelerden meşhur Kulen-zâde Kadı Ömer Bey -ki iyi niyetli yaşlı biri idi- bayram ertesine kalmayıp Ramazanın başında Saray-Bosna'ya gelerek hükûmet dairesine misafir oldu. Gündüzleri Bosna'nın Ayasofyası sayılan Hüsrev Bey Camii'nde vaaz ve ders dinler, geceleri ise benimle askerî düzenlemeler ile ilgili fikir alış verişinde bulunurdu. Bihke Sancağı halkı nazarında çok hürmet edilen bir şahsiyet olduğundan, Bihke tarafında da askerî ıslahat yapılmasında zorluk çekmeyeceğimizi onun tutumundan anladım.

Boşnakları genel bir değerlendirmeye tabi tuttuğumda gördüm ki, dinlerine bağlı kimseler olmalarından dolayı din adamlarının nasihatleri onları etkiliyor. Asıl askerlik vazifesini yerine getirecek delikanlılara da sevgilileri olan kızların sözleri fazlasıyla tesir ediyor.

Çünkü Bosna'da kızlar yirmi-yirmi beş yaşına kadar ferace (bol elbise) giymeyip delikanlılar ile âşıklık ederler ve bu işi pek namusluca yerine getirirler. Erkek ve kız birbirini sevdikten sonra evlenirler. Şöyle ki; çoğunlukla mahkemeye gidip nikâh kıyarlar. Baba ve anaları ilk zamanlar yalandan bir dargınlık gösterir ve sonra barışırlar. Ana ve babalarının rızalarıyla evlenenler azdır. Çünkü ebeveynleri çocuklarını evlendirecek olurlarsa o kadar düğün masrafı ederler ki, iki taraf ta iflas eder. Bundan dolayı ilk olarak düğün yapmayı kesin olarak yasakladım ve düğün yapan olursa vergisinin iki kat olarak deftere kaydedilmesi için lazım gelenlere emr ettirdim.

Âdet, insanın ikinci huyu olup kolaylıkla terkedilmez ise de, bazı özel durumlarda birdenbire değiştirilebilir. Özellikle düğün belâsından halk da bezmiş ve usanmış olduğundan, külfetli düğün yapmamak da âdet oluverdi. Bu bakım-

dan bir çok kızlar kolaylıkla koca buldular. Birkaç seneden beri birbirini sevip de fakirlikten dolayı evlenemeyenlere de beş-altı altından on-oniki altına kadar harcama yapılarak birçok kızları da evlendirdim.

Bundan ötürü Bey Camii'nde vaaz eden ve tefsir okutan hoca efendiler, mücahitler ile dervişlerin faziletine dair halka vaaz vererek: *"Şüphesiz ki Allah, kendi yolunda, birbirine kenetlenmiş (yekpare ve müstahkem) bir bina gibi saflar bağlayarak çarpışanları sever"*[34] âyet-i kerîmesini tefsir ile Boşnakları askerliğe teşvik ve eğitimin önemini beyan ettikleri gibi, kızlar da sevgililerine karşı, onları askerliğe teşvik edecek şarkılar okumaya başlamışlardır.

O sırada Sırplar, sıkı şekilde askerî eğitimle meşgul olduklarından, *"bahar mevsiminde Bosna tarafına saldıracaklarmış"* biçiminde Saray-Bosna'da bir söylenti çıktı. Bu da vesile kabul edilerek, Boşnakların talim görmüş askerî bir birlik ile her zaman savaşa hazır olmaları lüzumu ileri gelenlerine kapalı surette anlatıldı ve talimli asker yetiştirilmesi için teşvik edildi.

Yeni kurulacak Bosna askerine, her biri aynı tarzda olmak şartıyla her nasıl olursa olsun bir çeşit elbise giydirmekle görevlendirilmiştim. Fakat ben de o sırada Osmanlı askerlerinin giydiği elbiselerden birini giydirmek arzusundaydım. Boşnaklar yeşil renge düşkün olup o dönem Saray-Bosna kışlasında yeşil şeritli elbise giyen bir tali'a taburu[35] bulunduğundan, onlara da bu elbiseyi giydirmek isterdim.

Bundan dolayı Bey Camii'nde vaaz veren ve ders okutan hoca efendilere, birer yeşil biniş (=cübbe) yaptırmıştım. Onlar da bu yeşil binişleri giyerek, Peygamber'in gazalarında meleklerin yeşil imameler ile yer yüzüne inip müslümanlara yardım ettiklerini cemaate anlatırlardı. Bey Camii hatibi Hafız Efendi, kendini Allah'a adamış bir kimse olup, pek çokları nazarında ermiş kişi olarak görülürdü. Ona da, bayram sabahı giymek üzere bir yeşil cüppe yaptırdım ve tali'a taburu için daha önce gelmiş olan yeni elbiselerinin

34 "İnnallahe yuhibbüllezine yukatilune fi sebilihi saffen keennehum bünyânen mersûs", ***Kur'an***, LXI, 4; Meâli için bkz. Hasan Basri Çantay, ***Kur'an-ı Hakîm ve Meal-i Kerîm***, İstanbul 1974, III, 1037.

35 Ordu önünde giden ve rehberlik eden tabur.

de bayram sabahı giydirilmesi talimatını verdim. Ayrıca Hersek'te bulunan yeşil sarıklı Zuhaf taburundan da bir takım getirttim. Bayram sabahı kışladaki tali'a taburu neferleri yeşil şeritli yeni elbiselerini giyerek hükûmet konağından Bey Camii'ne kadar iki taraflı dizildi. Vali, fırka kumandanı paşalar, diğer askerî erkân ve eyaletin üst düzey yöneticileri ile birlikte üniformalarımızı giymiş olarak yeşil sarıklı zuhaflarla beraber Bey Camii'ne gittik. Namazdan sonra Hatip Efendi, o yeşil cübbesiyle minbere çıkıp bir güzel hutbe okudu. Hutbede Padişahın adı okunurken Boşnakların hallerinde ve yüzlerinde kederle karışık bir iyilik ve güzellik görüldü. Ve zuhafların yeşil sarıkları Boşnaklara hoş görülmüş ise de, yeşil tali'a elbisesi Boşnak delikanlılarının kalplerinde olağanüstü yer kazanmış ve askerliğe kendiliğinden bir sempati meydana getirmiş olduğu anlaşılmıştır. Benim emelim de aslında buydu.

Boşnakça *"yeşilli"* tabiri, şerefli ve saadetli anlamında da kullanılmakta olup, evlenmenin kolaylaştırılmasından dolayı, teftiş heyetinin bu teşebbüsünden memnun ve müteşekkir olan kızlar, yeni yaptıkları şarkılarda, *"yeşilli"* tabiriyle, yeşil şeritli tali'a elbisesine atıfta bulunur oldular. Kızların şarkıları ise delikanlılara vaazlardan daha fazla tesir ediyordu.

Gerek hocalara yaptırılan biniş ve verilen hediyeler, gerekse kızların evlendirilmeleri sırasında yapılan harcamalar için devlet hazinesinden hiç para alınmayarak tümü kendi maaşımın arta kalanından karşılanmıştır. Çünkü, o zaman arpalık[36] ve meclis üyelik maaşımın toplamı ayda on iki bin beşyüz kuruşa varıyordu. Bu maaşı İstanbul'da ailemin ihtiyaçları için bırakmıştım. Bundan ayrı olarak teftiş görevim için ayda otuzbin kuruş maaş tahsis edilmiş olup Bosna ise ucuz bir yer olduğundan, bu otuzbin kuruşun fazlası teftiş memuriyetimin bu şekilde güzelce yerine getirilmesi yolunda sarf olunuyordu.

Ramazan Bayramı'ndan sonra, eyâlete bağlı birimlerdeki eyâlet ileri gelenleri, Saray-Bosna'ya gelip oradaki erkan ile birleştiler. Bihkeli Mehmet Paşa konağında toplanmak üzere

36 Bir nevi emekli maaşı.

geçici bir meclis kurdular ve başkanlığına da Uzun Abdullah Efendi'yi getirdiler. İlk toplantılarında gidip meclisin açılışını yaptım ve vergi gibi eyaletin tümünü ilgilendiren konuların müzakeresini onlara havale ettim. En önemli iş ise askerî ıslahat meselesi olup buna dair bazı âyet-i kerime ve hadis-i şerif okuyarak onları yüreklendirici biçimde konuşurken, *"Bosna'ya bundan evvel Kadıasker geldi mi?"* dediğimde, *"Cennetmekân Fâtih Sultan Mehmed buraya teşrif ettiğinde ordusunda kadıasker var imiş. Ondan sonra buraya kadıasker gelmedi" demeleri üzerine, "İşte ben kadıasker rütbesinde biri olarak buraya geldim. Artık askeri de siz düzenlemelisiniz"* dedim.

Bosna'da askerî ıslahat yapılmasını önceden eyâletin ileri gelenleriyle gizli olarak görüşmüş ve onaylarını almıştım. Ancak onlar da sınır boylarındaki kimselerden çekinmekteydiler. Bu defa sınır boylarındaki ağalar da mecliste yer aldılar ve askerlik konusu gündeme geldiğinde rıza gösterdiler. Bundan dolayı hemen o gün işin esası kararlaştırılmış olduğundan teferruatının görüşülmesini onlara havale ettim ve işi gizli tutacaklarına dair kendilerinden söz aldım; yemin etmelerine lüzum görmedim.

Eyâlet ileri gelenleri müzakereye devam edip bir konuda tereddüde düşünce, Abdullah Efendi vasıtasıyla benden sorarlardı. Bazen de kendim meclislerine gidip birlikte müzakere ile meseleleri hallederdik. Yapılan görüşmelerde neler konuşulduğundan benden başka kimsenin haberi yoktu. Boşnaklar verdikleri söze o kadar bağlıydılar ki, on sekiz kişi, yirmidört gün müddetle müzakere ile meşgul olmalarına rağmen, içlerinden hiç biri dışarıya bilgi sızdırmadı. Ecnebiler, bilhassa Avusturyalılar ve Sırplar öyle bir büyük mecliste meydana gelen görüşmelerin uzamasından dolayı büyük merak içinde kaldılar ve muhtevasını öğrenmeye çalıştılar. Bir ipucu elde edemediler. Böyle güvenilir insanlar ile çok iş görülebileceğini bu tavırlarından anladım. Zaten bunu bildiğimden, yukarıda sözünü ettiğim üzere sır tutacaklarına dair yemin ettirmeye lüzum görmeyip, kendilerinden söz almakla yetinmiştim.

Yapılan görüşmeler sonucu alınan kararlara göre, Hersek ve Yenipazar sancaklarının Karadağ sınırı üzerinde bu-

lunan kaza ve nahiyelerinde *colonie militaire* usulünde bir çeşit yerli asker oluşturulup, diğer kaza ve nahiyeleriyle Bosna'nın kalan sancaklarında sair Osmanlı beldelerinde olduğu gibi kura ile asker alınması kabul edildi. Ayrıca Boşnaklar ve bilhassa serhat boylarındaki halkın pek yabanî kimseler olması dolayısıyla, birdenbire hiç görmedikleri ve bilmedikleri subayların kumandasına verilmelerinin ürkmelerine ve kaçmalarına sebep olabileceği, bunun için bir defaya mahsus olmak üzere başlangıçta askerî birlik subaylarının yerli beylerden ve ağalardan seçilerek, sonraki zamanlarda rütbeye bağlı terfi kanununun uygulanması, fiili hizmet süresinin üç, rediflik süresinin ise dokuz sene olması, Bosna askerinin eyalet dışına çıkarılmayıp eyalet içinde görevlendirilmesi maddeleri de yer aldı.

Bu ayrıcalıklı maddeler kendi aramızda değerlendirildiğinde, *"Ana birliklerin subayları, her ne şekilde olursa olsun ordu subaylarından olmak zorundadır. Aksi takdirde Bosna alaylarında intizam sağlanamaz. Yarbay ile kolağalarının*[37]*, üsteğmen ve küçük subayların bir miktarı bir defalık, yerli beylerden ve ağalardan olabilir. Ancak bunların da hiç olmazsa yarısının ordu subaylarından olması ve ikinci yıldan itibaren rütbe terfi kanunnamesine uygun hareket olunması işin gereğidir"* diyerek durumu açıkladım; meclis de kabul etti.

Fiili hizmetin üç sene olması konusunda ben de düşüncedeydim. Zira üç senede bir değiştirilirse, on sene içerisinde kırk bin kadar talimli redif oluşturulacaktı. Aslında Bosna'nın ihtiyacı da zaten kısa sürede yeterli sayıda talimli askere sahip olmaktı. Bundan dolayı bu istisnai maddeyi de kabul ettim. Ardından fiili hizmetin üç sene olması devlet tarafından da benimsenerek kabul edildi ve genelleştirilmek suretiyle Bosna'ya ait özel uygulamanın bir hükmü kalmadı.

Bosna askerinin eyalet dışına çıkarılmaması konusuna gelince: Osmanlı Devleti, Bosna ve Hersek'te her zaman Rumeli Ordusu'ndan birer fırka bulundurduğundan, Bosna askerinin diğer eyaletlere gönderilmemesi tabii bir durum olarak görülebilirdi ve bu istisnaya da olumlu yaklaşmak

37 Yüzbaşı ile binbaşı arasında bir rütbe.

mümkündü. Ancak devletçe böyle bir şart altına girmek uygun olmayacaktı.

Bununla birlikte durum Fuad Paşa'ya bildirildiğinde, telgrafla verilen cevapta: *"Dâr-ı Şura'ca*[38] *Bosna'da, Avusturyanın sınır boyundaki colonie militaire usulünde olduğu gibi bir nevi yerli müstahfız askeri kurulmasının ve Bosna'da üç sene fiili hizmet ve dokuz sene redif hizmeti olmak üzere askerî bir birlik oluşturulup, mahalli beylerden subay atanması ve Bosna askerinin diğer eyaletlere çıkarılmaması hususlarının tasdik edildiği"* ifade edilmiş ve bu konudaki çalışmalarımın beğenildiği ve takdir edildiği bildirilmişti.

Halbuki, eyalet ileri gelenleri meclisinin kararlarını, bir genel meclise onaylatmak gerektiğinden, 7 Nisan 1864 senesinde Saray-Bosna'nın bütün ileri gelenleri ve eşrafı hükûmet konağına davet olunarak, Eyalet Büyük Meclisi üyelerinin de hazır olduğu ve başkanlığımda yapılan toplantıda, *"Ümmetî keesnânil-muşt" hadis-i şerifini okuduktan sonra, "Bu hadis-i şerif'e göre Muhammed Ümmeti, tarak dişleri gibi bir dizi halinde birbirine uyumlu olmak gerekir. Tarak eğri-büğrü olursa, onunla ne saç ne sakal taranır. Ümmet ise birbirine uyumlu olmazsa işe yaramaz. Rumeli, Anadolu ve Arabistan halkı asker olduğu halde, Boşnaklar çizginin dışında kalmakla ne işe yarayacaklardır. Cemaatten hariç kalmak tehlikelidir. 'Sürüden ayrılan koyunu kurt kapar' derler. Eyâlet ileri gelenleri bu durumu uzun uzadıya düşündüler. İmparatorluğun diğer yerlerinde olduğu gibi burada da devletin kuvvet oluşturma usulünün yerine getirilmesinden daha münasip bir yol bulamadılar. Fakat Bosna'nın bulunduğu coğrafi konumdan dolayı bazı hususların istisnasını devletten istemeye karar verdiler. Meselâ şimdi Osmanlı Devleti'nde mecburi hizmet beş sene olmasına karşılık, kısa zamanda çok sayıda talimli asker yetiştirmek için Bosna'da bu mecburi hizmetin üç sene olmasını uygun görüyorlar. Bunda bir sakınca görülmez. Tarak dişleri, bir uyum içinde dizilmiş olmasına karşılık, bir bölgenin dişleri, diğer bölgenin dişlerine nisbetle daha kısa olabilir. Devlet de buna müsaade eder düşüncesindeyim"* diyerek eyalet ileri gelenlerinin kararlarını açıklayarak, hazır bulunanların düşüncelerini anlamak istedim.

38 Günümüzdeki Danıştay'a verilen ad.

Beldenin önde gelenlerinden bazıları, *"memleketin selâmeti ve mutluluğu asker tertibine bağlıdır"* dedi; bazıları da, *"istenecek iznin Padişah tarafından onaylanması durumunda, teşekkür az gelir"* dediler.

Travnik Müftüsü Derviş Efendi, *"İçinde bulunduğumuz şekilde devam etmek tehlikelidir. Askerî birlik kurmaya memur ve mecburuz. Bunu nasıl ve ne şekilde kuracağımızı çok düşündük. Memleketin durumunu göz önüne alarak belirlediğimiz konuların kabulünü istirhamdan başka şey bulamadık. Dünya ve ahiret hayatımızda askerlikten daha iyi birşey olamaz"* dedi.

Saray-Bosna müftüsü Mustafa Efendi de, bu devirde Osmanlı ordusunun yaptığı işler ve hizmetlerden daha iyi bir ibadet olmadığını aklî ve nakli delillerle ispat ve içinde bulundukları durumun, böyle Allah'a bağlı olanların yolunda olmaya engel olduğundan dolayı üzüntülerini belirtti ve askerliğin şeref ve iyiliğine dair çok sözler söyledi.

O güne kadar eyâlet ileri gelenleri meclisinin herkesten saklanan müzakerelerinde alınan kararlar, böyle birdenbire ortaya çıkınca, hazır bulunanlara büyük tesir ederek herkes tarafından büyük bir olgunluk ve arzuyla kabul olundu.

Fakat Bosna askerinin dış bölgelere çıkarılmamak konusu ele alınacak olduğunda, Bey Camii hatibi Hafız Efendi, yeşil cübbesini giymiş oldùğu halde ayağa kalkarak: *"Efendim, Bosna askerine, bayram sabahı camiye gelen askerin yeşilli üniformanın giydirilmesini isteriz, başka şey lâzım değil" dedi. Şaka olarak, "Pekiyi hatip efendi, ama, bu yeşilli üniformaları giyen taburlar Harameyn'e (=Mekke ve Medine) mensup asker demektir. O yeşil şeritler şayet ki Harameyn'e eşkıya saldıracak olursa bu asker hemen Hicaz'a gitmek üzere hazır olduklarına alamettir"* dediğimde, Hatip Efendi kükreyip, *"ya biz Mekke ve Medine'nin muhafazalarından geri mi duracağız. Ben Bosna askerinin önüne düşüp gitmeyecek miyim; gitmekten çekinecek kimlerdir"* diyerek orada bulunanlara dehşet verdi.

Hatip Efendi, iyi amel sahibi ve vaktini ibadetle geçiren ve ermiş olduğuna inanılan bir kimse olduğundan, onun bu etkili konuşmasına karşı kimse birşey diyemedi ve hemen Bosna askerine yeşil şeritli tali'a elbisesi giydirilmesinin gerektiği kararlaştırıldı. Buna bağlı olarak da Bosna askerinin

eyalet dışında görevlendirilmemesi sözü söylenmemiş gibi bırakıldı.

Bundan sonra, *"eyalet ileri gelenleri meclisinin görüşmeler sonucu aldığı kararlar padişahın onayına sunulacaktır. Sonra şurası şöyle, burası böyle olsa denilemez. Herkes güzelce düşünüp hatırına geleni söylesin"* dediğimde, Saray-Bosna müftüsü: *"Evet, şimdi her ne denilirse kişilerin kendi görüş ve düşünceleri olarak müzakereye alınır. Ama sonradan memleketin hayrına ve selâmetine ait böyle bir hayırlı konu hakkında oybirliği ile verilen kararın aleyhine söz söyleyen olursa onun katline fetva veririm. Şimdiden herkesin haberi olsun"* dedi. Diğer müftüler de ona destek verdi.

Hemen Hatip Efendi, duruma uygun âyet-i kerime okudu. Travnik müftüsü de bir güzel dua etti. Herkesin yüzünde duanın kabulüne alâmet olan vicdanî bir rahatlama görüldü. Herkes birbirini tebrik ederek meclis dağıldı. Kırk seneden beri çözülemeyen askerî ıslahat meselesinin halledilmiş olduğu o gün şehrin her tarafından duyuldu, halk farklı bir ruh haline girdi.

İstanbul ile Saray-Bosna arasındaki telgraflar bizim için açık olduğundan, hemen Fuad Paşa'ya telgraf göndererek, eyâlet ileri gelenleri meclisinde verilen kararın genel mecliste de kabul ve tasdik edilerek, Bosna askerine yeşil şeritli tali'a elbisesi giydirilmesine karar verildiğini arz ile bu husta fermanın gönderilmesini rica ettim.

Yukarıda belirtildiği üzere, Hatip Efendinin nutku ile Bosna askerinin dışarı eyâletlere gönderilmemesi şartı belirsiz kaldığından, bu şarta karşılık Bosna askerinin Bosna taburlarına kaydolunması şartı, fermana eklenmiştir.

Henüz medenileşmemiş olan insanların ne garip davranış ve tavırlarda bulundukları bu olaylar ile de kendini göstermektedir ki, Boşnaklara *"tali'a elbisesi giyiniz"* desen, bundan ürkerek giymemek için silaha sarılacakları muhtemeldi. Ama sonra onu kendileri istedi. Hatip Efendi de Bosna askerine bu elbiseyi giydirmek için Bosna askerinin eyalet dışına çıkarılmaması gibi Boşnakların en önemli şartlarını feda ediyordu. Ve Boşnaklar ona birşey diyemediler.

Bu sene Bosna'da kış çok şiddetli ve uzun geçip bahar mevsiminin girmesiyle karlar kalkıp zümrüt gibi yeşil ot-

lar ve yapraklar meydana çıkınca, olağanüstü bir neşe ve sevinçle halk seyir yerlerine çıktıklarında, Saray-Bosna kızları, Boşnakça olarak yeşil şeritli tali'a elbisesini ima ederek yaptıkları şarkıları seyr yerlerinde sevgililerivle eğlenirken okumaya başladılar. Bu şarkıların birinde yer alan beyitlerin özet olarak anlamı şöyleydi:

"Hünkâr, Müfettiş Efendi'ye emr etmiş demiş ki,
Paranın gittiğine bakma, altınları su gibi akıt
Kızları evlendir, ta ki gazi yiğitler ve yeşilli
Askerler doğursunlar"

Asker olmaktan çekinen Boşnak delikanlıları bu şarkıyı sevgililerinin ağızlarından zevkle dinlediklerinden artık askerlik fikrinin Bosna'da yerleşeceğine kesin olarak inandım.

Bosna ve Hersek'in nüfusu, ciddi bir surette sayılmamış ve bununla ilgili çalışma yapılmamıştı. Kabaca yapılan nüfus tahminlerine göre[39] ise daima silah altında tutulacak askerler sekizer yüz mevcutlu altı tali'a taburu olmak üzere iki alay teşkil ve üç senede bir değiştirileceğine göre, ilk yıl alınacak askerler ile birinci alay ve ikinci yılda ikinci alay kurulmak ve üçüncü yılda alayların eksiklerinin tamamlanması karlaştırılmıştı. Hemen birinci alayın kurulması için gerekli fermanın gelişini beklemek gerekti.

Fakat fermanın gelişine kadar boş yere vakit geçirmemek için bazı eyalete bağlı bölgeleri dolaşmak ve teftiş etmek ve gidilen yerlerde askerlikle ilgili fikirleri kuvvetlendirmek için 1864 Haziran başlarında Saray-Bosna'dan hareketle Taşlıca'ya varıldı. Orada bazı mülki ve malî işler görüldükten sonra, Haziran ayı ortalarında, o tarihte Yenipazar Sancağı'nın merkezi olan Seniçe'ye gidildi. Gerek Taşlıca'da gerekse Seniçe'de görüştüğümüz eşraf ve bazı ileri gelenlerle askerlik konusu açıldığında, Saray-Bosna'da eyalet ileri gelenlerinin kararı ile her ne yapılırsa Yenipazar'da da aynen kabul edileceğini beğeni ve memnuniyetle kabul ettiklerini beyan ettiler. Fakat Kolaşin ve belki Gusinye kazaları Nikşik'e benzer bir halde bulunduklarından, Nikşik'te yapılacak teşkilâtın bu iki kazada da aynı şekilde yapılmasının uygun olacağına dikkat çektiler.

39 Bosna ve Hersek'in müslim ve gayr-ı müslim nüfus mikdârı hakkındaki bir arîza için bkz. BOA, Yıldız tasnifi, Kısım 31, Evrak nr. 27/25, Zarf nr. 27, Karton nr. 79.

Başangıçta Karadağ muharebelerinde Karadağlılar'ın Kolaşin'e hücum etmeleri üzerine Kolaşin kazası halkı da göğüs göğüse mücadele ederek, iki taraftan büyük kayıplar olmuştu. Fakat Karadağlılar daha kalabalık olarak saldırdıklarından Kolaşinliler dayanamamışlar ve bölgeyi terk ederek Yenipazar sancağı'nın değişik yerlerine gitmişlerdi. Bunun üzerine Karadağlılar onların topraklarına el koymuşlar ve ziraate başlamışlar. Kolaşinliler bu defa topraklarına geri döndürülmek ve yerleşmek için yardım talep ettiklerinden, Hersek askerî fırkası komutanlarından Mirliva Mahmud Paşa (hâlâ Edirne'de müşir kaymakamı olan Müşir Mahmud Paşa) Seniçe'ye çağrıldı ve ayrıca yukarıda belirtildiği üzere İşkodra'dan getirtilerek müfettiş yaverliğinde görevlendirilen erkân-ı harbiye kolağalarından Hüseyin Hüsnü Efendi ile o civarda bulunan taburlar ve biraz da muvazzaf askerler onun emrine verildi. Kendilerine yiyecek ve askerî mühimmat ve diğer lüzumlu ihtiyaçları da hazır edilerek Kolaşin'e gönderildiler. Kolaşin muhacirleri de önceden plânlandığı üzere her taraftan hareketle yol üzerinde onlara katıldılar.

Onlar bu heyetle Yukarı Kolaşin'e vardıklarında Karadağlılar tehdit ve korku vermek için birkaç silah atışı yapmışlarsa da, Kolaşinlilerin Osmanlı askerine güvenerek yiğitçe hareketlerine dayanamayıp orayı terketmişler. Mahmud Paşa ve Hüseyin Hüsnü Efendi de, Kolaşin Palangası'nı tamir ederek, gerekli yerlere kuleler inşasına başlamışlardı.

Yukarıdaki söz konusu operasyon çok gizli tutuldu. Korkumuz bu idi ki, bazı yabancı elçiler bunu duyup Bâbıâlî'ye, *"durunuz, yine bir iş çıkarmayınız. Bakalım, tahkik edelim"* deyip te Bâbıâlî'den durdurulması yönünde bir emir gelirse, iş karşılıklı haberleşmeyle savsaklanır ve gerçek anlaşılıncaya kadar mevsim geçer ve Kolaşin kazası yüksek ve soğuk bir yer olduğundan, iş gelecek seneye kalır. Halbuki sona kalan dona kalır. Fakat oraları ücra yerler olup Bosna ve Hersek taraflarında duyuluncaya dek, işi bitirerek Kolaşin kazası halkı palanga ve köylerine yerleştirildi ve olmuş-bitmiş hükmüne girdi; durum Bâbıâlî'ye çok sonra bildirildi.

Kolaşin'in tekrar kontrol altına alınmasıyla halkının yerleştirilmesinde Mahmud Paşa'nın güzel hizmetleri ve gayretleri

görüldü. Fakat çok geçmeden mizacındaki değişime bağlı olarak istifa etti ve yerine görevlendirilen Selim Bey adında bir miralay ile Hüseyin Hüsnü Efendi, Kolaşin palangasının tamirini ve kule ile diğer istihkâmların inşasını tamamladı.

Daha önce Hersek'te olduğu gibi bu defa da Yenipazar taraflarında askerlikle ilgili düzenlemelerden dolayı elde edilen tasarruf ayda yüz oniki bin dörtyüz kuruş olmuştur.

3 Haziran 1864 tarihinde Seniçe'den dönerek Višegrad'a gelip oradan İzvornik Sancağı'nın merkezi olan Aşağı Tuzla'ya gidildi. O havalinin durumu teftiş ve çiftliklerin durumu ile meşgul olunduğu sırada Bihke tarafından bazı hoş olmayan haberler duyulduğundan oraya gitmek için Tuzla'dan hareket olunarak Bosna nehrinin sol yakasına varıp oradan Banaluka Sancağı'na geçildi.

Bihke Sancağı'nda mevcut olup her zaman Hırvatistan halkıyla karışmış bulunan sınır boyunda bulunan ahaliye Avusturya memurlarından bazıları, *"siz asker yazılmağa rıza göstermişsiniz. Halbuki Osmanlı Devleti'nin malî sıkıntısı var. Size aylık veremez"* diye Boşnakları bu karardan döndürmeye çalıştıklarında, sınır boyundakiler: *"Para için askerlik etmek bizim dinimize yakışmaz. Biz askerlik vazifesini din ve devletimiz için yerine getiriyoruz. Eyâlet ileri gelenlerimiz böyle münâsip görmüşler. Dört kazanın müftüleri de fetva vermiş. Biz bundan dönemeyiz"* diye cevap verdikleri öğrenildi. Asker tanzimi konusunda en çekindiğimiz şeyden, sınır boyunda bulunanların bu derece kararlı oldukları ortaya çıkınca, diğer Boşnakların da herhangi bir tereddüt göstermeyeceklerine artık tam olarak güven duyduk.

O sırada, Mirliva Salih Paşa'nın yanında ferman da olduğu halde Bosna'ya gelmek üzere olduğu haber alınmakla, hemen Saray-Bosna'ya doğru hareket olunarak Ekşi Su'ya varıldı.

Burası iç açıcı ve insanı rahatlatan bir yer olup burada yerden kaynayan maden suyuna *"Ekşi Su"* denilir ki, gayet şifalı bir sudur. Yaz mevsiminde her taraftan, hattâ Avusturya'dan bile gelenler olup haftalarca burada kaldıklarından, burada çok büyük hanlar inşa edilmiştir.

Ekşi Su'ya vardığımda Vali Osman Paşa ile memleketin ileri gelenlerinden pek çok kişiyi burada buldum ve birkaç

gün orada kaldım. Ferman'ın geleceğine yakın, merkezde bulunmak üzere hep birlikte Saray-Bosna şehrine geldik.

Yukarıda belirtildiği üzere eyalet, kaza ve nahiyelerini dolaştığımız ve teftiş ettiğimiz sırada güya *"Bosna'da bir isyan hazırlanmış, ahali ayaklanacakmış"* diye etrafta bazı söylentiler ortaya çıkmıştı. Mirliva Salih Paşa da Tuna ve Sava nehirleri yolundan gelirken, *"Bosna'da isyan varmış"* şeklinde sözler işitmiş.

O sırada sınır üzerinde bulunan memurlarımızdan bazılarının tedavi için izin almak suretiyle Avusturya tarafına gitmiş olmaları da bu söylentiyi doğrulamış. Vali Paşa'nın hava değişikliği için Saray-Bosna kalesi içinde bir ev kiralayarak orada gecelemesi de bazı kimseler tarafından kendisinin korku ve telaşına yorulmuştu.

Halbuki Bosna'da isyan olmayıp ancak durumda büyük bir değişiklik vardı. Saray-Bosna'ya geldiğimde, hoca efendiler insanları askerî talime teşvik etmekte ve kızlar da yeşilli şarkısını gezinti yerlerinde sevgililerine okumaktaydılar.

Salih Paşa'nın Sava nehri üzerinde bulunan Brod iskelesine çıkacağı öğrenilince, oraya bir bölük süvari nizamiye askeri ile biraz da jandarma gönderdim. 13 Ağustos 1864'te Saray-Bosna'da bulunmak üzere eyalet ileri gelenleri ile kaza eşrafından birer ikişer kişi davet olunduğundan hepsi belirlenen günde gelip Saray-Bosna'da hazır ve fermanın gelişinde orada bulundular. Geçerli özrü olup da gelemeyenler ise askere yazılmak üzere oğullarını gönderdiler.

Bu sene Saray-Bosna şehrinden ne kadar asker alınacağını tesbit etmek üzere şehrin ileri gelenleriyle esnafın itibarlı kişilerinden meydana gelen bir komisyon kurularak, her bir mahallenin yoklama defterlerinin hazırlanmasına başlandı. Dolayısıyla yapılan çalışma herkes tarafından duyuldu. Boşnaklarda herhangi bir kararsızlık görülmedi. Artık biz de tamamen rahatladık.

17 Ağustos 1864'te Salih Paşa'nın getirdiği fermanla birlikte Saray-Bosna'ya ulaşacağı anlaşıldığından, şehre üç çeyrek mesafede bulunan bir mahalde çadırlar kuruldu. Bütün üst düzey devlet görevlileri, memurlar ve eyaletin önde gelenleri ile memleketin eşrafından kimselerle birlik-

te oraya gidildi. Paşa'yı karşılamak üzere ileriye iki bölük süvari yollandı ve Salih Paşa gelince, kurulmuş bulanan çadıra alındı.

Binlerce insan, kimi yaya ve kimi ata binmiş olarak şehir dışına çıkıp seyre hazırlanmışken, bölgedeki bazı ileri gelen kimselerin hastalıktan veya yalandan hastalanmak gibi her ne sebebe dayanıyorsa çıkmayıp şehirde kalmaları, çoğu kişide endişe yarattı. Hattâ, askerliği kabul edip yüce bir değer olarak gösteren eyâlet ileri gelenlerinin bile yüzlerinde korku görüldü.

Gerçekte o gün Bosna için yeni bir devrin birlikte gerçekleştirilen çözümü olarak bu gibi vicdanî etkilerin ortaya çıkması normaldi. Gerçekte bu gibi değişim günlerinde küçük bir sebeple bir büyük olayın ortaya çıkması da uzak bir ihtimal olmadığından ve her ne zaman Bosna'da asker tertibi konusu gündeme gelse, isyan emareleri görülmekle, hiç korkumuz olmadı denilemez. Şu kadar ki, bu gibi durumlarda kamuoyunun davranışına dikkat etmek gerekir. Bosna'da ise kamuoyu bizimle beraber olduğundan o kadar telaş etmiyordum.

Bütün bu söylentiler arasında alçak ve düz bir tepe üzerine çıktım. Salih Paşa da fermanı bir atlas içine koyup göğüs hizasında tutarak gelip yanımda durdu. Vali Paşa ile eyalet ileri gelenleri, eyalet meclisi üyeleri, tüccar ve esnafın önde gelenleri etrafımızda saf saf dizilip bize dönmüş vaziyette yapılan konuşmaları dinlediler.

İşte o zaman, Boşnakların tarihi geçmişini, bozulmamış ahlakî değerlerini ve diğer olumlu yönlerinden bahsederek, millî hislerine hitap edecek bir çok sözler söyledikten ve ilk zamanlarda Boşnaklardan pek büyük şahsiyetler çıkmışken, bir müddetdenberi geri kalmış olduklarını üzüntüyle belirttikten sonra, *"Bosna, şirazesi*[40] *bozulmuş bir kitaba benzer. Fakat yazıları hiç zarar görmemiş, kâğıtları yıpranmamış, şirazesi örüldüğü gibi bu yine eski kitaptır; şirazesi de bu fermandır. Görevim sona ermek üzeredir. Size veda edip gidecek zaman yaklaştı. Bundan pek memnun ve iftihar ediyorum ki, memuriyetimin sonu çok hayırlı bir işin yerine getirilmesinin başlamasına tesadüf edecektir. Bu hayırlı iş, bu*

40 Şiraze, kitap ciltlerinin iki ucuna konulan ve yaprakları muntazam tutan, ibrişimden örülmüş ince şerit.

fermanın hükümlerini uygulamaktır. İnşallah ferman okunduğunda benim şu ana kadarki ifadelerimi onaylayacak ve sizler için Padişahımızın ne kadar alaka ve sevgi gösterdiğini anlayacak, bunun değerini bileceksiniz" dediğim sırada Vali Paşa da, *"böyle hayırlı bir emrin, benim valiliğim zamanına tesadüf etmesinden dolayı kendimi bahtiyar sayıyorum"* dedi.

Hazır bulunanların çoğunun Türkçe bilmemeleri sebebiyle Uzun Abdullah Efendi bu nutku Boşnakça yüksek sesle halka aktardıktan sonra, orada bulunanların karşı cevabı olmak üzere, *"Efendim, ahali diyor ki: bizler öyle dediğiniz ölçüde övgüye lâyıkız diyemeyiz. Fakat bizi böyle bildiğinizden dolayı halk olarak teşekkür ederiz. Şurası muhakkak ki, bu şirazenin bozulup düzelmesinde bizim kusurumuz yoktur, kusur varsa cildi yapandadır"* deyince herkes rahat bir nefes aldı, kalbinde tereddüt ve heyecan olanların da yüzleri güldü. Hele *"kusur var ise cildi yapandadır"* sözünden hazır bulunanların hepsine bir gülme geldi ve bu rahatlama ile toplananların hareketine emir verildi. Törene katılanların meydana getirdiği konvoy, hemen yarım saatlik mesafeyi tutmuştu. Böyle büyük ve gösterişli alay ile şehre girildi ve ferman hükûmet konağına götürüldü.

İki gün sonra, yani 20 Ağustos'ta ferman, kışla girişinde bulunan At Meydanı'nda Vali paşaya okutturuldu. Ardından, *"Boşnakların cesaretinden ve kahramanlıklarından bahsetmeye gerek görmüyorum, tarihler buna şahittir. Bu herkesçe bilinen ve kabul edilen bir şeydir. Onların eksik olan tarafı, sadece talimdedir. İşte ferman okundu. O yol da açıldı. Bugün Bosna ve Hersek için bir yeni tarihin başlangıcıdır. Talimin ne kadar lüzumlu olduğu, hem hukuken ve hem de aklen doğrudur. Tecrübe de ona şahiddir"* dedim.

Daha sonra Hersek Müftüsü, *"İnnallahe yuhibbüllezine yukatilune fi sebilihi saffen keennehum bünyânen mersûs"* âyet-i kerîmesini[41] tefsir ederek talimli ve düzenli olmanın lüzumunu ve faydasını beyan ederek, savaşı kazanmanın yolunun askerin talimli ve intizamlı olmasına bağlı olduğunu Türkçe ve Boşnakça hazır bulunanlara anlattı. Bundan sonra Travnik müftüsü Derviş Efendi dervişane bir biçimde ve Saray müftüsü güzel bir üslup ve noksansız sözlerle birer

41 Âyetin meâli için bkz. Yukarıda dip not 34.

dua ettiler. Onlar dualarını bitirince, meydanda toplanmış olan binlerce insanın hep bir ağızdan kalpleri cezbeden bir şekilde âmin sesleri kesilmeden meydanda saf tutarak selam durmuş bulunan süvari ve piyade Osmanlı askerlerinin üç kere, *"padişahım çok yaşa"* diye bağırmaları, Boşnakları bir derece daha şevk ve gayrete getirdi.

Bunun üzerine Vali Paşa, eyâlet ileri gelenleri ve şehir meclisi üyeleriyle birlikte kalabalığın içinden ayrılarak birer şerbet içmek ve nefes almak üzere kışlanın meydana bakan büyük kapısından girerken, yan kapısından da bir çok insanın içeriye hücum ettiğini ve kışla içinden bir gürültü geldiğini işittik. *"Bu ne"* diye araştırdık. Meğer askere yazılacak delikanlılar birbirleriyle yarışırcasına ilk kendileri yazılmak için hepsi birden kışlaya hücum etmişler. Artık şerbet içmeye vakit kalmadı. *"Hemen gönüllülere elbise verilsin"* dedim. Bir müddet önce gelmiş olan yeşil şeritli tali'a elbiseleri meydana çıkarıldı. Vilâyet ileri gelenleri ile Vilâyet Meclisi üyeleri, akşama kadar onlara elbise giydirmekle meşgul oldular. Elbise giyenler, hemen kışladaki tali'a neferleriyle öz kardeş gibi olup kendilerine tahsis olunan koğuşa götürülüyorlardı.

O gün Boşnaklar askerliğe birdenbire o kadar arzulu ve fazlasıyla düşkün oldular ki gönüllüler, yukarıda belirtildiği gibi, aşırı izdiham ile birbirlerini çiğneyerek kışlaya girmekteydi. Belde eşrafından bazı kişiler ise oğlunu yazdırmak için evlerinde veya sokaklarda oğullarını ararken, oğullarının kendiliğinden gelip elbise giydiklerini sonradan haber alırlardı.

Bu şekilde üç kardeş birbirinden habersiz asker olarak yazılmışlar. Sonra babaları gelip birini çıkarmak istedi. Halbuki üçü de çıkmağa rıza göstermediğinden, aralarında kura çekilmek suretiyle içlerinden biri çıkarılarak babasına teslim edildi.

Gönüllüler sayıldıktan sonra ne kadar asker eksik kalırsa yedeklerden tamamlanması veya kur'a ile alınmaları kararlaştırılmışken, Saray-Bosna'nın hissesine düşen neferatdan daha fazla gönüllü ortaya çıktı. Eyâlet merkezinin bu durumu, eyaletin kazalarına da yayıldığından, birinci tabura kaydolunmaları kararlaştırılmış bulunan Saray-Bosna ve

İzvornik Sancakları kazalarının gönüllüleri kaza merkezinde toplanarak, bayrak açarak önlerine düşen kaza müdürleriyle birlikte davul-zurna çalarak Saray-Bosna'ya doğru gelmekteydiler. Şehre yaklaşanlar hemen mızıka ile karşılanıp kışlaya götürülmekte ve birinci tabura kaydedilmekteydiler. Duruma bakılırsa bu sene gönüllüler fazla olacağından kur'a çekmeye gerek kalmayarak, kur'a usulünün gelecek yılda uygulanacağı anlaşıldı.

Eyâlet ileri gelenlerinden ve Travnik eski ailelerinden Tezkerecizâde Derviş Bey -ki, önceleri kurulan timarlı süvari alayında yarbay olarak bulunmuştu- yukarıda kurulmasına teşebbüs olunduğu belirtilen Bosna birinci alayına yarbay olarak atanmıştır. Ardından onun başkanlığı ve Mirliva Genç Ahmet Paşa'nın nezareti altında bazı eyalet ileri gelenleri ile askeriyeden meydana gelen bir komisyon kurularak yavaş yavaş yeni askerin oluşturulması görevi verildi.

Eyâlet ileri gelenlerinin en itibarlısı olan Uzun Abdullah Efendi'nin oğlu ve zabtiye alay kâtibi olan İsmet Bey (daha sonra ferik/korgeneral olan merhum İsmet Paşa), Alay emini ve Saray-Bosna ileri gelenlerinden birinin oğlu Sancaktar tayin edildi. Saray-Bosna delikanlılarından askere yazılıp da tali'a elbisesini giyenler sokaklarda gezerken kızlar tarafından *"yeşillim"* diye laf attıklarından Boşnakların askerliğe istekleri artmaktaydı. Hattâ talime o kadar hevesliydiler ki, tali'a taburu neferlerinden biri çarşıya gidecek olsa, iki tarafına birer Bosnalı nefer katılarak gidip gelinceye dek ona arkadaşlık edip ayak talimi ederlerdi.

Saray-Bosna Osmanlıların yeniden inşâ ettikleri bir şehirdir ki, Fatih Sultan Mehmed Han hazretleri buraya bir saray yaptırmış; sonra, etrafına evler, dükkânlar ve han yapılarak bir büyük şehir olmuş. Bundan dolayı *Saray-Bosna* diye isimlendirilmiş ve o sarayın yerine daha sonra kışla inşâ edilmiş. İşte bu defa Bosna birinci alayının taburu bu kışlada kuruldu. İkinci tabur için de Travnik kasabası merkez kabul edilerek, bu tabura kayd olunacak neferlerin Travnik kışlasında toplanmaları için gereken kimselere emir verildi.

Bu taburların subaylarıyla sağ kol ağaları hep nizamiye taburlarından alındı ve sol kol ağaları beyzadelerden tayin

edildi. Teğmenlerin yerli beyzadelerden tayinine müsaade edilmişse de, içlerinden kendilerine hocalık ve ustalık edecek eğitimli subayların bulunması gerekli görüldüğünden, harbiye mektebinden ihraç olup Bosna'da bulunan teğmenlerden ikisi üsteğmen olarak atandı. Yine Bosna'da bulunan nizamiye taburlarının en kabiliyetli başçavuşlarından dördü de üsteğmen yapılmak üzere Bosna bölüklerine alınıp, diğer teğmenler yerli beyzadelerden ve çavuşların yarısı nizamiye taburlarının talimli onbaşılarından ve yarısı da vilâyet ileri gelenlerinin oğullarından tayin olundu; onbaşılar ise yine aynı şekilde, böyle karışık olarak görevlendirildi.

Subayların rütbe ve maaşlarının başlangıcı, ferman veya buyuruldularının çıktığı tarihten itibaren başlamakta ise de, Bosna askerinin bir defaya mahsus olarak bundan müstesna tutulması, padişah tarafından gönderilen müsaade yazısı ile, subayların rütbe, maaş ve tayinleri benim bildirdiğim tarihte başlatılmıştır. Bundan dolayı, nizamiye taburlarından naklen Bosna taburuna geçenler terfi ettirilmiş olduklarından, nizamiye taburları subayları, Bosna taburlarına geçmek arzusunda idiler ve en iyileri alındı ve bu tayin hususuna son derece özen gösterildi.

Bu subaylar da askerliğe yeni girmiş bulunan bu kimselere kendi çocukları veya kardeşleri gibi davranarak, talimlerine ve yetiştirilmelerine son derece dikkat etmişlerdir. Gerek Saray-Bosna, gerekse Travnik kışlalarında birer koğuş dershane haline getirilerek, neferlerin eğitimine tahsis edilmiş ve İstanbul'dan yeterli miktarda kitap ve yazılar yollanmıştır. Buna bağlı olarak okuma-yazma bilmeyen bu yeni askerlerin çoğu, üç sene sonra az çok okur-yazar hale gelmiştir. Velhasıl Bosna alayları Bosna için birer okul haline gelmiştir.

Birinci ve ikinci taburların elbise ve silahları yavaş yavaş Selânik yoluyla gelmekte olup, bu taburların ihtiyaçlarının tamamlanmasından sonra üçüncü taburun da Hersek'te oluşturulmasına karar verilmişti. Ancak Bosna tarafındaki askerî heyecan o tarafa da geçerek Hersek Sancağı gönüllüleri Mostar'da ve Yenipazar gönüllüleri Seniçe ve Yenipazar'da toplanmaya başladığından, hemen bunları düzene sokmak için o bölgelere de memurlar gönderildi.

Taburun subayları da daha önce kararaştırılmış usule göre karışık biçimde tayin edildi ve derhal bu tabur için de elbise ve silah gönderilmesi hususu, telgrafla Fuad Paşa'ya bildirildi.

Fuad Paşa, yeni buluşları seven bir kişi olduğundan, Bosna alayları için yeni tarz olmak üzere al renkli yeni bir sancak hazırlattı. Bosna birinci alayı için yaptırdığı bu sancağı padişahın görüşüne sunduğunda, Sultan Abdülaziz Han hazretleri bu sancağı beğenerek bunun Hassa Ordusu birinci alayına verilmesini ve Bosna alayı için başka bir sancak hazırlatılması talimatını verdi. Daha sonra bütün alaylara bu sancağın verilmesini emrederek genelleştirmiştir. Bunun üzerine önce hazırlanan al sancak Hassa birinci alayına ve ikinci olarak hazırlanan sancak da Bosna birinci alayına verilmiştir. Bu sancağın teslim töreninde bizzat bulunmak için Saray-Bosna'da bir aydan fazla kalarak, sancağın gelişinde hazır bulundum.

Bosna birinci alayının birinci taburu talimde bulunduğundan, eğitim kısmını sonra tamamlamak üzere sadece alay sancağının teslimi töreninde bir resmi geçit yapabilecek derece talimli hale getirilmeleri için, kışladaki tali'a taburu onları eğitmekle görevlendirildi ve sıkı sıkıya talime başladılar. Boşnaklar talime o kadar hırsla sarıldılar ki geceleri bile kışla içinde talimle meşgul oldular ve bir ay içinde resmi geçit yapabilecek duruma geldiler.

Teslim töreninin pek gösterişli bir biçimde gerçekleştirilmesi, içinde bulunduğumuz durumun gereği olarak görüldüğünden, tören günü okunmak üzere Boşnakça bir güzel şiir yazdırıldı. Mızıka yüzbaşısı da onu Boşnakların hoşlandığı makamda besteleyerek güzel bir marş haline getirdi. Şöyle ki bu şiirin nakaratı olan mısranın Türkçe tercümesi, "*Haydi haydi, gelin sancak altına*" demek olup, mızıkacılar bu nakaratı hep bir ağızdan söylemek üzere birbiriyle anlaşmışlardı.

Bunu bizim dışımızda kimse bilmiyordu ve Bosna askerinin resmi geçit yapabileceğini de kimse tahmin etmiyordu.

1864 Eylülü ortasında alay sancağı geldi ve 22 Eylül 1864'te Vali Paşa, üst düzey subaylar, memurlar, devlet ileri gelenleri ve duacılar hep üniformalarıyla hükûmet konağı-

na gelip düzenlenen korteje hepimiz yaya olarak katıldık. Salih Paşa ise bir ata binmiş olarak alay sancağını bir bohça içinde elinde tutup kışla önünde, daha önce fermanın okunduğu *"At Meydanı"*na götürdü. Kışlanın meydana bakan büyük kapısına yakın bir yere varıldı. Kışlada bulunan taburlardan bir miktar Osmanlı askeri meydanın iki tarafına saf bağlamış halde durdu ve meydanın her tarafı hınca hınç halk tarafından doldurulmuş olduğu halde, seyir için meydan tarafına bakan evlerde kadınlar toplanmış ve damların üzerleri seyirci kızlar ile çiçek bahçeleri gibi donanmıştı.

Salih Paşa kışlanın söz konusu büyük kapısından içeri girip sancağı direğine bağlayarak çıkacağı sırada, Bosna birinci taburunun evvelce yazılıp da oldukça talim etmiş olan neferleri tüfekleriyle, fakat yeni yazılan ve sadece yürüyüş talimi öğrenebilmiş olanları da arkadan tüfeksiz olarak kışlanın yan kapısından çıkıp saf halinde yürüyerek meydana yürüdüler. Onların önlerinde ise mızıka takımı yer aldı ve yukarıda da belirtildiği üzere daha önce yazılmış ve bestelenmiş marşı makam ile söylerlerken, mızıkacıların hepsi birden *"Haydi haydi gelin sancak altına"* demek olan nakaratı Boşnakça yüksek sesle söyleyip meydanda büyük bir gürültü çıkınca, seyirciler hayret içinde kaldılar. Herkes başını çevirip mızıkacılara yönlerini çevirdiler.

Yeni askerler ise büyük bir düzen içinde meydanın ilerisine doğru gidiyordu ve halk onları eski tali'a taburu zannediyordu. Fakat subayların içinde alay kaymakamı Derviş Bey ile diğer beyzade ve eyalet ileri gelenlerinin yer alması seyircileri şüpheye düşürdü. Yanımızdaki beyler ve ağalardan bazıları Boşnakça birbirine, *"Bu tabur bizim yeni asker"* derken, bazıları da, *"yok canım bunlar talimli asker"* deyince, diğerleri, *"pekiyi ama, bizim subaylar kumanda ediyor, görmüyor musun?"* diye cevap verdiler. Onlar böyle konuşurken asker sıra halinde meydanın öteki ucuna vardı ve sıra halinde tam bir düzen içinde durdu ve Derviş Bey tarafından verilen emirle hemen savaş düzeni aldı.

İşte tam bu sırada yanımdakilere, *"Boşnaklar! İşte Bosna'nın birinci taburunu görünüz. Bir aylık talimlerini seyrediniz"* deyince, hepsi o kadar hayrette kaldı ve etkilendi ki, bazı eyalet ileri ge-

lenleri ve şehir eşrafının gözlerinden sakalları üzerine gözyaşı döküldü ve yüzlerinde şaşkınlık ve üzüntü belirdi.

Bu sırada Derviş Bey ile diğer subaylar, taburdan ayrılıp ilerlediler ve yanımıza geldiler. Sancağı Vali Paşa tutuyordu. Ben de sancağı tutup:"Gazi Boşnaklar! İşte Bosna birinci alayının sancağı budur. Bu sancak şevketlü Padişahımızın Bosna'ya birinci armağanıdır. Birinci alay için bir büyük iftihardır. Bunun şanını ve namusunu korumak, bütün Boşnaklara farzdır. Henüz alayımız tamamlanmadı. Bunu alay adına birinci tabura teslim ediyorum. Ey birinci taburun subay ve erleri, aferin size ki şu meydanda ferman okunalı henüz otuz kadar oldu. Bu kısa müddet içinde bizzat alay sancağını teslim edecek kadar talimli hale geldiniz. Gerçi gece gündüz rahatınızı ve uykunuzu feda ederek zahmet çektiniz. Lâkin ün ve şan kazandınız. Bundan sonra da diğer arkadaşlarınızla birlikte bu sancağın şan ve namusunu koruyacağınıza şüphe duymuyorum. Bunun namusu Padişahımızın, devletimizin ve milletimizin şan ve namusudur ki bugün siz onu muhafaza edeceğinize dair garanti verdiniz. Fakat sancağın namusunu muhafazadan ne anlıyorsunuz. Üzerine toz konmasın diye kapalı bir yerde tutmak mı? Hayır öyle değil. Toz, toprak, kurşun yarası onun namusunu kirletmez. Belki kurşun taneleriyle delik deşik olsa şan ve şerefi artar. Onun namusu ancak düşman önünde ayaklar altına düşerse kirlenir. Sizler bunun için can feda edeceksiniz. İşte Padişahın emanetini alınız" diyerek sancağı ilgili subaya verdim.

Alay sancağından başka Bosna taburları için de birer küçük sancak gönderildiğinden, birinci taburun sancağını da birinci taburun binbaşısı Ebuzer Ağa'ya teslim ettim.

Bundan sonra birinci taburun imamı dua etti ve yeni askerler üç kere *"Padişahım çok yaşa"* diye bağırdıktan sonra kaleden yirmibir pare top atıldı. Daha sonra askerler yine sıra haline girip önümüzden geçerek güzel bir resmi geçit yaptılar ve geldikleri yoldan dönerek kışla içine girdiler; saf olup durdular. Yine üç kere *"Padişahım çok yaşa"* diye çağırdılar. Daha sonra alay sancağını kışla kapısı önüne diktiler ve kendilerinden nöbetçi koyup akşama kadar hemşehrilerine sancağı ziyaret ettirdiler. O zamana kadar görülmemiş bir sancak olduğundan bütün ahali akın akın gelip ziyaret ettiler. O gün kışlanın önü

sanki seyircilerin tavaf yeri oldu ve delikanlılar ile kızlar âşıklık yerine bu seyir ile meşgul oldular.

Dost devlet konsolosları sancak teslimi merasimini seyre çıkmışlardı. Resmi geçitten sonra yanıma gelip tebrik ettiler ve Avrupa'da düzenli ordu kurulduğundan beri böyle bir ay içinde resmi geçit yapabilen asker görülmediğini ve işitilmediğini hayretle ve beğeniyle ifade ettiler.

Sancak teslim töreninden sonra Saray-Bosna'da işim kalmadığından Mirliva Ahmet Paşa'yı yanıma alarak Travnik'e gittim ve ikinci taburun sancağını kışlada toplanmış olan yeni askerlere teslim ettim.

O zaman ilmiye sınıfından kimseye *nışan-ı Osmanî* verilmemişti. Bosna'da gerçekleştirilen askerî ıslahatdan dolayı mükâfat olarak özel bir surette bana ikinci rütbeden bir adet *nışan-ı Osmanî* verilmiştir.

Banaluka ve Bihke sancaklarının neferleri ikinci taburdan sayılıp, Banaluka'nın gönüllü erleri ise Travnik'e gelmek üzere olduklarından, Bihke neferlerini de toplayarak oraya götürmek üzere Travnik'ten hareket ederek 3 Ekim 1864 günü Bihke'ye vardım. Bihke kışlasındaki taburun binbaşısıyla sınır boylarındaki ağalar arasında ilginç bir münakaşaya şahit oldum. Asker alma hususunda kendilerinden korkulan ve çekinilen serhat ağaları bu konuda diğerlerinden daha önde gelerek kimi oğlunu, kimi kardeşini veya akrabalarını gönüllü olarak getirip kışlaya teslim etmişlerdi. Halbuki Saray-Bosna'da her kazadan alınacak asker miktarı için ayrı ayrı defterler düzenlenmiş ve Bihke'ye durum bildirilmişti. Serhad gönüllüleri, alınacak asker miktarından fazla olduğundan, binbaşı fazlayı kabul etmeyip geri göndermek isteyince serhadliler, bir kere asker olduktan sonra çıkmayı namussuzluk olarak addettiklerinden binbaşının uygulamasını asla kabul etmemişledi. Binbaşı ise kendisine yazılandan fazla neferi alamayacağını bildirdiğinden iki taraf da ne yapacağını bilmez bir haldeyken Bihke'ye vardım. Hemen bu fazlanın da kabulü için binbaşıya emir vererek, anlaşmazlığı sona erdirdim.

Diğer sancaklarda kabul edilen usul gereğince, önde gelen serhad ağalarının oğulları ve kardeşlerinin subay ya-

zılması söz konusu olduğunda ağalar bunu kabul etmeyip onların nefer olarak kaydedilmelerini ve askerliği öğrendikten sonra subay olarak atanmalarını ısrarla istediler. Çaresiz hepsi nefer olarak kaydedildi. Şu vahşi denilen serhadlilere bakınız ki, asıl askerliğin ne demek olduğunu onlar biliyorlarlar.

Serhadlilerin bu hal ve davranışı diğer kazalar halkını da teşvik ederek az zaman içinde her kazanın kendi hissesine düşenden fazla gönüllü gelip Bihke'de toplandılar ve hemen Travnik'e gönderildiler.

O sırada üçüncü taburun silah ve elbiseleri de gelip Hersek ahalisinin ise askerliğe istekleri fazla olduğundan, her taraftan gönüllü asker yazılmakta olan seçkin delikanlılardan çoğunun senelik üçer-beşer bin kuruş gelirleri bulunduğu, Mostar'dan alınan yazıda belirtilmişti. Bu suretle üçüncü tabur da kurularak birinci alayın teşkilâtı tamamlanmıştır. Bundan sonra Bihke'den hareket ederek Banaluka sancağının teftişini tamamlamak üzere o tarafa gidilmiştir.

Yukarıda bahsedildiği üzere alay ve taburlardan Bosna alayına alınan talimli subayların hep seçme kişilerden olması, ayrıca Bosna asilzadeleri arasından alınanların çoğunun da kabiliyetli okur-yazar kimselerden olması dolayısıyla, bunlar hem talime, hem de öğrenmeye ve askerî ilim tahsiline son derece gayret ve özen göstermişlerdir. Bundan dolayı Bosna taburları pek muntazam bir hale girmiş ve içlerinden çok değerli subay ve idareci yetişmiştir. Bosna taburlarının son derece düzenli ve disiplinli olmasına sebep her ne kadar Boşnakların iyi ahlâk sahibi olmaları ise de, subaylarının hep seçme kimselerden olmasının da büyük etkisi vardır. Zira Osmanlı ordusunun ruhu subaylardır.

Sonraları Sultan Abdülaziz Han hazretleri Bosna askerini görmek istedi ve birinci alayının birinci taburu İstanbul'a getirilerek Taşkışla'ya yerleştirildi. Adı geçen tabur, beş aydan fazla Taşkışla'da kaldıktan sonra, günlüklerinde bir olay kaydı olmaksızın Bosna'ya dönmüşlerdir. Bir taburun bir yerde beş aydan fazla kalmasına rağmen bir neferinin bile bir olay çıkarmamasının o zamana kadar örneği görülmediğinden, ordugâhta bulunan komuta kademesi, beğe-

niyle karışık şaşırmışlardır. Daha sonra Bosna taburlarından bir diğeri İstanbul'a getirtilip, o da dört ay kadar kalmış ve olaysız dönmüştür.

Bosna birinci alayının teşkilâtı, kararlaştırılan usul çerçevesinde tamamlandı. Gelecek yıl, askerliğe başvuracak gönüllüler çıkarıldıktan sonra, eksik kalanların kur'a usulüyle alınması ve yukarıda açıklandığı şekilde Karadağ çevresindeki kaza ve nahiyelerde *colonie militaire* usulünde bir çeşit yerli mustahfız askeri oluşturulması karar altına alınmıştı. Gerek maaşların azaltılmasından, gerekse tasarruf ile yeni bulunan gelirlerden bu yeni askerî birliğin masraflarına fazlasıyla karşılık bulunarak hazineye bir yük getirilmemişti. Öte yandan Bosna'da bir de masrafsızca bir alay süvari birliği kurulmasını dile getirmiştim.

Şöyle ki, *"Bosna tarafında, daima üçüncü ordudan iki alay süvari bulunuyordu. Lâkin kışın iki alay süvariyi yerleştirecek büyüklükte kışla bulunmadığından, kış günlerinde büyük sıkıntı yaşanırdı. Halbuki Bosna'da birçok ashab-ı alâka olup oğulları daima ata binmeği alışkanlık haline getirmişlerdi. Onlara yaya asker olmak güç geldiğinden bu gibi asilzadelerin at ve silahları kendilerinden olmak üzere, fakat birinin hayvanına devlet malı damgası vurulduğunda, yalnız silah altına alındıkları vakit maaş ve erzak verilmesi ve askerlik hizmeti oniki sene olup bunun ilk üç senesinde yaz aylarında toplanıp bir ay talim yapmak üzere bir gönüllü süvari alayı kurulsa, masraf etmeksizin bir alay süvariye sahip olunur. Ve hayvanlarına şu kadar kuruştan aşağı olmamak üzere bir kıymet konulup nefer sayısının artırılması istenirse bu kıymet indirilir, şayet neferlerin azaltılması istenilirse bu defa da kıymetin artırılması kendi kontrolümüzde olur. Velhasıl külfetsizce bir alay talimli süvari vücuda gelir ve iki alay nizamiye süvariden biri merkeze geri gönderilir"* şeklinde bir rapor düzenleyip takdim etmiştim[42]. O sırada İstanbul'a dönüş emrim geldi.

Bunun üzerine yeni düzenlenen Bosna askerinin niteliğini göstermek üzere Bosna birinci alayının birinci ve ikinci

42 Ahmed Cevdet Paşa'nın bu lâyihası, müsvedde olarak 42 yaprak hâlinde, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız tasnifinde, Cevdet Paşa evrakı arasında, Kısım 18, Evrak nr. 553/298, Zarf nr. 93, Karton nr. 36'da bulunmaktadır. Burada, Bosna ve Arnavutluk'daki askerî teşkilâtın kurulması değerlendirilirken, ayrıca 1279 senesinde müfettiş sıfatiyle bulunduğu sıradaki, genel durumdan başlayarak oradaki olaylar da açıklanmaktadır.

taburlarının en seçkin, gösterişli ve uzun boylu çavuşlarından dördünü yanıma alarak teftiş heyetiyle birlikte 11 Ekim 1864'te Banaluka'dan hareket ederek Gradişka'ya vardık. Ertesi gün Avusturya Gradişkası seyredildi ve onun ertesinde de vapurla Sava nehrinden aşağı doğru inip bir gün sonra Belgrad'ın karşısında bulunan Zemun'a ulaştık. Belgrad muhafızı Ferik Ali Paşa Zemun'a gelerek görüşmelerde bulunduk ve Belgrad'ın gerçek durumunu ondan öğrendik. Bir gece Zemun'da kaldıktan sonra Tuna vapuruna binerek İstanbul'a vardık. Geçici olarak Avrupa'ya gidip de güz mevsimi geldiğinden İstanbul'a dönen ecnebi elçilerle Tuna vapurunda karşılaştık. Bunlardan biri Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi Marquis de Moustier idi ki, daha sonra Fransa dışişleri bakanı olmuştur. Nazik ve asilzade bir zat olup kendisiyle pek hoş sohbette bulunulmuştur.

Şöyle ki: Sabah kahvaltısından sonra kahveleri beraber içerek Teftiş tercümanı Vaso Efendi (Vaso Paşa) ile sohbete dalıp çeşitli siyasî meseleler ve tasavvufa dair konularda konuşarak vakit geçiriyorduk. O sırada Eflâk iskelelerinden vapura gelen boyarlar, çiftlikler hakkında Eflak yönetiminin kabul ettiği usulden şikâyet ettiler. Marquis de Moustier, Osmanlı Devleti'nin arazi nizamnamesini sormakla emlâk ve arazi yönetimi hakkında kanun hükümlerinin ve bu konuda tasavvufa ait değerlendirmelerimi anlattığımda çok memnun olarak, *"Napoléon Bonaparte,* eğer bir dine inanacak olsaydım müslüman olurdum. Zira islâm dininde clérgé yani ruhbaniyyet yoktur dermiş. Halbuki bir müddet İstanbul'da kaldım. Ulema sınıfının clérgé tarzında olan rütbelerini öğrendim. İşte siz de bu sınıfın en ileri seviyesinde bulunuyorsunuz ve bu resmi ruhanî sıfatınız sayesinde, bunca yıldır asker vermekten kaçınan Bosna eyaletinde askeri ıslahatı uygulamada başarılı oldunuz. *Napoléon* buralara gelmediğinden gerçeği görememiş" dediğinde, dedim ki: *"Napoléon Bonaparte, bu konuyu iyi araştırmış ve güzel söylemiş. Esasen islâmda clérgé yoktur ve "lâ ruhbaniyetü fi'l-islâm/İslâmda ruhbaniyyet yoktur" diye bir hadis vardır. Gördüğünüz sarıklılar clérgé değillerdir. Zira onların resmi bir ruhani sıfatı yoktur. Clérgé'nin hıristiyan halk hakkında uyguladıkları sıkı ruhanî uy-*

gulamalara müslüman inancında olanlar tahammül edemez. Bir hıristiyan çocuk doğar doğmaz vaftiz olmak, yani hıristiyan defterine kayd ile gerçekten dünyaya gelmiş addedilmek için papaza muhtaç olur. Sonra, Allah'a ibadet edebilmek yahud günahlarını affettirebilmek için de papazın aracılığına muhtaç olur.

Neslinin devamını sağlamak için evlenebilmesi de papazın nikâh kıymasına bağlıdır. Ölülerinin ruhlarına bir hediye göndermek için papazın duasına muhtaç olur ve vefat ettiklerinde yer altına girmesi papazın varlığına bağlıdır. Papazın gelmesi gecikirse cenaze meydanda kalır.

Bu dini işlerin yerine getirilmesinde hıristiyanlar hep papazlara başvurmaya mecbur olduklarından, papazların, o çaresiz insanlara etmedikleri haksızlık yoktur. Hepsinden önce ölüm yatağında olan hıristiyanların mallarını ve arazilerini kiliselere vakf ve vasiyet ettirerek, varisleri mahrum ederler. Şimdi Avrupa'nın pek çok yerlerinde hıristiyanların dinsizlik yoluna sapmalarına bu uygulamalar büyük sebebiyet veriyor. İslâmda ise bu türden külfet altına girmek yoktur.

Bir islâm çocuğu doğar. Babası kulağına ezan okur ve adını koyar. İmam efendiye muhtaç olmaz. Çocuk büyür, okur, ibadet usullerini öğrenir. Kendi kendine Cenab-ı Hakka ibadet eder. Öğrenmek için hocaya muhtaç olur ama ibadet için başkasının aracılığına ihtiyaç duymaz ve cemaat ile namaz kılacak olduklarında içlerinden birisi imam olur. Bununla beraber imamlık hizmetini yerine getirmek için bir camiye bir imam tayin olunmak adet olmuşsa da bu âdet dinî zaruret olmayıp, imam efendi olmaz ise cemaatten biri imam olur, namaz kılınır. İslâm inancına göre günahları ancak Allah affeder. Gerekli olan ancak içten samimiyetle yalvarmaktır. Allah ile kul arasına başkası giremez. Bir erkekle kadın evlenmeye niyet ettiklerinde kendileri veya vekilleri nikâh kıyarlar. Fakat iki şahit huzurunda olmak gerekir. Bunun için hocaya muhtaç olmazlar. Gerçi nikâh kıyılırken imamların bulunması âdet olmuştur. Lâkin imamlar, nikâhı kıyılanların isimlerini ve erkeğin kadına vereceği nakit para ile boşanma veya ölüm halinde verilecek nakdin miktarını kaydetmek üzere bulunurlar ki, bu da bir çeşit hizmettir. Bununla beraber imam veya bir hoca efendi uğur ve bereket için bir dua eder. Ama imam bulunmasa nikâh yine geçerli olur. Ve müslümanlardan

biri, ölülerinin ruhlarına hediye göndermek isterse Kur'an okur veya fakirlere sadaka verir ve sevabını onların ruhlarına bağışlar. Bu sevabı onlara ulaştırmak için imam ve hocaya muhtaç olmaz. Ve bir kimse vefat ettiğinde onu yıkayarak cenaze namazını kılıp gömmek her müslümana farzdır. Yapmazlar ise günahkâr olurlar. Fakat cenazelerde imamlara bir miktar para vermek âdet olduğundan bu görevi onlar yerine getirirler. İmam olmasa, diğer kimseler bu vazifeyi yapmaya mecbur olur.

Velhasıl imam ve müezzin gibi sarıklılar hep birer vazife ve hizmet sahibi insanlardır. Onların diğer insanlardan fazla bir ruhanî sıfatları yoktur. Onların üst tarafında bulunan ve insanlar arasında hürmet edilen müderrisler de Avrupa'nın doktorları konumundadır. Şanları ve ünleri de ancak ilmi seviyelerinden ileri gelmektedir. Bununla beraber onlar, dinin hükümlerini başkalarından daha fazla bildiklerinden halk nazarında daha saygı görürler. Kadılar ve mevleviyettekiler de bu gibi ilim adamları arasından yetişir ve müslümanlar arasında en büyük vazife hak sahibine hakkını vermek olduğundan bunu yerine getirmeye memur olanların her açıdan diğer kimselerden ayrı olmaları gerekir. Bu bakımdan ulema sınıfı dış görünüş açısından da başkalarından seçkin olurlar.

Bundan dolayı kadılar ve mevleviyettekiler juges, yani hakimler sınıfı demektir. Yoksa piskoposlar ile birbirine eşdeğer değillerdir ve Roma'nın kardinallerine denk gördüğünüz kadıaskerler de büyük hakimler demektir. Şeyhülislâm Efendi, bu hakimlere nezaret eden bir padişah vekili olup, o da ruhanî sıfatını taşımaz.

Sözün özü islâmda clérgé yoktur. Müslümanların imamı hüviyetindeki halife, padişahın bizzat kendisinde vücud bulmuş bir yüksek dereceli sıfattır. Şeyhülislâma, kadılara ve mevleviyete geçmez. Onların hepsi birer memurdur. Atanmaları ve görevden alınmaları sadece padişahın emriyle olur. Bir şekilde dinî merasim yapmaya bağlı değildir. Cuma ve bayram namazlarını kıldıracak ve hutbe okuyacak imamların -ki onlara hatip denilir- padişah tarafından görevlendirilmeleri şarttır. Bu da bir çeşit vekâlettir ve bu vekâletler de birer memuriyet demektir"

Marquis de Moustier bu sözlerimi dinledi, teşekkür etti. *"Epey bir zaman İstanbul'da oturdum. Bu konuları layıkı derece öğrenememişim"* dedi. Dedim ki: *"Siz Beyoğlu'nda oturdunuz.*

Değil bütün islâmi meseleleri, İstanbul'un vaziyetine bile gerektiği ölçüde vakıf değilsiniz. Zira Beyoğlu, islâm dünyasıyla Avrupa arasında geçittir. Siz oradan İstanbul'u dürbün ile görürsünüz, lâkin kullandığınız dürbünler hep çarpıktır"

Moustier ile hergün böyle sohbet ve görüşmede bulunarak Boğazköy iskelesine çıktık ve oradan trenle Köstence'ye gelip Karadeniz posta vapuruyla 2 Kasım 1864'te İstanbul'a geldik.

Vapurdan çıktığım gibi Bâbıâlî'ye gidip Bosna çavuşlarını Fuad Paşa'ya takdim ettim. Boy poslarına bakıp hayran oldu. Üstünkörü talimlerine baktı, beğendi. Cuma günü selâmlık töreninde onları padişahın huzuruna çıkardı. Sultan Abdülaziz Han hazretleri, dördünü de maiyyetinde bulunan yirmi dört çavuşa kattı. Ve Bosna askerine verilen tüfeklerden birinin çakmağına, *"Bosna halkının yiğitlerini askerlik hizmetini kabulleri hakkında sudur-ı izamdan iyiliksever Cevdet Efendi hazretlerinin gösterdiği gayretlerine, askere mahsus takdir hatırasıdır"* cümlesi kazınarak iftihar nişanı olmak üzere tarafıma hediye etti.

Bosna'dan dönüşümde meydana gelen olaylar

Önceleri ordu mensupları için *Fransa Askerî Kanunnamesi*'nden tercüme edilmiş bir askerî ceza kanunnamesi kaleme alınmışsa da, suçların derecesine göre cezaların belirlenmesi ve asıl Ceza Kanunnamesi ile uyumunun sağlanması ve uygulanması için o dönemdeki kurallara göre özel bir komisyondan geçirilmesi gerektiğine karar verilmişti. Ceza Kanunnamesi geçmiş zamanda benim tarafımdan hazırlanmış olduğundan, bu komisyonda benim de bulunmama lüzum görülmüş ve bu bakımdan bir-iki ay kadar Bosna'dan dönüşüme kadar ertelenmişti. Yukarıda belirttiğim üzere dönüşümde Fuad Paşa'nın başkanlığında, yüksek rütbeli askerlerden ve yüksek askerî meclis (Dâr-ı Şurâ) üyelerinden bazı kimseler ile bendenizden oluşan özel komisyonda, adı geçen Askerî Ceza Kanunnamesi müsveddesi elden geçirilerek düzeltilip temize çekilmiş ve padişaha arz edilip, onaylandıktan sonra basılıp ilân edilmiştir.

Bir zamandır Fuad Paşa, vilâyetlerin yeniden düzene sokulması emelinde olup, özet olarak düşüncesi şu idi ki,

eyâletler ve sancaklar büyütülerek valiliklerine tecrübeli ve becerikli kimselerden atama yapılıp yetkilerinin artırılması, böylece sadece çok önemli işlerde merkezî idareye müracaat etmeleri ve bu şekilde saltanat merkezinin basit işlerle meşgul olması önlenerek, merkezde devlet adamlarının daha önemli işlerle meşgul olmalarının sağlanmasından ibaretti. Fuad Paşa, bu esas üzere bir "*Vilâyet Nizamnâmesi*" hazırlattı, tecrübe için Rusçuk, Vidin ve Niş eyaletleri birleştirildi ve Tuna vilâyeti adıyla bir büyük vilayet kuruldu; valiliğine ise Niş valisi Mithat Paşa getirildi. Bu nizamnameye bağlı olarak eyâlete "*vilâyet*" denildiği gibi sancak kaymakamlarına "*mutasarrıf*" ve kaza müdürlerine "*kaymakam*" ve nahiye memurlarına "*müdür*" denilmiştir.

Bosna'dan dönüşümden sonra Fuad Paşa, Meclis-i Vâlâ'ya bizzat çıkıp görüşlerini anlatarak, tarafımdan verilen mahalli bilgiler çerçevesinde Bosna ve Hersek sancakları birleştirilip bir vilâyet haline getirilmiş ve vilâyet nizamnâmesinin bir örneği de Bosna'ya gönderilmiştir.

Ertesi yıl askeri kur'a usulü uygulanarak Bosna ikinci alayı da mahallinde kurulmuş ve Bosna ve Hersek'te askeri ıslahat tamamlanmıştır.

Buna karşılık Karadağ tarafında, yukarıda belirtildiği gibi *colonie militaire* usulü üzere kurulması kararlaştırılmış olan yerli mustahfız askerinin oluşturulmasına ilk olarak Nikşik'te başlanmış ise de, bu işi yapmakla görevlendirilen askerî subaylar işin ince noktalarını bilemediklerinden başlangıçta Nikşik ağalarından birinin hizmetkârı iken bir binbaşıya kapılanmış olan bir uşağı subay yapıp, onun emrine de o ağayı nefer yapmak gibi akıl almaz uygulamalarından dolayı, iş çekişmeye dönüşerek buradaki askerî ıslahatta başarı sağlanamamıştır.

Hedefim ise, bu usulü Hersek ve Yenipazar tarafında uyguladıktan sonra İşkodra'ya doğru kaydırmaktı. İşte o zaman İşkodra malisyalarının lâtinleri, İslâm ahali ile tek dil ve tek vücud olup henüz içlerine jésuit papazları karışmamış olduğundan, müslümanlar ile birlikte asker oldukları gibi, aralarındaki birlik bir kat daha kuvvetleneceğinden, yalnız bu kuvvet bile her zaman Karadağlılara galip gelirdi.

Berlin Muahedesinden sonra meydana gelen Gusinye olayı da bu iddiamı ispat etmiştir. Ne fayda ki İşkodra tarafında askerî tertibata asla teşebbüs olunamamıştır.

Bosna'da süvari alayı kurulması meselesine gelince ; bu konuya dair Fuad Paşa'ya takdim olunan rapor yüksek askerî meclise havale olunmuş, konu hakkında görüşmelerde bulunmak üzere bir-iki defa askerî meclise gitmiştim. Gördüm ki üyeler içinde bu gibi ince konuları idrak edecek kimse yok; kimi enine, kimi boyuna çekiyor. Seraskerlik kaymakamı Hüseyin Avni Paşa ise dışardan birinin askerî konularda müzakerede bulunmasını çekemiyordu. Bundan dolayı Yüksek Askeri Meclis'e devam edemedim. Sonra aşağıda anlatacağım üzere Kozan seferi ortaya çıktığından, Bosna'da süvari birliği kurulması konusu terkedilmiş ve unutulmuştur.

Fransız elçisi Marquis de Moustier yukarıda belirtildiği gibi İstanbul'a dönüşünde Bâbıâlî'ye gelip Fuad ve Âlî Paşalar ile görüştüğünde, benimle sohbetinden son derece memnun olduğunu söyleyerek, *"ulema sınıfında böyle bir kişi olduğunu bilmiyordum"* demesi üzerine Fuad Paşa: *"Bizim yüksek mektebimizden mezun olan doktorlarımız ulema sınıfındandır"* deyince, Moustier, İstanbul'da bu biçimde insanlar bulunduğunu öğrenmemiş olmasından dolayı esef edip, *"ulemadan diğer bazı kişilerle de görüşsem"* diyerek kalkıp gitmiştir. Âlî Paşa da Fuad Paşa'ya: *"Gördün mü ettiğin işe. Bu herif şimdi benden görüşmek için kadıasker ve mevali ister. Hangi bunamış kişiyi göstereyim. Tekirdağı müftüsü zâde ile mi görüştüreyim"* demiş. Hakikaten, yukarıda anlatıldığı üzere Ârif Hikmet Bey ve Rüşdü Molla gibi ulemanın büyükleri, yerlerini boş koyup gitmiş olduklarından, o zaman gerçekten ulema denecek kimse pek kalmamıştı.

Bosna'da iken benim şeyhülislâmlığıma dair Padişah katında söz geçtiğinde, *"şimdi askerî ıslahat ile meşguldür"* denilip kalmış. Marquis de Moustier ise, arkamdan beni övmekte olup ziyaret amacıyla evime dahi gelmişti.

Fuad ve Âlî Paşaların bir toplantılarında bu konulara dair söz açıldığında, Hariciye teşrifatçısı Kâmil Bey: *"Siz ulemaya karşı sefirleri, sefirlere karşı da ulemayı göstererek bazı politik*

sıkıntıları hallediyorsunuz. Cevdet Efendi şeyhülislâm olursa sefirlerin bir ayağı da Fetva Dâiresi'nde olur. Bu durumu güzelce düşününüz" demiş. Fuad Paşa gönlü geniş bir kişi olup bu türlü sözleri eğlence olarak görürdü. Fakat Âlî Paşa kuruntulu bir zat olduğundan bu sözü ciddiye almış. Benim bundan haberim olmayıp, olsa da geçerli kurallara uyarak her konuda devletin faydası ne ise ona bakıp kararımı vermekte idim.

KOZAN SEFERİNİN BAŞLANGICI

Kırım savaşı sırasında her taraftan yedek asker toplanıp sevk edildiği dönemde, *"acaba Kozanoğlu da muharebeye gönderilebilir mi?"* diye konuşuluyordu. O zaman İngiliz baştercümanı olan Pizani, Reşid Paşa'ya gelip *"Eğer söz verir, kefil olursanız biz Kozanoğlu'nu muharebeye sevk ederiz"* demiş. Reşid Paşa bundan çekinip: *"Kozan bir müddet daha bu hal üzere giderse oraya ecnebi eli girer ve Kozan da, ayrı bir idare şeklini alır. Gerçi Kozan'da şimdiye kadar devlet emirleri uygulanmamışsa da, diğer ülkeler tarafından tanınmış bir idare değildir. Ama ecnebi müdahelesi söz konusu olursa, o da başımıza bir belâ olur. Şimdi sırası değil, lâkin ileride Kozan'ı merkezî idare altına almalıyız"* derdi.

Kırım muharebesinden bu yana gayrı müslim Osmanlı vatandaşlarından asker almak konusu gündemde olmasına karşılık, henüz bir karar alınmamıştı. Bu defa askerlik çağındaki gençlerin sayıları azalmış ve askerlik şubeleri askere alınacak kişi bulmak konusunda sıkıntıya düşmüş olduğundan, bu mesele yine gündeme geldi. Fuad Paşa'nın başkanlığında içinde benim de bulunduğum vekiller heyetinden oluşan bir komisyonda, gayrı müslim Osmanlı vatandaşlarından asker almak meselesi ortaya atıldı. Bu konuda benim de görüşlerim soruldu. Dedim ki: *"Gayrı müslim Osmanlı vatandaşlarından alınacak askerler, islâm inancındaki asker ile karıştırılır ise, bir taburda imam olduğu gibi, papaz da bulundurmak gerekir. Bir olsa sakıncası yok, diyelim. Lâkin bizde gayrı müslim halkın çok çeşidi var. Ortodoks, Katolik, Ermeni, Yakubi, Protestan'ın herbiri birbirinden farklı olduktan başka, Katolikler de Lâtin, Ermeni katoliği, Melkit denilen Rum Kato-*

liği, Maruni, Süryani ve Geldani diye çeşitli sınıflara ayrılmıştır. Ve Melkitler ve Maruniler, ikisi de Papa'yı tanıdıkları halde birbirine hasımdırlar. Bulgarlar da Ortodoks mezhebinde olmalarına rağmen bir zamandır Rumlardan nefret eder olmuşlardır. Bunlar hep ayrı ayrı papaz isterler. Yahudiler de haham ister. Bu durumda bir taburda bir çok ruhanilerin bulunması gerekir. Müslümanların ramazanı, hrıstiyanların çeşitli günlerde perhizleri var. Böyle karışık bir ordu nasıl idare olunacak. Ve kumandanlar zor durumlarda askerin mukaddesat ve milletin haklarını koruma duygularına hitap ederek, onları sabra ve dayanmaya teşvik edip, fedakârlıkta bulunmaya sevk için askere uygun teşvik edici sözler söylerler. Müslümanlar için bu konuda en etkili olan sözlerden biri, "ya gaza ya şehadet, haydi din uğruna çocuklar" sözüdür ki müslümanlar, analarının kucağında iken kulaklarına gaza ve şehadet sözleri işlemiş; sonra okullarında da gaza ve şehadetin ne büyük bir derece olduğunu öğrenmişler. Bu gibi dini motivasyon, onları fedakârlık yolunda harekete mecbur eder. İslâm askerinin savaşlarda olağanüstü kuvvet ve şevklerine, askerî harekât sırasında sefer meşekkatine diğer milletlerden daha fazla tahammül etmelerine sebep işte bu gibi dinî fikirlerdir. Karışık bir taburun binbaşısı ihtiyaç halinde askeri gayrete getirmek için ne diyecek? Gerçi Avrupa'da din için gayret yerine, vatan için gayret geçerli olmuş. Fakat bu da feodolite döneminin sona ermesinden itibaren çıkmış ve onların çocukları da küçük iken bu sözü işiterek pek çok senelerden sonra 'vatan uğruna' sözü, askerlerine tesir eder olmuştur. Ama bizde vatan denilirse, askerin köylerindeki meydanlar hatırlarına gelir. Biz şimdi vatan sözünü ortaya koyacak olsak, zaman içinde bizde de halk arasında yer ederek Avrupadaki gibi kuvvet bulacak olsa bile din için gayret kadar güç bulamaz. Ve onun yerini tutmaz. Yerleşmesi için de çok zamana ihtiyaç olur. O vakte kadar ordularımız ruhsuz kalır. Bir de nefer Hasan kendisini ölüme sevkedecek yüzbaşı Hristo'ya zor bir zamanda itaat edecek mi? Ve eğer İngilizler Hind'de hrıstiyan olmayan neferleri çavuşluğa kadar çıkarıp daha yukarı çıkarmıyorlar ve bu duruma kimse müdahale edemiyor. Lâkin bizde hrıstiyanlardan asker alınmaya başlayınca müslümanlar gibi onlara da kanunen hak etmiş oldukları rütbelerin verilmesi gerekir. Verilmezse dost devletler onları himaye için dostane nasihate başlarlar. Bu du-

rumda bugüne kadar ecnebi müdahaleye maruz kalmamış ordumuz da ecnebi müdahaleye uğrar. Kaldı ki askerî harekât sırasında islâm askeri olağanüstü sefer meşekkatine dayanıklı olup, hele burunlarına barut kokusu gelince, cephane ve kuru peksimetten başka birşey istemezler. Ama hrıstiyanlar bu derece meşakkate dayanamazlar. Her ay başında aylıklarının verilmesi ve her gün yiyecek ve içeceklerinin mükemmelen sağlanması ve verilmesi gerekir. Ve her şartta yine ecnebilerin itiraz oklarına hedef oluruz. Bu konuları enine boyuna değerlendirmek ve meselenin özünü bilenlerle konuşmak gerekir. Meselenin özünü bilen dediğimiz kimseler, defalarca asker sevketmiş, savaş alanlarında bulunmuş askerî yöneticilerdir. Mutlaka bir askerî rütbeye sahip olanlar demek değildir"

Dediler ki: *"Pekâla. Askere alınacak yaşta kişi bulmak konusunda büyük bir sıkıntı doğdu. Böyle giderse biz kendi kendimize biteceğiz"* Dedim ki: *"Evet şimdi devlet, 'ur abalıya' deyiminde hep karşı çıkmayan halk üzerine yükleniyor. Böyle giderse aslî unsurumuz olan Türkler günden güne zayıflıyor. Halbuki bizde askerî ıslahat yapılmamış çok yerler vardır. Oralarda devlet otoritesi sağlanırsa askerlik şubeleri rahatlar ve aslî unsurumuz olan Türkler büyük ölçüde nefes alır. İşte Bosna bir örnektir. On seneye kadar Bosna'nın silah altına alınmış askerlerle beraber redifleri elli bine ulaşır. Kozan hakkında Reşid Paşa'nın fikirleri hatırlardan çıkmamıştır. Gâvur Dağı da eskiden beri isyân halindedir. Ve bu sırada önemi çok artmıştır. Öbür tarafında Kürd dağı da ona benzer bir hale geldi. Akçadağ başıboş bir haldedir. Dersim ise eşkıya yuvasıdır. Çevredeki caniler oraya kaçarak cezadan kurtuluyorlar. Bu dağlar sesebiyle bir çok aşiret de isyan halinde ve başıboş bir halde dolaşıyorlar. Bu bölgeler kontrol altına alınsa devlete bağlı ahalinin yükü çok hafifler ve o zamana kadar gayrı müslim ahaliden asker alınmak meselesi de enine boyuna düşünülerek halledilmiş olur"*

Bu konuşmalar sırasında İstanbul'da müslim ve gayrı müslim ayırt edilmeksizin kur'a çekilerek asker alınması, bunların mızıka ve sanayi bölüklerinde görevlendirilmesi, Anadolu'dan ve Rumeli'den alınan neferlerin ise topçu ve tüfekli asker olarak istihdamı hususları görüşüldü. Fakat öncelikle Kozan'dan başlanarak Anadolu tarafının tamamen

devlet kontrolüne alınması ve bunun için çok iyi donatılmış bir askerî fırka oluşturulması ve benim de özel yetkilerle, yani komserlik ile bu fırka ile gitmem uygun görüldü.

Bunun üzerine dedim ki: *"Mükemmel bir askeri fırka ile hareket olunursa, Allahın izniyle Kozan bölgesi ele geçer. Gâvur Dağı ve Kürd Dağı eşkıyası da yola getirilir. Fakat Kozan'a yakın ve Maraş'a bağlı olan bir küçük Zeytun nahiyesi var. Birkaç seneden beri isyan halinde. Ahalisi Ermeni olduğundan Fransa imparatoru onları sahipleniyor. Müslümanları itaat altına alıp da onları öylece bırakmak pek çirkin ve gayet zararlı bir durum olur. Kozan'da ne yapılacaksa Zeytun'da da aynısını yapmak şartıyla harekete hazırım"*

Bunun üzerine Âlî Paşa ses çıkarmadı. Başkalarından da bir ses çıkmadı. Vakit de geçtiğinden komisyon dağıldı. Âlî Paşa iki gün sonra beni çağırıp: *"Kozanlılar hakkında ne yapılırsa Zeytunlular için de aynısını yapmak üzere sefere hazır olun"* dedi. *"Baş üzre"* deyip Derviş Paşa ile birlikte hazırlanmaya başladık.

Şöyle ki: *"Fırka-i Islahiye"* adıyla bir fırka kurularak kumandanlığı Dördüncü Ordu müşiri Derviş Paşa'ya, komiserliği de bana verildi. Derviş Paşa, Ostrog Boğazı'ndan geçerek Karadağ'ın ortasından başarıyla İşkodra tarafına geçen Osmanlı askerlerinin en seçkinlerinden yedi tabur nizamiye seçti. Bunların çoğu zeybek yiğitlerinden ve kalanı Arnavutlardan oluşmaktaydı. Bu askerlerin hepsine yeni icat edilmiş şeşhaneli (altı kurşun atan) tüfekler verilmişti. Arnavutlar'ın hızlı, hareketli, cesur ve korkusuz kimseler olup, dağlarda ve sarp yerlerde sekip giden bir millet olduğu bilinmektedir. Zeybekler ise tehlikeden ve korkudan sakınmaz, yorulmaz, usanmaz, şen-şakrak ve sanki askerlik için yaratılmış Türklerin bir güzel soyudur.

Tabur binbaşıları içinde pek değerli iki ağa vardı. Birisi Harbiye mektebinden mezun Ahmed Efendi olup, son derece akıllı ve yiğit bir kişiydi ki, hâlâ Yemen valisi olan Ahmed Feyzi Paşa'dır. Diğeri savaş sahalarında yetişmiş Sarıklı Zuhaf taburu binbaşısı Tatlı oğlu Mehmed Ağa olup, yaratılıştan kabiliyetli ve son derece kahraman biriydi ki Rusya muharebesinin sonlarına doğru ferik (korgeneral)

olmuş, son derece büyük bir kahramanlık göstermiş, iyi bir komutan olduğunu ispat ederek şehid olmuş olan Tatlı oğlu Mehmed Paşa'dır.

Tabur binbaşılarından biri de Redif Efendi'ydi ki daha sonra serasker olan Redif Paşa'dır. O zaman Serasker kaymakamı bulunan Hüseyin Avni Paşa'ya mensup ve bağlı olduğundan subaşılar içinde onun da önemli bir yeri vardı.

Miralaylar (albay) içinde İbrahim Bey adında biri olup, son derece kahraman ve yiğit bir kişiydi ki, o da daha sonra mirliva (tuğgeneral) olmuş ve Girid'de şehid düşmüştür.

Hassa ikinci süvari alayı da emrimde olup o sırada kaymakam (yarbay) olan Gedik Ali Bey ise, süvari subaylarının en seçilmişlerinden cesur ve yiğit, ata binmede hünerli biriydi. Çok zaman geçmeden Fırka-i Islahiye'de miralay oldu. Bu da daha sonra Rusya muharebesinde büyük hizmeti görülen meşhur ferik Gedik Ali Paşa'dır.

Askerî birliğimizin ileri gelenleri hep, subayların en seçkinleri olup, komutanları erkânı harbiye kaymakamlarından Rüşdü Paşa'nın damadı Hüseyin Bey'di ki, zekî ve cesur biriydi. Fırka-i Islahiye'de miralay oldu.

Hüseyin Bey'in emrinde iki değerli subay vardı. Biri binbaşı Ahmed Muhtar Efendi olup Fırka-i Islâhiye'de yarbay oldu. Daha sonra yükselerek çok kısa bir zaman içinde müşirlik (mareşal) rütbesine erişti. Bu da şu an Mısır'da bulunan Gazi Ahmed Muhtar Paşa'dır. Diğeri kolağası[43] Hüseyin Hüsnü Efendi'dir ki Bosna'da bir buçuk sene kadar benim maiyetimde bulunarak mülki ve siyasî işlerde tecrübe kazanmış emsalsiz kişilerdendi. Erkânı harbiye subaylarından olup başyaver olarak emrime verilmişti. Çok zaman geçmeden o da binbaşı oldu. Bu defa da kendisi büyük hizmette bulundu. Bundan sonra yine rütbesi yükseldi. Fakat o da İbrahim Bey gibi Girid'de şehid ve kayıplardan sayılmıştır.

Fırka-i Islahiye'ye Girit, Halep, Maraş ve Adana'dan da birer tabur katıldı. Böylece Fırka-i Islahiye onbir tabur piyade ve bir alay süvariden meydana gelmekte olup, Mirliva Kurd İsmail Paşa da (halen padişah yaveri olan meş-

43 Eskiden yüzbaşı ile binbaşı arasında bir rütbe.

hur Kurd İsmail Paşa) Fırka-i Islâhiye'ye katılmak üzere bir alay süvari ve dört tabur piyade ile Sivas tarafından Doğu Kozan'a doğru hareket etmişti. Bunlarla Fırka-i Islâhiye onbeş tabur piyade ve iki alay süvariye sahip olacaktı.

Mirliva Hasan Paşa Payas'ta Fırka-i Islâhiye'yi karşılayacak, Halep bölgesi kumandanı korgeneral Seyyid Paşa ile beşinci orduya mensup Mirliva Hüsnü Paşa ve Mirliva Yaver Paşa da (daha sonra mareşal ve serasker) Fırka-i Islâhiye'ye geleceklerdi.

Gürcü beylerinden mirimiran (beylerbeyi) Arslan Paşa, ikiyüz kadar Gürcü ve Çerkes atlılarıyla ve Kürt beylerinden meşhur Eleşkirdli Mehmed Bey (daha sonra mirimiran ve Şura-yı Devlet üyesi olan Eleşkirdli Mehmed Paşa) üçyüz kadar Kürt atlısıyla Fırka-i Islâhiye'ye katılmak üzere Maraş yönünden gelmekteydiler.

Kurd İsmail Paşa, Kırım muharabesinde miralay olup, Anadolu sınırında Rusyayla meydana gelen çatışmalarda büyük kahramanlık göstermiş, ehil bir kişi olduğunu ispat etmişti.

Arslan Paşa da bir gün sabahtan bir bölgede Rusya'nın bir birliğini vurup, akşam üstü de o bölgeye on saat mesafede bulunan diğer bir birliğine baskın yapmıştı. Eleşkirdli Mehmed Bey ise Rusya'nın ateş etmekte olan topçu bataryaları üzerine hücum ederek, kargılarla Rusya'nın topçularını öldürmüştü.

Velhasıl bu üçü Kurd Bey, Arslan Bey ve Kürt Bey namıyla Rusya muharebelerinde şöhret kazanmış kimselerdi. Üçünden de Fırka-i Islâhiye'de büyük yararlıklar görülmüştür.

Fırka-i Islâhiye'ye beş adet şeşhaneli (altı patlar) dağ topları verilmişti ki, dağlarda Mısırlı İbrahim Paşa'nın Gâvur Dağı ve Kozan Dağları üzerine sevketmiş olduğu birçok bataryalardan daha fazla işe yarayacakları açıktı. Ayrıca Fırka-i Islâhiye'ye Maliye Nezareti'nden bir muhasebeci ile emrine bir de muhasebe kalemi verildi. Benim hizmetime ise birkaç tahrirat kâtibi tayin edildi. Hepimizin maaşı özel bir ödenekten karşılanmak üzere Derviş Paşa'ya müşirlik maaşıyla yevmiyesi dışında ayrıca aylık onbin, bana ise

İstanbul'da aldığım maaş ve arpalıktan[44] başka aylık otuzbin kuruş maaş bağlandı.

Derviş Paşa ile birlikte olağanüstü yetkilere sahiptik. Mülkiyeye ait işler bana, askerin sevk ve idaresi ona ait olup, hangi yöne gidilmesi ve nereye asker sevkedilmesi gerekeceği hususlarında birlikte karar verecektik. Seraskerlik makamından verilen emir çerçevesinde askerî yetkililer üzerinde manevi nüfuzum olup, çoğunlukla bana başvururlardı.

Ortak yetkimiz o kadar genişti ki, askerlik ve vergi borçlarını affedebildiğimiz gibi, ömür boyu olmak üzere emlâk bedeli karşılığı aylık bir kaç bin kuruş maaş tahsis etmek de selahiyetimiz dahilindeydi.

Fırka-i Islâhiye bu şekilde oluşturularak doğru Kozan'a gitmemiz kararlaştırılmışken, hareketimize üç dört gün kala önce Gâvur Dağı'nın itaat altına alınması ve sonra Kozan'a gidilmesi emredildi. Bu değişikliğin sebebini arzetmeden önce, o bölgenin kısa bir tarihini ve coğrafî özelliklerini anlatmamız doğru olacaktır.

Kozan'ın Durumu[45]

Kozan Sancağı kuzeyden Sivas ve güneyden Adana eyâletleri ile doğudan Maraş Sancağı ve batıdan Kayseri ile Niğde sancaklarıyla çevrili olup, birçok sarp dağları olan bir büyük coğrafyadır.

Çoğu ahalisi Selçuklular döneminden kalma Türklerdir ki, Farsah (Varsak) aşiretinden kopmuş cemaatlerdir. Ve bu dağlılar Kozanoğulları'nın piyade askeri olup, Çukurova'da Ceyhan nehrinin sağ tarafındaki göçebe aşiretler de onların süvari askeriydi. Çünkü bu aşiretler Çukurova'da kışlayıp, yazın Anadolu içerisindeki yaylalara giderlerdi. Gidip gelirken Kozan'dan geçmeye mecbur olduklarından Kozanoğlu'nun müsadesine muhtaç ve onun aşiretlerinden sayılırlardı.

---

44 Yüksek devlet memurlarına, bazı saray mensuplarına ve ilmiye sınıfının ileri gelenlerine ilave tahsisat, emekli veya mazuliyet maaşı adıyla bağlanan gelire verilen isim.

45 Cevdet Paşa'nın Defter-i Hakanî Nezâreti'ne hitaben Kozan ile Gâvur dağı'nın durumuna dair kaleme aldığı bir makalesi mevcuddur. Bu makale için bkz. İstanbul Atatürk ktp., M. Cevdet Yazmaları, nu. B-31.

Çukurova'nın Kozan ile Adana arasındaki kısmı, bu aşiretlerin kışlak yerleri olduğundan bu bölgenin büyük kısmı Kozan Sancağı'na bağlıydı. Bunlar Afşar (Avşar) ve Sırkıntılı adında iki büyük Türkmen aşiretleriyle Kırıntılı, Lek ve Hacılar adında üç küçük Kürt aşiretleridir[46]. Hep aşiretlerde gasp ve hırsızlık adeti varsa da bu Kürtlere nazaran o Türkmen aşiretleri çok zararsızdı.

Kozanoğulları'nın idareleri kimseyi dinlemeyen ve zorbaca bir idare olup çevrelerindeki kazalar da onlara bakarak yarı isyan halindeydiler. Büyük bir kaza olan Karaisalı ise, Menemenci oğullarının ellerinde olup eski derebeyi tarzında hükumet ederlerdi. Karaisalı dağlarının alt tarafında ve Zamantı nehri boyunda bulunan Karsantı nahiyesi de yarı isyan halindeydi.

Kozan'ın doğu tarafında bulunan Maraş Sancağı'na bağlı olan Kars-ı Zülkadriye kazası tam olarak elde değildi. Bu kazanın Kozan-ı Şarkî (Doğu Kozan) sınırında olan Sunbas nahiyesi Gökveli oğulları'nın idaresinde olup, Kozanoğullarına vergi vermemelerine rağmen, Kozan'a güvenerek Kars-ı Zülkadriye müdürlerine de boyun eğmezlerdi.

Velhasıl Kozan'ın çevresindeki nahiyeler hep yarı isyan halinde olup bunlar Kozanoğulları'nın düşüncesine uygun hareket ettiklerinden, bu şekilde isyan ve başıboş halde bulunan kaza ve nahiyeleri serbest bırakırlardı.

Çapanoğullarından Cabbarzâdeler Anadolu'nun orta kolunda fazlaca kuvvetlenip Adana tarafıyla da ilgilenmekle, Kozanoğulları'nı arada engel görüp onları ortadan kaldırmak üzere kalabalık bir askeri kuvvet sevkederek Kozan'ın Rum nahiyesini zabt ile Kozan-beli'ni aşıp Kozanoğulları'nın kışlak yeri olan Beylan (Belen) köyüne kadar inmişlerdi. Kozanoğlu Büyük Yusuf Ağa bu kuvvete karşı çıkıp, Cabbarzade askerini perişan ve darmadağın etmiş ve Kozanoğlu evvelkinden daha fazla şan ve şöhret kazanmıştır.

Yusuf Ağa, daha hayattayken Kozan'ın doğu tarafında bulunan küçük bir kısmını ayırarak ikinci oğlu Samur

46 Bu aşiretlerle ilgili 16 ve 17. yüzyıl kayıtlarında Türkmen olduğu belirtilmektedir (Bkz. Yusuf Halaçoğlu, ***Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler ve Oymaklar (1453-1650)***, TTK Yayını, Ankara 2009.

Ağa'ya vermişti. Vefatında vasiyeti üzerine yerine büyük oğlu Ali Bey Kozan Ağası olmuşsa da, Samur Ağa da Kozan-ı Şarki'de kalmıştı.

Bu suretle Kozan Sancağı, Kozan-ı Garbi (Batı Kozan) ve Kozan-ı Şarki (Doğu Kozan) adıyla ikiye ayrılmış ise de büyük parçası Kozan-ı Garbi olup Çukurova aşiretleri de buraya bağlı olduğundan Kozan-ı Garbi Ağası daha kuvvetliydi.

Kozan hep köy ve kent olup ancak Doğu Kozan'da Haçin (Saimbeyli) ve Batı Kozan'da Sis (Kozan) kasabaları vardı. Ve Saimbeyli kasabası ikibinden fazla haneden meydana gelmekte olup Doğu Kozan Müftüsü bir miktar müslüman ahaliyle burada oturmakla birlikte çoğu ahalisi Ermeni'dir. Doğu Kozan Ağası ise Saimbeyli'ye iki saat mesafesi olan Gürleşen isimli köyde otururdu.

Kozan kasabası altıyüz kadar müslim ve Ermeni hanelerinden ibaret olup ancak önemli bir mevkidir. Batı Kozan müftüsü ve önde gelen kethüdalar orada kışlayıp yazın yaylaya giderlerdi. Batı Kozan Ağası da Kozan kasabasına onsekiz saat mesafedeki Beylanköy'de kışlayıp ancak bazen Kozan kasabasındaki konağına da gelir-giderdi. Kozan kasabası dışında katogikosluk merkezi olan meşhur Ermeni manastır ve kilisesi olup Katogikos burada kışlar ve yazın diğer kişilerle birlikte yaylaya çıkardı.

Batı Kozan Ağası Ali Bey'in Çadırcı Mehmet Bey adında bir yaramaz oğlu olup babasını öldürerek yerine geçmişti. O sırada Mısırlı İbrahim Paşa, Adana'ya gelerek Kozan kasabasını ele geçirdikten sonra Kozan dağlarını da almak üzere bir askeri birlik gönderdiğinde, Doğu Kozan Ağası Samur Ağa ona boyun eğdi. Mısır askerleri iki Kozan'ın kilidi durumunda ve Batı Kozan'a bağlı olan Feke köyüne doğru hareketle Doğu Kozan'a girmişse de, Çadırcı Mehmet Ağa ansızın Mısır askeri üzerine hücum ederek onları tamamen darmadağın etmişti. O dönemdeki hükümlere göre Çadırcı'nın bu muzaferiyeti devletçe takdir edilmiş ve beğenilmiş ise de, Mısırlılar o bölgeden çekildikten sonra Çadırcı şımarıp, hattâ kendisine bazı padişah istekleri sunulduğunda, *"Emmim oğlu bunca memleketleri avucuna almış,*

bir avuç Kozan'ı da bana çok görmemelidir" diye küstahane cevap vermiş olduğu rivayet edilmektedir.

Çadırcı'nın vefatında kardeşi Ömer Bey, Batı Kozan Ağası olup sekiz sene ağalık ettikten sonra oğlu Ahmet Bey (halen Trablusgarp'ta oturmaya mecbur tutulan Ahmet Paşa), Çadırcı tavrını takınarak babasına isyan edip zorla ağalığı ele geçirmişti. Fakat babası Ömer Ağa, sakin ve yumuşak huylu bir kişi olarak, o da Kozan'da hürmet görmekteydi. Kozanoğlu ailesinden olanlara hep *"bey"* denilip, fakat ağalık mertebesine geçenlere *"ağa"* denildiğinden Ahmet Ağa'ya *"ağa efendimiz"* ve babasına *"büyük ağa"* deniliyordu.

Doğu Kozan Ağası Samur Ağa'nın vefatında da, yerine oğlu Mehmet Bey, Doğu Kozan Ağası olmuş ise de sekiz ay sonra hayatını kaybettiğinden, yerine kardeşi Yusuf Ağa Doğu Kozan Ağası olmuştu. Fakat bir ara kardeşi Hacı Bey Doğu Kozan Ağalığı'nı ele geçirmişse de Yusuf Ağa, hilekâr bir kişi olduğundan yeniden üstünlük sağlayıp Doğu Kozan Ağalığı'nı zabt etmiş, kardeşi Hacı Bey'e yemeklik olarak Saimbeyli'nin bir mahallesinin gelirini tahsis etmişti.

Fırka-i Islâhiye ile Kozan'a vardığımızda Batı Kozan Ağası, sözü geçen Ahmet Ağa ve Doğu Kozan Ağası da bu Yusuf Ağa idi.

O zaman sancak mutasarrıflarına *"kaymakam"* ve kaza kaymakamlarına *"müdür"* denilmesine bağlı olarak Batı Kozan Ağası'na *"Kozan kaymakamı"* ve Doğu Kozan Ağası'na *"Doğu Kozan müdürü"* denilir ve resmi evrakta da böyle yazılırdı. Halbuki ikisi de devletin emirlerini tanımayarak yerlerinde bağımsız ve keyfi bir idare sergiliyorlardı.

Kıbrıslı Mehmet Paşa, Arabistan Ordusu Müşiri iken Çatalbaş Mustafa Paşa kumandasiyle sevk etmiş olduğu askerî birlik Kars-ı Zülkadriye kazasına girerek Kozan'a yaklaştığında, Kozanlılar bu birliğe baskın düzenleyip perişan etmişti. Ondan sonra Kozan üzerine devletçe bir hareket olunmadı. Hattâ, Kars-ı Zülkadriye kazası'nın Sunbas nahiyesine bağlı olan Yağıbasan nahiyesi kethüdası Gençoğlan oğlu Ahmet Ağa, Çatalbaş Mustafa Paşa'nın birliğine yardım ettiğinden Yusuf Ağa ona gücenmiş ve aleyhine harekete geçmişse de, Ahmet Ağa gayet cesur bir kişi olup,

bulunduğu yerin de sarp bir mevki olması dolayısıyla bir seneden fazla bir zaman Yusuf Ağa'ya direnmişti. Fakat herhangi bir yerden kendisine yardım edilmediğinden çaresiz Yusuf Ağa'ya baş eğip özür dileyerek barışmaya mecbur kalmış.

Kozan kasabası Kozan Dağları'nın eteklerinde ve Çukurova'nın bir ucunda, Adana'ya onsekiz saat mesafede olup, bu mesafenin yarısı Adana'ya ait ise de, Kozan aşiretlerinin dolaştıkları yerler olduğundan, Adana'nın bir iki saat ilerisinde emniyet yoktu. Kozanoğlu kime gücense, üzerine aşiretlerden birini musallat ettiğinden Adana Vilâyet Meclisi'nde bile açıkca Kozanoğlu aleyhinde söz söylenemezdi.

O sıralarda Maraş kazasına bağlı olan Zeytun nahiyesinde de isyân ve ayaklanma vardı. Şöyle ki, bir iki sene önce Zeytun Ermenilerinin bazı isyankâr hareketleri üzerine Maraş sancağı kaymakamı merhum İzzet Paşazâde Aziz Paşa, meseleyi iyilikle çözümleyecek yerde, düşünmeden ani bir kararla Ermenilere haddini bildirmek için yerlilerden, aşiretlerden ve Çerkes muhacirlerinden dört-beş bin kadar asker toplayarak Zeytun üzerine sevketmiş, Zeytunlular onların üzerine şiddetle hücum edince, aşiret atlıları kaçmış ve yerliler de bozulmuş olduğundan, o havalinin acemisi olan muhacirler bayağı bir telefat vererek dağılarak dönmüşlerdi. Bunun üzerine Zeytunlular bütün bütün şımarıp açıkca isyan ederek ondan sonra Maraş'a gelmez ve Maraş'tan kimse Zeytun'a gitmez olmuştu.

İstanbul'daki Ermeni fesat grupları ise dört mahalleye ayrılmış olan Zeytun'un dört Kocabaşları'nın resimlerini çektirip Fransa İmparatoru'na sunmuşlardı. Hattâ Paris Büyükelçisi Cemil Paşa, Fransa Hariciye Nezareti dairesine gittiğinde Hariciye Nazırı o resimleri sanki Ermeni prenslerinin resimleri gibi ona gösterdiğinde, Cemil Paşa, *"bunlar birkaç çobandır"* demişse de Fransa'da Ermenileri gayrı resmi koruma fikri ortaya çıkmıştı.

İstanbul Ermenilerinin maksatları Zeytun'da bir Ermeni Principauté'si meydana getirmekti. Halbuki orasının bulunduğu coğrafya buna uygun değildi. Zira Zeytun köyü Maraş'ın kuzey tarafında yüksek dağlar arasında bulunan dar bir vadi

içinde bin üçyüz ve civarındaki bağlı köylerde de üçyüz kırk kadar haneden ibaretti. Bunların kırk kadar hanesi müslüman, bin üçyüz hanesi Ermenidir. Buna karşılık etrafı tamamen müslüman kabile ve aşiretlerle çevrilidir. Bu durumda orada ayrı bir idare kurulması mümkün değildi.

Fakat Fransa onları dostane sahiplenmeye başlamış olduğundan Bâbıâlî'ce gevşek davranılıp da Zeytun nahiyesi ıslahat dışında kalırsa memleketin ortasında bir küçük sivilce ortaya çıkacağı için yukarıda belirtildiği üzere Fırka-i Islâhiye Komiserliği'nin kabulünde, Kozan gibi Zeytun'un da ıslahını şart koşmuştu.

Gâvur Dağı Bölgesinin Durumu[47]

Ceyhan nehri Elbistan'dan çıkıp, Zeytun nahiyesi'nin doğu tarafından ve Maraş kasabasının iki saat aşağısından geçerek Düldül dağı içinden Çukurova'ya iner, Hemite ile Şahmaran kaleleri harebeleri çevresinden ve Misis kasabasından geçip Yumurtalık limanının batı tarafından denize ulaşır.

Düldül dağı pek yüksek bir dağ olup, çok uzak yerlerden sivri bir tepe gibi görünür. Halbuki ikiye ayrılıp içinden Ceyhan nehri geçer. Bu dağın iki tarafında da vahşi varsahlar otururlar. Fakat birbirleriyle görüşmezler ve göçebe aşiretlerden korkarak ovalara inmezler. Aşiretler de o dağa çıkmadıklarından bu farsahlar kazmalar ile ziraat ederler ve keçilerini otlatarak geçinirlerdi.

İşte bu Düldül dağı'ndan Beylan Boğazı'na kadar olan dağ silsilesine Gâvur Dağı denilir. Yakın geçmişte buna hükumetçe Cebel-i Bereket (Bereket Dağları) denmiş ise de, halk eskiden olduğu gibi Gâvur Dağı demekteydiler.

Bu dağın doğu tarafında ve ona paralel olarak uzanan silsileye de Kürt dağı denilir.

Bu iki dağın arasında Maraş civarında Amik Ovası'na kadar güzel ve verimli bir vadi olup, ancak aşiretlerin dolaştıkları bir yer olduğundan geliş-gidiş için yol yoktu.

Türkmen aşiretlerinden Reyhaniye aşireti Amik Ovası'nda, Delikanlı ve Çelikanlı isimli Kürt aşiretleri o iki dağın arasında

47 Gâvur-dağı (= Bereket dağları) eşkıyası ha kında çıkarılan İrâde ve lefleri için bkz. BOA, İrâde ts., Meclis-i Vâlâ, nr. 26096, 12 Lef.

bulunan Dumdum Ovası'nda kışlayıp ve yazın üçü de bu vadi ile Maraş önüne varıp oradan Uzunyayla'ya giderlerdi.

Gâvur dağı'nın batı tarafı, Üzeyr yani Payas sancağı olup, batıdan İskenderun Körfezi ve Ceyhan nehri ile çevrilmiştir. Tecirli ve Cerid isimli iki Türkmen aşireti, Payas sancağı'na bağlı Çukurova'da ve Ceyhan nehrinin sol yakasında kışlayıp, yazın Gâvur dağını aşarak ve Maraş önlerinden geçerek Uzunyayla'ya giderlerdi.

Bundan dolayı senede iki defa Maraş önlerinden geçen aşiretler etraftan çalıp çarptıkları malları, ucuz fiat ile orada satıp at koşumları vesair alırlardı. Bu bakımdan Maraş esnafı, özellikle sarraçları bu alış verişten hayli kazanç elde ederlerdi. Fakat aşiretler kışlaklarından yaylaklarına gidip gelinceye dek yolları üzerindeki ekili yerleri tahrip ettikleri gibi, içlerinde haydutluğu huy edinmiş olanlar ve bilhassa Çelikanlı ve Tecirli eşkıyası, etrafa yayılarak buldukları yolcuları soyarlar ve rastladıkları mallara el koyarlar ve hırsızlarlardı.

Kırım muharebesinden sonra Rusya'dan göç etmiş olan üç bine yakın Nogay haneleri, Hemite kalesinden Misis'e kadar Ceyhan nehrinin iki yakasında yerleştirilmişler ve bir çok köyler kurmuşlardı. Nogaylar, yazın aşiretlerin yaylaklarda olmaları dolayısıyla saldırıyla karşı karşıya olmamakla birlikte, kışın Tecirli eşkıyasının şerrinden kendilerini ancak silahlarıyla muhafaza ederlerdi.

Kozan gibi Gâvur dağı da isyan halindeydi. Bunlardan Kozan'da ilmiye sınıfına mensup insanlarla, haramdan ve yasaklardan kendini saklamış şahsiyetler olup, Kozan'ın tümü Kozanoğulları'nın hükmü altındaydı. Gâvur dağı ise Kozan'a nispetle daha küçük bir dağ silsilesi olmasına rağmen küçük küçük beyliklere ve ağalıklara ayrılarak ahalisi haydud ve eşkıya takımındandı.

Payas sancağı'nı eskiden beri Küçük Ali oğulları ellerinde bulundurarak hac yolu olan Payas güzergâhını korurlar ve gelen geçenden, hattâ hacca gidenlerden "bac" adı altında vergi alırlardı. Devlet emirlerini pek dinlemezler ve itaat etmezlerdi.

Sultan III. Selim Han hazretleri zamanında, Sadrazam ve serdar-ı ekrem olan Yusuf Ziya Paşa, Fransızları Mısır'dan

attıktan sonra ordu ile Mısır'dan dönerken hac yoluyla Antakya civarına gelmişti. O sırada Payas mutasarrıfı olan Küçük Ali oğlu Halil Paşa ile arası bozuk olduğundan, Payas'tan geçerken bir dağ muharebesine tutulmamak için hac yolundan vazgeçerek Anadolu içinden dolaşıp Üsküdar'a gelmiş olduğu tarihlerde yazmaktadır.

Halil Paşa'nın vefatından sonra büyük oğlu Dede Bey, Payas sancağını ele geçirip babası gibi isyankâr bir tavır takınmıştır. Bunun üzerine Adana valisi olan Beylanlı Mustafa Paşa kalabalık bir askeri birlikle onun üzerine gidip, Maraş tarafından da sıkıştırılmış, Mustafa Paşa bir yolunu bularak Dede Bey'i ele geçirmiş ve Adana'da herkesin gözü önünde idam ile ataşte yakmış ve Payas Sancağı Adana beylerinin eline geçmiştir.

O zaman Halil Paşa'nın küçük oğlu Mısdık Bey, henüz bebek yaşta olup aşiret kadınlarının yanında bulunduğundan kurtulmuş ve büyüdükten sonra ortaya çıkmıştı. Mısırlı İbrahim Paşa, Mısır ordusuyla o tarafa geldiğinde Mısdık Bey önce onunla anlaşmış, fakat sonra Osmanlı ordusuna gelip oradan Payas'a giderek Mısırlılar ile savaşmış, ancak başedemeyince İbrahim Paşa'ya sığınarak, onun adına Payas'ı zabt etmişti.

İbrahim Paşa, o sırada Maraş'ı da ele geçirdiğinde, Maraş Mutasarrıfı bulunan meşhur Süleyman Paşa, Kozan kasabasına gidip Kozanoğlu'ndan yardım istemişse de Kozan'dan ümit ettiği yardımı alamadığından Gâvur dağına geçip Ulaşlı ağalarından Karayiğit oğlu'na sığınmıştı. Ardından da Gâvur dağından ve civarındaki aşiretlerden topladığı askerle gidip Maraş'ı geri aldıktan başka, İbrahim Paşa'nın Antep'teki taburları üzerine ansızın hücum ile onları bozguna uğratarak perişan etmişti.

Ulaşlı aşiretleri dağın zirvesinde ve gayet sarp yerlerinde bulunmakta, pek vahşi, cesur ve cengâver bir halk olup dört ağalığa ayrılmaktaydılar. Bunlar Karayiğit oğlu, Kaypak oğlu, Çendik oğlu ve Ali Bekir oğlu aileleridir. Bu ağalıklar babadan oğula geçer ve ağalar ocaklık tarzında kendi nahiyelerinde bağımsız ve fakat baskıcı bir yönetimde bulunurlar. Bunların en güçlüsü Ali Bekir oğlu olup Gâvur

dağının en sarp yerleri onun elindeydi. Bu nahiyeler Payas Sancağı'na bağlı olup ağaları Küçük Ali oğullarını büyük tanırlardı ve Küçük Ali oğulları onları dilediği zaman savaşa sevk edebilirdi. Fakat her istediğini onlara yaptıramazdı. Bu sebeple Küçük Ali oğlu da onları birbiri aleyhine düşürerek bu şekilde kontrol ederdi. Lâkin kendisi zor duruma düştüğü zaman sığınma mahalli Ulaşlı dağları olduğundan, onlara pek fazla baskı da yapamazdı.

İbrahim Paşa, Mısır ordusuyla Suriye tarafına hareket ettiğinde, babası Mehmet Ali Paşa, *"oğlum İbrahim, dağlar ile ovaların durumunu birbirinden ayır ve farkını belirle. Gözün Dağlıların üzerinde olsun"* diye nasihat etmişti. Ancak İbrahim Paşa bu hususu gereğince idrak edemediğinden, bu bölgelere geldiğinde ovalık yerlerdeki ahalinin silahlarını toplayıp onları baskı altında çalıştırmaya başlamış, buna karşılık çeşitli yerlerde kontrol altına alınamayan başıboş kimseler ise dağlara çıkarak Gâvur dağı'nda Mısırlılara karşı epeyce bir kuvvet toplanmıştı.

İbrahim Paşa ise, Beylan (Belen), Payas ve Maraş sancaklarını ele geçirdikten sonra, küçük bir göçebe topluluk olan Ulaşlıları da kontrol altına almak istediğinden ve dağın zirvesinin eşkıya yuvası olmasını uygun görmediğinden, büyük bir askeri birlik ve birçok top bataryasıyla Çerçili nahiyesinden çıkıp Ulaşlı nahiyelerinden Yarpuz mevkiinde ordugâh kurmuştu[48].

İbrahim Paşa, Yarpuz ordugâhından Ali Bekiroğlu üzerine asker gönderince, diğer Ulaşlı ağaları ve dağda toplanmış bulunan firarî ve fedailer hep Ali Bekiroğlu'nun yanına gelerek savunmaya geçmişler. Halbuki böyle sarp dağlarda ağır ordu ile hareket olunamaz ve düzenli ordu manevrada bulunamaz. Velhasıl Mısır askeri de bir şey yapamadığından ve biraz ilerledikten sonra dağlılar tarafından geri çekilme yolları kesilip sağdan soldan saldırıya geçtiklerinden, düştükleri tehlike üzerine İbrahim Paşa, fazla miktarda para, cephane ve çeşitli hediyeler vererek Ali Bekiroğlu'yla

48 Daha sonraları Kurt İsmail Paşa, Fırka-i Islâhiye kumandanı iken Yarpuz'da İbrahim Paşa'nın çadırını kurduğu yerde bir kışla yaptırmıştır ve Yarpuz halen Cebel-i Bereket, yani Gâvur dağı mutasarrıflığının merkezidir.

anlaşıp, oradan çekilerek yakasını kurtarmıştı. Mısırlılar oradan çekildikten sonra Mısdık Bey, Payas'ta yerleşmiş ve kendisine mirimiranlık rütbesi verilmiştir.

Daha sonra Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın, Arabistan Ordusu Müşiri iken Çatalbaş Mustafa Paşa kumandasında Gâvur dağı üzerine sevk etmiş olduğu askeri birlik de Mısır askerinin çıktığı yoldan hareket ederek henüz Yarpuz'a varmadan bozularak bir çok subay Ulaşlı eşkıyasının eline esir düşmüştü. Yukarıda zikredilen Küçük Ali oğlu Mısdık Paşa, Payas'dan gelip onları kurtararak Mustafa Paşa'ya teslim etmişti. İşte o vakitten itibaren, Fırka-i Islahiye'nin bölgeye gelişine kadar, onbeş-onaltı sene içinde Amik Ovası'ndan Maraş tarafına giden yol, bütünüyle kapalı kalmıştır.

Gâvur dağının Ceyhan nehrinden Ulaşlı dağlarına kadar olan kısmı Bulanık kazası olup, bu bölgede epey mamur köyler vardır ve Maraş sancağına bağlıdır. Ancak batıdan Çukurova'ya ve güneyden Ulaşlı dağlarına sınır olup, doğu tarafının bir ucunda da "*kenar nahiyeleri*" denilen kürt nahiyeleri bulunduğundan kontrol altında değildi.

Bu kenar nahiyeleri, Bulanık sınırından güneye doğru sırasıyla dizilmiş ve Gâvur dağının doğu tarafının eteklerinde bulunan vadiler içine sokulmuş dağınık köylerdi ki, Ekintili, Kürt-bahçesi, Hanağzı, Çerçili ve Kerkütlü nahiyeleridir. Bunların ahalisi hep Kürt olup kürtçe konuşurlar ve etnik konumları dolayısıyla, o zaman Kürt dağında zorla idareyi elinde bulunduran Hacı Ömer oğlu Deli Halil'e bağlıydılar.

Gâvur dağının bu kenar nahiyelerinin dışında kalan yerlerin halkının hepsi Türk olup içlerinde çok az Ermeni vardır.

Gâvur dağının doğu tarafında ve zikredilen kenar nahiyelerinden Kerkütlü nahiyesinin bitişiğinde sırasıyla Ekbaz, Tiyek ve Hacılar nahiyeleri vardır. Ulaşlıdan Kapılı adlı küçük oymak Tiyek nahiyesine bağlı olup, Tiyekliler yazın yaylamak üzere bu Kapılı yaylasına çıkarlar.

Hacılar nahiyesi Amik Ovası ve Belen kazası ile sınırdır. Bu nahiyeye bağlı olan Karafakılı aşireti, dağın zirvesine yerleşmiş olup Ulaşlılar gibi vahşi ve âsidirler. Bu üç nahiye de, Çoban oğullarından kopmuş yerli Türk beyleri idaresindeydi. Üçü de Maraş sancağına bağlı ise de araya zikr olu-

nan âsî Kürt nahiyeleri girmiş olduğundan bu üç nahiyeye Maraş zabtiyeleri serbestçe gidip gelemezlerdi. Bundan dolayı buralarda Maraş mutasarrıfının emri geçmezdi.

Bir aralık Maraş mutasarrıflığı tarafından Tiyek Beyi Mehmet Bey müdür olarak atanmış ise de, bu nahiyenin en büyüğü olan Hacılar nahiyesi beyi Paşo Bey, ona baş eğmeyip Mehmet Bey ise Ekbaz beylerini kendi tarafına çekmiş olduğundan, Paşo Bey ile çatışmaya girmişti. Bundan dolayı Hacılar ahalisi Maraş tarafına geçemedikleri gibi Mehmet Bey'in adamları da Amik Ovası'na gidemezlerdi.

Kürt dağında adı geçen Deli Halil zorbaca bir yönetimle, Kilis kasabasına kadar olan köyleri hep hükmü altında tutardı. Ve Kilis kasabasında da onun nüfuzu geçerli olup, dilediğini hapsettirir ve istediğini hapisten salıverirdi.

Kürt dağının Maraş tarafında bulunan Keferdiz nahiyesi Maraş'a bağlı ise de Deli Halil Keferdiz ağalarını da kendi hükmüne alarak orada da hakimiyetini sürdürmekteydi.

Yukarıda belirtildiği üzere Deli Halil'e bağlı ve Gâvur dağının doğu tarafında bulunan kenar nahiyelerinden Çerçili nahiyesi ise Gâvur dağının geniş bir vadisi içine girmiş erişilmez bir mevkideydi. Konumundan dolayı burası eşkıya ve haydud yatağı olup, gasbedilmiş ve çalınmış malların Pazar yeriydi. Adana tarafından gasbedilen ve çalınan şeyler burada satılarak Kilis ve Antep tarafına götürülür ve o taraftan alınan şeyler de burada satılarak Adana'ya aktarılırdı. Çerçili'nin atlı haydudları ise ara sıra Antep ve Maraş yoluna bile saldırarak yolculara zarar verirlerdi.

Velhasıl Payas'tan Kilis'e ve Belen'den Maraş'a kadar olan yerler hep isyan halindeydi. Ulaşlı eşkıyası ise haydutluğu kendileri için bir hayat tarzı bilip, Payas tarafına inerek yolcuları soyarlardı. Hükûmet, o bölgelerin bu durumunu yeterince bilmez, ancak Payas yolu hac yolu olduğundan oraya gerekli ilgi gösterilir ve Surre-i Hümayun[49] Adana'dan bin kadar atlı ile Belen'e gönderilirdi.

49 Her yıl Mekke ve Medine'de o uran ve orada bulunan seyyidlere (peygamber aile i), şeriflere ve ileri gelenlere dağı ılmak üzer Osmanlı padişahları tarafından gönderilen para alayı.

Bununla beraber yakın bir zamanda Gâvur dağı eşkıyası Payas'ın beri tarafında Burnaz Köprüsü mevkiinde Surre-i Hümayun'u tutup gasp etmişlerdi. Bundan dolayı Fuad Paşa, Üsküdar'dan Şam'a kadar olan karayolunu terkederek, Surre-i Hümayun'u denizden Beyrut'a ve oradan Şam'a göndermeyi usul haline getirmişti.

Bir iki sene evvel Kabulî Paşa inceleme yapmak üzere Haleb'e gidip gelirken, aldığı eksik bilgiye göre, *"bu fenalıklar hep Mısdık Paşa'nın başından çıkmaktadır. O eğer Payas'tan kaldırılırsa Payas yolu tam olarak emniyet altına alınır ve Payas sancağı da ele geçmiş olur"* diye yazılı olarak bildirmişse de, o sırada şartların uygun olmamasından dolayı Fuad Paşa bir Payas meselesi çıkarmaktan çekiniyordu. Kabulî Paşa ise, bu sözlerini tekrar etmekte olduğundan sonunda verilen emirle *"Adana'dan Belen'e gidiyor"* diye sevk olunan tabur, Payas'a vardığında, Mısdık Paşa yollanan askeri birliğe büyük ikramda bulunmuş ve hatta subayları da kendi konağında misafir etmiş. Kumandan ise, yanındaki gizli talimata dayanarak hemen Mısdık Paşa ile çocuklarını ve ailesini tutup İstanbul'a gönderdi.

Fakat Mısdık Paşa'nın büyük oğlu Dede Bey, dağa kaçarak Ali Bekir oğlu Ali Ağa'ya sığındı ve isyana devam ile arasıra bir grup eşkıyayla birlikte aşağı inerek etrafı yağmalamaya devam etti. Ulaşlı eşkıyası ise bu isyan durumunu fırsat bilerek sahile ve Çukurova'ya inerek haydutluğa başladılar. Bu bakımdan Payas yolu bütün bütün kapandı. Payas'taki tabur da mahsur bir durumda kaldı. Gâvur dağı eşkıyası, İskenderun'dan Belen'e ve oradan Halep tarafına giden yollara kadar taarruz eder oldular. Mısdık Paşa sanki Gâvur dağı eşkıyasının önünde bir perde imiş ki, o kaldırıldığı gibi Ulaşlı eşkıyası ortaya çıkıp her tarafa kötülük ve dehşet vermeye başladılar. Kabulî Paşa'nın araştırma ve değerlendirmesinin yanlış olduğu Bâbıâlî'ce anlaşıldı ise de, iş bu duruma geldikten sonra artık o havalinin özel bir surette ıslahı lâzım geldi.

Daha önce Halep valisi tarafından yukarıda belirtildiği gibi Deli Halil bir şekilde tuzağa düşürülerek ele geçirilmiş ve Edirne'ye sürülmüş iken, buradan kaçarak Kürt dağı'na

gidip serkeşliğini daha da şiddetlendirdi. Bunun üzerine Gâvur dağının doğu tarafında isyan ve ayaklanmalar iki kat artmış ve Halep'ten yardım çığlıkları çoğalmıştır.

Bu sırada Gâvur dağı ağalarından bazılarının ecnebiler ile görüşmeye ve bağlantı kurmaya başlamış oldukları da haber alındı.

Bundan dolayı, açıklandığı üzere Fırka-i Islahiye ile Kozan'a gidilmek için yolda iken önce Gâvur dağı tarafına gidilip, o bölge aşkıyası kontrol altına alındıktan sonra Kozan'a hareket olunması emredilmişti[50].

50 Üçüncü Cüzdan burada sona ermektedir.

DÖRDÜNCÜ CÜZDAN

FIRKA-İ ISLAHİYE İLE İSKENDERUN'A GİDİŞ[51]

Yukarıda arz olunduğu üzere Dördüncü Ordu müşiri Derviş Paşa'nın kumandası altında bulunan Fırka-i Islahiye ile birlikte beş adet beylik vapura binerek, Haziran 1864 başında Adana eyaleti sahillerine varıldı ve ertesi gün İskenderun iskelesine çıkıldı. Hemen beraberimizde bulunan yedi tabur piyade ve bir alay süvari ile top ve mühimmat vapurdan indirilerek, İskenderun'a yarım saat mesafede yer alan Belen tarafında ordugâha nakledildi. Bu sırada Derviş Paşa ile birlikte bir vapura binerek Payas tarafına geçip, karaya çıkarak Payas ve etrafını kontrol ettik. Dağlıların sahille bağlantıları kesilerek bu taraftan baskı altına alınmaları için Payas'ta bulunan mirliva Hasan Paşa'ya, emrindeki taburlarıyla orada durmasını ve diğer gerekli talimatı verdikten sonra İskenderun'a dönüp, ordugâha gittik. İskenderun'dan Maraş ve Elbistan'a, Kilis'ten Niğde ve Kayseri'ye ve Adana sahillerinden Sivas eyaleti sınırına kadar olan yerler hep ıslahına memur olduğumuz yerler olduğundan, buralardaki ahaliye hitaben duyurulmak üzere İstanbul'da iken bir beyanname kaleme alınmış ve çoğaltılmıştı. İskenderun'a çıktığımız gün kurmay subaylardan olup baş yaverim olan Hüseyin Hüsnü Efendi gerekli kişilere hitaben yazılan özel mektuplar ve yeteri sayıda beyannamelerle hemen Kozan'a gönderilmiş ve diğer taraflara da kalan nüshalar değişik vasıtalarla yollanmıştı.

Ertesi gün Girid'den bir beylik vapur ile bir tabur gelip Fırka-i Islahiye'ye katıldı.

---

51 Fırka-i Islâhiyye'nin İskenderun'a varışı ile Derviş ve Ahmed paşaların görevlendirilmesine dâir sâdır olan irâde ve lefleri için bkz. BOA, Meclis-i Vâlâ ts., nr. 24169,49 lef.

Mecidiye ismindeki fırkateyn İskenderun limanında alıkonularak diğer beş adet beylik vapur geri gönderildi.

Yukarıda belirtildiği üzere, yayımlanan beyannamelerde genel af ilan edildiğinin yer almasına rağmen, Mısdık Paşa'nın oğlu Dede Bey'e ayrıca, bu genel aftan yararlanması için Fırka-i Islahiye'ye gelerek aman dilemesi hususunda bir de özel yazı gönderilmişti. Fakat o, bu teklifi kabul etmeyerek sonuna kadar müdafaada bulunacağı cevabını verip, Ali Bekir oğlu Ali Ağa'ya sığınmıştı. Ali Ağa ise, kabile ve aşiretlerde geçerli olan töre gereğince, kendisine sığınan kişiyi himayeye mecbur olmuştur.

Halep valisi Süreyya Paşa ve Adana valisi Ali Rıza Paşa, İskenderun'a gelip görüşerek bölgeyle ilgili bilgi ve değerlendirmelerini anlattıktan sonra geri döndüler. Halep valisinin önerisi, işe Kürt dağından başlamak ve Adana valisinin önerisi ise doğu Kozan üzerine varmak şeklindeydi. Halbuki bize verilen talimata göre, öncelikle Gâvur dağı eşkıyasını otadan kaldıracaktık. Vapurda gelirken bu konuda bazı akserî yetkililer ve ileri gelenlerle yaptığımız görüşmelerde, Payas tarafından Ulaşlı dağlarına çıkmanın çok zor olacağı ve diğer taraftan Kilis'e gidip te oradan Kürt dağına hareket edildiği takdirde çok dolaşılıp vakit kaybedileceği değerlendirilmişti. Buna karşılık Kürt dağı ile Gâvur dağı arasına girip isyanda olan iki gurubu birbirinden ayırmak ve Ulaşlı dağlarına çıkılacak bir yol aramak üzere iki dağ arasında bulunan vadiden hareket kararlaştırılmıştı. Valilerden ve diğer kimselerden alınan bölge ile ilgili bilgiler, bu kararımızın değiştirilmesini gerektirmedi. Fakat bu bölgede bize klavuzluk edecek ve yeterli malumat verecek kişilere ihtiyacımız vardı[52].

İşte o sırada Reyhaniye boy-beyisi Mülselzade Mustafa Bey (daha sonra mirimiran olan Mustafa Şevki Paşa) gelip, Hacılar nahiyesi beyi olan Paşo Bey'i de beraberinde getirdi. Sanki Gâvur dağının anahtarını elimize verdi. Çünkü asıl isyan bölgesine girişimizde ilk konaklayacağımız yer

52 Fırka-i Islâhiyye'nin tâkip ettiği yolla ilgili olarak hazırlanan bir harita BOA, Meclis-i Vâlâ, nr. 24169, sene 1282'de bulunmakta olup, kitabın sonuna konmuştur (Bk. Ek III).

Hacılar nahiyesinin bir kenarı olacaktı ve Paşo Bey'in can düşmanı olan Tiyek müdürü Karabey zade Mehmet Bey'e rağmen Fırka-i Islahiye'ye güzel hizmette bulunacağı anlaşıldı. Mehmet Bey İskenderun'a gelirken, Hacılar nahiyesinden geçmeye mecbur olup Paşo Bey'in adamları ise onu nerede bulsalar öldüreceklerinden gelişini ertelediyse de, çok zaman geçmeden Reyhaniye aşireti kethüdalarından birinin himayesi altında çıkageldi. Bu bakımdan Tiyek ve Ekbaz nahiyeleri de kontrolümüz altına girmiş oldu. Paşo Bey ile Mehmet Bey orduya zahire ve diğer ihtiyaç maddeleri tedarik etmek üzere bölgelerine yollandı.

O zaman Belen'den Haleb'e giden Amik Ovası yolunda emniyet olmadığından, bu güzergâhın korunması için Mürselzade Mustafa Bey'e Halep eyaletinden elli muvazzaf süvari bedeli verilmiş ve onun atlıları postayı getirip götürmüşlerdi. Önceden Mustafa Bey'e haber verildiği takdirde, bazı memurlar da bunlar tarafından öbür tarafa geçirilmiştir. Reyhaniye atlıları olmadığı takdirde yolcular bu yoldan geçemeyip, Belen'de bekleyenler ile güvenliği sağlanmış yoldan dolaşarak Antakya'ya ve oradan Haleb'e giderlerdi.

Fırka-i Islahiye Belen'den Amik Ovası'na inince sol tarafa dönüp Maraş'a doğru Gâvur dağı ile Kürt dağı arasındaki zikredilen vadiden hareket edeceğinden, geri çekilme hattını korumak için Mustafa Bey'e elli muvazzaf asker harcı daha verildi. Ve kendisi Fırka-i Islahiye'de kullanılmak üzere yanımızda alıkonuldu.

Reyhaniye aşireti o bölgede ve Çukurova'da dolaşan göçebe aşiretlerin en büyüğü olup, her aşiret onları büyük olarak tanırdı. Bu göçebe aşiretler, tamamiyle itaat altında ve kontrolde değillerse de Reyhaniye boybeyileri olan Mürsel zadeler, bölgenin eski ailelerinden olduklarından, devletçe iyi bilinen kimseler olup başkalarına nispetle kendilerine güvenilirdi. Mustafa Bey de doğrusu Fırka-i Islahiye'de devlete güzel hizmetlerde bulunmuştur.

Fırka-i Islahiye için başlangıçta Antakya tarafından kiralık hayvan sağlanmıştı. O bölge ahalisinden, Gâvur dağı eşkıyasından bezmiş olduklarından, bir iftihar vesilesi olmak üzere Antakya'nın önde gelenleri yüz adet ve Belen kasaba-

sı ahalisi otuz adet nakliye hayvanı göndermişti; bu sırada Reyhaniye ağaları da yirmibeş adet hayvan yolladı.

Birkaç gün kendimize çekidüzen verdikten sonra, Belen kasabasına çıkıldı. Gâvur dağı çok sarp olduğundan askerin kunduraları ve çantaları Belen kasabasında bırakılıp kundura yerine çarık giydirildi ve yine çanta yerine Rumeli usulünde dağarcık yaptırıldı. Daha sonra Amik Ovası'na inilip ve Gâvur dağı sol tarafa alınıp dağa paralel olarak hareket ile Hacılar nahiyesi sınırına varıldı. Orada Kürt dağı tarafında bir Lece olup Hacılar nahiyesiyle bu Lece arasında bulunan Kargılı isimli mevkide ordu kuruldu.

Belen'den Hacılar nahiyesine kadar on saatlik mesafe hep açık bölgeler olup, Reyhaniye aşiretinin dolaştıkları yerler olduğundan çekilme hattımız emniyet altındaydı. Ama, Kargılı bölgesi Maraş'tan Amik Ovası'na gelen yolun kilidi ve Amik Ovası'na çıkılacak yeri olması dolayısıyla, özel olarak korunması gerektiğinden burada Ordu köyü adıyla bir köy kurulmasına karar verildi. Hemen Hacılar nahiyesinden buraya otuz hane indirilerek yerleştirilmeleri için Paşo Bey'e emir verildi. O da az zaman içinde buraya otuz hane indirip bir köy kurmuştur. Kargılı bölgesinden hareketle iki-üç saat ileride bulunan Tiyek önlerine varılıp İncesu mevkiinde ordugâh kuruldu. Hacılar, Tiyek ve Ekbaz nahiyeleri beyleri ve ağaları buraya gelip bağlılıklarını bildirdiler.

Burada hemen bir kışla inşasına başlandı. Hacılar, Tiyek ve Ekbaz nahiyeleri birleştirilerek, kışla yanında birkaç yüz hanelik yeni bir kasaba kurulmaya başlandı. Buraya ilk olarak hassa taburları ayak basmış olduğundan adına Hassa kazası denildi. Her üç nahiyenin nüfus miktarlarına göre her birinin hissesine isabet edecek kadar haneler ayrılıp çıkartılarak, kasabada üç mahalle teşkil edilmesi için lazım gelenlere emir verildi.

Hassa kasabasının bulunduğu bölge Maraş'a onbeş ve Belen'e oniki saat olup, Belen ile İskenderun arası da üç saatlik mesafe olduğundan, Hassa kasabası İskenderun'dan Maraş'a giden cadde üzerinde ve tam yan yolda bulunmaktadır.

Hassa kazasının her köyünde usulüne göre muhtarlar seçtirildi ve üç nahiyenin ileri gelenlerinden birer ve Erme-

ni taifesinden bir ki, toplam dört üyeden meydana gelen bir kaza meclisi oluşturuldu ve yeterli sayıda zabtiye tertip edilerek bir kaza müdürü atandı; bir de yardımcı müdür gönderilmesi için İstanbul'a resmen yazı yazıldı. Arkasından çabucak üç nahiyenin nüfusu sayılıp yazılarak kura çağındakiler ayrılıp, babaları vesair akrabalarıyla beraber haziranın başlarında ordugâha getirilip kuraları çekildi. Fakat Hacılar nahiyesinin dağ zirvesinde oturan Karafakılı aşireti, mevkilerinin sarplığına güvenerek kuraya gelmediler. Paşo Bey'in de onları iknada aciz kalması üzerine Miralay İbrahim Bey kumandasında geceleyin sevk olunan birkaç tabur piyade asker, Karafakılı aşiretinin bulundukları zirveye çıktılar. Orası ordugâha sekiz saatlik mesafe olmasına rağmen, sabahın erken saatlerinde ansızın düzenlenen baskınla çoğu tutulup ordugâha getirildiğinde henüz akşam olmamıştı. Elde edilen kura seneleri gelmiş kişiler ayrılarak kuraya dahil olundular.

Fırka-i Islahiye iki ateş arasında iken bu olay, Kürt dağının ele geçmesine ve Kilis yolunun açılmasına sebep olmuştur. Şöyle ki bu olay, diğer nahiye halkına korku vermiş olduğundan, Deli Halil artık Kürt dağında duramayıp Gâvur dağının doğu tarafında yer alan Kerkütlü nahiyesinin içerisinde Ulaşlı dağları arasına sokulmuş, çok çetin bir yer olarak bilinen Kayabaşı köyüne geçmiştir.

Bunun üzerine zaten Deli Halil'in uygun olmayan davranışları ve kimseyi dinlemeyen tavırlarından gücenmiş olan Kürt dağı ağaları ordugâha gelip gitmeye başladılar. Bu suretle Kürt dağı ele geçirilerek Kilis üzerinden Haleb'e gidilip gelinir oldu.

Reyhaniye atlıları geri çekilme hattımızı emniyet altına aldıklarından, İskenderun iskelesinden hergün ihtiyaç maddelerimiz gelmekteydi. Bu defa Kilis yolunun da açılmasıyla Haleb'den de herşey getirilir oldu. Ayrıca Kürt ağaları vergi borçlarına karşılık olmak üzere ara ara Fırka-i Islahiye'ye zahire ve kasaplık hayvan getirmeye ve Halep, Antep, Kilis tüccarı da ordugâha gelip gitmeye başladılar. Velhasıl sağ tarafımız açıldı, bütün dikkatimizle Gâvur dağına yöneldik.

Kürt dağında İzziye adıyla bir kaza oluşturuldu ve orada hiç hıristiyan olmadığından, meclis üyeleri hep Kürt ağalarından seçildi.

Kürt ağaları birer aşiret ve oymak kethüdaları olup, onlar meclis üyeliği gibi birer memuriyetle gözetilince, hallerinden memnun olarak Deli Halil'in serkeşâne idaresinden çıkıp, kanuni hükümlere tabi bir kaza müdürünün idaresine geçmekten rahatsız olmayıp devlete bağlı kalıp, hizmette kusur etmeyecekleri davranışlarından anlaşılmıştı. Hacılar, Tiyek ve Ekbaz nahiyeleri beylerine gelince: bunlar öteden beri birer derebeyi olup nahiyelerinde bağımsız bir hükümdar gibi kimseyi dinlemeden hükumete ve mahalli gelire diledikleri gibi el koyup, harcamaya alışmışlardı. Şöyle ki, nahiyelerinin vergilerini tahsil edip, onda birini sanki devlete bağlı olduklarını ispat için Maraş Mal sandığına göndererek, kalanını kendilerine sarfederlerdi. Bu şekilde üç nahiyeden senede ikiyüz elli kuruş öşür verirlerdi. Halbuki geçen sene Mehmet Bey, Maraş mutasarrıflığı tarafından müdür atanıp Tiyek ve Ekbaz hissesi olarak beşyüz kuruş koyun vergisi tahsil etmişse de, Paşo Bey ona itaat etmediğinden Hacılar nahiyesi hissesi alınamamıştı. Bu üç nahiyenin vergileri toplamı büyük rakamlara ulaşacağı araştırmalar sonucu anlaşılmıştır.

Böyle başıboş idareye alışmış olan beylerin kaza müdürlerine boyun eğmeleri, kendilerine çok güç geleceğinden ve kendileri kabul etseler bile onlara mensup ve bağlı olanların kendilerini rahat bırakmayacakları malum olduğundan, kendilerinin başka yerlere nakl ettirilmelerinin gerekli olduğu Mürsel zade vasıtasiyle Paşo Bey'e ifade edilmişti. O da buna hak vermiş ve hiçbir surette ayırım yapılmadan Karabey zade Mehmed Bey için nasıl bir uygulama söz konusu olursa, kendi hakkında da aynısının uygulanması ve her ne emredilir ve ne tarafa gönderilir ise razı olacağını söylemişti.

Bundan dolayı Mehmet Bey ile Paşo Bey'e, ölümlerine kadar olmak üzere aylık ikişer bin kuruş maaş tahsis edilerek, Mehmet Bey Rumkale müdürlüğüne ve Paşo Bey ise Elbistan Müdürlüğüne tayin edilerek, ayrıca rütbe verileceği konusunda da söz verildi.

Diğer üç nahiye beylerine de aynı şekilde hayat boyu olmak üzere münasip miktarda maaş tahsis olundu. Böyle hayat boyu maaş tahsisi yetkimiz çerçevesinde olduğundan, sahiplerine geçici birer buyuruldu verilir ve bu buyuruldular Derviş Paşa ile tarafımdan birlikte mühürlenir ve arkasından İstanbul'dan beratları gelip gerçekleriyle değiştirilirdi.

Mehmet Bey ise, vesveseli ve kararsız bir kişiliğe sahip olduğundan, Rumkale'ye gitmesi beklenirken, geceleyin kardeşini, çocuklarını ve karısını alıp Tiyek'in üst tarafında bulunan Kapılı derbendine çıkarak Ulaşlı ağalarıyla görüşmelerde bulunmuş, Tiyek ahalisine birlikte hareket etmelerini teklif etmişse de, kendisine bağlı olanlarla, bir miktar şekaveti iş edinmiş olanlar dışında kimse kendisine uymamıştır. Bunun üzerine pişman olduğunu bildirerek ordugâha geldi. Pişmanlığı kabul edildi. Fakat artık kendisine rütbe ve memuriyet verilemeyeceği söylendi. Antakya'da oturmak için izin istedi; isteği kabul edilerek aylık bin kuruş maaşla Antakya'ya gönderildi.

Paşo Bey bu suretle hasmına üstünlük sağlamaktan dolayı son derece memnun olarak, gösterişli bir şekilde Elbistan'a gidip görevine başlamış ve Kapıcıbaşılık rütbesi beratı da İstanbul'dan gelerek kendisine gönderilmiştir. O da sözüne sadık kalarak doğrulukla görevine devam etmiş ve daha sonra kendisine Mirül-ümeralık (paşalık) rütbesi de verilmiştir.

Bu sırada Adana'dan yüz elli ve Tarsus'tan yüz olmak üzere toplam ikiyüz elli beygir hizmete destek olarak Fırka-i Islahiye'ye geldi. Ayrıca Fırka-i Islahiye emrinde yer almak üzere Halep'ten bir miktar asker istenmiş olduğundan, bir süvari zabtiye yüzbaşısı komutasında bir fırka gönderilmişti. Yüzbaşı Mehmet Çavuş, görmüş geçirmiş ve her tarafın durumunu bilen ve tam bizim aradığımız bir kişi olup, doğrusu Fırka-i Islahiye'nin çok işine yaramıştır.

Halep ileri gelenlerinden ve bölgenin durumun iyi bilenlerden bir kişinin Fırka emrinde bulunması kararlaştırılarak Halep valisine durum bildirilmiş, buna bağlı olarak da Halep eyaleti meclisi üyelerinden Veys Efendi gönderilip nahiyelerden zahire ve adam toplanması gibi işlerde çok yararlanılmıştır.

Fırka-i Islahiye müfreze kumandanı olan mirliva Kurt İsmail Paşa, Doğu Kozan sınırında bulunan Mağara (=Tufanbeyli) nahiyesine gelmişti. Yukarıda belirtildiği gibi İskenderun'dan o tarafa gönderilmiş olan Hüseyin Hüsnü Efendi de, Kozan içinden geçerek İsmail Paşa'nın yanına gidip-gelirken, Doğu Kozan ağası Yusuf Ağa'ya misafir olup epey zaman onun yanında kalarak o bölge halkının durumu hakkında oldukça geniş bilgi sahibi olmuştur. Bu sırada Yusuf Ağa tarafından kendisine refakat için verilen Halil Efendi adında biriyle çıkageldi. Halil Efendi'ye bir takım hediyeler verilerek geri gönderildi. Bu defa Batı Kozan ağası Ahmet Ağa (halen Trablusgarb'da bulunan Ahmed Paşa) tarafından da, Hafız Ali Efendi adında biri gelip-gitti.

Bu araştırmalardan elde ettiğimiz bilginin özeti şu idi ki, Kozan ahalisi dinlerine bağlı ve namuslu insanlar olup oraya vardığımızda, meydana gelmesi muhtemel olan çatışma Kozanoğlu idaresiyle olacaktı. Bu ise, dayanaksız, hak ve hukuka riayet etmeyen bir hükûmet olduğundan, yıkıldığı gibi halk, Osmanlı hükûmetinin kucağına düşüverecekti. Fakat Gâvur dağında çok yakın zamanda ortaya çıkacak çatışmalar, hep haydud, yol kesen ve dinî inançtan uzak, halkın içinden çıkmış eşkıya ile olacak; halk ile çatışmanın ne kadar zor olduğunu ise anlatmaya gerek yoktur. Allah'ın yardımıyla Gâvur dağı eşkıyası tepelendiği takdirde Kozan'ın kontrol altına alınmasının daha kolay olacağı anlaşıldı. O vakte kadar Kozan ahalisinin kulaklarını doldurulmak ve ıslahata hazır hale getirmek önemli olduğundan, bu yolda teşebbüse girişildi.

Öteden beri, kaymakam ile miralaylara "*Bey*" denilip, binbaşılara "*Ağa*" ve fakat mektepten çıkanlara "*Efendi*" denilirdi. Çıkarılan yeni nizamnameye göre, bundan sonra erkân-ı harp (genelkurmay) binbaşılarına da "*Bey*" ünvanı verildiğinden, erkan-ı harbiye binbaşılarından başyaverim bulunan Hüsnü Efendi'ye de bundan sonra "*Bey*" denilmiştir.

Hassa ve İzziye kazaları, yukarıda da anlatıldığı gibi teşkilatlandırıldıktan sonra Gâvur dağının doğu tarafında bulunan ve "*Kenar nahiyeleri*" olarak daha önce zikri geçen Kürt nahiyelerinin ıslahına başlanmıştır.

Şöyle ki; Ekbaz nahiyesine bitişik olan Kerkütlü nahiyesi ahalisi itaat altına girmişse de, Deli Halil yukarıda söylendiği üzere bu nahiyenin içinde ve Ulaşlı dağlarına sınır bulunan Kayabaşı isimli köye iltica etmiş olduğundan, bu köy ahalisi açıkça isyan halindeydi.

Kerkütlü nahiyesinin sınırında bulunan ve Ulaşlı dağlarının içine girmiş olan Çerçili nahiyesi ise eşkıya yuvası olup buraya çevreden gelip toplanmış olan haydut ve eşkıyanın miktarı yerlilerinden fazlaydı. Nitekim Çerçili ahalisinin de ekinlerini toplayıp çuvallara doldurarak Ulaşlı dağlarına çıkmak niyetinde oldukları anlaşıldı. Halbuki, Çerçili ile Kürt dağı arasında Dumdum Ovası diye bilinen pek geniş bir ova Delikanlı aşiretinin kışlak yeri olup, bu sene aşiretlerin yaylaya gitmeleri yasaklanmış olduğundan Delikanlı aşireti burada çadır kurmuştu; sekiz oymağa ayrılmış büyük bir aşiret oldukları halde zahireye muhtaçtılar. Bunların Çerçili önlerinde ve Maraş caddesi üzerinde bulunan Nigolu kalesi civarında yerleştirilmeleri düşünüldüğünden, Çerçili ekinlerinin Delikanlı aşiretine kaldırtılması, içinde bulunduğumuz şartlara uygun görüldüğünden, Çerçili üzerine üç bölük süvari ve üç tabur piyade asker sevk olunup, Mürselzade Mustafa Bey de onlara öncülük etmek üzere bir miktar Reyhaniye atlısıyla klavuz tayin edilmişti. Mustafa Bey, Nigolu kalesine varınca, Çerçili eşkıyası çıkıp onu kuşatmışlarsa da askerî kuvvetler yetişip eşkıyayı perişan ve içlerinden bazılarını esir etmişlerdir. İşte bu sırada Delikanlı aşireti Çerçili ekinlerini toplayarak çadırlarının bulunduğu yere dönmüşlerdir.

Daha sonra 20 Temmuz 1864'te Fırka-i Islahiye ile Tiyek önlerinden hareket ile üç saat ilerisinde bulunan Kerkütlü nahiyesi önlerine varıldı. Kerkütlü kürtleri her ne kadar itaat altında görünseler de vahşi adamlar olduklarından, dağlara kaçmışlardı. Fakat yukarıda da belirtildiği üzere Çerçili'ye giderken Reyhaniye atlıları, bir kürdün tarlasını çiğnemiş ve ekinlerini atlarına yedirmiş olduklarından, ekinlerin sahibi bir yolunu bularak Fırka-i Islahiye'ye gelip şikâyette bulundu. Durum Mustafa Bey'den sorulunca, her nasılsa atlıların bu tarlalardan geçerken ekinleri çiğnedikle-

ri ve çiğnenen bu ekinleri hayvanlarına yedirdiklerini itiraf etti. Ekinler keşfettirildi ve ortaya çıkan zararları Mustafa Bey'e tazmin ettirildi.

O çevre ahalisi bu şekilde bir adalet görmemiş olduklarından, dağlara kaçmış olan vahşi kürtler hemen yerlerine dönerek ara ara ordugâha gelip gitmeğe, serbestçe ürünlerini getirip alış-veriş yapmağa başlamışlardı. Hak, hukuk dinlemeyen ve zorbalıkla kendilerine hükmeden ağalardan nefretle hükûmete sevgiyle yanaşmışlardır.

Bir gece Kerkütlü önlerinde geceledikten sonra ertesi gün Çerçili nahiyesi önlerine varılıp Nigolu kalesi civarında çadırlar kuruldu.

Nigolu kalesi Maraş'tan Amik Ovası'na ve Halep, Antep, Kilis ve İzziye taraflarından Çukurova'ya giden yolların kesişme noktasında bulunan ve bu havalinin kilidi derecesinde bir mühim mevki idi. Burasının kışla haline getirilmesi için hemen kalenin tamirine ve Kerkütlü tarafında bulunan ve kaleyi gören Çerçili boğazında bulunan tepelere birer kule yapılmasına ve bir yandan da Kerkütlü nahiyesinin nüfus sayımına başlandı.

Nigolu kalesi tamir olunurken duvarlarında iki çeşit taş bulundu. Biri asıl binanın taşları ki, çok eski olduğundan aşınıp sünger gibi delik deşik olmuştu. Diğeri daha sonraki tamirinde eklenen taşlardı ki, önceki taşlara nispetle yeni oldukları inceleme sonunda ortaya çıktı. İşte bu yeni taşlardan birinin üzerinde Yunan dili üzre kazınmış iki satır bulundu. Bir satırının bazı yerleri bozuk olduğundan okunamadı. Diğer kısımları okunup Türkçe tercümesi, "*İskender burada ceza kanununu tesis etti*" demekte idi ki, buradan kalenin çok eski bir yapı olduğu ve zamanla harap olduğundan İskenderin tamir ettirdiği anlaşıldı.

Tarihçe bilinmektedir ki, İskender, önce Ayas ile Payas arasında Dârâ ile savaşıp Dârâ burada bozulduktan sonra İskenderun yoluyla Belen'e varıp Belen Boğazı'nı tutmuş ise de, İskender hücum ile orada da galip gelip İranlılar artık oralarda duramayıp Bâbil'e doğru kaçtıklarından, İskender de Belen'den Amik Ovası'na inip Bâbil'e gitmişti. İşte o sırada bu kaleyi tamir ettirmiş olması akla gelmektedir.

Daha sonra harap olup bu defa biz de tamir ile kışla haline getirdik. Ve adı geçen taşı muhafaza ettirdik.

Yukarıda anlatıldığı üzere Nigolu kalesinin tamirine başlamakla beraber Gâvur dağı'nın doğu cihetinde bulunan Kürt nahiyeleri ve Kürt dağının Maraş'a bağlı olan Keferdiz nahiyesi ile Dumdum Ovasında çeşitli köylerde oturan Delikanlı ve Çelikanlı aşiretleri birleştirilerek büyük bir kaza kurularak adına İslâhiye denildi. Bu kazaya merkez olmak üzere Nigolu kalesi civarında bir kasaba kurulmasına ve bir hükumet konağı binası inşasına başlandı.

Delikanlı ve Çelikanlı aşiretleri ağalarından bazıları bir miktar aileleyle birlikte İslahiye kasabasına yerleştirildi. Kasabada bir meclis oluşturularak üyeliğine Delikanlı boy beyisi Hüseyin Ağa ile Çelikanlı aşiretinden ve Keferdiz nahiyesi ağalarından birer kişi tayin olundu. İslahiye merkez olarak Maraş mutasarrıflığına bağlandı. İslahiye'ye ek olarak Hassa, İzziye ve Bulanık kazaları da buraya dahil edilerek, bir sancak kaymakamlığı oluşturuldu. Maraş tarafına gelmiş muhacirler içerisinde Kabartay ulemasından Cafer Efendi, aylık beşyüz kuruş maaşla İslahiye müftülüğüne tayin olundu. Payas Sancağı mutasarrıfı Şevki Efendi ise İslahiye sancağı kaymakamlığına nakledildi. Payas sancağı kaymakamlığına ise Halep vilâyet meclisi azalarından Fırka-i Islahiye'de bulunan Veys Efendi getirildi

Hassa'da iken Ekbaz beyleri ordugâha gelip gittiler. Fakat reisleri ve en ihtiyarları olan Ahmet Bey gelmemişti. Çünkü kendisi sakin karakterli bir kişi olduğundan ve yönetim kardeşinin oğlu ve ortağı konumunda bulunan Ali Bey'in eline geçmişti. Gerçi Ali Bey diğer beylerle birlikte gelip kendisiyle görüşülmüştü. Buna karşılık Ahmet Bey zararsız bir kişi olduğundan arkasına düşülmedi. Ali Bey'e ise vefatına kadar aylık beşyüz kuruş maaş tahsis edilip geçici olarak Fırka-i Islahiye'de alıkonulmuştur. Bu defa İslahiye'de iken Ahmet Bey de çıkageldi. Geç gelmesinin sebebi sorulduğunda, dedi ki: *"Bu havaliden çok ordular gelip geçti. Bu ordu da gelip geçer. Ben kendi halimde bir adamım. Şimdiye kadar sorumlu tutulacağım bir iş yapmadım. Orduda ne işim var dedim. Sonra gördüm ki, Nigolu kalesini tamire başladınız. Anladım ki*

bu iş esaslıdır. Zira bu bölgenin kilidi burasıdır. Biz bu havalinin büyüklerindeniz. Başı buyruk yaşamaya alışmışız. Kabul edilen idari usule göre bizlerin buralarda oturmamız uygun olmayacak. Ben de karım ve çocuklarımla Haleb'e gidip orada ömrümü geçirmek isterim. Fakat orası büyük bir şehirdir. Hesap ettim, orada geçinmek için ayda dokuz yüz kuruşa ihtiyacım olacak. Bunu tahsis ediniz, beni de Haleb'e gönderiniz"

Hemen buyuruldusu yazılıp onaylanarak kendisine teslim edildi ve "*istediğin gün Haleb'e git*" diye kendisine izin verildi. Bunun üzerine Ahmet Bey: "*Ben artık Ekbaz'a dönemem. Beni buradan Haleb'e gönderiniz*" deyince, derhal yeterince nakliye hayvanı hazırlanarak Ekbaz'dan karısı ve çocukları getirtildi ve hepsi birden Haleb'e gönderildiler.

Çerçili nahiyesinde bulunan yabancılar bu sırada çil yavrusu gibi etrafa dağılmış ve eşkıyanın toplanmış olduğu köyler ahalisi Ulaşlı dağlarına çıkmış olduklarından, bu köyler yakılmıştı. Bu sebeple köylerini boşaltmayan etraftaki küçük köyler ahalisinin nüfusu kayıt altına alınmıştır. Kerkütlü nahiyesinin ve daha sonra diğer Kürt nahiyelerinin de nüfus defterleri tamamlanınca, İslahiye'de kuraları çekilmiştir.

Böylece Gâvur dağının doğu tarafında bulunan Kürt nahiyeleri tümüyle kontrol altına alınmıştır. Ancak Deli Halil, Kayabaşı'nda pusuya yatmış bir şekilde bulunduğundan, onu böylece bırakmak doğru değildi. Fakat onun üzerine gidilse Mürselzade Mustafa Bey ile emrinde bulunan Ali Bey'i de onun aleyhinde kullanmak gerekecekti ki, bu durum dikkat edilmesi gereken bir hususdu. Zira Mustafa Bey'in kızkardeşi Deli Halil'in karısı ve Deli Halil'in kızkardeşi de Ali Bey'in karısıydı. Buna rağmen Mustafa Bey'e güvenimiz tam ise de Ali Bey'den pek emin değildik. Halbuki, Kayabaşı'nın giriş ve çıkışını en iyi bilen Ali Beydi ve Deli Halil'in hangi köşe ve bucakta olduğunu ancak o bilebilirdi.

Bundan dolayı geceden üç tabur hazırlayarak, sabahın erken saatlerinde Kayabaşı'na sevk edildi ve Ali Bey'in âdet olduğu üzere elleri bağlanarak klavuzluk işinde görevlendirildi. Osmanlı kuvvetleri sabahın erken saatlerinde Kayabaşı'nı bastılar. İlk anda Deli Halil'in yanındaki eşkı-

ya mukavemet etmek istemişse de, Osmanlı askerlerinin hücum ve yiğitçe saldırılarına dayanamayıp, sarp yollardan Ulaşlı dağlarının yukarılarına çıkmışlardır. O sırada Deli Halil de yalın ayak, başı kabak Ulaşlı dağlarına çıkıp, Dede Bey gibi o da Ali Bekiroğlu Ali Ağa'ya sığınmıştır. Lakin hayvanları, ağırlığı ve diğer eşyaları asker tarafından yağmalanmıştır. Deli Halil'in annesi ve o havalinin büyük belalısı olan hanım da iki kaza kurşuniyle elinden ve kalçasından yaralanmıştır.

Mustafa Bey'in kızkardeşi ve Deli Halil'in karısı olan hanım ise kocasının en iyi atına binerek dağa yönelip biraz yol almış ise de, hayvanın gidemeyeceği sarp yerlere varınca, zavallı at düşüp yuvarlanırken, hanım ayaklarını üzengiden çıkarıp taşlara tutunarak ve keklik gibi sekerek Ulaşlı dağlarına çıkıp kocasına yetişmiştir.

Bu durumda Ali Bey'in artık buralarda durması uygun olmayacağından, hayat boyu verilmek şartıyla aylık beşyüz kuruş maaşını Edirne'de almak ve oraya gönderilmek üzre İstanbul'a yollandı.

Bunun arkasından Ulaşlı ağalarından Karayiğit oğlu, Kaypak oğlu ve Çendik oğlu İslahiye'ye gelip bağlılıklarını bildirdiler. Karayiğit oğlu Kadir Ağa'nın köyü İslahiye'ye yakın olduğundan İslahiye'de kendisine bir ev yapmak ve haftada bir iki gün gelip gitmek üzere İslahiye Sancağı meclisi üyeliğine tayin edildi.

Harakâtımızın hedefi dört Ulaşlı ağaları iken üçü bu şekilde teslim olduğundan yalnız Ali Bekiroğlu Ali Ağa kaldı. Gerçi Ali Ağa'nın diğerlerine nispetle daha zararsız ve oldukça söz anlar bir kimse olduğu söyleniyordu. Fakat iki adamını feda ederek bize başeğmesi kabile ve aşiretlerin adetlerine ters bir durum olduğundan, onu zorla itaat altına almaktan başka çare yoktu. Kaldı ki Karayiğit oğlu, Kaypak oğlu ve Çendik oğulları ona kalpten bağlı kimselerdi ve Ali Bekiroğlu ele geçmedikçe onların da bize olan itaatlarına güven duyulamazdı.

İslahiye'den hemen Yarpuz'a çıkılıp oradan Ali Bekiroğlu yurdu üzerine hareket edilmesi daha uygun görülüyordu. Fakat bu yol çok sarp olup, bu yolu daha önce belirtildi-

ği gibi Mısırlı İbrahim Paşa ve sonra da Çatalbaş Mustafa Paşa denemişti. Bu defa Bulanık kazasına çıkılıp oradan dağ sırtından kolay bir yol aranmasının uygun olacağı düşünüldüğünden, 1864 Ağustosu başında İslahiye bölgesinin korunması için bir tabur asker bırakılarak Fırka-i Islahiye ile hareket edip Hanağzı köyü yoluyla İslahiye'ye beş saat mesafede bulunan ve Bulanık kazasına bağlı Kaypak oğlu nahiyesine sınır Kişnez adlı köye çıkıldı ve çadırlar kuruldu. Hemen Karayiğit, Kaypak ve Çendik oğulları nahiyelerinde kur'a çekilmek için nüfus kaydına başlandı.

O havali ahalisinin gözleri yılmış olduğundan Kişnez halkı, Fırka-i Islahiye'nin hareketini duydukları gibi köylerini terkederek dağlara çıkmışlar ve harmanlarını kaldırmadan yüzüstü bırakmışlar; oraya varıldığında harmanların muhafazası için çevreye karakollar kuruldu. Bulanık kazasının hem hatibi, hem de müftüsü olan Kanber Efendi bölgenin bazı ileri gelenleri ve muhtarlarıyla yanımıza geldi. Onun vasıtasıyla, Kişnez ahalisinin gelip harmanlarını döğüp zahirelerini almaları ve samanlarını bize satmaları için haber gönderdik. Köylülerse, önceki zamanlarda, ordu içinde kalan harmanlarından hayır kalmadığını düşünerek, şimdi de harmanlarından ümit kesmişlermiş. Gönderdiğimiz bu haber üzerine köylerinin çevresindeki tepelere inip, uzaktan harmanlarının bıraktıkları gibi durduğunu görünce hayretle yavaş yavaş yaklaşıp harmanlarını döğdüler ve zahirelerini ambara koyup samanlarını bize verdiler. Samanın parasını vermek istediğimizde, bu tarihe kadar kazalarında para ile alış veriş yapılmadığından para almak istemediler. Bunun üzerine, kendilerine, parasız birşey kabul etmenin yasak olduğunu söyleyince, samanın bir fiatı olmadığından şaşırıp kaldılar. Hemen Hassa ve İslahiye taraflarında Fırkaca alınan samanın değerine uygun bir fiat belirlenerek Kişnez köyü samanlarının da tutarı tesbit edildi ve kendilerine ödendi. Bulanık kazasında yağ ve soğan gibi şeyler de para ile alınıp satılmadığından bu türlü erzak için de bu türden bir uygulama yapıldı. Gâvur dağı ahalisi, burada da Fırka-i Islahiye'den gördüğü adalet ve hakkaniyetten dolayı hayretler içinde kaldılar ve buna bağlı olarak devlete alışmaya başladılar. Böylece yerli ağaların nüfuzları kırılmaya başladı.

Bir zamandır Bulanık kazası merkezinde bulunan tabur, bu defa Kişnez'e gelip Fırka-i Islahiye'ye katıldı. Bu sırada Arslan Paşa, ikiyüz kadar tüfekli Gürcü ve Çerkez atlı ile Eleşkirdli Mehmet Bey de üçyüz kadar kargılı Kürt atlılarıyla Fırka-i Islahiye'ye geldiler. Hepsi seçkin, disiplinli ve kumandanlarının emrinden çıkmayan askerlerdi. Hele Kürt atlılarının çoğu aşiret beyleri ve ağaları olup gönüllü olarak aşiretlerinden birer miktar atlı ile Mehmet Bey'e katılmışlardı. Hattâ Dersim dağı ağalarından meşhur Mahmut Ağa da bir takım atlılarıyla gelmişti. Onun maksadı ise, şayet Fırka-i Islahiye Dersim tarafına da gidecek olursa, durumu yerinde öğrenmek imiş. Gerçi piyade askerin çok zorlukla çıktıkları dağ tepelerinde Mahmut Ağa'nın onbeş-yirmi şeşhane tüfekli (altı patlar) atlı ile görünmesi, Gâvur dağı eşkıyasına korku vermekteydi.

Bulanık'tan dağ sırtından doğruca Ali Bekiroğlu üzerine hareket edilmesi plânlanmışken, buradan Ali Bekiroğlu yurduna giden yoldan Yarpuz'a geçilip, oradan Gâvur dağının Çukurova tarafında yer alan ve Payas Sancağı'na bağlı Kıyı nahiyesine varıp, buradan Ali Bekiroğlu yurduna çıkmanın daha kolay olacağı belirlendi. Böylece, her taraftan çevrilip sıkıştırılan âsilerin bazı zaruri ihtiyaçlarını karşıladıkları Kıyı nahiyesi de tutulmuş olacak ve oradan âsiler üzerine gidilmesi daha kolay olacaktı.

Çukurova tarafına geçilince artık bütün irtibatımız ve işlerimiz Adana eyaletiyle olacağından Halep ve Maraş ile olan hesaplarımızı bitireceğimiz ilan edildi. Alacaklılar Kişnez köyüne gelip alacaklarını nakden veya vekâleten aldılar. Bu suretle Halep ve Maraş taraflarıyla ilişkimiz kesildi. Buna bağlı olarak ric'at hattımızın muhafazasıyla görevli olan Mürselzâde Mustafa Bey ile Halep askerleri iade olunduğu gibi, Halep bölgesi kumandanı Ferik Seyyid Paşa da Halep'e gönderildi. Fakat mirliva Yaver ve Hüsnü paşalar yanımızda alıkonuldu.

Yaver Paşa ve Erkân reisi Hüsnü Bey, bir bölük süvari ve iki tabur piyade ile keşif için Kıyı nahiyesine gönderildi. Mirliva Hasan Paşa da Payas'tan oraya gelip birlikte gerekli kontrolleri yapıp Kıyı nahiyesinin merkezi olan Hacı

Osmanlı köyünün üst tarafında ordugâh kurulmasına karar verildi. Bunun üzerine 28 Ağustos 1864'te Fırka-i Islahiye ile Kişnez köyünden hareketle Çukurova tarafına geçilip gece Kişnez köyüne 4 saat mesafede olan Bac Burnu isimli yerde geceleyip, ertesi gün Hacı Osmanlı köyünün üst tarafında çadırlar kurularak beraberimizde bulunan dokuz tabur piyade nizam üzere yerleştirildi. Şöyle ki; Hacı Osmanlı köyü Gâvur dağının bir vadisinde, bir ucu Çukurova'nın kenarında, bir ucu da yukarı doğru uzanmış boyuna bir köy olduğundan üst tarafında ve güney-batı tarafındaki sırt üzerinde çadırlar kurulup etrafındaki tepeler tutuldu. Burada bir kule yapımına başlandı. Süvari alayı ile Gürcü, Çerkez ve Kürt süvarileri de köyün alt tarafında Çukurova'dan sayılan düzlüklere yerleştirildi. Böylece harekat hedefimiz olan Ali Bekiroğlu her yönden kuşatılmış oludu.

Yukarıda arz edildiği gibi Erkân-ı harbiye binbaşılarından başyaverim Hüseyin Hüsnü Bey, Kurt İsmail Paşa'nın yanına gidip-gelirken, bir yandan genel affa dair hazırlanan beyannameleri dağıtırken, diğer taraftan da ulema ve aşiret kethüdalarıyla görüşüp kamuoyunu oldukça olgunlaştırmış ve aradaki anlaşmazlıkları gidermiş olduğundan, Kozan'da kamuoyu ikiye ayrılıp bir kısmı eskiden olduğu gibi Kozanoğlu'na bağlılık ve diğer kısmı Fırka-i Islahiye'ye itaat fikrinde olduklarından, Kozan'ın ileri gelenlerinden bazıları ordugâha gelip gitmeye başlamışlardı.

Hatta Doğu Kozan ağası Yusuf Ağa'nın kardeşi Hacı Bey ile Kozan'ın en büyük kasabası olan Haçin (Saimbeyli) kazasının müftüsü Mehmet Efendi ve Doğu Kozan'ın ileri gelenlerinden bazı kimseler Fırka-i Islahiye'ye itaat etmenin selâmet ve saadete sebep olacağını Yusuf Ağa'ya bildirmişlerdi. Ancak Yusuf Ağa bu sözlerden etkilenmemiş, onlar da Kurt İsmail Paşa'nın yanına varıp ve oradan da Fırka-i Islahiye'ye Kişnez köyünde iken gelmişler ve durumu anlatmışlardı. Bunun üzerine Yusuf Ağa azledilerek Hacı Bey Doğu Kozan müdürü olarak atandı ve yüz adet asker yazmak üzere kendisine buyuruldu verildi. Hacı Bey yoldaşlarıyla birlikte Mağara (Tufanbeyli) nahiyesine varınca İsmail Paşa onun yanına bir miktar süvari vererek Haçin'e gönderdi. Kasaba

ve çevre köyler halkı toplanarak Hacı Bey'in buyuruldusu okundu ve görevine de böylece başlamış oldu. Bunun üzerine İsmail Paşa da bir birlikle Doğu Kozan'a girip Haçin'e bir saat mesafesi olan Rumgöz Ovası'nda çadırlarını kurarak yerleşmişlerdir.

Kozanoğlu Hacı Bey ile birlikte, Kozan'a mensup olan Türkmen aşiretlerinden Afşar aşireti beyi merhum Çerkes Beyzâde Hacı Bey de Fırka-i Islahiye'ye gelerek mahalli yönetimden şikayet etmişti. Şöyle ki; yukarıda arzedildiği üzere göçebe aşiretler yaz günlerinde yaylaya gidip gelirlerken, göç yolları üzerindeki yerleri tahrip ettikleri gibi halkın mallarını gasp veya mallarını yağmalayıp büyük zararlar vermekteydiler. Bunların çoğunun yaylakları Uzunyayla olup, oraya ise Çerkes muhacirlerinin yerleştirilmeleri devletçe kararlaştırıldığından, bu sene aşiretlerin Fırka-i Islahiyece yaylaya gitmeleri yasaklanmıştı. Afşar aşireti de Çukurova'da kışylayıp, yazın Uzunyaylaya gitmekteydi. Ancak onların da oradaki yaylaklarına Çerkes muhacirlerinin iskanına başlanmış olduğundan, Hacı Bey kendi aşiretini de oraya yakın bir yer olan Sarız'a yerleştirmek istedi. Bu durum Fırka-i Islahiye'ce kabul edilen usule uygun olduğundan, yerel hükümetin kendisine kolaylık göstermesi gerekirken aksine zorluklar çıkarılmıştı. Yukarıda belirtildiği gibi, bunun üzerine Fırka-i Islahiye'ye gelip başvuruda bulundu ve kendi arzusuna bağlı olarak ister Sarız'da, isterse Çukurova'daki kışlak yurdunda yerleşebileceği bildirildi. Yayla tarafını tercih ettiğinden Sarız Afşar aşiretine tahsis edildi ve yerleşmeleri konusunda kolaylık gösterilmesi için gerekli kişilere talimat yazıldı. Ayrıca bu konuda yardımcı olunması için durum Kurt İsmail Paşa'ya da bildirildi.

Cerid aşireti Tecirli'ye nispetle zararsız bir halk olup Kırım muharebesinde İstanbul'a gelip orduya katılmış olan Kara Fatma da bu aşiretin bir oymağının kethüdasıydı. Fırka-i Islahiye'ye geldi, kendisine ikramda bulunuldu ve yerleşmeleri için yer gösterildi.

Tecirli boybeyisi Süleyman Ağa da zararsız bir kimseydi. Fakat bir oymağının kethüdası olan Kara Kâhya pek huysuz

bir kimse olup ve aşiret içinde büyük nüfuza sahip olduğundan Tecirli eşkıyasını başına toplayarak her tarafa kötülük ederdi. Yukarıda arzedildiği gibi, bu sene aşiretlerin tümünün yaylaya gitmeleri yasaklanmasına rağmen, Kara Kâhya kendi oymağıyla Çukurova'da Haruniye isimli ormanlıklar içindeki kışlak yerinden Bulanık kazasına çıkıp, oradan zorla Uzunyayla'ya gitmek düşüncesiyle Haruniye'den hareket etmişti. Verilen emir üzerine Bulanık'taki tabur onu vurup geri dönmelerini sağlamış ve bu arada çok sayıda hayvanlarına el koymuştu. Yukarıda söz konusu edildiği gibi, keşif için Bulanıktan Kıyı nahiyesine giden Yaver Paşa ve Erkân-ı Harbiye reisi Hüseyin Bey de, yollarına çıkan bir miktar Tecirli atlısı ile çarpışmışlar, bir süvari subayı, bir çavuş ve iki nefer yaralanmış, Tecirliler ise onbeş kadar ölü ve yaralı verdiği gibi birkaç kişi sağ olarak ele geçirilmiş ve birçok hayvanları yağmalanmıştı.

Tecirli ve Cerid boybeyileri ve kethüdaları, Hacı Osmanlı köyünde bulunan Fırka-i Islahiye'ye gelip giderler ve kendileriyle ilgili meseleleri görüşüp çözerlerdi. Fakat Tecirli'nin en büyük ve en zararlı oymağının kethüdası olan Kara Kethüda, korku içinde olduğundan gelip görüşmedi. Halbuki birkaç defa vurulup küçük ve büyük baş hayvanları ele geçirilerek muhafaza altına alınmıştı. Kendisine, gelip hayvanlarını alması için haber gönderilmiş ve zarar görmeyeceğine dair teminat verilmişse de, geçmiş dönemlere ait işlediği birçok cinayet sebebiyle gelemeyip şurada burada dolaşıyordu.

Tecirli boybeyisi Süleyman Ağa, tuhaf ve laubali bir adamdı. Birgün kendisini çağırttım ve *"Kara Kethüda oymağının hayvanlarını ne yapacağız? Kendisi gelmiyor; bari sahiplerini bulsak da onlara teslim etsek"* dedim. Meğer o gün Süleyman Ağa'nın bir üzüntüsü varmış ve bu yüzden biraz kızgınmış. Dedi ki: *"Efendim niçin böyle olmayacak şeyleri gereğinden fazla büyütüyorsunuz. Bu hayvanların hangi sahiplerini soruyorsunuz? Bunların içinde Tecirlilerin ellerinde yıllanmış hayvan yoktur. Şundan bundan gasbedilmiş hayvanlardır. Asıl sahiplerini Allah'tan başka kim bilir? Şimdi askerlerin ellerine geçti, artık onlarındır. Fakat madem ki bu kadar merak ediyorsunuz. Vergi borçlarına sayarak, pek de layık olmasalar da Tecirli*

aşiretine bir iyilik edebilirsiniz". Süleyman Ağa'nın dediği gibi yaptık; hayvanları sattık, bedelini Tecirlilerin askerlik bakayasına saydık.

Süleyman Ağa'nın o günkü kızgınlığına gelince: Meğer Tecirli aşiretinde karıların kocalarını boşamaları âdetmiş. Şöyle ki; karı kocasına, *"ben ondan hoşnut değilim"* diye haber gönderdiği anda ondan boş olurmuş. Kocası da aşirete ilan edip *"kendisini beğenen bir karı var mı"* diye sordururmuş. Bir kadın çıkıp ta, *"ben onu beğeniyorum"* derse onunla evlenirmiş. O gün Süleyman Ağa'yı da karısı bu şekilde boşamış olduğundan kızgınlığı bundanmış.

Osmanlı memleketleri başka bir ülkeye benzemez. Bir eyalet diğer eyalete, belki bir sancak diğer sancağa uymaz. Bu sebeple devletçe konulmuş olan usul ve kaideler her yerde düzgün olarak uygulanamıyor. Bir vali veya mutasarrıf, vardığı yerde en az bir sene oturup, ahalisinin davranışlarını ve fikirlerini öğreninceye kadar, başkasının eliyle kuş tutmağa mecbur kalıyor.

Kıyı nahiyeleri, Küçük Ali oğulları'na bağlı iseler de, burada Ali Bekiroğlu'nun nüfuzu geçtiğinden Ali Bekiroğlu'na ve onun hükmü altında bulunan Dede Bey'e meyl etmekteydiler. Ancak ordugâhımızın onların hemen üst kısmında olması dolayısıyla, görünüşte de olsa itaate mecburdular. Fakat burası Bulanık kazasına göre denize daha yakın olmasına rağmen, herhangi bir bölgeyle yakınlıkları ve alış verişleri olmadığından halkı son derece yabani idi ve tek geçim kaynakları arazi ve hayvancılığa bağlı olup aralarında para geçerli değildi. Hele çocukları para nedir bilmezlerdi. Mamafih içlerinde Sarı Kelle ve Arslan Kurt Ağalar gibi söz anlar kethüdalar vardı. Bu arada Adana'dan Fırka-i Islahiye'ye pek çok esnaf gidip gelmeye ve pek çok şey getirip satmaya baladılar. Köylüler, hattâ paranın yüzünü görmemiş olan çocuklar bile, paranın ne işe yaradığını öğrendiler. Muhtarların çocukları bahşiş karşılığı, şuraya buraya önemli yazılar götürerek para ile habercilik eder oldular ve doğrusu çok da işimize yaradılar.

Hacı Osmanlı köyü merkez olmak üzere Kıyı nahiyesi bir kaza haline getirilerek Osmaniye adı verildi. Ulaşlı'dan Ka-

rayiğit oğlu nahiyesi İslahiye kazasına, Kaypak oğlu nahiyesi Bulanık kazasına ve Çendik oğlu nahiyesi de Osmaniye kazasına çok yakın olduğundan buraya bağlandı. Hacı Osmanlı köyünden Arslan Kurt Ağa ve Akyar köyü kethüdası yani muhtarı ile Ulaşlı ağalarından Çendik oğlu nahiyesi ağası Osmaniye kazası meclisi azalığına tayin edildi. Tecirli müdürlüğü ünvaniyle Bac Burnu muhafazasına memur olan Tecirli Rüstem Ağa, Osmaniye'de bulundukça meclise katılmak üzere azadan sayılıp Osmaniye meclis azalığına getirildi. Meclis üyelerinin hepsine maaşlar bağlandı.

Bu sırada Kars-ı Zülkadriye (Kadirli) kazasına bağlı ve Kozan sınırında bulunan Sunbas nahiyesi beyi Gökveli oğlu Ahmet Bey ve Sunbas nahiyesi bünyesinde yer alan Yağıbasan nahiyesi kethüdası Gençoğlan oğlu Ahmet Ağa gibi bazı kişiler, Fırka-i Islahiye'ye gelip gitmeye ve çevrede bulunan aşiretlerin bey ve ağaları da bağlılıklarını bildirmeye başladılar. Yukarıda bahsedildiği gibi, önceden Kurt İsmail Paşa Doğu Kozan'a girmiş ve asıl Kozanoğlu kuvveti ise Batı Kozan'da olduğundan, artık oraya gitmek zamanı da gelmişti. Ancak öncelikle, eşkıyanın toplanmış olduğu Ali Bekiroğlu nahiyesini vurup oradaki eşkıyayı dağıtmak herşeyden daha önemli ve acildi.

Derviş Paşa'nın dağ muharebelerindeki ustalığı herkes tarafından kabul edilmiş olup, ancak yolları, coğrafyası bilinmeyen ve gayet derin ve dar vadilerin yer aldığı Gâvur dağı'nda askeri harekâtın ne derece zor olduğunu anlatmaya gerek yoktur.

Derviş Paşa yedi tabur seçti ve içlerindeki zayıf neferlerin yerine sağlamlarını aldı. Hepsine çarık giydirdi. Ayrıca çanta yerine birer dağarcık verdi. Altı günlük peksimetleri ile yeteri kadar cephaneyi bu dağarcıklara koydurdu. Yine bu dağlarda atla hareket etmek mümkün olmadığından, binbaşılara kadar bütün görevliler ve subayları katırlara bindirdi. Beş adet şeşhaneli dağ toplarının ikisini ordugâhta bırakıp[53], diğer üçü ile bir havan topunu katırlara yükletip harekete geçtiği sırada Arslan Paşa'nın atlıları harp etmek

53 Şeşhaneli top ve tüfekler 1854 yılında ve Kırım Savaşı sırasında Hafız Paşa isminde bir sanatkârın icat ettiği ve altı namlulu olan bir cins yerli top veya tüfeğe verilen ad.

üzere dağa çıkmak istediler. *"Bu dağlarda at işlemez ve sizin atlarınıza dağda arpa bulamayız"* dediğimde, *"biz sizden arpa istemeyiz; dağda hayvanlarımızı ağaç yaprakları ile besleriz ve yiyecek bulamazsak atlarımızı kesip yeriz"* dediler. *"Öyle ise Allah selâmet versin"* dedim.

Bunun üzerine 12 Ağustos 1864 tarihinde Arslan Paşa tüfekli ikiyüz kırk nefer Gürcü ve Çerkes süvarileriyle öncü olarak dağa çıkmaya başladılar. Derviş Paşa da, söz konusu yedi taburluk fırka ile hareket etti.

Üzeyir yani Payas sancağı'nın önde gelen ailelerinden Küçük Alioğulları'nın hasmı olan İmam Bey, ikiyüz nefer Payaslı yaya asker ve Kıyı nahiyesi ahalisinden ikiyüz kadar halk arasından topladığı kuvvetle Müşir Paşa ile birlikte gitti. Ulaşlı ağalarından Çendik, Kaypak ve Karayiğit oğulları da birkaç yüz Ulaşlı şeşhaneliler ile beraber hareket ettiler. Gerçi bunlar bizim yanımızda yer aldıklarını söylemektelerse de, henüz onlara tam olarak güven duymak mümkün olmamakla birlikte, onların eşkıya tarafında yer almamaları da bizim için çok faydalıydı. Zira onlar âsiler ile birleşseler Tecirli eşkıyasının ve etrafta dolaşan pek çok şekavete meyilli kimselerin de dağa çıkacakları ve bu durumda işimizin daha da zorlaşacağı açıktı.

Kulları kumandan vekili olarak ordugâhta kaldım. Fakat seferber olan askeri uğurlamak ve cesaretlendirmek için altı bölük piyade alarak arkalarından hareket edip Gençoğlan oğlu Ahmet Ağa'yı da birlikte götürdüm. Dağın zirvesine kadar çıkıp karşımızdaki Ali Bekiroğlu yaylası üzerinde eşkıya gurubu göründü. Fakat aramızda çok derin vadiler vardı.

Derviş Paşa, pek dar bir yol üzerinde taburları sırasıyla sevk etti. Kendisi de ileri gitti. Ve bir şeşhaneli topun ağzını yukarıya kardırıp attırdı. Gülle varıp eşkıyanın ortasında patladı; yerden toz kaldırdı, eşkıya cemiyeti dağıldı. Bu sırada o vadinin aşağısından yukarı doğru hızla hareket eden bir miktar süvari görüldü. *"Tecirli eşkıyasından bir takımı, eşkıyaya katılmak için dağa çıkıyormuş"* diye işitmiştim. Bu süvarinin Tecirli süvarisi olduğuna kanaat getirdim. Lakin dürbünler ile bakarken Gençoğlan oğlu bizden evvel, dürbünden daha iyi gören gözleriyle bakıp Arslan Paşa sü-

varisi olduğunu bildirdi. Dürbünlerimiz de onu onayladı. Arslan Paşa süvarisi aşağıdan yukarıya koşarak çıkıp henüz o güllenin kaldırdığı toz bütünüyle ortan kalkmadan oraya vardılar ve eşkıya üzerine hücum ettiler. Eşkıya sarp dağlardan aşağı doğru kaçmaya başladığında, onlar da şahin gibi süzülüp takip ettiler ve gözümüzden kayboldular. Meğer at işlemez yerlere vardıklarında yaya olarak kılıç ve kamalarını çekip eşkıyayı perişan etmişler.

İşte o sırada Ali Bekiroğlu Ali Ağa'nın küçük kardeşi olup Deli Fakı lakabıyla anılan Ahmet Ağa, birkaç yüz eşkıya ile askerin sağ tarafındaki vadiden çıkıp, dümdar taburunun üzerine ateş etti. Taburun önünde giden cerrah binbaşısı ile beş-altı nefer vurulup düştü. Taburun binbaşısı Redif Efendi (daha sonra serasker olan Redif Paşa) bu ani saldırı üzerine ne yapacağını şaşırıp ellerini oğuşturarak kaygıyla bakınıyordu.

Biz dümdar taburuna yakındık. Fakat aramızda hareketi engelleyecek manialar vardı. Çünkü Gâvur dağında birçok dar ve derin vadiler vardı ki, iki dağın zirvesindekiler birbirlerini görür, seslerini duyar ve birbirine söyleyeceklerini söyleyebilirken, birinden diğerine bir saatte varılamazdı. Deli Fakı ile aramızda böyle manialar vardı. Redif Efendi, taburuna "*yarım sağ*" kumandası verip te bir ateş etse, eşkıyanın perişan olacağı açıktı. Lakin kendisi şaşırdı, asker ise emre hazır halde duruyordu. Deli Fakı da istediğini nışan alıp vuruyordu. Derhal, miralay İbrahim Bey, ileriden iki bölük şeşhaneciyle geriye gelip eşkıya üzerine ateş etmeye başlayınca, eşkıya bozuldu, aşağı doğru kaçtı. Fakat İbrahim Bey'in şeşhane kurşunları menzilinden çıkıncaya kadar çok zedelendiler.

Bu arada Derviş Paşa da geri dönüp yaralıları geri gönderdi. Biz de ordugâha inip yaralıların tedavisine başladık. Bazıları iyileşmişlerse de cerrah ile bazı neferat hayatlarını kaybetmişlerdir.

O gece Osmaniye muhtarlarından bazıları çadıra gelip, benimle görüşmelerinde, *"Bu dağın artık işi bitti. Ulaşlının en büyük oyunu, üzerlerine gelen ordunun önünden çekilip epeyce ileri çektikten sonra sağından, solundan, arkasından vurup şaşırtarak bozguna uğratmak olup, Mısırlıları da bu şekilde*

mağlup etmişlerdi. Bu defa miralay İbrahim Bey'in hareketi bu taktiği bozdu, dağlıların gözlerini yıldırdı. Artık onlar bu askere yaklaşamazlar" dediler. Gerçekten de dağlılar bu şekilde şeşhane kurşunlarının tadını tattıktan sonra Osmanlı askerine yaklaşamadılar.

Kozan'da bulunan yaverim Hüseyin Hüsnü Bey, yukarıda bahsedildiği gibi Derviş Paşa'yı uğurlamak için dağa çıktığımız gün, dönerek Batı Kozan ağası Ahmet Ağa (Ahmet Paşa)'nın babası Ömer Ağa, Sis (Kozan) müftüsü Mehmet Efendi, Batı Kozan'ın bazı ileri gelenleri, muteber kimseleri ve aşiret kethüdaları ile Doğu Kozan müdürünün kardeşi Halil Bey ile birlikte Osmaniye'ye gelmişler. Yukarıda söylediğim gibi ordugâha döndüğümde onlarla görüştüm ve kendileri için çadırlar kurdurup Derviş Paşa'nın dönüşüne kadar onları misafir ettim.

Hergün akşam ve sabahları hastaları, karakolları ve askerî mevkileri dolaşır, buralarda işlerimden ayırabildiğim zamanlarda misafirlerimizle görüşür ve Kozan'a dair konular açarak zihinlerine devlete itaat fikrini yerleştirmek için gayret ederdim.

Ömer Ağa benim bu şekilde hareket ve gayretime hayret edip sebebini bazı arkadaşlarından sorduğunda, *"Kumandan paşa dağda harp ile meşgul olduğundan, şimdi onun işini Kadıasker Efendi görüyor"* dediklerinde, *"ya Müşir Paşa da böyle dolaşır mı"* diye sormuş, *"o hiç durmaz"* demişler. Ömer Ağa, buna hayret etmiş, *"askere böyle bakılırsa iş görür"* diye söylemiş. Gençoğlan oğlu Ahmet Ağa orada bulunuyormuş: *"Ağam, ordu böyle olmalı. Bu düzene ve tedbirlere ne bu dağlar dayanır, ne bizim dağlılarımız karşı durabilir"* deyince, Ömer Ağa, *"Evet doğrusun. Ben de teslim olmak üzere oğlum Ahmet Ağa'ya nasihat edeceğim ve dinlemezse onu terkederek orduya gelip kendi adıma itaat edeceğim"* demiş.

Ömer Ağa, yumuşak huylu ve söz anlar bir kişiydi. Ama Ahmet Ağa, sert ve katı tabiatlı kimse olduğundan nasihat dinleyeceği şüpheliydi. Fakat İskenderun'dan buraya kadar ortaya konulan adalet ve hakkaniyetden dolayı halk son derece memnun ve müteşekkir olup, *"Padişah bize bir kitap ile bir kılıç yollamış. Kitaba uyanların kılıç ile işi yok, uymayanlara*

kılıç hazırdır" şeklindeki söylentiler her tarafa yayılmış, Hüseyin Bey de bu türlü haberleri Kozan'ın öte tarafına kadar ulaştırdığından, Ahmet Ağa, eğer karşı koymaya teşebbüs ederse, hassa askeri konumunda olan iki-üçyüz kadar kendisine bağlı adamından başka yanında kimsenin kalmayacağı görünüşten anlaşılıyordu.

İslâm milleti ne mübarek millettir. Gerek düzenli asker, gerekse başıbozuk askerler ne güzel askerdir. Barış zamanı maaş ve erzak için sızlansalar bile sefer zamanında kuru ekmeğe kanaat ederler. Bizim başıbozuklarımız arasıra, *"erzak az verildi"* yahud, *"vaktiyle verilmedi"* diye rahatsızlık vermekten geri durmazlardı. Bu defa Ulaşlı dağına çıkanlar gibi Çukurova tarafında kalan süvariler de peksimetten başka birşey istemez oldular. Bana da bir şevk geldi ve elimden geldiği kadar onlara yiyecek vesair ihtiyaç maddeleri göndermekte kusur etmedim.

Derviş Paşa, Ali Bekiroğlu nahiyesine girip ileri doğru hareket ederken, çevredeki köyler ve kazalardan topladığımız başıbozuk askerlerden her gün birer ikişer bölük oluşturularak onlarla birlikte kafilelerle yiyecekler ve diğer ihtiyaç malzemeleri gönderirdim. Bu bakımdan Derviş Paşa'nın fırkasının hergün kuvveti yenilenirdi. Ve Kıyı nahiyesi ahalisi, devlete bağlılıklarında pek samimi olmamakla birlikte, Osmaniye delikanlılarından para ile topladığımız çocuklar vasıtasiyle hergün bir ve bazen iki defa Derviş Paşa ile haberleşebiliyorduk. Altının ne olduğunu henüz öğrenmiş olan gençler bize çok güzel hizmet ettiler. Derviş Paşa, Ordu bölgesinden dokuz saat kadar uzaklaşmasına rağmen haberleşmemiz kesilmedi.

Derviş Paşa Güllü köyüne kadar eşkıyayı kovaladı. Eşkıya takatsiz düşmüş; Dede Bey ile Deli Halil de çaresiz kalmış. Bu bakımdan ikisi de görüşme talep etmişler, Derviş Paşa da kabul ederek gelip teslim olmuşlar.

Ali Bekiroğlu Ali Ağa da, *"benim şimdiye kadar karşı koymam bu iki misafirimin hatırı içindi. Ben de size katılırım. Siz işinize gidiniz. Ben buradaki işlerimi hallettikten sonra yanınıza gelirim"* diye Derviş Paşa'ya haber göndermiş ve kesin söz vermiş. Onun bu sözüne tamamiyle inanılmaz ise de, aske-

rin açıkta olması ve bulundukları dağlarda soğuğun şiddetinden dolayı Derviş Paşa benim düşüncemi sordu. Askerin yedi-sekiz gün ve gece açık-saçık dağlarda savaştıklarını göz önüne alarak çadırlarına gelip dinlenmeleri gerektiğini ve Kozan işinin daha önemli olduğunu düşünerek hemen dönmelerini uygun buldum.

Bunun üzerine Derviş Paşa dönerek ordugâha yaklaştığında karşılamaya çıktık. Dede Bey ile Deli Halil, silahları bellerinde olduğu halde, başı-bozuk askerlerin komutanı tavrında diğer askerle beraber geliyorlardı. Çatışma sırasında ele geçen bazı eşkıya da, elleri bağlı olduğu halde getiriliyorlardı. Askerî kuvvetlerimiz de zafer kazanmanın verdiği gururla yukarıdan aşağı doğan gibi süzülerek gelip çadırlarında dinlenmeye çekildiler. Onların böyle süratle ve intizam ile dağdan indiklerini Kozanlılar da şaşkın bakışlarla ve beğeniyle seyrettiler.

Ömer Ağa ve arkadaşları, Derviş Paşa'yla görüştükten sonra Hüseyin Hüsnü Bey'in refakatinde Kozan'a iade edildiler. İşimiz ancak Batı Kozan Ağası olan Ahmet Ağa ile kaldı. Eski Doğu Kozan Ağası olup, yukarıda anlatıldığı gibi Gürleşen'de oturan Yusuf Ağa da, Ahmet Ağa'nın hareketini gözlemekteydi ve onun tavrını bekliyordu. Fakat kardeşi Hacı Bey, yukarıda belirtildiği üzere onun yerine Doğu Kozan Müdürü olarak atandığından Haçin'de (Saimbeyli) yönetimi elinde tutuyordu.

Bu durumda artık Kozan'a gitmemizin zamanı gelmişti. Fakat öncelikle keşif için fırka komutanlarından Ahmet Muhtar Bey (Muhtar Paşa) bir miktar süvari ile ileri gönderildi. Yol boyunca kurumuş otların fazlalığından dolayı Muhtar Bey, yolun açılması ve bunun için bazı yerlerdeki otları yakmak üzere bir miktar askere ihtiyaç olduğunu bildirdi. Dokuz tabur piyade, bir alay süvari ve bir hayli başıbozuk atlı ile ikibine yakın nakliye hayvanıyla hareket edecek fırkaya, otların engel olabileceği fikri, bizlere uzak bir ihtimal olarak görüldü. Buna rağmen Muhtar Bey'in ikazına bağlı olarak yine de ileriye bir miktar asker yollandı.

1864 Eylülü oratasında Fırka-i Islahiye ile Osmaniye'den hareket ederek Ceyhan nehrini geçip bir gece Hemite kalesi

harabeleri civarında ve Ceyhan nehri kenarında, bir gece yine Çukurova'da gecelendi. Bu arada Muhtar Bey'in yollardaki otların temizlenmesiyle ilgili talebinin doğru olduğu görüldü. Eğer evvelce gönderilen asker otları yakıp ta yol açmış olmasaydı, bu ot deryası içinden geçmekte büyük zorluklar yaşanacakmış. Çukurova bizim bilmediğimiz bir âlem imiş. Bu otlar içinde Kürt atlıları giderken kargılarının uçları görünmüyordu. Tabiat burada gücünü ve kuvvetini fevkalâde bir surette gösteriyordu. Her tarafta büyük küçük nehirler ve dereler akıyor, yağmurlar mevsiminde yağıyor, yağmadığı vakit geceleri yeryüzüne düşen latif çiğ taneleriyle bitkileri besliyor, temmuz ve ağustos aylarında her yerin otları kurumuş iken, yolumuzda henüz solmağa yüz tutmuş ve bir tarafa serilip serpilmiş ipek gibi otlar görülüp, bunlar kaldırıldığında altından taze otlar, zümrüt gibi çimenler görünüyordu. Ne fayda ki buraları aşiretlerin hareket sahası olduğundan, hiç bir yerde ziraat yoktu. Yer yer, kışın aşiretlerin kışladıkları yerlerde çadır yerleri ve ocak taşları görülüp ondan başka yerleşime dair bir iz bulunmuyordu. Adım başında uçan durraç kuşları ve yer yer hızla kaçan ceylan sürüleri bu güzel kuş cennetine bir güzellik veriyorsa da, her köşesinde görülen yaban domuzları ile küçük büyük yılanlar da insanı dehşet içinde bırakıyordu.

Kırım muharebesinden sonra Rusya'dan göç edip gelmiş olan üçbin hane kadar Nogay'lar Misis'ten yukarı Ceyhan nehrinin iki tarafında ve Şahmeran kalesi (Yılankale) civarında, köyler yaparak bir güzel nahiye kurmuş olup, Çukurova'nın küçük bir bölümünü imar ediyorlardı. Fakat buğdaydan bire yetmiş-seksen ve arpadan bire yüzelliden ikiyüze kadar veren ekinleri kaldırmakta zorluk çekiyorlardı. Ayrıca aşiretlerin saldırısından kendilerini silahla koruyabiliyorlardı.

Osmaniye'den hareketimizin üçüncü günü, erken saatlerde Sis (Kozan) kasabasına varıldı. Kasaba dışında ordugâh kuruldu. Doğu Kozan müdürünün kardeşi Halil Bey de geldi ve kendisi ordu erkânı çadırında misafir edildi.

Ulaşlı ağalarından Karayiğit, Kaypak ve Çendik oğulları birer miktar tüfekli yaya kuvvetle birlikte gelmişlerdi. Onlara da ordugâhta çadırlar kurularak yer gösterildi.

Kozan ahalisi yaz mevsiminde hep yaylaya gittiklerinden Sis kasabasında birkaç bekçiden başka kimse yoktu. Sis kasabasının bu şekilde tamamen boş oluşu, gözlerimize pek karanlık görünmesine yol açtı. Batı Kozan ağası Ahmet Ağa'nın karşılama için kimseyi göndermemiş olması, korktuğuna ve isyan edeceğine dair bir belirti olarak nitelendirildi.

Bu sıralarda Katogikos geldi. Manastırda şenlik yapılmaya başlandı. Ardından Ömer Ağa'nın ikinci oğlu Ali Bey, bazı muteber kişilerle birlikte gelerek, babasının Osmaniye'den dönüşünden itibaren hastalandığını ve büyük kardeşi Ahmet Ağa'nın binbaşı Hüseyin Hüsnü Bey ile birlikte Eşe Pınarı'ndan başlayarak nüfus kaydı için o tarafa gittiğini söyledi.

Devlet tarafından Ömer Ağa Kozan Kaymakamı tanınmakta ise de, sekiz seneden beri yönetimden uzaklaştırılmış ve oğlu Ahmet Ağa tek başına Batı Kozan'da ağalık etmeğe başlamıştı. Ahmet Ağa, sıkılganlığından dolayı Fırka-i Islahiye'ye gidemediğini söyleyerek, nüfus kaydının tamamlanmasından sonra Sis'e geleceğini Hüseyin Bey'e söylemiş olmasına rağmen, asıl düşüncesi, bizi aldatıp avundurmak, vakit geçip de Fırka-i Islahiye döndükten sonra, eskiden olduğu gibi Kozan'da derebeyi tarzında hükumet etmek fikrinde olduğu tavırlarından anlaşıldı.

Ahmet Ağa'nın bu tavrı silahsız bir mukavemet idi. Ancak bizim de yol hazırlığımız henüz tamamlanmamış olduğundan, bir müddet Sis'te beklemeye mecburduk ve onun davranışlarına kısa bir müddet göz yummak durumundaydık.

Çünkü Sis kasabasından Adana'ya on sekiz saat mesafe olup bu arada köy ve kent yoktu. Bu bölgede kışlayan Sırkıntılı aşireti henüz yayladan inmemişti. Öte yandan Sis ahalisinin evlerine dönmeleriyle aşiret kethüdaları da şüpheden kurtulup Fırka-i Islahiye'ye kararsız bir tutum sergilemeyeceklerdi. Bu durumda Sis kasabasında askerin bir iki aylık yiyecekleri toplanmadıkça, askerî harekâta başlanması doğru olmayacaktı. Bundan dolayı hemen Adana'dan zahire getirilmesi için girişimde bulunuldu. Ayrıca Sis kasabası ahalisinin evlerine dönmeleri için Ömer Ağa'ya talimat verildi. Oğlu Ali Bey de hem ahaliyi evlerine göndermek,

hem de kardeşi Ahmet Ağa'ya ordugâha gelmesiyle ilgili uyarıda bulunmak için geri gönderildi. Katogikos Efendi de Sis Ermenilerinin evlerine dönmeleri için haber gönderdi. Katogikos'un bu şekilde samimi davranışından dolayı memnuniyet duyduk ve bu tutumu bize güven verdi. Bunun üzerine Sislilerden bazıları yalnız, bazıları da aileleriyle birlikte kasabaya gelmeğe ve Adana'dan da zahire ulaşmaya başladı.

Halbuki Doğu Kozan eski müdürü Yusuf Ağa, güvenilmez ve çok kurnaz karakterli biri olarak Gürleşen köyünde oturmaktaydı. Taraftarı olan kabile ve aşiretler de isyan halindeydi. Kendisinin Batı Kozan'ın nasıl bir durumda olacağına dair görüşleri gerçekleşti. Daha önce kendisi azl edilmiş ve yerine kardeşi Hacı Bey tayin edilmişti. Hacı Bey Haçin'de oturmakta ve diğer kardeşi Halil Bey de Fırka-i Islahiye'de bulunmaktaydı. Bu şekilde Doğu Kozan ahalisi ikiye bölünmüş olduğundan, Kurt İsmail Paşa'ya müfrezesiyle ilerlemesi yolunda talimat gönderildi. O da Hacı Bey'e yardım için emrindeki müfreze ile ilerleyip Haçin'e girmiş ve Hacı Bey'in taraftarları kuvvet kazanmıştır.

Halil Bey, diğer kardeşlerine göre daha yumuşak huylu ve ilerisini görebilen biri olduğundan, artık Kozan'da oturamayacağını ifade etti. Bunun üzerine, bundan böyle Sivas'ta ikamet etmesi şartıyla kendisine ayda ikibin beşyüz kuruş maaş tahsis edilerek, bu hususta padişahın onayı gelinceye kadar geçici buyuruldu verildi ve Istabl-ı âmire müdürlüğü rütbesi tahsis olundu.

Kozan'da Cuma namazı kılmak pek alışılmış şeylerden olmamamkla beraber, Yusuf Ağa okur-yazar bir kişi olduğundan, bazen minbere çıkıp ve hutbe okuyup Cuma namazı kıldırdığı olurmuş. Sis kasabası dışındaki meydanda taş ve kireç ile bir minber inşa edildi. Cuma günü alay imamlarından biri hutbe okuyup Cuma namazı kılındı. Bütün ordu mensupları, askerler, Sis halkından bazı kimseler ile yerli kabile ve aşiretlerden Sis'te bulunanlar, hep bu namazda bulundu. Kozanlılar dinlerine bağlı ve haramdan sakınan kimseler olup içlerindeki hocalar ve fakihler de cuma namazı kılmanın ne kadar yüksek derecesi olduğundan bah-

setmeye başladılar. Kozanlılar şimdiye kadar kılmamış oldukları Cuma namazını kıldıkları için o kadar övünç duyup memnun oldular ki, bu namazda bulunanları, bulunmayanlar tebrik ettiler. Bu namaz Kozan dağlarını öyle bir etkiledi ki, Kozanoğulları'nın idarî otoriteleri temelinden sarsıldı. Bunun üzerine hemen Sis'teki cami imamı için bir hitabet beratı gönderilmesini Bâbıâlî'ye tebliğ ettik. O zaman bu berat gelmediği gibi İstanbul'a dönüşümüzde de göndermeyi sağlayamadık. *"Meğer Kozan'dan önce, Evkaf nezaretini ıslâh etmek lazımmış"* diye ortaya atılan küstahane şikâyetler manidar olmayıp berat Kozan'a gönderilinceye dek üç dört sene geçmiştir.

Mısra':

Mebhas-ı zülf-i semen-bûyu uzatma kısa kes (Yasemin kokulu yarin zülfünü uzatma kısa kes)

Velhasıl Kozan ahalisi, yukarıda bahsedildiği üzere çoğunlukla hükumetin yanında samimiyetle yer aldıkları bir anda, Haçin müftüsü Mehmet Tevfik Efendi Sis'e geldi. Doğu Kozan'ın durumuna dair epeyce bilgi verdi. Kozan müdürü olarak atanan Hacı Bey, yürütülmekte olan ıslahat sonucunda Kozan'ın nasıl bir konuma geleceğini anladığından, başka bir yere taşınmak emelinde olup, ancak ağabeyi Yusuf Ağa'nın şüphe ve kuruntusundan dolayı meydana gelen karışıklığı ortadan kaldırmak ve devletin verdiği nimet ve ekmeği haketmek için cansiperane çalışacağını, buna karşılık kendisine de kardeşi Halil Bey gibi ömrünün sonuna kadar yeterli miktarda maaş bağlanması ve bu maaşın Kayseri gelirlerinden karşılanmak üzere şimdiden tahsis edilmesi ricasında bulunduğunu Haçin müftüsü vasıtasıyla bildirdi. Küçük kardeşi Mısdık Bey ise zaten kendi halinde bir kişi olup, kardeşlerinin birbirine düşmüş olmalarından duyduğu rahatsızlık sebebiyle, müfreze kumandanı Kurt İsmail Paşa aracılığıyla Kayseri'ye evini nakletmiş ve maaşının Kayseri emvalinden tahsisi arzusunda bulunulduğu öğrenilmiştir.

Bunun üzerine ölünceye kadar Kayseri emvalinden almak üzere Hacı Bey'e aylık ikibin beşyüz kuruş, kardeşi Mısdık Bey'e de bin kuruş maaş bağlandı. Mehmet Tevfik Efendi'ye

ise Haçin mal sandığından almak üzere ayda üçyüz kuruş müftülük maaşı verildi.

Bu sırada Doğu Kozan'ın diğer ileri gelenlerinden bazı kişiler de Sis'e gelip gitmeye başlamışlardı. Fakat Yusuf Ağa, arasıra bir takım eşkıya ile dolaşarak Sis'e gelip gidenlere baskın yapıyordu. Tapan kethüdası Yusuf Kethüda, Yusuf Ağa'nın kayınpederi olduğundan Tapan tarafı halen Yusuf Ağa'nın elindeydi. Bundan dolayı Haçin müftüsünün vesair gelip gidenlerin salimen yerlerine ulaşmaları ve bu bölgedeki yolların emniyetinin sağlanması için Yağıbasan nahiyesi kethüdası Gençoğlan oğlu Ahmet Ağa görevlendirilmişti.

Reyhaniye aşireti önceden bir müdürlük şeklinde teşkilâtlandırılmakla birlikte, ahalisi halen çadırlarda oturmaktaydı. Buranın gerçek anlamda bir kaza haline getirilmesi için masrafları fazla gelirlerden karşılanarak bir hükumet konağı ile diğer kamu binaları yaptırılması ve Reyhaniye müdürlüğünün, Reyhaniye boybeyisi Mürselzâde Mustafa Bey'e verilmesi hususunda durum Halep valiliğine bildirildi.

Yukarıda bahsedildiği üzere Ali Bekiroğlu Ali Ağa, Fırka-i Islahiye'ye gelmek üzere Derviş Paşa'ya söz vermişti. Kabile ve aşiret mensuplarının sözlerinde durdukları bilindiğinden, buna inananlar varsa da Fırka-i Islahiye ileri gelenlerinin çoğu, *"öyle isyankâr ve âsi bir adamın sözüne inanmak ahmaklıktır"* derlerdi. Halbuki Fırka-i Islahiye Sis'te iken Ali Ağa 1864 yılının 3 Ekiminde Sis'e geliverdi. Onun sözüne inanmayanlar hayrette kaldı. Hemen Gâvur dağında iken kendisinin misafirleri olan Dede Bey ile Deli Halil'in yanına misafir edildi ve kendisine son derece ikramda bulunuldu ve hürmet gösterildi.

Batı Kozan ağası Ahmet Ağa'ya gelince; Fırka-i Islahiye hakkında Kozanlılar ulemadan fetva istediklerinde, *"devlet askerine karşı gelmek şer'an caiz olmadığını"* beyan etmişlerken Ahmet Ağa karşı koymak için kethüdaları yanına toplayarak durum değerlendirmesi yaptığında, itaat edilmesi fikri ağır basmış. Bu bakımdan Ahmet Ağa çatışmaya cesaret edemeyip, ancak kendisini de tereddütten kurtaramamış. Sis'in Ermeni kethüdası ve kendisinin büyük güven duyduğu Şahin Kâhya ile konuyu görüşmüş ve o da *"karşı koyamazsın. Ordugâha gitmekten*

başka çare yoktur. Farzedelim ki dağdan dağa kaçarak vakit geçirecek olsan, çoluk çocuğun ve bütün akrabaların hep Osmanlı elinde kalır. Böyle yaşamanın ne lezzeti olur. Ama teslim olman halinde herhalde hürmet görürsün" demişken, yine yanımıza gelemiyordu. Lakin Hüseyin Bey'i de iadeye cesaret edemeyip, nüfus yazımı bahanesiyle onu yanında gezdiriyordu. Hüseyin Bey el altından bu durumu bildiği halde, açıkça birşey yazamayıp fakat bazı rumuz ve işaretle Ahmet Ağa'yı ikna ederek Fırka-i Islahiye'ye getireceğini belirtiyordu. Ben de ona tam olarak inanıyordum.

Lakin Sis'te ikamet eden Derviş Paşa'nın canı sıkıldı. Artık Hüseyin Bey'in dönmesi için acele etmeye başladı. Kulları da Hüseyin Bey'e artık dönmesi için mektup gönderdim. Çok vakit geçmeden Hüseyin Bey, Ahmet Ağa ile birlikte Sis'e geldi. Ahmet Ağa'nın babası, kardeşleri ve akrabaları da beraber geldiler. Sis'e gelişleri, yukarıda söylendiği gibi Ali Bekiroğlu Ali Ağa'nın geldiği güne tesadüf etti.

Batı Kozan'da yer alan Kisenit köyü farsahlarından (varsaklar) ve ulemanın meşhurlarından ve takva ehlinden, Kozanlılarca ermiş olduğuna inanılan yüz yaşına yakın olan Ömer Efendi de bu sırada Sis'e geldi. İlk zamanlarında Kayseri'de okumuş ve icazet alarak Kozan'a ve sonra hac için Hicaz'a gidip gelirken Şam'da Mevlâna Halid hazretleriyle sohbet ederek ondan el alıp tarikate girmiş ve Kozan'a dönmüştür. Elli iki sene Kozan'da Allah rızası için bütün varlığıyla ilim öğretmeye gayret etmiş, bu müddet içinde kimseden birşey kabul etmeyerek el emeği ve alın teriyle sahip olduğu mahsulle geçinmiş. Şöyle ki, tarlayı ekip ve elde ettiği ürünü değirmene götürerek öğütüp un haline getirdikten sonra hanımına teslim eder ve o da ekmek yapıp birlikte yerlermiş. Kozanoğulları kendisine son derece hürmet etmelerine rağmen onların ekmeğini yemez ve gerektiğinde Kozanoğlu'nun yanına gidecek olsa, kendi ekmeğini koynuna koyup beraber götürür ve ondan yermiş. Kozanoğulları da ondan öşür (onda bir alınan vergi) almazlarmış. Fakat asıl arzusu, helal mal yemek olduğu halde, elliki sene öşür vermediğinden üzerinde devletin çok alacağı birikmiş olması, kendisinde bir gönül acısı imiş. Bu defa Sis'e gelerek Adana valisi Ali Rıza Paşa'nın çadırına va-

rıp, bu konuyu açtığında Ali Paşa, *"bu konuyu ben bilmem. Fakat burada kadıasker var. Ona müracaat etmelisin"* diyerek alıp benim çadırıma getirdi. Böyle dinine bağlı, haramdan sakınan bir kişi ile görüşmekten memnun olarak kendisine hürmet edip hal ve hatırını sorduktan sonra, buraya kadar gelip yorulmasının sebebini öğrenmek istedim. Dedi ki: *"Elli iki seneden beri helalinden yiyerek yaşamak için kendi elimle ekip biçtiğim mahsul ile geçindim. Lakin Kozanoğulları benden öşür almadılar. Ben de vereyim demedim. Zira hak etmediklerini bildiğimden versem de yerine varmayacağı açıktı. Asıl mal sahibini bulup vermek de mümkün olmadı. Asıl vatanım olduğundan Kozan'da tutulup kaldım. Bunca yıldır kazancımı şüpheden kurtarıp da helal mal edinemedim. Bundan sonra inşallah öşür vergimi devlete teslim ederim. Ama şimdiye kadar olanı ne yapmalı. Bunun çaresi nedir?"*. Buna cevap olarak: *"İlim adamlarının devlet hazinesinde hakkı var. Senin de hakkın, öşürden olan borcuna karşılık olur"* dediğimde, *"Evet benim de bu durum hatırıma geliyordu. Fakat bu hakkın hak olması için müslüman emirinin tayin etmesine bağlıdır. Halbuki padişah tarafından benim için birşey tahsis olunmamıştır ki karşılayayım"* deyince, *"Padişah tarafından bana verilen yetki, böyle bir borç karşılaması için yeterlidir"* deyip Padişah adına Hoca Efendi ile helâllaştık. Daha sonra mahalli mal sandığından karşılanmak üzere kendisine ayda yüz kuruş maaş bağlandı ve buyuruldusunu hemen yazdırıp kendisine verdim. Kabul etmemek isteyince, *"senin gibi bir zatın devlet hazinesinde hakkı kaldığına padişahımız razı olmaz. Al hakkını"* diyerek buyurulduyu kendisine kabul ettirdim. Ardından *"öşrümü kime vereyim"* diye sorunca, *"Beylanköy'ün bir kaza merkezi haline getirilmesi kararlaştırılmıştır. Kisenit köyü tabii ki bu kaza içinde kalır. Burada bulunacak memurların isteklerine göre hareket edersiniz. Doğru devlet hazinesine ulaşır"* dedim. Dedi ki: *"Buraya gelmekteki asıl maksadım öşür vergimin ödenmesiydi. Fakat fazladan bir söz söyleyeceğim. Kozanoğullarının durumu belli. Lâkin çok iyiliklerini gördüm. Aramızda bu kadar hukuk var. Bunlar hakkında mümkün mertebe iyi muamele olunmasını rica ederim"*. Hoca Efendi'ye bu konuda teminat verdim.

Aşağıda anlatılacağı üzere, bir sene sonra Kozan'da meydana gelen isyanın bastırılması sırasında bu Ömer Efendi'nin büyük yardımı görülmüştür.

Ahmet Ağa'nın, yukarıda anlatıldığı gibi ordugâha gelişinden sonra, Doğu Kozan eski müdürü olup şurada burada dolaşmakta olan Yusuf Ağa da Sis'e gelerek teslim olmuştur.

Bu suretle Kozan'la ilgili sıkıntı da sona ermiş oldu. Fakat Kozanoğullarını tedirgin etmeden birer tarafa göndererek memleketi başıboş ve zorba yönetimden temizlemek işi kaldı. Herşeyden önce Ahmet Ağa'yı bir şekilde uzaklaştırmak gerekiyordu. Öte yandan Sis'e gelecek olduğunda kendisine Hüseyin Bey, *"eğer seni Kozan'da bırakmazlarsa Kozan'dan daha büyük bir sancağa mirimiranlık (beylerbeyilik) ile gönderilirsin"* diye söz vermiş. Ahmet Ağa'ya kalsa Kayseri veya Niğde sancağını ister. Fakat Kozan'la sınır olan bu sancaklardan birine atansa, Kozan'dan çıkmamış gibi olur. O da bizim işimize gelmez. Rumeli tarafına gönderilecek olsa korkarak kaçmağa çalışır. Ayrıca diğer beyler de şüphelenir. Doğrusu pişmiş aşa soğuk su katılmış olur. Bu konular Derviş Paşa ve bazı yüksek rütbeli subaylarla değerlendirildiğinde, Bursa eyaleti dahilinde bulunan Kütahya sancağı uygun görüldü. Hemen Ahmet Paşa'yı mirimiranlık rütbesiyle Kütahya sancağı mutasarrıflığında görevlendirmeyi uygun gördüm. Gerçi orası ıslahat sahasının dışında ise de, Fuad Paşa böyle özel durumları takdir edecek ve mecburiyet olmasa bu kadar ileri gitmeyeceğimizi bilecek nitelikte bir kişiydi. Fuad Paşa'ya, *"Kozanoğlu Ahmet Ağa orduya geldi. Mirimiranlık ile Kütahya kaymakamlığına tayin edildi. Hemen deniz yoluyla gönderilmek üzeredir. Fakat burada iken kendisine paşa ünvanı verilmesi son derece önemli olup, bunun içinse padişah iradesi gerektiğinden, telgrafla iradesinin süratle gönderilmesi niyaz olunur"* şeklinde 6 Ekim'de bir telgraf çektik. Ertesi günü sabahleyin Fuad Paşa'dan cevaben gelen telgrafta, *"resmi işlemleri yerine getiriliyor, ancak sözlü olarak padişahın onayını aldım. Paşa ünvanını veriniz. Gelişinde memuriyeti tanınmak için eyalet merkezi olan Bursa'ya da yazdım"* denilmekteydi. Eğer başka bir sadrazam olup da cevabı bir hafta ertelemiş olsaydı, Fırka-i Islahiye'nin işleri sarpa sarmış ve Kozan'ın eskiden olduğu gibi isyan halinde kalmış olacağı sonradan ortaya çıkmıştır.

Adı geçen telgraf üzerine hemen Ordu defterdarı efendinin üniforması alındı ve nışan takıldı. Yaverler ve çavuşlar oluşturuldu; Ahmet Ağa çağrıldı ve bir çadıra götürülüp üniforma giydirildi. Daha sonra çadırıma getirildi. Bütün üst düzey askerî erkânın hazır bulunduğu bir törende *"Ahmet Paşa"* ünvaniyle Kütahya sancağı kaymakamlığı verildi. Ardından tören alayıyla kasaba içindeki konağına gönderildi. O da yol hazırlığı ile meşgul oldu. Kendisine memuriyet maaşından fazla olarak ayda ikibin beşyüz kuruş tahsis edildi.

Kardeşi Ali Bey'e de ömrünün sonuna kadar olmak şartıyla aylık bin kuruş bağlandı. Babaları Ömer Ağa'ya da yine ömrü boyunca ödenmek üzere aylık dört bin kuruş maaş verildi. Ayrıca Ömer Ağa, bundan sonraki hayatını Konya'da geçirmek üzere kendisine bir çiftlik verilmesi talebinde bulundu ve bu hususta kendisine kesin söz verildi; gerekli işlemler hazırlandı. Diğer beylerin bir kısmı Ömer Ağa ile beraber Konya'da ve diğer bir kısmı Kayseri'de ve kimi de Sivas'ta kendilerine tahsis edilmiş yerlere nakledilmek üzere yetkililere emirler gönderildi. Bu kişilere de münasip miktarda maaş bağlanıp, buyurulduları verildi[54].

Ahmet Ağa, Mersin'den vapura binerek İzmir'e ve oradan memuriyet mahalline, babası Ömer Ağa da Konya tarafına gitmek üzere 14 Ekim'de (1864) bütün aile efradıyla birlikte Adana valisinin refakatinde Sis'ten çıkarıldılar. Yine Kozanoğulları ailesinden *"Torun"* tabir olunan beylerden Hüseyin Ağazâde Mehmet Ağa'nın ve Derviş Ağazâde Ahmet Ağa ile Mustafa Ağa'nın çocukları olan Hamza ve Mustafa beylerin Kayseri sancağında ikametlerine karar verilmiş olduğundan, Kozan'daki mülkleri olan köylerine karşılık, durumlarına göre maaş bağlanarak ikamet yerlerine gönderildiler.

Ömer Ağa Adana tarafında vefat ettiğinden, kendisine tahsis edilen dört bin kuruş maaşından oğullarına uygun miktarlarda maaşlar bağlanarak ikamet etmek üzere Konya'ya gönderilmişlerdir.

---

54 Kozan'dan başka yerlere nakl edilen, Kozan ve onlara bağlı bey ve ağalarının isimleriyle, bunların evlâdlarının ve ailelerinin isimlerini ve maaşlarını gösteren cedveller için bkz. BOA, Yıldız Tasnifi, Kısım 18, Evrak nr. 553/183, Zarf nr. 93, Karton nr. 35/g - j - k -l.

Yusuf Ağa'ya önce kendi isteği üzere Maraş'ta oturmak şartıyla ikibin beşyüz kuruş maaş bağlanmışken, bundan vazgeçerek yine kendi isteğiyle ikamet yeri Sivas olarak değiştirildi. Bu arada on üç yaşındaki oğlu Ali Bey'i Harbiye mektebinde okuması için İstanbul'a göndermeyi arzu etti; sonra ondan da vazgeçti. Bir aralık Sivas yerine İstanbul'a gitmek için başvurdu ve ondan da vazgeçti. Velhasıl renkten renge girip hergün farklı bir fikirde bulunan kararsız mizaclı biriydi. Kendisi, Fırka-i Islahiye ile dağa çıkarılıp oradan Sivas'a gönderilmek üzere erkân-ı harbiye çadırlarında misafir edildi. Kardeşi Halil Bey, hem kendisini hem de onun ailesinden olanları alıp Sivas'a götürmek üzere Doğu Kozan'a gönderildi. O da onların hepsini alıp Sivas'a götürmüştür.

Bu sırada Sis'te çok şiddetli olarak kolera çıktı. Kozan tarafında kolaylıkla ve büyük bir olgunlukla elde edilen zafer ve başarının zevkini unutturdu. Zaten dağa çıkıpta memurlar tayiniyle idari teşkilâtı kurmak kararlaştırılmışken, bu defa koleranın ortaya çıkmasıyla dağlara çıkıp askeri, tıbbî kurallara uygun olarak seyrek seyrek yerleştirip, hava değişimi yaptırmak lazım geldi.

Dede Bey ve Deli Halil ile Ali Bekiroğlu Ali Ağa'nın bizimle birlikte dağa çıkmaları veya Adana'ya gidip dönüşümüze kadar orada oturmaları hususlarından birini seçmeleri istendi. Dede Bey ile Ali Bekiroğlu, Adana'da beklemeyi ve oturmayı tercih ettiklerinden oraya gönderildiler. Deli Halil, Fırka-i Islahiye ile hareket etmek istediğinden, onunla Yusuf Ağa, Sunbas nahiyesi beyi Gökveli oğlu Ahmet Beyle birlikte Fırka-i Islahiye ile Sis'ten hareket olundu ve üçüncü gün Feke köyüne varıldı. Kolera ise bütün şiddetiyle devam etmekteydi. Dağa çıkarken bir taraftan cenazeler gömülür ve bir taraftan koleraya yakalananlar hayvanlara bindirilerek konak mahalline ulaştırılırdı. Hattâ Müşir Paşa ile önümüzde çekilen yedekler üzerinde hergün birer hasta bulunurdu.

Böyle elem verici bir halde Feke'ye ulaştığımızın hemen arkasından Kurt İsmail Paşa, müfreze ile Haçin'den hareket ederek sekiz saat mesafede olan Feke'ye geldi. İki asker

birbirini görüp büyük bir mutluluk yaşandı. Lakin fırkada hastalık olduğundan müfrezeye de bulaştırmamak için kendimizi karantina altına aldık. İsmail Paşa ile beraberindeki subaylardan bazıları yakınımıza gelip uzaktan konuşurken İsmail Paşa: *"Siz ateş içinde bulunup da bizi muhafaza için kendi kendinizi karantina altına almak ne demek"* diye ağlayarak karantinayı bozup yanımıza geldi. Bunun üzerine askerler de zabtedilemeyip birbirine karıştılar. Allah'ın hikmeti ki müfrezede de kolera ortaya çıktı.

Doğu Kozan müdürü Hacı Bey, Haçin müftüsü aracılığıyla, maaşına bir miktar zam yapılarak Kayseri meclisi azalığında görevlendirilmesini istemişti. Bunun üzerine maaşına beşyüz kuruş zam yapılıp üç bin kuruşa çıkarılarak, meclis azalığında istihdamı için Kayseri sancağı kaymakamlığına da talimat gönderilmiştir. Ondan boşalan Doğu Kozan Müdürlüğüne ise Adana ileri gelenlerinden biri tayin edildi. Hacı Bey Kayseri'ye giderken Aziziye tarafında vefat etmiştir.

Kozan üç kazaya, yani Sis, Beylanköy ve Haçin kazalarına ayrıldı; Feke nahiyesi Beylanköy kazasına bağlandı. Kars-ı Zülkadriye (Kadirli) kazasının Tatarlı nahiyesi isyan halinde ve Sunbas nahiyesi Kozanoğulları'nın idaresi ve nüfuzu altında bulunduğundan, bu iki nahiye diğer nahiyelerle birleştirilerek Kars-ı Zülkadriye kazası eski durumuna getirildi. Ardından Kars-ı Zülkadriye kasabasının ihyasına başlandı ve bu kaza da Kozan sancağına katılarak dört büyük kazadan meydana gelen büyük bir sancak oluşturuldu[55]. Kaymakamlığına da Mirliva Hüsnü Paşa tayin olundu. Sis müftüsüne ikiyüz elli kuruş maaş bağlandığı gibi Tapan ulemasından Küçük Mehmet Efendi, ikiyüz elli kuruş maaşla Beylanköy müftülüğüne atandı ve her kazaya müdürler ve naibler tayin edildi. Kozan sancağı için bir tabur zabtiye teşkil ve tabur ağalığına Gençoğlan oğlu Ahmet Ağa ve Sis merkez yüzbaşılığına Karacalar kethüdası Vezir Ağa getirildi.

---

55 Kozan Sancağı'nın sahip olduğu kazaların, müslim ve gayr-ı müslim nüfusu ile hâne mikdârlarını gösterir cedvel için bkz. BOA, Yıld z Tasnifi, Kısım 18, Evrak nr. 553/409, Zarf nr. 93, Karton nr. 37.

Feke, çetin bir mevkide olup her ne taraftan gidilecek olsa yolları gayet sarptır. Bir de harap kalesi vardı. Müşir Paşa ve bazı askerî erkân ile çadırda otururken, *"buraya savaşla gelmek durumunda kalsaydık, ne kadar askere muhtaç olurduk?"* dedim. Müşir Paşa, *"kırk tabura muhtaç idik"* dedi. Erkân-ı harbiye reisi, *"kırk tabur ile de pek kolay gelemezdik"* dedi. Sözün kısası Feke, iki Kozan'ın kilidi ve sancağın orta konumunda bulunduğundan, burasının sancak merkezi haline getirilmesi akla geliyordu. Fakat burada hükumet konağı yapılacak bina ve sancak meclisini oluşturacak eşraftan kimse yoktu. Ayrıca Çukurova aşiretlerinin yerleştirilmeleri de büyük önem taşımaktaydı ve bunun için merkezin Çukurova tarafında olması daha uygun olacağından, katogikosluğun da bulunduğu Sis kasabası sancak merkezi olarak kabul edilmiştir.

Kışı geçirmek üzere bir tabur Beylanköy'e ve bir tabur da Gürleşen köyüne gönderildi. Bir miktar şeşhaneci ile biraz da muvazzaf asker Feke kalesine yerleştirildi. Biz de Göksun üzerinden Maraş'a gidiyormuş gibi hareket ederek ansızın Zeytun üzerine varıp, orasını da ıslah edivermek niyetindeydik. Fakat kolera Fırka-i Islahiye'yi pek fazla zedeledi. Ne yapacağımızı şaşırdık ve hâlâ ara ara ölümler devam etmekteydi. Ve bir gece Deli Halil koleraya tutulup ertesi gün vefat etti. Uzun boylu, gayet yakışıklı, sağlam bünyeli, uyumlu bir vücuda sahip, iyi ata binen, bahadır bir yiğit idi. Bu şekilde birdenbire vefat edivermesi halk üzerinde büyük bir korku uyandırdı. Bunun üzerine herkeste artık Çukurova'ya dönmek arzusu geldi. Gördüm ki böyle ümitsiz ve kederli bir halde iş görülmesi mümkün değil. Fakat dönüşümüzde bari Feke'ye üç saat mesafede bulunan Beylanköy'e uğramak istedim.

Bu sırada Maraş mutasarrıfı Âşır Paşa vefat etti. Devlette önemli yerlere gelebilecek bir kişiydi. Gâvur dağı tarafında gerçekleştirilen ıslahatta çok büyük hizmeti olmuştu.

Yusuf Ağa'nın son hareketleri şüphe duymamıza sebep olduğundan, Sivas'a gönderilmek bahanesiyle Kozan'dan çıkarılıp, ardından, önceden Sivas'a yollanmış olan çocukları ve ailesiyle birlikte Samsun'a geçirilip oradan bir vapu-

ra bindirilerek İstanbul'a gönderilmesine karar verildi. Bu sebeple yanında bulunan onüç yaşında bulunan oğlu Ali Bey ile birlikte Kurt İsmail Paşa'ya teslim edildi.

Daha sonra Feke'den hareketle Beylanköy'e varıp yerel yönetimi kurduktan sonra Sis'e dönüldü. Bu sırada Sis katogikosu Kiragos Efendi de koleradan vefat edip cenazesi alay mızıkası ve gösterişli bir törenle kaldırılmıştır. Kozan ıslahatında yardımı görüldüğünden vefatı üzüntüye yol açmıştır. Kendisinin kardeşinin oğlu ve Antep marhasası olup çoğu vakit Katogikos Efendi'nin yanında bulunarak aramızdaki haberleşmeyi sağlayan Nigogos Efendi, katogikosluğa seçildi ve memuriyetinin tasdiki için Bâbıâlî'ye bildirildi.

Kozan'ın mülki işleri Hüsnü Paşa'ya bırakıldığı gibi, askeri işleri de Kurt İsmail Paşa'ya havale edilmiş olup, mirliva Yaver Paşa da Adana ciheti kumandanlığına tayin edildi. Ekim ayına girdiğimizden ve kış mevsimi geldiğinden alay ve taburların barınacakları yeri belirleyerek bizim yanımızda yalnız beş tabur kaldı.

Biz de bu kışı İstanbul'da geçirmek ve gelecek bahar mevsiminde geri gelip ıslahata devam etmek üzere Müşir Paşa ile aramızda karar verdik. Ve Adana-Tarsus yoluyla Mersin'e varıp oradan Taif vapuruyla İstanbul'a dönmek üzere Sis'ten hareket ederek bir iki saat beride çadır kurduk.

Halbuki Yusuf Ağa, Kozan serserileriyle gizlice haberleşiyormuş. Koleradan dolayı Fırka-i Islahiye'ye gelen perişanlığı fırsat bilip isyana başlamış ve Batı Kozan beyleri Kozan'dan çıkarılmış olduğundan, bütün Kozan'ı ele geçirip yeniden âsi bir hükûmet kurmayı plânlamış. Kendisi bir takım askerle Sivas'a gönderilirken, kalabalık bir eşkıya grubu çıkıp onu askerin elinden almışlar. Bu arada Doğu Kozan'da ne kadar eşkıya güruhu varsa Yusuf Ağa'nın başına toplanıp Gürleşen, Haçin ve Feke yollarını kesmişler.

İsmail Paşa iki gün sonra bu olayı öğrenip gerekli tedbirleri almaya teşebbüs etmekle beraber, durumu Fırka-i Islahiye'ye resmen bildirince çok büyük üzüntü ve endişeye yol açtı. Zira taburları yukarıda belirttiğim gibi kışı geçirmeleri için değişik yerlere dağıtmıştık. Yanımızda bulunan beş tabur da pek perişan haldeydi. Alay nizamiye süvarisini

kontrol ettik. Ayakta sağlam kalan neferler ancak mevcut hayvanlara bakacak miktardaydı. Bir alaydan sağlam olarak bir bölük göndermek neredeyse mümkün değildi. Arslan Paşa atlılarının kimi ölmüş ve kimi zayıf düşüp şurada burada kalmış; Eleşkirdli Mehmet Bey bizimle birlikte İstanbul'a dönmek üzere yanımızda ise de, emrindeki neferlerin bir çoğu vefat etmiş ve kalanı dağılmış, yanında ancak onbeş kadar adamı kalmıştı.

Yusuf Ağa ise Doğu Kozan'ı ayağa kaldırdıktan sonra Batı Kozan kethüdalarını toplamak için her tarafa, hattâ Sis tarafına bile beyannameler göndermişti.

Fırka-i Islahiye'ye nazar mı değdi bilmem. Nice yıllar çalışarak elde edilebilecek ıslahat, Allah'ın yardımı sayesinde altı ay içinde tamamlanmış, dost ve düşmanın hayret ve şaşkınlığına sebep olmuş iken, koleranın çıkmasıyla az zaman zarfında fırkayı böyle bir felâkete uğratmıştır.

Kozan bu durumda kalıp kış da basarsa, bahar gelince buraları kuvvet zoruyla geri almanın ne kadar güç olacağını etraflıca değerlendirdiğimizden endişeye düşmüştük. Hemen emrimizde bulunan askerle ister istemez İsmail Paşa'ya yardım etmek üzere harekete karar verdik.

Fakat bizim o tarafa ulaşmamızdan önce tehlikenin boyutlarını anlamak ve İsmail Paşa'ya yardımcı kuvvet olmak üzere bir zatın hızla o tarafa gönderilmesinin yanısıra, Sis ve civarındaki aşiretlerden de bin kadar asker toplayıp Eleşkirdli Mehmet Bey'in kumandasında ileri gönderildi. Bunlar hep Kozanlı olup henüz bize ısınmamış olduklarından basit bahanelerle yoldan çıkıp aleyhimize hareket edebilecekleri akla geliyordu. Mehmet Bey bu durumu çok iyi bilmesine rağmen, zamanın darlığını göz önüne alarak büyük bir özveriyle görevi kabul ederek, aceleyle, kendisine yabancı olan bu askerleri alıp gitti.

Bizi endişeye sevkeden hususlardan biri de, Beylanköy'deki taburun durumdan habersiz oluşu dolayısıyla birden eşkıya orayı basarsa, bir facianın ortaya çıkması mümkündü. İsmail Paşa ise Beylanköy'e yakın bir yerde bulunduğundan, askerler olaydan haberdar olsalar, silah zoruyla eşkıyayı yarıp geçerek, İsmail Paşa ile birleşebilirlerdi. Bundan dolayı Derviş Paşa,

Beylanköy'e gidip, taburu oradan alarak İsmail Paşa'nın yanına götürmek üzere erkân-ı harbiyeden Ahmet Muhtar Bey'i (Muhtar Paşa) yanına bir takım şeşhaneci vererek sözlü talimatla o tarafa gönderdi. Ayrıca, *"Her nasıl olursa olsun Yusuf Ağa'nın ele geçirilmesi istenmektedir"* şeklinde Sis ile Beylanköy arasındaki kabile ve aşiretler kethüdalarına mektuplar yazıldı. Maraş'a gitmek üzere yola çıkanlmış olan iki tabur da Kars-ı Zülkadriye'de alıkonuldu. Öte yandan Sunbas nahiyesi ahalisini toplayarak o taraftan da eşkıyayı sıkıştırması için erkân-ı harbiyeden yaverim Hüseyin Hüsnü Bey, Kars-ı Zülkadriye tarafına gönderildi.

Biz de birkaç tabur askerle kalkıp Sis yakınlarından geçerek dağa tırmanırken, İsmail Paşa tarafından bir subay gelip, Yusuf Ağa'nın yakalandığı haberini getirdi.

Şöyle ki; Yusuf Ağa'nın davetname göndererek kendi tarafına çekmeye çalıştığı Karacalar aşireti kethüdası Vezir Ağa, aksine onun aleyhine hareket ederek Beylanköy'e varıp, diğer aşiretlerden başıbozuk asker toplamış. Beylanköy kaymakamı Maraşlı Bekir Bey bu suretle ikibinden fazla başıbozuk askerle Beylanköy'den hareket ederek Feke ve çevresini tutmuş. Bundan dolayı Yusuf Ağa artık oralarda duramayıp Gürleşen'de çadır kurmuş olan tabur üzerine bir fırka eşkıya sevketmiş. Fakat verilen karşılık sonucu bir hayli ölü ve yaralı verdiği gibi, eşkıyanın bir kısmı esir alınmış ve kalanı da dağılmıştır. Osmanlı askerinden ise bir nefer şehid ve iki nefer yaralanmıştır.

Yusuf Ağa, Sis tarafını kontrol altına almak için oğlu Ali Bey'in başında Sis cihetine sevk ettiği bir fırka eşkıyaya, Eleşkirdli Mehmet Bey'in takımı karşı gelmiştir. Gariptir ki Mehmet Bey ile Sis'ten çıkarılan başıbozuk askerin çoğu, yola çıkıldığında dağılıp, yanında kalanları da uzaktan Ali Bey'in askerini gördükleri vakit, *"biz Kozanoğullarına tüfek atmayız"* demişler. Mehmet Bey ne yapsın, *"hakkınız var. Geçmişte aranızda mevcut olan bağ bunu gerektirir. Siz tüfek atmayınız. Yalnız şu dağların iki tarafına dizilip seyirci olunuz"* demiş. Onlar da öyle yapmışlar. Mehmet Bey de onbeş-yirmi kadar nışancı kişiyle boğazı tutup şeşhane atmaya başlamış. Düşman düşmanın halini bilmez. Ali Bey, Mehmet Bey'in iki ta-

rafında gördüğü kalabalığı düşman zannederek geriye dönmüş ve yolda İsmail Paşa askerine tesadüf ederek yaylım ateşi altında kalmış, yanındaki asker bozularak dağılmış ve kendisi de babasının yanına kaçmıştır.

Yusuf Ağa, az sayıda eşkıya ile kalarak Göksu köprüsü başına inip Gürleşen köyü ahalisini silah altına davet etmiş; Gürleşen ahalisi ise Yusuf Ağa'dan bezmiş ve usanmış olduklarından, Gürleşen kethüdalarından Misli Hasan Kâhya, bir miktar ahali ile anlaşarak sözde Yusuf Ağa'nın cemiyetine katılacaklar gibi yanına varıp, derhal Yusuf Ağa'yı bağlayarak subaylara teslim etmişler.

Yukarıda bahsedildiği üzere Sis kasabası önlerinden hareket ile henüz dağa tırmanıp çıkarken Yusuf Ağa'nın tutulduğu haberi gelince, askere durum haber verilerek dönüşe geçildi ve o gün sabahleyin son derece büyük bir iç sıkıntısıyla kalkmış olduğumuz ordugâhımıza sevinç içinde gelip çadırlarımızı kurup yerleştik. Allahın hikmeti ki İsmail Paşa müfrezesinde tüfek patlamaya başlayınca, kolera hastalığı ortadan kalktığı gibi, bizim de bu hareketimizden, yani dağa kadar gidip geldikten sonra fırkamızda koleradan eser kalmadı.

Bu olayların arkasından Yusuf Ağa, yine geceleyin kaçma teşebbüsünde bulunduğundan, nöbetçiler tarafından kurşunla vurulup öldürülmüş olduğu haberi geldi. Müstehakını bulmuş olduğu cihetle, *"ne olmuş, nasıl vurulmuş"* diye detayını soran olmadı.

Yusuf Ağa'nın kardeşi Mısdık Bey de o sırada ikamet mahalli olan Kayseri'den kaçarak Kozan dağlarına gelirken Develi kazasında tutulup Kayseri'ye geri gönderilmiştir. Artık Kozanoğullarına güvenimiz bütünüyle ortadan kalktı. Onlar böyle Kozan'a yakın yerlerde bulundukça rahat durmayacakları, Yusuf ile kardeşi Mısdık Bey'in firarlarından anlaşıldı. Bundan dolayı daha sonra Samsun'a bir vapur getirtildi ve hepsi sahile indirilip o vapura bindirilerek İstanbul'a gönderilmişlerdir.

Kozan'ın nüfus yazımı henüz tamamlanmadığından eksik kalan kısmının bitirilmesi için grup grup memurlar görevlendirilmiş ve diğer bölgelere örnek ve iane-i aske-

riyenin[56] dağıtımına vesile olmak üzere Sis kasabasının askerî kur'ası çekilmiştir. Doğu Kozan'da da İsmail Paşa tarafından askerî kur'a çekilmeye başlanmış ve Haçin kasabasında herkesin payına düşen iane-i askeriye belirlenmiştir[57].

Sis ile Adana arasındaki alan Sırkıntı aşiretinin kışlak yeri olduğundan, burada köyler kurularak yerleştirilmeleri kararlaştırıldı ve tatbikine girişildi.

Fırka-i Islahiye'yi dağıtmaksızın emrimizdeki memurlardan bazılarını orada bırakarak Derviş Paşa ile birlikte Mersin'den vapura binmek üzere aramızda karar verdik. Sis civarından hareket ederek Adana'nın üst tarafında bulunan dağlara gelmişken, Fırka-i Islahiye'de kolera hastalığı tamamen ortadan kalkmış olmasına karşılık, Adana ve Tarsus'ta yeni başlamış olduğundan, Payas'tan vapura binmeye niyet ettik. Bu nedenle Adana'ya gitmeyerek, birkaç gün burada kalıp, haberleşmek suretiyle işlerimizi halletmeye mecbur olduk.

Dede Bey'in babası Mısdık Paşa İstanbul'da bulunmaktaydı ve onun da Rumeli tarafına nakli kararlaştırılmıştı. Ali Bekiroğlu Ali Ağa'nın ise bir miktar maaş tahsisiyle Adana'da oturması kararlaştırılmışken, kardeşi Deli Fakı, Gâvur dağında kalıp teslim olmadığından ve orada her zaman bir dert çıkarması mümkün olduğundan, Ali Ağa'nın da Adana'da bırakılmasına cesaret edilemeyip, Dede Bey ile birlikte Niş'e kadar gönderilmişlerdir.

Menemenci oğlu Ahmet Bey ile Karsantı oğlu Fırka-i Islahiye'ye gelmediler. Bizim niyetimiz ise Ahmet Bey'i Adana Meclisi üyeliğine tayin ederek oraya yerleştirmek ve Karsantı oğlu'na da bir miktar maaş bağlayarak başka bir yerde oturmasını sağlamaktı. Ancak onlar tarafından Fırka-i Islahiye kabul edilmediğinden, tutularak İstanbul'a gönderilmeleri için mirliva Yaver Paşa'ya emir verilmiş ve o da bir aralık bunları tutup İstanbul'a göndermiştir. Ahmet Bey'e ayda beşbin kuruş maaş bağlanarak vefatına kadar İstanbul'da oturtulmuş ve Karsantı oğlu da Rumeli tarafına gönderilmiştir.

56 Tanzimattan sonra cizye yerine hıristiyan halktan alınan vergi. Bu vergi sonradan "askerî bedel" adını almış ve 1908 Temmuz inkilabına kadar devam etmiştir.

57 1282 senesi Kozan Sancağı askerî kur'ası için çıkarılan irâde ve lefleri için bkz. BOA, İrâde ts., Dâhiliye ks., nr. 39471, 3 lef.

Adana tarafında olan işlerimiz bitirildikten sonra, Misis ve Kurtkulağı yoluyla Payas'a varıldı. Özer hanedanından olan İmam Bey, harç adıyla devlet hazinesinden önemli bir meblağ almakta olmasına rağmen, mahalli idareden emin olmadığı için hükümetle ilişki kurmaz, hükûmet de ona güvenmezdi. Payas'a doğru hareketimizde bizim yanımıza da gelmedi. Bundan dolayı, uygun bir zamanda yakalanarak İstanbul'a gönderilmesi, Payas sancağı kaymakamı Veys Efendi'ye tenbih olundu. Aradan çok geçmeden Veys Efendi onu yakalayıp İstanbul'a yolladı ve ona da ikibin kuruş maaş bağlanarak İstanbul'da alıkonulmuştur.

GEÇİCİ OLARAK İSTANBUL'A DÖNÜŞ

Payas tarafındaki ıslah işleri için memurlara gerekli talimat verildikten sonra, Payas'tan vapura binerek Kasım 1864'te İstanbul'a ulaştık.

O sırada malî işlerin ıslahı için, daha önce kaldırılmış olan Meclis-i Tanzimat'a benzer ve Meclis-i Vâlâ'nın üstünde "*Meclis-i Âlî-i Hazâin*" adıyla bir meclis kurularak bendeniz de Meclis-i Vâlâ üyeliğinden bu meclis üyeliğine geçirilmiş olduğumdan dolayı, İstanbul'a dönüşümde Meclis-i Âlî-i Hazâin'e devam etmeye başladım. Fakat Fırka-i Islahiye kaldırılmadığından, arasıra Derviş Paşa'yla görüşerek Fırka-i Islahiye'ye ait işleri de hallederdik. Erkân-ı harbiyeden Kars-ı Zülkadriye kazasında bulunan Hüseyin Hüsnü Bey, Pazaryeri olarak bilinen yerde Kars-ı Zülkadriye (Kadirli) kasabasının yeniden inşa edilmesi ve şenlendirilmesine gayret etmekteydi. Onun karşısında ve Hacı Osmanlı köyünün alt tarafında da Pazaryeri olarak adlandırılan diğer bir yerde de Osmaniye kazasına merkez olmak üzere bir kasaba inşası arzu edilmekteydi. Lakin Hüseyin Hüsnü Bey, Kars-ı Zülkadriye'de bulunduğu için, orasının imarına daha önce başlamıştır.

Sis ve Adana tarafında çadır kurduğumuz sırada Fırka-i Islahiye'nin masraflarını gözden geçirip defterleri tanzim edildi. Payas'tan vapura bindiğimizde bunu kontrol ettikten sonra mühürleyip tasdik ederek genel bir değerlendirmesini yaptık. Gerek Halep ve gerekse Adana eyaletleriyle bir ilişkimiz kalmayıp ahalinin alacakları havale ile nakden

ödenmiş ve bu meblağın çoğu güç şartlarda elde ettiğimiz harcama fazlalıklarından kapatılmıştı. Bu sene bütçeye Fırka-i Islahiye'nin masrafları için kırkbin kese konmuşken, Meclis-i Vâlâ reisi Kâmil Paşa: *"Cevdet Efendi tutumlu bir adamdır. Bunu yirmibeş bin kese ile idare eder"* demiş olmasına karşılık, altı aylık masrafımızın toplamı dörtbin dörtyüz kese akça dolaylarında olmuştur. Yalnız Gâvur dağının ele geçirilmesi bir sene içinde ve büyük güçlüklerle mümkün olabilecekken, Kürt dağı ve Gâvur dağı ile aralarındaki aşiretlerle birlikte Kozan'ın kolaylıkla ele geçmesi, doğrudan Allah'ın bahşettiği olağanüstü bir durumdu. Öyle yıllarca uğraşmakla sonuçlandırılabilecek işlerin Allah'ın yardımıyla altı ayda az bir masrafla bitirilmesi, övgüyü ve teşekkürü gerektirirken, aksi durum ortaya çıktı.

Şöyle ki, İstanbul'a gelip de Derviş Paşa ile birlikte yaptığımız masrafların kesin hesabını ortaya koyan pusulayı Fuad Paşa'ya sunduğumuzda, Fuad Paşa teşekkür ederek takdir edecek yerde, inanmadığını belirten sözler söyledi. Doğru olduğuna dair teminat verdik. Sözü dolaştırıp başka konulara getirdi. Yapılan masrafların bu kadar az gösterilmesinden ve şimdiye kadar bu tür işler için sevk olunan orduların, mesela Suriye harekatının masraflarının, henüz hesaplarının tamamlanmamış olduğundan ve dolayısıyla Fırka-i Islahiye'nin masraflarının kesin hesabının bu kadar kısa sürede hazırlanarak ortaya konmasından memnun olmadığını anlattı.

Meğer daha önce yapılan anlaşma ile devletin borçlanmasının asıl dayanaklarından birinin Fırka-i Islahiye'nin büyük masrafaları olarak gösterilmesine karşılık, masrafın böyle kesin biçimde az gösterilmesi vekillerin politik mesleklerine aykırıymış. Halbuki her şeye itiraz eden Meclis-i Âlî-i Hazâin Reisi Rüşdü Paşa'nın damadı olan Hüseyin Bey, Fırka-i Islahiye'de erkân-ı harp reisi olarak bulunduğundan, bu defa bizimle birlikte İstanbul'a gelerek, masrafın miktarını kayınpederine söylemiş, o da bu durumu fırsat bilerek, *"Canım bu borçlanmalar neden oluyor. Kozan fırkası dünyayı titretti. Onun da masrafı beşbin keseye varmamış"* diye söylenmeye başlamış. Bu itiraz ise Fuad Paşa'ya dokunu-

yordu. Bunun üzerine işin iç yüzünü anladım. Fırkanın masrafları konusunda bir daha konuşmadım. Derviş Paşa ise şurada burada Fırka-i Islahiye'nin nasıl düzenli bir fırka olduğundan ve nasıl iyi idare edildiğinden övgüyle bahsediyordu. Halbuki askeri camiada düşmanları çoktu. Meselâ Serasker kaymakamı olan Hüseyin Avni Paşa onun şan ve şöhret kazanmasını hiç istemiyordu.

Bundan dolayı Fırka-i Islahiye ile İstanbul'dan çıkarken bize çok şeyler vadedilmiş olduğundan, bu defa dönüşümüzde, Derviş Paşa ile benim sahip olduğumuz ikinci Osmanî rütbe nişanlarımızın birinciye değiştirilmesi kararlaştırılmışken, Avni Paşa, *"bu iş, askerin normal olarak yerine getirmesi gereken bir hizmettir"* demiş olduğundan, olağanüstü bir hizmet gibi göstermemek için nişan ile taltif edilmemizden de vazgeçildi.

Fakat Sultan Abdülaziz Han hazretleri Derviş Paşa ile beni huzuruna getirtip iltifat ederek, kıymetli taşlarla süslü birer kutu verdi.

Kozan'da iken benim Şeyhülislamlık makamına getirilmem söz konusu edilmiş, fakat o sırada bulunduğum görevin hassasiyeti ve öneminden bahsedilerek, zamansız İstanbul'a getirilmemin uygun olmayacağı öne sürülmüştü. Ayrıca benim şeyhülislâm olmam bazı önde gelen vekillerin düşüncelerine aykırıymış. Fuad Paşa gönlü bol bir kişi olup, bana karşı da özel bir sevgisi vardı ve değer verirdi. Fakat bir kişi için arkadaşlarından ayrılmazdı. Politika âlemi bir başka âlemdir. Kişi kardeşi olsa feda eder.

Başlangıçta yazılanlara bakarsak kışın Adana'da veya Maraş'ta kışlamayarak, geçici de olsa İstanbul'a gelmekle nasıl hata işlemiş olduğumuz ortaya çıkmıştır.

Kadıaskerlik Görevimin Vezirliğe Çevrilmesi

İlmiye sınıfıyla ilgili düzenlemeden sonra, ilmiye rütbelerinin en üst derecesi olan kadıaskerlik, vezirlikle aynı seviyede tutulmuştu. Müderrislikten mirimiranlıkla çıkıp da sonra vezir olanlar çoksa da, müderrislikten vezarete getirilenler üç kişidir. Bunlar Köprülüzâde Fazıl Ahmet Paşa, Yenişehirli müderris Osman Paşa ve Şirvanîzade Mehmet

Rüşdü Paşa'dır. Ama kadıaskerlikten vezir olan sadece benim. Mekke ve İstanbul pâyelerinde iken bana defalarca vezirlik teklif olunmuşken kabul etmemiştim. Vezirlik gibi sıkıntılı bir görevde olmak istemezdim. Kadıaskerlikten vezirliğe geçmenin bir örneği olmadığından Bosna'ya giderken tarafıma kadıaskerlik rütbesi verilince, *"hele vezirliğe geçme derdinden kurtuldum"* diye memnun olmuştum. Mamafih ilk olarak bende tecrübe edileceği aklımdan da geçmişti. Fuad Paşa, vezirlikten uzak durmamın sebebini sorunca, *"Efendim, ilmiye sınıfında yüksek maaş yoktur. Fakat güven vardır. Tutumlu olan bir kadıasker arpalığı ile kıt kanaat geçinir. Sonra bir aktif görev verilir. Ondan sonra bir miktar para kazanır. Onunla ihtiyaçlarını giderir ve borcu ile diğer masraflarını kapatır; kimseye ihtiyacım var demeğe mecbur kalmaz. Vezirler ise aktif bir görevdeyken bol bol para alırlar, fakat azledildiklerinde maaşsız kalıp vekillere adeta yalvararak bir görev almak için yüz suyu dökerler. İşte bana bu durum güç gelir"* demiştim. O zaman İstanbul payelilerinin en az üçbin beşyüz ve Anadolu Sadareti payelilerinin dokuzbin kuruş arpalıkları vardı. Ve eskilerinin arpalıkları onbin kuruşa çıkarılırdı. Fuad Paşa bu konuları padişaha arz etmiş olduğundan, bu defa Sultan Abdülaziz Han hazretleri sahip olduğum kadıaskerlik rütbesinin vezirlik rütbesiyle değiştirilmesini kesin emrettiğinden, verilen beratla, arpalık bedeli olarak aylık onbin kuruş maaş tahsisiyle 13 Ocak 1866 tarihinde, Fuad Paşa tarafından yapılan davet üzerine konağına gittim. Hariciye nazırı Âlî Paşa da oradaydı. Mabeyn-i Hümâyûn Başkâtibi Emin Bey padişahın bu konudaki emrini okuyunca, gördüm ki iş işten geçmiş, itiraza yer kalmamış, *"kaç defa önemli memuriyetlerde bulundum. Başımı padişahlık makamı uğrunda feda ederek nice tehlikeler atlattım. Şimdi bir sarığı feda etmem diyebilir miyim?"* diyerek sarığı çıkarıp, fesle kaldım. Fuad Paşa da bir kat elbise verdi. Giyip Padişahın huzuruna girmek için saraya gittim. Sultan Abdülaziz Han hazretleri o gün sabah kendisine giymek için hazırlanmış olan elbisesini gönderdi, giydim. Padişahın huzuruna çıktım. Son derece büyük iltifat ve övgüye mazhar oldum. Daha sonra Sultan Abdülaziz Han hazretleri Saray terzisine emr ederek bana

bir kat üniforma ve birkaç normal elbise yaptırdı ve vezir olarak ihtiyaç duyacağım şeyleri alabilmem için yüz elli bin kuruş hediye etti.

Vezaretin ağır yükü altına girmekten çekiniyordum. Bulunduğum ilmiye sınıfının en son noktası olan kadıaskerlik derecesine çıktıktan sonra sınıf değiştirmek epeyce güç geldi. Fakat sonra Hasan Efendi'nin şeyhülislamlığında ilmiye rütbesi hemen herkese verilerek kalemiye rütbesi gibi gerçek değerini yitirince, ilmiye yolunun şan ve şerefi de kaybolmuş ve sınıf değiştirdiğimden dolayı memnun olmuştum.

O şekilde sahip olduğum rütbe vezirliğe çevrilince, ne gibi bir görev yapacağım konusunda birşey söylenmemişti. Sonra Fuad ve Âlî Paşalar, *"şimdi size uygun bir görev bulmalıyız"* diye nazikâne konuyu açtılar. Halbuki taşraya gönderilmek istendiğimi önceden tahmin ettiğimden, nerede ve hangi göreve getirileceğimi kendilerine bıraktığımda, *"Fırka-i Islahiye ile önemli ıslahat yaptınız. Bunun devamı yine sizin gayretinize bağlıdır"*. Halep ve Adana eyaletleri birleştirilerek bir büyük vilâyet oluşturularak bana verilmesini teklif etmeleri üzerine: *"Evet, ıslahatın yerleştirilmesini onu yapanlara havale etmek, en doğrusudur"* dedim.

O zaman Zor ve Urfa sancakları Halep eyaletine; Payas ve Kozan sancakları Adana eyaletine bağlı olup, Maraş da İslahiye sancağıyla birlikte müstakil bir mutasarrıflıktı. Bunların hepsi birleştirilerek büyük bir vilâyet meydana getirilerek tarafıma verildi ki, Kayseri sancağı sınırından Bağdad sınırına kadar uzanmaktaydı.

Diğer vilâyet valileri için verilen fermanlara benzer olmak üzere, bana da bir atama fermanı çıkarıldı. Ayrıca, cinayet işleyip de, suçlu oldukları mahkemece tespit edilmiş olanlar hakkında verilen kanuni cezalarının, bu türden suç işleyenlere de ibret olması için en kısa sürede uygulanması ve sonra evrakının takdimi yetkisini içeren bir ferman daha verildi.

Derviş Paşa'nın durumu şüpheli ve belirsiz gibi iken, bu sırada Lübnan dağlarında ortaya çıkan karışıklık sebebiyle Ramazan'ın ilk günlerinde görev yeri Dördüncü Ordu'dan Beşinci Ordu müşirliğine değiştirilerek, acil olarak kış mev-

siminde Suriye'ye gönderildi. Bunun üzerine Fırka-i Islahiye kumandanlığı, yine benim kontrolüm altında olmak üzere Kurt İsmail Paşa'ya bırakıldı.

Bir yere asker sevketmek gerektiğinde, mahalli meclis tarafından bir kararname düzenlenerek yetkinin orada bulunan kumandana verilmesi ve kumandanın derhal oraya asker göndermesi usul ve kanun gereğiydi. Fakat vilâyet usulünün uygulandığı yerlerde meclis kararnamesi yerine, valinin yazılı talimatının geçerli olması kabul edilmişti.

Halep, Beşinci ordunun hareket sahası içinde olduğundan burada bir fırkası bulunurdu. Bu fırka ile ilişkilerim de tabii ki yukarıdaki usul çerçevesinde olacaktı. Ama Maraş, Kozan ve Adana tarafında bulunan Fırka-i Islahiye doğrudan doğruya benim emrime verilmiş olduğundan, Halep vilâyeti'nin yerel yönetim nizamnamesinin hazırlanmasıyla meşgul olduğum sırada, bir taraftan da Fırka-i Islahiye'nin düzenlenmesiyle ilgili çalışmaları yürütüyordum.

Fırka-i Islahiye'nin Dersim ve bütün Kürdistan'ı dolaşarak Anadolu'yu tamamen ıslah etmesi kararlaştırılmışken, bu sırada Eflâk ve Boğdan'da meydana gelen karışıklık üzerine Tuna vilâyetinde bir ihtiyat ordusu kurulmasına karar verilip, Fırka-i Islahiye'den de birkaç taburun yeterli ölçüde nakliye hayvanatıyla birlikte İstanbul'a iadesi tarafıma bildirildi. Bu yüzden Anadolu'nun geneline yönelik ıslahat ertelenip, daha önce ıslahatı yapılan yerlerde durumun pekiştirilmesi karar altına alındı.

Zeytun hakkında Âlî Paşa'nın düşüncesini sordum: "*Valilik sıfatıyla ne yaparsan yap, kumandan ismi olmasın*" dedi. Ben de bu işte kullanmak üzere Fırka-i Islahiye'de, yukarıda belirtildiği üzere yaver olarak maiyyetimde bulunan Hüseyin Hüsnü Bey'in kısa bir müddet daha beraberimde bulunmasını rica ettim; buna da müsaade olundu.

HALEB'E GİDİŞ

Bahar mevsimi yaklaştı. Ben de hareketimle ilgili hazırlıkları tamamladığımdan bir beylik fırkateyn vapur verildi. 4 Mart 1866 tarihinde politika memuru Vaso Efendi (Vaso Paşa) ve beraberimizde bulunan memurlarla birlikte vapu-

ra gittik. Fuad Paşa vapura gelip bizleri uğurlayarak onurlandırdı.

Daha sonra demir alarak hareketle Kozan'a gönderilecek memurları Mersin iskelesinde bırakarak biz de İskenderun'a çıktık. Halep askerî fırka kumandanlığından bir bölük süvari gelerek bizi Halep'e götürdü. 1866 senesi Mayısında Haleb'e vardık ve vilâyetin teşkilatına başladık. Vilâyet merkezleri büyük olduğu gibi, alt birimleri olan sancak ve kazaların da aynı şekilde büyük olmaları vilâyet nizamı gereği olduğundan, bu bakımdan Halep vilâyeti de sancaklara ve kazalara bölünerek teşkilâta başlandı.

Yukarıda söylendiği gibi Tuna vilâyetinde bir ihtiyat ordusu oluşturulacağından Hassa ordusunun Fırka-i Islahiye'deki taburları iade edildiği sırada, üç yüz kadar da nakliye beygiri gönderildi.

Fırka-i Islahiye ile yapılan ıslahattan Kozan ahalisinin memnun olmalarına karşılık, Kozan ağalarının özel askeri durumunda olup birkaç yüz kişiden ibaret belli bir gurubu, halkın sırtından geçinir kimseler olduğundan, onlar memnun değillerdi. Onların bazıları askere alınmış ise de, bazıları boş geziyordu. Yine ayrıca Çukurova aşiretlerinin bir kısmı Kozan üzerinden geçerek ve bir kısmı da Gâvur dağını aşarak yaylamak üzere Uzunyayla'ya gidip-gelirlerdi; bu iki yol da kapanmıştı. Bu sırada Uzunyayla'ya Çerkes muhacirlerinin iskânına başlanmış olduğundan bu göçebe aşiretlerin bir kısmı Aziziye sancağında yerleşmeye mecbur kalmış, kalanı ise Çukurova'da ve Maraş ile İslahiye arasında iskâna tabi tutulmuşlardı. Göçebeliğe alışmış aşiretlere ise iskân çok zor geldiğinden, bu aşeretler de ıslahattan hoşnut değillerdi.

Yukarıda yer aldığı gibi Yusuf Ağa'nın kaçması üzerine Doğu Kozan'ın serserileri şeşhane kurşunlarının tadını tattıklarından onlar rahat duruyorlardı. Ama Batı Kozan'ın Kozan oğullarına bağlı güruhu, bunu tatmamış olduklarından ayaklanarak, ahaliyi de isyana teşvik edip, aşiretlerden de bir grup onlara katılarak Beylanköy'deki taburu kuşatmışlar. Maraş'ta bulunan Fırka-i Islahiye kumandanı Kurt İsmail Paşa hemen o tarafa hareket etti. Kozan zabtiye binbaşısı Gençoğlan oğlu Ahmet Ağa ise olayı öğrendiği gibi Kars-ı Zülkadriye ve

Doğu Kozan ahalisinden beş-altıyüz kadar tüfekli toplayarak Beylanköy'e gitmiş. Sis merkezi yüzbaşısı ve Karacalar aşireti kethüdası Vezir Ağa da kendi aşiretinden beşyüz kadar tüfekli ile o tarafa hareket ettiği sırada, Kozan ulemasından Kisenit köyünde oturan ve Fırka-i Islahiye Sis'te iken oraya gelerek kendisine ayda yüz kuruş tahsis olunan Ömer Efendi, asasını eline alıp kethüdaların kapılarını çalarak, *"bizim zevk ve sefaya düşkünlerimiz Padişahın askerlerini kuşatmışlar. Çabuk yetişin, yardıma gidin. Yoksa dünya ve ahirette mesul olursunuz"* diyerek kethüdalar derhal beşyüz tüfekli ile öte yandan Beylanköy üzerine yürümüşler. Beylanköy'ü kuşatmış olan eşkıya bu şekilde her yönden tazyik edilmeye başlandığı esnada, Kurt İsmail Paşa da yetişip isyanı bastırmış ve eşkıyadan birkaç yüzünü tutup sorguya çekmiştir.

O sırada Gâvur dağı tarafında da asayiş bozulduğundan ben de Maraş'a gidip İslahiye'ye ve Ulaşlı dağlarına kadar memurlar gönderdim ve asayişin yeniden teminine giriştiğimiz sırada, bütün bu uygunsuz hareketlerin Maraş mutasarrıfının kötü idaresinden kaynaklandığı anlaşıldı. Bunun üzerine hemen İstanbul'a arz ile Maraş mutasarrıfını azlettirmeğe mecbur oldum.

Maraş tarafında önemli gördüğümüz işleri hallettikten sonra Andırın kazası yoluyla Kars-ı Zülkadriye dağlarını aşarak Çukurova'ya indiğimizde, erkân-ı harbiyeden olup Kars bölgesinde bıraktığımız Hüseyin Hüsnü Bey bizi karşıladı ve Kars-ı Zülkadriye kasabasına getirdi.

Geçen sene burası Pazaryeri denilen boş bir ovadan ibaretken, şimdi altıyüz kadar ev ve bir çok dükkânlar yapılarak yeni bir kasaba kurulmuş olduğunu memnuniyetle gördük. Evler yapılırken temel için arsalar kazıldıkça eski Kars-ı Zülkadriye kasabasının kalıntıları görülmüş. Şöyle ki; bir arşın (68 cm.) kadar kazıldığında renk renk çakıl taşlarından sanatkârane yapılmış bahçe temelleri ortaya çıkmış ve birçok bina taşları bulunarak yeni evler ve dükkânlar inşa edilmiştir. Hemite kalesi civarında iskân olunan Bozdoğan aşireti de temel atmak için yerleri kazarken pek çok eski bina taşları bularak, hep yonma taştan evler inşa ederek güzel köyler kurmuşlardı.

Geçen yıl buralarda bina değil bir kulube ve hatta samanlık yokken Pazaryeri'nde böyle güzel bir kasaba meydana geldikten başka, Çukurova'nın her tarafında yeni yeni köyler kurulmuş ve Kurt İsmail Paşa'nın zoruyla aşiretlerin çadırları bozulup evlerine döşeme yapılmış olduğu hayret ve memnuniyetle görülmüştür. Hüseyin Bey'in bu olağanüstü çalışmaları da, Bosna vilâyetinde göstermiş olduğu güzel hizmetlerinin üstüne eklendiğinden, kendisi çok büyük bir teşekkürü haketmiştir.

Kars-ı Zülkadriye kasabasının inşasına başlandığında güzel bir hükûmet konağı ile diğer devlet kurumlarına ait bina yapılıp halka örnek olunması gerekirken, yanımızda henüz yer alan halkın altıyüz kadar ev ve pek çok dükkân yapmış olmasına karşılık, hükûmet hâlâ çadırda görev yapıyordu. Şöyle ki; birkaç büyücek kara çadır tedarik olunarak biri hükûmet dairesi haline getirilmiş ve ikisinde de İdare meclisi ile Adliye dairesi olarak kullanılmıştır. Hapis cezası verilenler de diğer bir çadıra konulmuş olup, zabtiyeler ise açıkta idi.

Bu duruma sebep; o sırada Fuad Paşa azlolmuş, yerine Büyük Rüşdü Paşa sadrazam olmuş olduğundan, kendisi vilâyet teşkilâtının aleyhinde bir kimse olarak, yeni kurulmuş vilâyetlerin bile kaldırılması düşüncesindeydi. Bu da sadece masrafların azaltılması kararına dayandığından, bu sene nerede devlete ait bina varsa yapımının durdurulması veya yeni bina yapımına başlanmaması için, daha önce verilmiş olan yetkinin kaldırılmasına yönelik Bâbıâlî'den kesin talimat gelmişti. Biz de ne yapacağımızı şaşırmıştık.

Zira gelir ve masrafları bütçeye dayalı olan yerler hakkında Bâbıâlî'ce ne yapılacaksa yapılsın. Ama ıslahat yapılan yerlerde bu uygulama söz konusu olamazdı. Hassa ve İslahiye kışlaları yapılmaya başlanmış ve tamamlanmalarına az kalmış. Payas sancağında hükûmet daireleri yapılması bir ihtiyaçken, Kozan ise bütün bütün istisna bir haldeydi. Ahaliye, "*çadırlardan çıkınız, kasabalar, köyler yapınız*" diye emr eden hükûmet, kendisine bir ev yapamazsa, gelecek sene bu cemiyet dağılır, devlete büyük zarar verir korkusu vardı. Bu durumu Bâbıâlî'ye anlatmak mümkün değildi. Doğrusu çok güç durumdaydık.

İşte bu üzüntü ve can sıkıntısı ile Kars-ı Zülkadriye'den kalkıp Sis'e gelirken üç saat hep pamuk tarlalarının içinden geçtik. Sağ tarafımızda Kozan dağlarına dek, solumuzda Ceyhan nehrine kadar hep gözümüzün gördüğü yer ekilmiş olup, hava misk gibi kokuyordu. Bir aralık burnumuza çok kötü bir koku geldi. *"Acaba bir tarafta bir leş mi var"* diye Hüseyin Bey'den sordum. *"Birşey yok. Fakat ekili yerlerden çıkıp henüz ziraate açılmamış yerlere geldik. Bu fena koku ondan geliyor. Biz geçen sene Çukurova'da gezdiğimiz zaman hep bu fena kokular içinden geçmişiz. Lakin her taraf aynı olduğundan bunu duymamışız. Şimdi bir tarafı ziraat ile ıslah olunduğundan harap ve çürümüş yerlerin kokuları da böyle duyuluyor. İşte Çukurova havasının fenalığına sebep, ancak harabiyet olduğu ve imar olunsa havasının da düzeleceği bundan anlaşılıyor"* dedi. Nitekim İbn Haldun'un araştırması da bunu doğrulamıştır. Fakat Çukurova'yı tamamen canlandırmak ve ıssızlıktan kurtarmak için pek çok nüfusa ihtiyaç bulunmaktadır. Daha önce gönderilen iki-üçbin kadar hane Nogay muhacirleri Kuban nehri ahalisinden olduklarından dolayı, Ceyhan nehri vadisinden hoşlanarak Ceyhan nehri boyunca epeyce güzel köyler yapıp, Çukurova'nın çok küçük bir bölümünü imar ediyorlardı. Bu defa bir çok aşiretin çadırları alınarak evler yapmaları teşvik edilmiş ve yeni köyler kurulmuş ise de, geniş bir alanı kapsayan Çukurova'nın boş yerleri çoktu. Bu sırada birçok Çerkes muhacirleri alınıp buraya iskân olunduysa da, dağ halkı ovalarda yaşamadığından, onları da dağlarda ve yaylalarda yerleştirmek gerekiyordu.

Mamafih biz kendi aşiretlerimizi iskân ile yeni kasaba ve köyler kurduğumuz halde, hükûmet için gerekli olan bina inşasına Bâbıâlî engel olurken, artık bu konuyu düşünmeye zaman yoktu. Halbuki devletin bütçesi içinde yer almayan yeni gelirlerimizin az bir miktarını ve hiç olmazsa şu Çukurova'da bu sene ekilen pamukların öşür hasılatını harcasak, hükûmet için ihtiyaç duyulan binalar inşa edilebilirdi. Fakat bunları Bâbıâlî'ye anlatmaya kalkışsak zaman gerekirdi. Bâbıâlî'nin maksadı da, bina yapımlarını gelecek yıla erteleyip, *"işte bu sene masraflardan şu kadar tasarruf ettik"* diye padişaha arz ile asılsız bir iyileşme göstermekti.

İşte bu düşünceler arasında Kozan mutasarrıflığının merkezi olan Sis kasabasına gelip İsmail Paşa ile görüştük. Beylanköy olayında tutukladığı birkaç yüz zanlının sorguları tamamlanmış ise de, Sis'te henüz hapishane inşa edilmemiş olduğundan mahkum edilen yüz kadar kişi Adana'ya gönderildi.

İsyana sebep olan Kozanoğullarına bağlı kişilerin çoğu, meydana gelen çatışmalarda ölmüş ve kalanı tutulmuş olduğundan, Kozan ıslahatı bu suretle yerleşmiş oldu. Fakat henüz kontrol altına alınmış ve kurulmuş olan koca Kozan sancağının merkezinde hapishane olmaması, garip ve çirkin bir durumdu. Buna karşılık, Adana hükûmet konağı da harap ve yıkılmaya yüz tutmuş bir durumda olup, hapishanesi de aynı şekilde eğik ve yıkılmak üzere bulunduğundan, hapistekiler tehlikede olduklarını görüp şikâyet etmekte iken, haliyle Kozan'dan gönderilen suçluları koyacak yer bulunamamıştı.

Sis'ten Adana'ya gelirken onsekiz saatlik mesafe içinde yaşamakta olan Sırkıntı aşiretinin yeni birçok köyler yapmakta olduğu görüldü. Bu köylerin bir kısmı Sis'e, bir kısmı da Adana'ya bağlanarak iki müdürlüğe ayrıldı ve müdürleri tayin olundu. Bunun için iki ayrı yerde birer küçük hükûmet konağı inşa edilmesi gerekiyordu. Ayrıca yeni açılmış ve idare altına alınmış olan Kozan'a Adana'dan gidip gelecek pekçok tüccar, onsekiz saatlik mesafeyi bir günde gidemeyeceklerinden, hiç olmazsa bir gece kalmaları için yan yolda ve yeni yapılan köylerin birinde bir han yapılması lâzımdı. Aşiretler halkının böyle şeylerin önemini henüz takdir etmeleri mümkün olmadığından, bu da hükûmetin himmetine kalmıştı. Tabii ki böyle han yapılacak uygun yerde bir miktar da zabtiye bulundurmak üzere bir de karakolhane yapılması zaruri idi. Ancak Bâbıâlî'ce tatbik edilen tasarruf uygulaması ise bunların hepsini engellemekteydi.

Tasarruf ve iyi idare ise, lüzumsuz yere para sarfetmemek demektir. Yoksa tohum parası vermemek, tarlayı boş bırakmak tasarruf usulüne ve iyi idareye tümüyle aykırıdır. Devlet kendi bütçesini düzeltmek için geliri artırmaya muhtaç olup, bu ise memleketin imarı ile olur. Gâvur dağından ve Kozan dağlarından hazineye bir kuruş girmezken, bütçe dı-

şında birçok yeni gelir kaynağı olan ve bu gelirin devamıyla artırılması hususunda lazım gelen masraftan sakınmak, ayniyle, ekilecek tohum parasını esirgemek gibi idi. Rüşdü Paşa mazul iken, vekillere kinaye ile bu gibi konuları tatlı bir üslupta ifade ederdi. Fakat sadaret makamına gelince, kâğıt üzerinde, *"ben bu sene şu kadar tasarruf ettim, bütçeyi düzelttim"* demek için taşraların durumunu aklından çıkarmıştı. Bir müddet sonra Rüşdü Paşa azl ile Âlî Paşa sadrazam ve Fuad Paşa Hariciye nazırı olunca, vilâyet usulü her tarafa yayıldı.

Kozan mutasarrıfı Salim Paşa (Salim Efendi) işine düşkün ve çok gayretli bir kişi olup, Kozanlılar da eski eyâlet usulünü görmediklerinden, yeni usul, her sancaktan önce Kozan sancağında uygulanmıştı.

Daha sonra Adana'da da yeni usul teşkilât uygulandıktan sonra Payas'a gidilip orada da yeni usule göre teşkilât kurularak, Osmaniye, İslahiye ve İzziye yoluyla Halep'e dönüldü.

Zeytun Kazasının Kurulması

Yukarıda arz olundu üzere Zeytun'un, valilik sıfatıyla ıslahına Bâbıâlî'den tam yetki verilmiş olduğundan erkân-ı harbiye binbaşılarından olup, emrim altında bulunan Hüseyin Hüsnü Bey, 1866 Mayısında özel talimatla ve iki bölük şeşhaneciyle Zeytun'a gönderildi. Bu arada Fırka-i Islahiye kumandanı Kurt İsmail Paşa Maraş'taydı. Kozan'dan da bir tabur, Zeytun'a yakın bir yerde olan Göksun'a getirildi. Zeytun'un üst tarafında bulunan Elbistan'a da bir miktar asker sevkedildi. Diğer taburlar da Hüseyin Bey'den haber geldiği zaman bir günde Zeytun'a varabilecek şekilde konuşlandırıldı.

Zeytunlular böyle her taraftan etraflarının sarıldığını görünce Hüseyin Bey'e itaate mecbur oldular. O da hemen bir bölük süvari ve bir bölük piyade asker oluşturdu ki, gerek subayların, gerekse neferlerin yarısı müslüman, diğer yarısı Ermeniydi. Hepsi seçkin kimselerden meydana geliyordu.

İşte bu iki bölük askerle Hüseyin Bey vilâyet usulüne uygun olarak Zeytun'un ıslahına başladı. Haberimiz yok,

Zeytun kasabası merkezinde kırk kadar müslüman hanesi varmış ki, Zeytun kocabaşılarının idaresi altında bulunarak askeri kuranın dışında kalmışlar. Çevredeki islam köyleri de onlara güvenerek asker vermezlermiş.

Hüseyin Bey, emrindeki askerleri yedekte tutup iki bölük askerle önce müslümanların kuralarını çektikten sonra, Ermenilerin de askerliğe bedel olmak üzere yardımlarını düzenledi ve sonuçlandırdı.

Bunun üzerine Zeytun kasabası merkez olmak üzere yeni bir kaza oluşturuldu. Vilâyet usulüne uygun olarak üyelerinin yarısı müslümanlardan ve diğer yarısı da Ermenilerden olmak üzere meclisler kuruldu; kaymakam ve naib atanarak Zeytun meselesi çözümlendi. Aradan çok geçmeden Zeytun kasabasında bir isyan vuku bulmuşsa da zabtiye düzen içinde ve hazır olduğundan Hüseyin Bey onlar vasıtasıyla elebaşıları tutup hadlerini bildirdi ve isyan hemen bastırıldı. Daha sonra Zeytun'un dört kocabaşılarını Haleb'e gönderip, Halep'ten de İstanbul'a yollanarak Zeytun'un ıslahı tamamlanmıştır. O dönemde kurulan düzene uyuldukça Zeytun kazasının emniyeti ve asayişi devam etmiştir.

Gâvur Dağı'nın Islahatının Tamamlanması

Yukarıda arz olunduğu üzere Ali Bekiroğlu Ali Ağa teslim olmuşsa da kardeşi Deli Fakı Gâvur dağında kalmıştı. Yanındaki eşkıya birkaç yüz kişiden ibaret ise de, bulundukları bölgenin gayet sarp olmasından dolayı oradan çıkarılmaları zordu. Halbuki arasıra bu eşkıyanın bir takımı Payas tarafına inerek halka saldırmaktaydılar. Bu durumda kalacak olurlarsa, gittikçe kendilerine katılanlarla sayılarının artması ve Gâvur dağı'nın eski isyankâr durumuna dönmesi kaçınılmazdı. Bu sırada Rumeli tarafındaki hassas durum ve gelişmeler dolayısıyla Bâbıâlî'den izin istense, *"şimdi, yeniden mesele çıkarmanın zamanı değildir"* diye izin verilmeyeceği açıktı. Bundan dolayı Bâbıâlî'ye haber vermeksizin hemen mevcut kuvvetlerle Fırka-i Islahiye kumandanı Kurt İsmail Paşa'ya dağa çıkarak bu eşkıyanın kökünü kazıması hususunda kesin emir verdim. Bu iş bitinceye kadar Payas, Maraş, Kozan ve Adana mutasarrıflık-

ları onun emrine verilerek, her neye ihtiyaç duyarsa hemen onlara emir vermesi kendisine yazıldı. Bu mutasarrıflıklara da bu hususta mektuplar gönderildi. Ayrıca Deli Fakı'nın başına yüz altın değer biçilip, her kim getirirse derhal nakden verileceği, çevredeki kabile ve aşiretlere duyuruldu. O sıralarda Gâvur dağınca yüz altın pek büyük sermaye olduğundan Deli Fakı'nın peşine düşenler çoğaldı.

Kurt İsmail Paşa da arazinin sarplığını ve işin ne kadar zor olduğunu göz önünde bulundurarak önce telaş ve endişeye kapılmış, emrindeki ümera ve subayların çoğunluğu da bu hareketi onaylamamışlardı. Ancak kendisi bir asker olarak vazifesini yerine getirmek için ister istemez harekete mecbur olup, altı tabur piyade, üç bölük süvari ve zabtiye vesaire ile dağın zirvesine çıkıp, taburları birer ikişer bölük halinde sürgün avına çıkar gibi hareket ettirerek eşkıyayı şiddetli şekilde vurup, eşkıyanın son sığınağı olan Kurt Kulağı denilen dar boğazda sıkıştırmıştı. Deli Fakı teslime mecbur olmuşsa da, askere güven duyamayıp yukarıda söz konusu edildiği gibi yüz altın için kendisinin peşine düşenler çok olduğundan, Halep tarafına geçmek için de yol bulamadığından, salimen Haleb'e gönderilmek şartıyla İsmail Paşa'ya teslim olup, o da onu koruma altına alarak Haleb'e gönderdi. Buna bağlı olarak Güllü köyüyle onun çevresindeki köyler ahalisinin bir kısımını Payas tarafına ve bir kısımını da Hassa kazası tarafına indirdi. Bundan böyle bu köylerde ve Ali Bekiroğlu yurdunda yerleşmek kesinlikle yasaklandı ve aşağıdan yukarı kimsenin çıkıp da oturmamaları için Hassa ve Payas taraflarında karakollar yapıldı.

Daha sonra İsmail Paşa, dağın asayiş ve düzeninin sağlanması için Yarpuz'da Mısırlı İbrahim Paşa'nın otağ kurmuş olduğu yerde dörtyüz asker alan bir kışla yapıldı. Ardından İslahiye kışlasındaki askerlerden yarım tabur bulundurulması kabul edildi.

İsmail Paşa, kendisine öyle bir tehlikeli emrin yüklenmesinden dolayı emrin başlangıcında bana gücendiyse de, Mısırlı İbrahim Paşa, Ulaşlı dağlarından büyük bir orduyla başarısız olup kaçmaya mecbur kalmış, Derviş Paşa ise dokuz gün Ulaşlı dağlarında top ve tüfek ile mücadele

etmiş, eşkıyanın ileri gelenlerini teslime mecbur etmiş iken, yine dağılıp sarp yerlerde çıban olacak bir sivilce kalmış olmasına karşılık Kurt İsmail Paşa'nın eşkıyayı kökünden kazıyarak ıslahatı tamamlaması, büyük bir başarı olduğundan, gerek o çevrede, gerekse askerî çevrede çok büyük bir ün kazanmış ve sonra bana müteşekkir olmuştur.

İsmail Paşa, o sırada Kozan dağlarının kilidi sayılan Feke'de sekizyüz nefer alan bir kışla inşa etmiş olduğundan, orada da bir talia taburu konuşlandırılmıştır[58]. Suriye valisi olduğum sırada Kozanoğlu Ahmed'in isyan ederek Kozan'ı ele geçirmesi üzerine, padişahın gönderdiği emir üzerine Suriye'den acele olarak Kozan'a vardığımda Ahmet Paşa, itaate mecbur olarak Kozan yine kontrol altına alındığı zaman, Feke kışlası tamir edilerek oraya yine bir tabur asker konmuştur.

NETİCE

Açıklandığı gibi, Gâvur dağı eşkıyasının kökünün kazınması ile Fırka-i Islahiye'nin başlamış olduğu ıslahat tamamlanmıştır.

Kozan gibi devlet emirlerini asla tanımayan, Gâvur dağı ve göçebe aşiretler halkı gibi hırsızlığı hayat tarzı kabul eden bunca halk, hep disiplin altına alınıp, halen hepsi devlete asker ve vergi vermektedirler[59].

58 Kozan Sancağı'nı muhafaza için Feke kalesinde dâimî surette bulundurulacak bu tali'a taburunun tâyini hakkında sâdır olan irâde ve lefleri için bkz. BOA, İrâde ts., Şûrây-ı Devlet ks., nr. 2214, sene 1295.

59 Dördüncü Cüzdan burada sona ermektedir.

BEŞİNCİ CÜZDAN

HALEP ZABTİYESİ'NİN DÜZENLENMESİ

Halep zabtiyesi başlangıçta jandarma usulü üzere teşkilâtlandırılarak üç tabura taksim olunmuş, bu taburların biri piyade, diğeri merkez ile bağlı yerlerde ayrı ayrı hizmet veren jandarma süvarisi, üçüncüsü de çölde arap kabilelerine karşı birlikte hareket etmek üzere beşyüz neferden oluşan beş bölüğe ayrılmış seyyar süvari taburuydu. Diğer bölgelere nispetle subaylarının olduğu gibi neferleri de seçkin kimselerden meydana geliyordu. Hele seyyare bölüklerde o kadar iyi nişancı neferler vardı ki, altındaki at alabildiğine giderken uçara atar ve isabet etirirdi.

Bunlar için Avrupa'dan beşyüz şeşhaneli (altı atar) filinta getirttim. Ayrıca beş bölük için süvari alayından birer talimli çavuş alarak belli ölçüde askeri eğitim verdirdim. Yine her bölüğe boru verip borazanlar kurularak bir nizamiye süvari alayı gibi düzenlettim. Bu bakımdan arap kabilelerinin eski saldırıları kalmadı. Çünkü Aneze kabilesi, âdetleri üzere seyyar bölüklere hücum ettiklerinde şeşhane kurşunlarının uzaktan vurduğunu görünce artık seyyar birliklerinden ürkmeye başladılar. Fakat seyyar birliklerden uzakta bulunan köylere gelip saldırmaktan vazgeçmediler.

Daha önce, Suriye ve Halep vilâyetleriyle ordu müşirinin bir araya gelip çöllerdeki durumla ilgili ciddi tedbir almaları hususunda Bâbiâlî'den talimat verilmekle birlikte, üçünün bir araya gelip görüşmeleri mümkün olmamıştı. Bundan dolayı, Beşinci Ordu Müşiri Derviş Paşa ve Suriye Valisi Raşid Paşa ile haberleşerek Hama'da bir araya gelmek üzere karar verildi. Hemen bir bölük seyyare ve belde jandarma süvari

taburundan bir miktar zabtiye ile Hama'ya gittim. Arkasından Derviş Paşa ile Raşid Paşa da gelip 1867 Mayısı başında müzakereye başladık. Haleb'in zabtiye süvarileri yukarıda belirtildiği gibi hep şeşhaneli ve elbiseleri hoş ve yeni olup boru ile kumanda olunduklarından, Hama'ya vardığımda Halep zabtiyeleri, nizamiye süvari bölüklerinden zannedilip birkaç gün sonra zabtiye oldukları anlaşılmıştır. Suriye zabtiyeleri o zaman başıbozuk tarzındaydılar.

Hama'da cereyan eden görüşmelerimizin özeti ve neticesi şu idi ki, urbanın (arap çöl aşiretleri) atlı haramileri yerleşim yerlerine gelerek, bir köyün hayvanlarını sürüp götürüyor, bunların arkasından kovalayıp yetişmek mümkün değil. Halbuki urbanın da çevre yerlerde çadırları bulunuyor ve orada develeri, hamile hayvanları, çocukları ve karısı bulunuyor. Elde bir seyyar kuvvet olup da bu şekilde bir aşiret bir tarafa tecavüz edecek olursa, doğru o aşiretin çadırlarına hücum etse aynı şekilde karşılık verilmiş olur ve bunun üzerine saldırmaya cesaret edemez ve hükûmete boyun eğmeye mecbur olurlar. İşte bu seyyar kuvvetin oluşturulması ile ilgili cereyan eden müzakere sonucunda Suriye ve Halep vilâyetleri arasında müşterek olan çölün muhafazası için iki taraf da ikişer tabur piyade ve bir alay nizamiye süvari, ikişer adet şeşhaneli dağ topu ile birer seyyare zabtiyeden meydana gelen birer müfreze teşkil edecekti. Halep seyyaresi gibi Hama tarafında bulunacak seyyare zabtiye taburunun da hafif süvari alayı tarzına konulması ve müfrezeler seyyar hale getirilmek üzere sür'at talia taburları katırlarının kararlaştırılan miktara çıkarılması ve her müfrezenin ihtiyaç maddelerini nakletmek için yüzden ikiyüze kadar hecin[60] alınması hususlarına karar verildi. Haleb'in seyyar bölükleri ise, yukarıda belirtildiği gibi talimli ve intizamlı bir halde olduğundan Halep'e dönünce hemen Hama'da verilen karar çerçevesinde üçyüz katır ve üçyüz hecin tedarik ederek, bir tabur katırlı ve bir tabur hecinli birlik oluşturuluverdi. Kışlada hecinler öylesine eğitildi ki, develer tüfek sesinden ürkerken, üzerilerinde iki nefer

60 Pek hızlı yürüyen bir cins deve.

ateş ettiği halde hecinler ürkmez oldular ve mükemmel bir resmi geçit gerçekleştirildi. Ayrıca her biri için iki neferin altışar günlük peksimetleriyle, lüzumu kadar cephanelerini alacak birer heybe ve iki neferin altı günlük sularını almak ve kolan gibi karın altına konulmak üzere meşinden birer boru yaptırıldı. Velhasıl altı gün yiyecek ve içeceğe muhtaç olunmayacak biçimde, çölde sefer edebilecek bir nizamiye taburu ile bir kıt'a şeşhaneli dağ topu hazırlandı.

Sayyare jandarma taburumuz da bir alay hafif süvari alayı şeklinde bulunup, hayvanları o kadar idmanlı idi ki, bir ihtiyaç halinde günde yirmi saatlik mesafeden daha fazla gidebilirdi. Katırlı taburumuz da buna yakın bir durumda idi. Nizamiye süvari alayı ise onlarla biraber gidemeyip çöl ağzında müfreze için dayanma noktası olmak üzere, uygun görülen yerde çadırlarını kurarlardı. Zira Kırım muharebesi sonrasında kalan İspanyol eğerleri, Suriye'nin süvari nizamiye alaylarına gönderilmiş; bu eğerler ise bir cins iri at olan kadanalar için yapılmış olduğundan arap atlarına pek büyük geliyordu. Bu bakımdan süvari nizamiye bölükleri bir iki saat kadar dörtnal gitse, atların bellerini vuruyordu. Bir de Fırat nehri ile Sahnı, Tedmür, Hama ve Humus arasındaki çöllerin nerelerinde su varsa araştırılıp haritası yapılıp müfreze kumandanına verilerek, müfrezemiz çölün her tarafında serbestçe hareket edebilirdi. Bu çölün her tarafına müfrezemizin hepsi sevk olunabilirdi. Urban, bu seyyar kuvveti gördükleri gibi yerleşim yerlerine saldırmak şöyle dursun çölde emniyetli bir şekilde develerini otlatabilmek için bir defada ikişer üçeryüz deve vermeye başladılar.

Payas ve Kozan zabtiyeleri Fırka-i Islahiye aracılığıyla daha önce yeni jandarma usulü üzere teşkilâtlandırılmış olunup Adana zabtiyeleri de bu usule uydurulduğundan, Halep vilâyetinin sahip olduğu sancakların zabtiyeleri hep Jandarma usulü üzere tertip olundu. Sadece Zor sancağı, teşkilâtın dışında kalmış olduğundan çöl tarafının durumunun ileride özet olarak arz edilmesi uygun görülmüştür. Zor sancağı, Fırat nehri vadisinde boydan yüz saat mesafeye kadar uzanır. Sancağın merkezi olan Deyr kasabası, Haleb'e seksen saat mesafede bulunup, ondan sonra Bağdad sınırına kadar Fırat nehri

boyunca kırkbeş saat daha devam eder. Fırat vadisi, dünyanın en verimli yerlerinden biridir. Burada ziraat yapanlar da var; fakat hep göçebe halinde olarak, kış mevsimi geçtikten sonra biraz ziraat edip, hasad zamanı gelince zahirelerini çuvallara doldurarak yerleşim yerlerine doğru gelirler. Çünkü, Aneze urbanı kışın Haleb'e yüzelli saat mesafesi olan Hamamât isimli çöllerde ve Hadîdi aşireti de onlara yakın yerlerde kışlayıp, bahar mevsimine doğru çöllerde göller kurumaya başlayınca Aneze urbanı kışlaktan hareket ettiğinde, küçük aşiretler de yerleşim yerlerine doğru kaçmaya başlarlardı. Hadîdi aşireti de Aneze'nin önünden çekilip sayısız derecede olan koyunlarını fitilli tüfekleriyle koruyarak yerleşim yerlerine doğru hareket ile Aneze'nin yerleşim yerlerine yaklaşması üzerine Hadîdi aşireti de şehir, kasaba ve köy alanlarına girerlerdi. O sırada yerleşim yerlerinde ekinler biçilmiş olduğundan, Hadidiler köyler aralarına girerler ve hayvanlarını otlatırlardı. İşte bu sebeple Hadîdiler âdet-i ağnam resmi, yani koyun vergisi vermeye mecbur olurlardı. Ama Aneze urbanı yerleşim yerlerine yakın çöllerde develerini otlatıp, çöl kenarında bulunan köylerden "*have*" adıyla vergi alırlardı. Fakat mahalli idare kuvvetli ise urbanın "*have*" almasına engel olurdu. O sırada urban da bazı köylerin hayvanlarını sürüp götürür, idare de arkasına düşüp meydana gelen çatışmada Mevali ve Mehib aşiretleri çok işe yarar. Şöyle ki; vaktiyle Mevali aşireti bu çöllerin muhafızı iken sonradan Aneze aşiretleri çok büyük bir kalabalıkla gelip gitmeye başlamışlar, Mevali ise, onlara karşı koymasına karşılık büyük kayıp verip azalmışlar. Gerçi Mevali'nin bir atlısı Aneze'nin on neferine mukabil gelirse de, Aneze'nin nüfusunun sürekli artması yüzünden, yazın Halep ve Suriye çöllerini ele geçirir olmuşlar. Mevali bu yüzden yerleşim alanlarının kenarlarında barınarak, mahalli idare, Aneze üzerine asker sevkettiği zaman, Mevali aşireti yardıma koşar. Aneze kuvvetleri kargılı olduklarından ateşli silahlara karşı duramayarak ateşin önünden kaçar ve arkasından gidildiğinde de yetişilemez. Fakat o sırada Mevali onları takip ederek hayvanlarını yağma ederler.

Bu türden çatışmalardan iki taraf da zarar gördüğünden Aneze şeyhi, yaz mevsiminde ticaret yapmak için ruhsat

ister. Vali tarafından da kendisine görüşme izni gönderilir ve şeyh gelip valiyle görüşerek kendisine kaftan giydirilip, şeyh hemen o kaftanla çarşıya çıkıp bir yerde oturur. Tüccar ve esnaf gelip onu görür ve ondan sonra şeyh o yerleşim yerine yakın bir yerdeki aşiretine gider. Bunun üzerine iki taraf da emniyet duyarak alış veriş için urban şehir içine, buna bağlı olarak deve almak için Anadolu'dan gelip o zamana kadar hazır bekleyen tüccar da Aneze'nin çadırlarına gidip gelerek hayli alışveriş olur. Satılan develerin her birinden Aneze şeyhi yirmi kuruş alırken, devlet için de yirmişer kuruş alınır. İşte deve resmi diye hazine defterinde kayıtlı olan vergi budur.

Haleb'e gittiğimde birinci sene, alışılagelmiş olduğu şekilde Aneze şeyhine görüşme izni gönderilmişti. İkinci sene, *"hükûmete bağlılık gösteren kim olursa olsun güven altındadır"* diye ilan ve yukarıda arzedildiği gibi müfrezenin oluşturulmasında köylerden *"have"* almak şöyle dursun hükûmete *"veydi"* adıyla bir miktar deve vermeye başladılar.

Hecinler çölde hem gider, hem de iki tarafta rast geldiği deve dikenlerini koparıp yerler ve cinslerine göre beş-altı günden oniki güne kadar susuz dururlar. Fakat, oniki gün kadar susuzluğa dayananlara *"numanî hecin"* denilir ki, pek pahalıdır. Bu tür develerin bir kaç yüzünü bir araya getirmek ve satın almak çok zordur. Bizim hecinlerimiz altı günden sekiz güne kadar susuz duran cinslerden olduğundan, plânlarımızı en aşağısı olan altı gün üzerinden yaptık. Halbuki Halep çöllerinde üç günlük susuz yer yoktu. Bundan dolayı hecinler yaz mevsiminde masrafsız kullanılır mübarek hayvanlardır. Ama kış gelince idareleri zorlaşır. Zira kapalı yere konup da hamurla beslenirse uyuz oluyor. Sürekli katran sürmek gibi şeylerle timar olunmak lazım geliyor; bizim adamlarımız ise onu yapamıyor. Bu nedenle kış geldiğinde hecinlerimizi Hadidi şeyhine teslim ettik. Kışın onları birlikte çöle götürüp, yazın getirirdi. Bu yüzden kışın da masrafsız idare olundular. İstanbul'a dönüşümden sonra hecinler bu şekilde idare edilemediğinden satılarak yerlerine katırlar satın alınarak müfrezenin iki taburu da katırlı yapılmış. Mamafih bize göre katırlı birliklerin idaresi

kolaydır. Fakat yaz ve kış arpa verilmek gerekir. Çöllerde pek uzak yerlere sevk olunamazlar.

Fırka-i Islahiye'de Gürcü ve Çerkes süvarilerin başbuğu olan Arslan Paşa, Zor mutasarrıflığına tayin edildiğinde, Haleb'in katırları ona devredildi. Arslan Paşa çok cesur ve çalışkan bir kişi olduğundan Fırat vadisini Aneze'nin şerrinden muhafaza etti. Fırat'ın iki geçesini, yeni köyler kurarak imar etti. Ondan sonra Dağıstanlı bir ferik paşa Zor mutasarrıfı oldu. Bu ise Kırım muharebesinde bizim tarafımıza geçen Rus subaylarından olmasından dolayı, Rusya'da âdet olduğu üzere meydanda sofra kurup karısıyla birlikte şarap içtiğinden arap aşiretleri, ona casus nazarıyla bakıp dağıldılar. Bu bakımdan Arslan Paşa'nın Fırat kenarında yaptırmış olduğu köyler harap olmuş ve ahalisi yine göçebelik zamanına dönmüştür.

ECNEBİLERİN OSMANLI DEVLETİ'NDE EMLÂK ALMALARINA İZİN VERİLMESİ

Öteden beri Osmanlı Devleti'nde ecnebiler, emlâk ve arazi alamadıklarından, memlekette yerleşmiş olan ecnebiler satın aldıkları emlâk ve araziyi kendi adlarına kaydettiremeyip, ancak danışıklı dövüş biçiminde Osmanlı Devleti tabiyetinde olan eşlerinin veya diğer akrabalarının üzerine kaydettirerek aralarında senet imzalarlardı. Bundan dolayı, bu şekilde uygulamalar çoğaldı. Bunun için vekillerden oluşan bir komisyonda, *"emlâk satımı için ecnebilere izin verilse, emlâkin kıymeti artar ve ecnebilerin memleketimizde kazanıp da altın olarak kendi ülkelerine gönderdikleri altınlar burada kalır"* denildi. Rüşdü Paşa, her şeyin ilerisini düşünen ve inceden inceye araştırarak olabilirliğini sıralayıp değerlendirirken, bunu beklenmedik şekilde kabul edince, söz alarak, *"henüz ecnebilere emlâk alımı halinde bir tapu senedi verebilecek duruma gelemedik. İstanbul'da tapu senetlerinin çoğu Evkaf Nezareti'nden verilebilir. Evkaf hazinesinin işleri ise pek karışıktır. Evkaf Nazırı, dün mühürlediği senetlerin sayısını bile bilmez. Onları mühürdarı mühürleyip, kendisi senetleri okumaz ve içlerinde ne yazıldığını bilmez. Kâtip ve evkaf gelirini toplayan memurların bu hususta pek çok suistimalleri vardır. Bâyezid meydanının ortasından bir*

bölümünü bir şahsa satsalar, evkaf nazırı farkına varmadan senedini mühürler ve tasdik eder; fakat o şahıs gidip o yeri kullanacak olsa, her taraftan şikâyetler gelince orayı kullanmasına engel olunur ve 'bir yanlışlık olmuş' denilir. Ama ecnebiler bunu kabul etmez, ellerinde resmi bir senet olunca kullanması engellenemezse ve böyle uygun olmayan bir senedi geri almak için haddinden fazla tazminat ödemek gerekir. Mahkemeden verilen vesikalara gelince: bunlar devletin resmi evrakı olmayıp, iş mahkemeye düşerse içeriğinin doğruluğuna iki şahit istenilir ve Osmanlı mahkemelerinde hıristiyanların şahitlikleri kabul edilmediğinden Bâbıâlî'nin en fazla çekindiği bir şahitlik meselesi ortaya çıkar ve bu türden davalar için ecnebiler Osmanlı mahkemelerine gitmezler. Ticarî işlerden olmadığı için ticaret mahkemesi de bu türlü davalara bakamaz. Geriye Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye kalıyor[61]*. O da ortaya çıkan önemli davalar ile meşguldür. Halbuki ecnebiler emlâk alımına hak kazanınca, her gün o kadar düzmece davalar ortaya çıkar ki, Meclis-i Vâlâ onların görülmesine yetişemez"* dediğimde Âlî Paşa, Paris Kongresi'nde iken tercümanların mahkemelere müdahalelerinden şikâyet ettiğinde, Avrupa devletleri üyeleri *"hakkınız var, biz de bu tercüman meselesinden usandık. Lâkin, siz önce kendi mahkemelerinizi medeni devletlerin mahkemeleri gibi düzenleyerek halkın emniyet duyacakları hale getiriniz, biz de tercümanları mahkemelere gitmekten ve iç işlerine müdahale etmekten alıkoyacağımıza şimdiden söz veririz"* demiş olduklarını ifade ederek, *"biz muhakkak mahkemeleri düzenlemeye muhtacız; senetler meselesini de yoluna koyarız"* demeleri üzerine, *"bunları yapın da emlâk alımı meselesini ondan sonra düşününüz"* demiş olduğumdan bu konu ertelenmiştir.

Halep'te bulunduğum sırada Bâbıâlî bu mesele hakkında karar vererek bir beyanname kaleme alınıp birer suretini elçiliklere göndermekle, devletler birer birer bunu kabul ile ahidname halini almıştır.

Halep'te iken bu beyannamenin suretleri oraya gelince inceledim, gördüm ki, emlâk davaları Osmanlı mahkemelerinde görülecek ve sahipleri hakkında Osmanlı vatandaşla-

61 1837 yılında ıslahat hareketlerinin gerektirdiği yeni nizamnameleri hazırlamak, memurların mahkemeleriyle meşgul olmak, lüzum görülen devlet işlerine onay vermek üzere kurulan meclis.

rı gibi muamele olunup, emlâk davalarında tercümanların mahkemelere girmemesi gibi birçok sakıncalar göz önüne alınmıştı. Ancak bütün bu iyi maddeleri ortadan kaldıracak mahiyette konulan bir madde, yani, *"ecnebilerin şahısları ve taşınabilir malları koruma altındadır"* cümlesi sokuşturulmuştu. Emlâkin kullanımına dair olan mahkeme kararlarının yerine getirilmesinde sefaretlerin aracılığına ihtiyaç duymamaları konusuna yer verilmemişti. Bu hususu görünce esef duymuştum. Bâbıâlî ise emrin başlarında buna bir şekilde başarı tarzında bakmıştı. Çok sonra bunun getirdiği sıkıntılar görüldü. Ne çare ki bir kere ahidnameye girdiğinden dönmek mümkün olmadı. Halen bir ecnebi üzerinde bulunan bir dükkân veya evden dolayı, bunlarda hakkı olmadığına dair bir mahkeme kararı verilse, kendisi o dükkân veya evden çıkarılamaz ve kendisi olmasa bile birkaç kırık-dökük sandalyesi bulunduğu müddetçe, onları çıkarmak için de elçiliklerin aracılığına ihtiyaç olur. Tercümanlar ve konsoloslar ise bu konuda çeşitli söyletiler çıkararak, halkın hukuku ayaklar altına alınıyor ve ecnebiler önceleri mahrum oldukları emlâk sahibi olma hususunda da imtiyazlı bulunuyor. Velhasıl bu bakımdan da ecnebiler yeni bir ayrıcalığa sahip olmuşlardır. Osmanlı Devleti açısından en zor işlerden biri ise işte bu imtiyaz meselesidir. Küçük-büyük her devletin tebaası ecnebilere nispetle pek çok bakımdan üstün iken, Osmanlı Devleti'nde ecnebiler üstün olup, tebaanın o ayrıcalıklardan mahrum oldukları için, ecnebi tabiyetine meyl ediyorlar. Özellikle mahkemeler açısından ecnebilerin imtiyazı, tahammül edilemez bir durumdur.

İSTANBUL'DA DURUM

İki sene kadar Halep vilâyeti valiliğinde bulunduğum sırada, başkentin siyasî durumunda önemli değişmeler meydana gelmiştir.

Meselâ, Jön Türkler, zaten Âlî Paşa aleyhinde bulunmalarına rağmen, bu sırada Âlî Paşa'nın tekrar sadaret makamına gelmesi üzerine, onlar da düşmanlıklarını artırmışlar; Mısırlıların İstanbul'da edindikleri mülkler ise onlar için, muhalefetlerini pekiştirme yolunda önemli bir serma-

ye olmuştur. Mısır Hidivi İsmail Paşa, İstanbul'da altınları su gibi akıtıp, bazı ayrıcalıkları âdeta satın alarak Mısır'ın imtiyazını genişletmekteydi. Buna bağlı olarak, Mısır'ın Osmanlı Devleti'nin eski usulüne uygun olarak tesis edilen Mısır Hidivliği veraset meselesini, kendi çocuklarının birincilerine tahsis ettirerek, amca çocuklarıyla kardeşlerinin çocuklarını verasetten çıkartmıştı. Bu bakımdan onlar da boş yere küfür ve şikâyet etmekteydiler.

Mustafa Paşa ise kardeşi İsmail Paşa'dan sonra Mısır vilâyetine birinci yardımcı olup, bir gözüyle kardeşinin vefatın beklerken, diğer taraftan veraset hakkından olmak kendisini çok fazla etkilediğinden, dışarda ve içerde devlet adamları aleyhinde atıp tutarak şikâyete başlamasının yanısıra, Jön Türkilere yüksek miktarda para yardımında bulunarak bir fitne çıkarmak düşüncesindeydi. Bu durum karşısında Âlî Paşa onun İstanbul'dan atılması hususunda Padişah'ın emrini alıp, kendisine resmen tebliğ edince, Mustafa Paşa, Avrupa'ya gitmeğe mecbur olmuşsa da, oluşturduğu gizli cemiyet ile bağlantısını daha ileri bir konuma getirmiştir. Bu gizli cemiyete birçok fedailer yazılıp reisleri, Osmanlı Devleti'nin ilim ve rütbe sahibi devlet adamlarından Necip Paşazâde ile rütbe-i bâlâ sahiplerinden Ahmet Bey'in oğlu Mehmet Bey imiş. Cemiyetin müdürü de devletin ileri gelenlerinden Azmi Bey'miş.

Cemiyetin birinci icraatı, bir meclis günü Bâbıâlî'yi basıp vekilleri idam ile yeniden bir heyet oluşturarak Mehmet Bey'in amcası olan ve o sırada Trablusgarp valisi bulunan eski sadrazamlardan müteveffa Mahmut Nedim Paşa'yı da getirtmek olduğundan, onunla da gizlice haberleşiyorlarmış.

Cemiyet üyeleri bir gün seyre gitmek vesilesiyle Veli Efendi Çayırı'nda toplanıp yoklama yapılarak Azmi Bey tarafından kendilerine sözlü talimat verilmiş, alkışlar edilmiş ve hemen bir-iki gün sonra gizli niyetlerini uygulamaya karar vermişler. Onlardan biri de merhum Suphi Paşa'nın oğlu olup, o mesireden dönüşünde gece bu sırrı babasına söyleyince Suphi Paşa telaş ederek hemen oğlunu alıp gece Âlî Paşa'ya götürmüş ve durumu bildirmiş.

Hemen Azmi Bey'in evi basılıp tutuklandığı gibi, Ahmet Bey'in sahildeki evine de baskın düzenlenip oğlu Mehmet

Bey göz altına alınıp tutuklanıp, cemiyetin içyüzünü ortaya çıkaracak ve ispat edecek birçok evrak ele geçirilmiş ve cemiyet üyeleri tutuklanıp sorguya çekilmiştir.

İşte o sırada Mahmut Nedim Paşa da, Çanakkale Boğazı'na gelmişti ki, izinsiz Trablus'tan çıkıp, tam da fedailerin Bâbıâlî'yi basacakları gün, o da İstanbul'a gelecekmiş; lâkin durum bir gün öncesinden duyulmuş olduğundan onun boğaza gelişi, sanıkların sorguya alındıkları güne tesadüf etmiş olduğundan, Mahmut Paşa'nın da öyle şüpheli zamanda izinsiz olarak memuriyet mahallinden kalkıp İstanbul'a gelecek olmasından dolayı gözaltına alınması, yargılama usulü gereğiydi. Hariciye nazırı bulunan Fuad Paşa eskiden beri Mahmut Paşa ailesine hürmetkâr davranmasına rağmen, bu konuda mazeret sebebi bulamayıp Mahmut Nedim Paşa'nın göz altına alınması gerektiğine inanmış ise de, Âlî Paşa, işi o dereceye dek büyütmek istemediğinden Mahmut Paşa'nın hareketini görmezlikten gelerek, sonra onu Sadaret Müşteşarlığı'na getirmiştir.

Âlî Paşa ortaya çıkan bu Azmi Bey olayından o kadar korkmuştu ki, sonraları bir tarafta az bir gürültü olsa, sanki fedailer gelip te kendisini basacaklarmış gibi ürkerek, yüzünde korku ve dehşet belirirdi. Zabtiye nazırı Hüsnü Paşa ise onun bu halini fırsat bilerek, "*sakalını eline almak*" ve daima kendisine muhtaç bir halde bulundurmak için her gün kendisine düzme ihbarlar sunardı. Mahmut Nedim Paşa ise alıp-veren nitelikte bir kişi olduğundan, bazı vasıtalarla padişah yakınlarıyla münasebet kurarak bir müddet sonra Bahriye nazırı olmuştur.

Meclis-i Vâlâ-ı Ahkâm-ı Adliye'nin kaldırılmasıyla yerine Şûrâ-yı Devlet ve Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye Daireleri'nin Kurulması

Yukarıda arz olunduğu üzere ecnebiler sıklıkla Osmanlı Devleti'ne geldiklerinden ecnebi davaları gittikçe artmış ve davaların sayısı görülemeyecek dereceye gelmişti. Paris Konferansı'nda Âlî Paşa'ya, "*Siz mahkemelerinizi güven duyulacak hale getirdiğinizde, biz de ecnebi tercümanların hukuki işlere müdahalesini kaldırırız*" demişlerken, o zamandan bu yana mahkemelerin ıslahı ile ilgili birşey yapılamadığından, Fransa usulüne uygun şekilde mahkemeler kurulması-

na ve hukuki işlerin hükûmetin yetkisi dışına çıkarılmasına ve ayrılmasına karar verildiğinden, 1868 Mart'ı başlarında Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye kaldırılarak Şurâ-yı Devlet ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliye meclisleri kuruldu. İki meclisin de üçte iki üyesi müslim, üçte biri de gayrı müslim olarak düzenlenmiş, Seraskerlik Bağdad valisi Namık Paşa'ya, Bahriye Nezareti Sadaret müsteşarı Mahmut Paşa'ya, Şûrâ-yı Devlet Riyaseti (Başkanlığı) Tuna valisi Midhat Paşa'ya ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliye Riyaseti bana verilmişti. Daha sonra Halep vilâyeti'ne Maraş mutasarrıfı Nâşid Paşa, Diyarbekir vilâyeti'ne Maraş'ta bulunan Fırka-i Islahiye kumandanı mirliva Kurt İsmail Paşa vezirlik rütbesiyle tayin edildi. İşte o sırada bana terfian birinci rütbeden nişan-ı Osmanî ihsan buyurulmuştur.

Adliye Teşkilâtı'nın kurulması

Divan-ı Ahkâm-ı Adliye, hukuk ve ceza kısımlarına ayrılıp iki dairenin birinci başkanlığı bende olup, aynı zamanda Şûrâ-yı Devlet üyesiydim[62] ve Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ'da da bulunuyordum.

Sonraları "*Riyaset*" ünvanı "*nezaret*"e çevrilerek, Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Dairesi'nde "*İstinaf*" mahkemesi açılmış ve dana sonra Adliye nezareti dairelerinin düzenlenmesine ve "*Bidayet*" mahkemelerinin teşkilâtına başlanıp nihayet içinde bulunduğumuz dönemde adliye teşkilâtı tamamlanmıştır.

Kulları, yukarıda arzettiğim üzere bir taraftan adliye teşkilâtıyla meşgul olurken, bir taraftan da "*Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*"nin yazılmasıyla uğraşıyordum.

Mecelle Cemiyeti'nin Kuruluşu

Gerek Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'de, gerekse kurulması kararlaştırılmış olan İstinaf ve Bidayet mahkemeleriyle Ticaret mahkemelerinde uygulanacak kanun ve nizamları yapmak gerektiğinden, halbuki her devlette kanun ve nizamın esası "*Code Civile/Kot Sivil*", yani medeni hukuk kanunâmesi olup, ancak Osmanlı Devleti islâm hukuku üzerine bina edilmiş

62 Cevdet Paşa'nın Şûrâ-yı Devlet üyeliğine tâyinine dair bkz. BOA, İrâde ts., Dâhiliye ks., 44302, 4 C 1288 (21 Ağustos 1871).

olduğundan, kanun ve nizamların şer'i kanunlar esas alınarak hazırlanması fikri, eskiden beri bu konunun uzmanı kişiler tarafından arzu edilmekteydi. Sırf Batı fikirlerini benimsemiş olan Batı hayranları ise "*Code Napoléon*"un tercümesiyle, aynen Osmanlı mahkemelerinde geçerli olmasını istemekteydiler. Bu bakımdan vekiller bu konuda ikiye ayrılmıştı. Birinci fikri savunanlar fıkıh ilminin muamelat kısmından zamanın icaplarına uygun olanlarını bir araya getirerek, müslümanlar için geçerli kanun hükümleri haline getirmek, gayrı müslim tebaaya göre de kanun itibar olunmak üzere bir kitap yazılması görüşünde idiler. Hattâ yukarıda arz olunduğu üzere Reşid Paşa zamanında "*Metn-i metin*" ismiyle ilm-i fıkıhtan bir kitap yazılmasına başlanmış iken tamamlanamamıştı. Bu defa yine bu istek gündeme geldi. Ben ve uzun müddet Maliye nezaretinde ve bir süre de Dahiliye nezaretinde bulunan Şirvanî-zâde Rüşdü Paşa bu düşüncedeydik. Diğer bir kısmı da *Fransa Kanunnamesi*'nin tercüme edilerek Adliye mahkemelerinde uygulanması fikrindeydi. O zaman elçilerin İstanbul'da en nüfuzlusu Fransa elçisi Mösyö Bourée olduğundan, Fransa kanunlarının Osmanlı mahkemelerinde geçerli olması emelinde bulunduğu gibi, Fransız politikasına hizmet edenler de hep bu yanlış fikirdeydiler. Ticaret nazırı Kabûlî Paşa ise bu fikirde ayak direyip, hatta bir müddet önce Fransız *Kot Sivil*'ini Türkçeye tercüme ettirerek vekillere tasdik ettirmeğe çalışıyordu. Fakat bizim muhalefetimizden dolayı maksadına erişemedi.

Bu hususun müzakeresi için bir kısım vekillerin oluşturduğu meclis toplantısında Fuad Paşa'nın söylediği nutuklar ve Şirvanî-zâde ile tarafımdan ortaya konan deliller isabetli kabul edilerek fıkıh kitaplarından muamelata dair zamanın ihtiyaçlarına uygun olan meseleler toplanarak "*Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*" adıyla bir kitap hazırlanması için başkanlığımda fıkıh alimlerinin önde gelenlerinden oluşan ilmi bir cemiyet kurulmasına karar verildi[63].

63 Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Cem'iyyeti'ne âid evraklar, Başbakanlık Osmanlı Arşivi de, Yıldız Tasnifi Cevdet Paşa evrakı içinde, Kısım 18, Evrak nr. 552, Zarf nr. 13, Karton nr. 32'de bulunmaktadır.

İşte "*Mecelle Cemiyeti*" diye meşhur olan ilmî cemiyet budur. Hazırladığı *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* hâlâ bütün Adliye mahkemelerinde uygulanmakta olan kanundur. Kıbrıs'ta da İngilizler bunu değiştirmeden kullanmışlardır. Bulgaristan emaretinin kuruluşunda ise Bulgarlar ilk olarak *Mecelle*'yi kendi dillerine tercüme ederek kanunlarına esas kabul etmişlerdir. Şayet bu kanunun hazırlanması yerine *Fransız Kanunnamesi* tercüme edilmiş olsaydı, hâlâ Osmanlı mahkemelerinde, "*Code Napoléon*" geçerli olacaktı. Bu bakımdan *Mecelle*'nin hazırlanışının büyük bir hizmet olduğu herkes tarafından tasdik ve itiraf olunmuştur. Fakat ilk zamanlarda muhalefet edenler, bunu yarım bıraktırmak için çok çalışmışlar ve çok entrikalar çevirmişlerdi.

Görevden alma ve atamalar

Adliye mahkemelerinin şer'i hükümlerden ayrı ve müstakil olması arzusunda bulunan Avrupa taraftarları ve özellikle Fransız politikası yanlıları, Mecelle'nin yazımına başlandığından dolayı, bana düşmanlık beslemekteydiler. Hele Kabûlî Paşa'nın aldattığı Şeyhülislâm Kezûbî Hasan Efendi ve onunla birlikte bulunan ulema kılıklı nice cahiller de, böyle bir fıkıh kitabının ilmiye dairesinde değil de, adliye dairesinde yapılmasından dolayı aleyhimde harekete geçmişlerdi. Âlî Paşa o sırada idarede tek yetkili bir kişi olarak bu gibi iddiaların ona pek etkisi olamazdı. Fakat aşağıda yazdığım sebeplerden dolayı o da, böyle azlime bahane olabilecek sözleri dikkate almaya başlamıştı.

Şöyle ki; bundan önce Fuad Paşa hem sadrazam, hem de serasker olarak Padişah nezdinde pek makbul ve hatırı sayılan bir kişi olmasına rağmen, Âlî Paşa Hariciye nezaretinde bulunmakta olup, Fuad Paşa Padişahla birlikte Avrupa seyahatinde her nasılsa gözden düşmüş ve Âlî Paşa sadrazam ve Fuad Paşa Hariciye nazırı olmuştu. Fakat ikisi tek vücud gibi olduğundan Fuad Paşa'nın Bâbıâlî'deki nüfuzu yine devam ediyordu. Diğer vekiller de ikisinden birinin adamı olduğundan iş görüşmelerinde vekiller arasında uyuşmazlık yoktu. Gerçi Âlî Paşa'nın etrafındaki dalkavuklarından her biri bir perdeden çalıp ihmal ve dedikodu ile bu dü-

zeni bozmaya çalışır, Bahriye nazırı Mahmut Nedim Paşa da o yolda davranır iken Âlî Paşa'nın yemek meclisinin tuzu konumunda bulunan Mısırlı Kâmil Paşa da, Şûrâ-yı Devlet riyasetini almak için uğraşırdı. Lâkin Fuad Paşa ikisi arasındaki bu bağı tutup Âlî Paşa da ondan vazgeçemezdi. Daha sonra Fuad Paşa kalp hastalığından vefat edince, devletin dengesi bozuldu. Âlî Paşa devlette nüfuz ve gelecek bakımından tek güç olarak kaldı. Böylesine büyük şansı hazmedemez oldu. Artık devlette en büyük olma hırsına kapıldı. Midhat Paşa'nın hoşa gitmeyen davranışları ve kendini beğenmiş tavırları ise Âlî Paşa'yı bütünüyle rahatsız ettiğinden, Midhat Paşa'nın Fransız ve İngiliz elçilerine sırtını dayamış olması ve onlarla yakın ilişkisi bulunmasına rağmen, kendisinin frenkler nezdindeki nüfuz ve itibarının daha fazla ve hepsinden öte Fransız elçisiyle dostluğu fevkalâde olduğundan Midhat Paşa'yı Şûrâ-yı Devlet Reisliğinden azl ettirerek, Bağdad'a vali olarak gönderdi; bu suretle Kâmil Paşa da isteğine kavuştu.

Diğer devlet adamlarından Fuad Paşa'nın yetiştirmesi olan Şirvanî-zâde aleyhinde de bir takım hareketler meydana gelmişse de, Şirvanî-zâde gerek Âlî Paşa'ya, gerek etrafındaki dalkavuklara yaltaklanarak yakayı kurtardı.

Mahmut Nedim Paşa ise padişahın yakınlarıyla ilişki kurarak padişahın güvenini kazanmakla beraber, Âlî Paşa'ya da akıl almaz derecede yaltaklanmaktaydı.

Hüseyin Avni Paşa da saman altından su yürüterek el altından taraftarlarını çoğaltmaktaydı. Bir aralık rütbe ve itibarını kaybedip oldukça kötü durumlara düşmüşken, sonra Âlî Paşa'nın yardımıyla yine serasker olmuş, gerçi Valide Sultan ondan nefret etmekteyse de Âlî Paşa onu himaye etmiştir.

Bana gelince, görevimle ilgili hususlara dikkatimi verip şahıslar ile uğraşmazdım. Öte yandan Âlî Paşa'ya geçmişte az da olsa ders vermiş olduğumdan, bana hürmet ederdi. Fakat bazı garaz sahibi kişilerin dedikodusu sebebiyle bana karşı bir miktar da olsa güvensizlik duyuyordu. Yoksa Âlî Paşa'nın, beni rakip görmekte olduğu aklıma gelmezdi. Lâkin çok sonraları merhum Server Paşa, Âlî Paşa'nın o zaman beni rakip görmekte olduğunu kesin olarak ifade etmiştir. Her ne hal olursa

olsun o sırada Nafıa Nazırı Davut Paşa, Avrupa'ya gidip Hirsch ile Demiryolu Mukavelenamesi'ni getirdi. Bunun usule uygun olarak Şûrâ-yı Devlet'e havalesi gerekirken, *"şayet ki orada müdahale edilir"* diye oraya gönderilmeyip, Şirvanî-zâde, Sadık ve Kabûlî Paşalardan oluşan bir komisyona havale edildi. Komisyon mazbatası, Meclis-i Vükelâ'da okundu. Komisyon bu mukavelenameyi esasen kabul etmekle beraber, sekiz-on kadar maddenin kabulünü Meclis-i Vükelâ'nın yetkisine bırakmış; hiç olmazsa bu maddelerin araştırılması gerekirken, hemen o gün acele olarak karar verilmesi gerektiğinden etraflıca düşünülmeden ve tartışılmadan oylamaya konuldu. Mısırlı Kâmil Paşa, sanki vekâletle oy toplamaya kalkışıp, âdet olduğu üzere aşağıdan başlamak gerekirken ortadan başlayıp, önce benim oyumu sordu, *"düzeltilerek kabul"* dedim. Yanımda bulunan Bahriye Nazırı Mahmut Nedim Paşa ise, *"tartışmasız kabul"* diye cevapladı. Sadrazam Âlî Paşa, *"bu demiryolu Rumeli için hayati bir meseledir. Ertelenmesi doğru olmaz. Zira bu sözleşme gerçekleşmezse başka bir müteahhid bulmak zor olacaktır" deyince, "evet bu bir hayati meseledir. Lakin bir zararlı sözleşme yapılırsa ölü bir mesele olur. İncelemeden böyle şeylerin kabul olunuvermesi doğru olmaz. Hiç olmazsa komisyonun tereddüt ettiği maddeleri araştırmalıyız"* dedim. Bu maddelerden süratlice araştırılmak üzere beş-altı maddeye itiraz ettim. Hain Davut Paşa'ya bu maddelerle ilgili durum sorulduğunda, kendisi onu bir avukata yaptırdığını ve içeriğinden habersiz olduğunu bildirdi. Bunun üzerine, *"Davut Paşa tekrar Avrupa'ya gidip bunları düzeltsin"* dediler. İki gün sonra Davut Paşa Avrupa'ya gitti, telgraf ile haberleşmeye başladı. *"Yapayım"* dedikçe bozmakta olduğu anlaşıldı. Lâkin her nasıl olursa olsun yaptığı gibi kabul edilmesi her taraftan isteniyordu. Meğer Hirsch, bu sözleşmenin düzenlenmesine teşebbüs ettiğinde, Davut Paşa'ya büyük bir miktar para sözü verdiği gibi, Avusturya Başvekili Beust'a ve Avusturya'nın aç prenslerine ve Bâbıâlî nezdinde nüfuz sahibi olan Fransız Sefareti baş tercümanına epeyce şey yalatmış ve Kabûlî Paşa'ya ve Âlî Paşa'nın dairesi halkı ile Mabeyn-i hümâyûn Başkâtipliğine büyük miktar para vereceği sözünü vermiş olduğu sonradan öğrenildi. Davut Paşa, bana da gelerek işin öneminden bahsederek iknaya çalışmıştı.

Bense nice yıllar Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ta bulundum. Bu gibi anlaşmalar hep elimden geçti. Buna benzer bayındırlık işlerinden para almak, gerek benim, gerekse çoğu arkadaşlarımın hatırlarından bile geçmezdi. O zaman bu çığır henüz açılmamıştı. İstanbul'da bu türlü şeylerden memurlara para vermeyi ilk olarak Hirsch ortaya çıkardı. Velhasıl iş pişmiş kotarılmış iken, benim muhalefetim, pişmiş aşa soğuk su katmak gibi bir iş olmuş. İşte o sırada Mecelle'nin telifinden dolayı aleyhimde bulunanların dedikoduları bahane gösterilerek 26 Nisan 1870 tarihinde Adliye Nezaretinden azledilerek, Bursa valiliğine atandım. Birkaç gün sonra, oradan da alınarak evime çekildim ve kitap yazmakla vakit geçirdim. Ve Hirsch sözleşmelerinin sonraki toplantılarında bulunmadım. Fakat çok kötü şartlar taşıyan maddeler konulmuş olduğu sonradan görülmüştür.

Durumun gelişmesine bakılacak olursa, azlimin sebebi açıklanan hususlardan imiş gibi görünse de, Sadrazam müsteşarı merhum Mümtaz Efendi, karısı vasıtasıyla benim eşime gizli şekilde, *"Paşa'yı azlettiren Hüseyin Avni Paşa'dır. Başkasının günahına girmesinler"* diye haber göndermişti[64].

EK

Yukarıda belirtildiği gibi Davut Paşa, Hirsch ile yaptığı pazarlığa uygun olarak Rumeli Şömendöfer (trenyolu) sözleşmesini imza ettirip sonraları da sözleşmede Hirsch'in işine uygun gelmeyen bazı maddeleri Bâbıâlî'ye resmen bildirerek padişah oluruyla halletti. Gerçi padişahın emriyle hazırlanmış sözleşmenin aslına uygun olarak değiştirilmesi padişahın olurunu gerektiriyorsa da, o zaman Âlî Paşa Padişah'tan aldığı tam yetki sayesinde, Davut Paşa'nın yazılarının üzerine sadrazam oluru ile "*mucebince*" diyerek tasdik ettiğinden, Davut Paşa bu şekilde de Hirsch'e çok hizmet etti. Tabii ki kendisi de yükünü tuttu. Aslında savuruk bir kişi olduğundan "*Deli Davut*" diye adlandırılmış ise de, bizim çok akıllılarımızı aldattı. Sonra büyük servet ile

64 Ahmed Cevdet Paşa'nın bizzat kendi kalemiyle yazılı müsveddesinde, aşağıya konulan ifâde, üzeri çizilerek iptâl edilmiştir: *"Fakat Avni Paşa'nın, benim aleyhimde husûmetine sebep ne olduğunu bilmiyordum. Şu kadar ki, Avni Paşa'nın yakın arkadaşlarından olan Kabûlî Paşa ile aramızda münâferet var idi. Ve Avni Paşa'dan nefret eden Valide Sultân'ın bana karşı tevecciihü var idi. Lâkin bunlar haklı olarak bana karşı husûmetine sebep olacak şey değildi"*

Avrupa'ya giderek orada yan gelip keyfine baktığı zaman, *"Türkler bana deli derler. Baksınlar ben mi deliyim, onlar mı delidir?!"* dermiş. Bununla beraber, kendi mezhebinden olan Ermeni Katoliklerini hep Fransa korumasına sokmak için İstanbul'da bulunan Ermeni Katolik Patriği ile haberleşirmiş. İşte bu haberleşme evrakı bir şekilde Âlî Paşa'nın eline geçti ve o zaman Âlî Paşa'nın ayakları suya erdi. Pişmanlığın faydası olmayacak bir zamanda pişman oldu.

Gariptir ki, Mahmut Nedim Paşa yukarıda belirtildiği gibi, *"kesin kabul"* diyerek herkesten önce Hirsch sözleşmesini iyice araştırmadan kabulünü tavsiye etmişken, sonra sadaretinde onu sanki beğenmeyip de Hirsch'in İstanbul'a gelişinde o sözleşmeyi feshederek, Hirsch'e son derece faydalı şartlarda yeni sözleşme vermiş ve Hirsch'ten büyük miktarda para almıştı. Padişaha da, bu yeni sözleşmeyi Âlî Paşa sözleşmesi olarak sunarak son derece ülke menfaatine uygun olduğunu belirtmişti. Bu iş için kurduğu komisyon üyelerinden bazıları birer miktar şey alıp, hattâ Safvet Paşa'nın otuzbin altın alıp bankaya yatırdığı rivayet edilmektedir. Bu komisyon üyesi olan Yusuf Paşa ise, para almadığını yemin ederek söylerdi.

Bundan birkaç sene önce Hirsch işini araştırmak ve hakem komisyonuna verilecek iddianameleri düzenlemek için padişahın emriyle başkanlığım altında toplanan avukatlar komisyonunda, Hirsch işine dair dört bin kadar evrak elde edilip bir seneden fazla okunup incelendiğinde, o kadar yanlış ve büyük hatalar görüldü ki, *"gaflet ve hata kolaydır"* denilemeyip, hep hile ve rüşvet olduğu anlaşıldı. Ve hakemlerin kararları üzre, Hirsch'ten bir milyona yakın altın alındiyse de, eğer bir iki defa zamanında Hirsch'in aleyhine protesto çekilmiş olsaydı, bir iki milyon altın daha fazla alınacağı hakemler nezdinde de meydana çıktı.

Mecelle Cemiyetinin Bâbı Fetvaya nakli

Önceden *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*'nin dört kitabı yayımlanmış ve beşincisi olan *"Kitabü'r-Rehn"* de tamamlanarak temize çekilmişti. Azlimden sonra Mecelle Cemiyeti, Bâbı Fetva'ya nakledilip, başkanlığı, Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iye

üyelerinden Ömer Hulusi Efendi'ye verildi. Ders-i 'âmm (asistan) hocalarından birkaç kişi de Mecelle Cemiyeti üyeliğine tayin edildi. Hoca Efendiler ise, hep gramer, hitabet, mantık gibi ilimlerle ömür geçirip fıkıhda bilgileri olmadığı gibi, kelâm ve insanî ilişkilere ait ihtisasları da olmadığından Mecelle Cemiyeti ile hiçbir ilgileri yoktu. Fakat Kezubî Hasan Efendi, bu gibi konuları fark ile iyiyi kötüden ayırt edemediğinden her nasıl olursa olsun iş olur biter zannederdi. Cemiyet hemen hazır olan *"Kitâb-ı rehn"*i düzeltti. Bunda bir mühür hakları kaldı. Sonra altıncı kitap olmak üzere *"Kitâbü'l-vedi'a"*yı yazdılar; kitap yayımlandığında, önceki kitaplarla eşdeğer olmayıp, her taraftan itiraza uğradı ve kamuoyu kabul etmedi.

O sırada ise, Âlî Paşa rahatsız olup, hastalığı verem olduğundan, bundan kurtulamayacağını Şura-yı Devlet Reisi Kâmil Paşa öğrenerek, Mahmut Bey (halen Girit valisi olan Mahmut Paşa) ile beraber, Âlî Paşa'nın vefatı için tarih düşürmeye çalıştığı gizlice Âlî Paşa'ya haber verilmişti. Kendisinin en sadık ve vefalı adamı olarak bildiği kişiden bu hareketi görünce son derece kederlenen Âlî Paşa, onun hemen azledilerek Şura-yı Devlet Reisliğine benim getirilmemi düşünmüşse de, hastalığının çok ilerlemiş olmasından dolayı Bâbıâlî'ye ve Mâbeyn'e gidemediğinden bunu başaramamıştır. Fakat Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi Reisliği ile Mecelle Cemiyeti Reisliğinin yine bana verilmesini sağlamıştır. Bunun üzerine içinde sail-i vedi'a'nın da bir kısmı olarak yer aldığı *"Kitab-ı İmâmat"* yazılarak *"Kitâbü'l-vedi'a"* toplatılıp gizlice imha edildi.

TAKVİMÜ'L-EDVAR

Fransa'da kullanılan tartı, tahıl ölçeği ve uzunluk ölçülerinin Osmanlı Devleti'nde de kullanılması arzu edilip bir müddetten beri Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi'nde müzakere olunup o zaman zikredilen dairenin reisi bulunan eski sadrazamlardan Edhem Paşa daima bu işle meşgul oluyordu. Yeniden yapılacak ölçülere bir tarih kazınması istenilip, güneş yılı tercih edilmişse de, bizim maliyece kullandığımız güneş yılı, kamerî-hicrî yıla bağlı olduğundan, daima

farklılıklar çıkmakta olup, ayrıca hicrî tarihin terk edilmesi de doğru olmayacağından bir karar verilemeyip bu konuda fikrim ve görüşlerim sorulmuştu. İşte bu soruya cevap olmak üzere ortaya bir hicrî-şemsî yıl konulmak ve konulmadığı takdirde bir sene sonra, bir sene atlanarak tarih düzeltmesi yapmak lazım geleceğine dair bir risale (küçük kitap) yazmış ve "*Takvimü'l-edvar*" ismiyle sunmuştum.

Bu risale 1870 senesinde yayımlandı. Dışarda ve içerde büyük beğeni kazandı ve hattâ Avrupa akademilerinde bile dikkate alınarak bir müddet sonra da Arapça'ya tercüme edilip Beyrut'ta basıldı.

Lakin devletçe sene düzeltmesine zaman kalmayıp, 1871 Eylülünde Âlî Paşa vefat etti. Sadaret üç kişi, yani Bahriye Nazırı Mahmut Nedim Paşa, ben ve Şirvanî-zâde Rüşdü Paşa arasında dönerek, iki-üç gün sadaret makamı boş kaldı. Nihayet 8 Eylül'de Mahmut Nedim Paşa sadrazam oldu.

İşte o sırada Mecelle'nin yedinci kitabı da bitirilerek basılmak üzere matbaaya verilmiştir.

Birinci cüzdanda geniş olarak arz olunduğu üzere, yine o sırada "tonne de capacité" meselesi, Osmanlı Devleti tersanesine zarar vermeyecek şekilde halledilmiştir. Sadaret dairesinde kurulan komisyona ben de dahil edildim ve kaleme aldığım rapor, komisyonda ve vekiller meclisinde kabul ve tasdik olundu. Ardından Batılı devletlerden üyeler getirilerek, Tersane'de yapılan kongrede alınan karar üzerine, dünyanın her tarafında uygulanmak üzere bir miktar kapasite belirlenmiş ve bu da Osmanlı Devleti tersanesine bir övünç vesilesi olmuştur.

Cennetmekân Sultan Abdülmecid Han hazretlerinin tahta geçtiği sene, bir yıl atlanmış olduğu gibi, bu sene de artık yıl (=sıvış) senesi olduğundan, yine bir sene atlanarak malî yılın düzeltilmesi gerekeceğini, daha önceden *Takvimü'l-edvar* ile ikaz edilmişken önem verilmemişti.

1871 mali yılı girince Hazine memurları işin farkına vardıklarında ne yapacaklarını sordular. Bazı valilerden de bu hususla ilgili sorular geldi. Bunun üzerine başkanlığım altında Müneccimbaşı Tahir Efendi, Divan-ı Ahkâm-ı Adliye üyelerinden Vartan Paşa, Mekteb-i Harbiye-i Şahane hoca-

larından miralay Tevfik Bey (halen Nafıa nazırı olan Vidinli Tevfik Paşa), Rıza ve Kombari'nin yer aldığı bir komisyon oluşturuldu ve Adliye memurlarından Şehbaz Efendi de komisyonun tercümanlığına tayin olundu. Takvimü'l-edvar ile Müneccimbaşı tarafından hazırlanan zîc cetvelleri[65] ile Vartan Paşa'nın yaptığı cetvel komisyonda değerlendirildi. Bir hicrî güneş yılı ortaya konması kararlaştırıldı ve taferruatlı bir rapor hazırlandı; hicretten beri kaç gün geçmiş olduğuna dair Müneccimbaşı tarafından düzenlenen cetvelle beraber takdim edildi.

Mahmut Paşa ise, kendi menfaatinden başka birşey düşünmeyip, *"ben yeni şey istemem, eski hali üzere kalsın" deyince, "öyle ise eskiden olageldiği gibi 'medhal-i Azer'*[66] *kaidesi üzere bu sene atlanarak mâlî yılımızın eskisi gibi düzeltilmesi lazım gelir"* denildiyse de bunu da kabul etmedi. Abbasi devletinden kalan her otuz üç senede bir kere doğru hale getirilen malî yılın düzeni bozuldu, bu sene de mahvoldu. Bundan dolayı yine kâğıtlar üzerine yazılıp gitmekte ve yanlışlığı artmaktadır. Şimdi iki sene birikir hale geldi. Bir müddet sonra iki tarih birbirinden onbeş yirmi sene kadar ayrıldığı zaman borç senetleri üzerinde ortaya çıkacak davaların çözümü için mahkemeye müneccimbaşıyı davet etmek gerekecek. O zaman bize *"bu mâlî sene nasıl senedir"* diye sorulsa ne diyeceğiz. İster istemez, *"bizim Abbasi devletinden kalan bir mâlî senemiz vardı. Her otuzüç senede bir kere düzeltilirdi. 1871 senesinde düzeltilmesi gerekirken düzeltilmedi, başı boş bırakıldı. O zamandan beri her sene biriken hatalardan bu hale geldi"* diyeceğiz. Bu durumda bu hatayı düzeltmek için doğru olarak hesaplamanın ne kadar güç olacağını anlatmaya gerek yoktur.

Söz Arası

Epey bir müddet sonra yukarıda söz konusu olan komisyonda konulması kararlaştırılan hicrî-şemsî senenin ilim ve fennimiz için tarih olarak kabulu Askerî mektep meclisinde görüşülerek komisyonun hazırladığı raporla birlikte tüm evrak istenilmiş, bunun üzerine buldurulup verilmişse de, oradan da

65 Yıldızların yerlerini ve dolaşmalarını göstermek için hazırlanmış cetvel.

66 Şemsî senenin dokuzuncu ayı başlangıcı. Kasım başlangıcı.

bir sonuç çıkmadığı gibi eldeki mevcut evrak da kaybolmuştur. Sonra araştırıldığında Ferid Bey adında bir miralayda olduğu haber verilmiş ise de buldurulamadı. O evraktan yalnız *"Takvimü'l-edvar"* kaldı, onun da nüshaları bulunmaz oldu.

Bundan dolayı 1882 tarihinde Ebü'z-Ziya Tevfik Bey, Avrupa'dan yeni harfler getirtip tecrübe için bir küçük kitap basmak istediğinde, *"Takvimü'l-edvar"*ın baskısını yapmak için bana haber gönderdi. Küçük bir kitapçığın yayımına izin vermemek pek hasislik olacağından izin verdim. O da matbaasında onu pek güzel bastı. Meğer Osman Bey İstanbul'da matbaacılığı tekeline almak hayalini kurduğundan Ebü'z-Ziya matbaasının şöhret kazanmasını istemezmiş. Hemen *"Takvimü'l-edvar"*ın matbu nüshasını toplattı. Bu hususta Padişah'a ne dediğini bilmem. Fakat bu kitapçıkta zararlı bir kısım bulmak için Padişah nezdinde bir komisyon kurdurdu. Halbuki takvim hesaplarında zararlı bir söz bulmak ihtimali olmadığından komisyonca birşey denilmedi. Şimdi sene ayarlaması meselesiyle bir taraftan Ahmet Muhtar Paşa ve bir taraftan da yaverleri Şakir Paşa meşgul olmaktadırlar.

Osman Bey bilinen aç gözlülüğünden dolayı bazı esnafın sanatını kıskandığı gibi, bazı kitap yazarlarının telif hakkına da göz dikerdi. Hattâ, *"Tarih-i Cevdet"*in telif hakkının kendisine terkine dair bir senet yazdırıp, bana imza ettirmişti. Benim, Padişahımızın sayesinde kitaptan gelecek kazanca ihtiyacım yoktu, tüm hedefim sonraki gelenlere bir hatıra bırakmaktı. Fakat *"ucuz olsun da sırf kâr getirsin"* diye *"Tarih-i Cevdet"*i çok kötü kâğıt ve çirkin bir görüntüde basıp, tarihi berbat ettiğine üzüldüm.

Ser kurenalık[67] makamında bulunan bir kişinin bu derece hırsı ve aç gözlülüğü Allah tarafından verilmiş bir belâ olarak fevkalâde halden görüldüğünden burada ele alındı.

Bazı Siyasî değişiklikler

Mahmut Paşa, yukarıda anlatıldığı üzere Abbasiler zamanından kalmış malî yılı kaldırmadı. Osmanlı Devletinin bü-

67 Padişahın yakınında bulunan ve onun sohbetine katılanların başı. Padişahın ya ınları veya arkadaşları.

tün düzenini kırdı, döktü. Devletin esas usul ve kaidelerini yıktı ve kırıp döktüğü şeylerin yerine hiçbir şey koymadı. Hakkında, *"yıkar ama yapamaz, delidir"* sözü, onun davranışlarına misal oldu.

Jandarma usulü bazı vilayetlerde pek güzel kurulmuş ve çalışmaya başlamışken, bazılarında ise henüz kurulma aşamasında olup, zabtiye tahsisatından kırkbeş bin kese azaltmak isteyip düşüncemi sorduğunda, *"böyle bütçeden kısıtlama yapılırsa pek çok yerin inzibat işleri aksar"* dediğim için bana gücendi ve hemen dediğini yaptı. Sonra her taraftan şikâyetler gelmeğe başladı. Kesinti yaptığı miktarın çoğunu iade ettirdi. Fakat Yunanistan sınırının asayişi bozuldu; bir kere bozulunca da önü alınamayıp, oraya bir askeri fırka sevki mecburiyeti doğdu. Ve hazine büyük masrafa girdi.

Mahmut Paşa son derece karasız bir kişiliğe sahip olup bugün yaptığını yarın bozar; vilâyetleri bozup eyalet yapar. Bir vilâyete vali olarak tayin ettiğini adamı, yolda giderken azl, yahud memuriyetini ilgisiz bir vilâyetle değiştirirdi. Azledilmiş ve atanmış vali ve mutasarrıflar yollarda dolaşır ve bazen yollarda birbirine rastlarlardı. Ne tarafa gideceklerini, hangi kanun ve nizam üzre haraket edeceklerini bilmez bir durumda, hepsi şaşırıp kalmıştı. Bu kargaşa arasında Mahmut Paşa da havadan sudan ne bulursa çarpar ve eskiden biraz gücenmiş olduğu kişiler hakkında garez ve düşmanlık beslerdi. Hergün birbirine uymayan zıt şeyleri arzetmekten çekinmezdi.

O sırada Karahisar-ı Şarkî'den bazı şikâyetler geldiği gün, Çar sancak'tan[68] da bir şikâyet geldiğinde, hemen bu ikisini birleştirerek bir eyâlet haline getirmeye karar verip, ona dair talimat kaleme almamı emr ettiğinde, *"Karahisar-ı Şarkî'nin bir ucu Karadeniz'e iner. Karadeniz'den Fırat vadisine kadar ip gibi bir uzun eyâlet teşkili uygun olmaz. Halbuki Karahisar-ı Şarkî sancağıyla, Çar sancak arasında başka vilâyete bağlı kazalar var. Böyle parçaları birbirinden ayrılmış bir eyâlet olamaz"* dediğimde, canı sıkıldıysa da bu düşüncesinden vazgeçti.

68 Elâzığ'ın 40 km. Kuzey doğusunda bugünkü "Peri" kasabası ve çevresi.

Yine o sırada Hersek ve Yenipazar sancaklarını Bosna vilâyetinden ayırmak ve ikisinden meydana gelen bir eyâlet teşkil ve valiliğine Mısırlı Raşit Paşa'yı arz ile padişahın olurunu aldıktan sonra Raşid Paşa'ya talimat yazılması için bana emr ettiğinde, *"Yenipazar ile Hersek sancaklarını Nevâhi-i Âsiye ayırmıştır. Foça üzerinden Nevâhi-i âsiye'ye paralel giden dar bir yol varsa da kışın kar kapar, yazın da eşkıyanın gezip dolaştığı yerdir. Dolayısıyla iki sancak birbirinden bu şekilde ayrıldığından, birinden diğerine geçmek için Saray-Bosna'dan dolaşmak gerekir"* dediğimde, *"birbirinden ayrılmış olarak iki sancak idarelerinde bağımsız olsun ama siyasi meselelerde Hersek mutasarrıfı Yenipazar'da oturup Raşid Paşa ile haberleşsin"* dedi.

Bu türden uygunsuz yönetimden dolayı herkes söylenmeğe ve eğlenmeye başladı. Mahmut Paşa ise, o sırada beni çekemediğinden Mecelle'nin sekizinci kitabı basılmak üzereyken, 1872 Mart'ında Cebel-i Bereket ve Kozan dağları da katılarak kendisi tarafından akıldışı bir surette kurdurduğu vilâyetlerden olan Maraş valiliği'ne tayin etti.

Daha önce kurmuş bulunduğum Halep vilâyeti pek büyük bir coğrafyaya sahip olup İstanbul'a dönüşümden sonra idaresinde güçlükler yaşandığından iki vilâyete ayrılıp, Payas ve Kozan sancakları Adana'ya bağlanarak, ayrı bir vilâyet oluşturulmuştu. Bu defa, yeni kurulmuş olan Maraş vilâyetine bağlanacak bölgeler de belirlenememiş olduğundan, Bereket dağları ile Kozan dağlarının bu vilâyet içerisinde bulunmasından dolayı, Payas ve Kozan sancaklarının Maraş'a bağlanması uygun olacaktı. Böylesine sınırları henüz belirlenmemiş valilik kurulması, anlamsız birşeyse de, o sıralarda Bâbıâlî'nin yönetimi hep bu şekilde manâsız ve uygunsuz olduğundan bu duruma hayret etmenin ötesinde hoş karşılamaktan başka çare yoktu. Fakat İstanbul'da hergün görülen yolsuzluklara ek olarak, taşralarda meydana gelen karmakarışık idareye taşra ahalisi de gülmeğe başlamıştı. Benim Maraş valiliğimden maksat ise, sadece İstanbul'dan uzaklaştırma demek olduğundan, hemen posta vapuruna binerek Mersin'e çıkıp, Adana üzerinden Maraş'a giderken Çukurova'nın mamur hale geldiğini görüp memnun oldum. Misis'ten geçerek beş sene önce yeni

inşa edilmiş olan Osmaniye kasabasına uğrayıp, orada da büyük sevinç ve keyf aldım. Ayrıca Gavurdağı'nda daha önce kurmuş olduğumuz usulün bazılarının bozulmuş olduğunu görüp, onları tekrar eski haline getirerek Gavurdağı'nı aşıp Maraş'a gittim.

Mahmut Paşa çakır pençeli bir adam olup, hangi memuriyette bulunsa yükünü tutardı. Fakat, kazandığının çoğunu itibar ve makam elde etmek için harcardı. Bu suretle Bahriye nazırı iken Padişah katında oldukça fazla taraftar elde etmişti. O zaman Tersane'ce idare olunan *"Fevaid vapurlarının geliri"* diyerek Sultan Abdülaziz Han hazretlerine beşbin keselik altın takdim ile güvenini kazanmıştı. Halbuki bu parayı çok ağır faizle bir Fransız kuyumcudan borç almış olduğu ve yakın zamanlara kadar Bahriye Nezareti'nin bu paranın faizini verdiği, ödemede meydana gelen gecikmeden dolayı Fransa sefaretinin şikâyette bulunduğu malumdur. Ayrıca doğru bir hesap yapılsa Fevaid vapurlarından bir fayda temin edilemediği meydana çıkar.

Bundan sonra Mahmut Paşa sadrazam olunca ecnebiler ile imzalanan sözleşmelerden yüksek miktarda para alıp bundan bir miktarını Padişaha takdim ederek; *"Efendim ötedenberi bu türlü sözleşmelerden para alınır, lâkin alanların ellerinde kalır, bunlar ise gerçekte efendimize ait paralardır"* dediği gizlice işitilmişti. Hattâ bu şekilde aldığı paradan yüzbin altın ayırarak Padişah'a takdim etmiş. Şöyle ki; bu yüzbin altının Saray'a padişaha götürülmesini Maliye Nazırı Yusuf Paşa'ya emr edince, Yusuf Paşa, altınları Beyoğlu'ndan bir arabaya yükleyerek saraya gönderip kendisi gitmemiş olduğu, Yusuf Paşa'nın ağzından işitilmiştir. Yusuf Paşa Maliye Nazırı olduğundan Mahmut Paşa'ya her zaman dalkavukluk yapardı. Fakat askerî sınıfın ileri gelenleriyle dostluğu fazla olduğundan, Mahmut Paşa'nın bu türlü uygulamalarına vasıta olmaktan sakınırdı. Altınları araba ile Saray'a gönderip te bizzat gitmemesinin sebebi de bu olsa gerekti.

Mahmut Paşa'nın yolsuz hareketlerinden dolayı aleyhinde dolaşan dedikodular ayyuka çıkıp saklanamayacak dereceye vardığında Padişah da durumu öğrenmiş, kendisine destek verenlerin bile artık söyleyecek sözleri kalmadı-

ğından, Mahmut Paşa ansızın azl olunarak, yerine o sırada Bağdat valiliğinden istifa edip oradan ayrılarak İstanbul'a gelmiş olan Midhat Paşa sadrazam olmuştu. Midhat Paşa ilk iş olarak Mahmut Paşa'nın tüm karar ve uygulamalarıyla, bu arada Maraş valiliği de kaldırılmıştı. Bunun üzerine on sekiz gün Maraş'ta valilik ettikten sonra İslâhiye ve Hassa yoluyla hareket ederek, Gâvur dağı'nın o tarafında görülen bozuk işleri düzeltip Beylân'a ve oradan da İskenderun'a gelip posta vapuruna binerek İstanbul'a döndüm.

Önceden Şirvanîzâde, Midhat Paşa aleyhine çok sözler söylemişken, Bağdad'dayken onun adamları vasıtasıyla kendisine samimiyet göstermekten geri durmuyormuş. Bundan dolayı Midhat Paşa sadaret makamına gelince Şirvanîzâde'ye sevgi ve dostluk gösterdi. Benim bu şekilde plânlı ilişkilerim olmadığından Midhat Paşa, bana karşı pek yakınlık duymuyordu. Fakat bana hayat boyu olarak bağlanan on bin kuruş maaşımın üzerine biraz da borç ederek geçinmeğe çalıştım ve kendisine baş eğerek ricada bulunmaya ihtiyaç duymadım. O da beni Vekiller meclisinde bir göreve getirmedi ve zaten *Mecelle*'nin hazırlanmasına önem vermezdi. Fakat ecnebi avukatların övgülerinden haberdardı ve Bağdat müftüsünden de *Mecelle*'nin methini işitmiş ve böyle müslümanlar nazarında, hem de ecnebiler nezdinde beğenilen bir eserin tamamlanmasını merak ettiğinden, beni Vekiller meclisine dahil etmediyse de *Mecelle*'nin tamamlanmasını emretti. Bundan dolayı Bâbıâlî'de Mecelle Cemiyeti için bir oda tahsis olunarak *Mecelle*'nin burada tamamlanması istendi. Ben de hemen *Mecelle*'nin sekizinci kitabını bastırıp, dokuzuncusunun yazımına başladım.

Mahmut Nedim Paşa'nın uygunsuz davranışlarından küçük büyük hemen herkes kırgın ve nefret dolu olduğundan, Midhat Paşa'nın sadareti, genelde memnuniyete sebep olmuşsa da, o da bir şeyin sonunu düşünmez, farfara, savuruk ve hareketleri din ve devlete zararlı bir mahluk olduğundan, sadaret makamında çok duramayıp Ekim 1872'de azledilerek Mütercim Rüşdü Paşa sadrazam oldu.

Rüşdü Paşa sadaret makamının vakarını koruma isteğinde olup, Mahmut Paşa ise Bâbıâlî'de vakar ve itibar bırakma-

mış, vezirlerin, memurların itibar ve haysiyetini yoketmiş olduğundan, Rüşdü Paşa'nın eski tarz temkinli ve ağırbaşlı hali, Saray halkına zor geldi. Daha yumuşak karakterli bir sadrazam arandı ve hemen 1873 yılının 15 Şubatında Rüşdü Paşa azledilerek, yerine Sakızlı Esad Paşa atandı. Ertesi gün bana da Evkaf Nezareti verildi.

Teşekkür için Saraya gidip Padişahın huzuruna çıktığımda, Sultan Abdülaziz Han hazretleri büyük iltifatta bulundu ve aylık otuzbin kuruş olan nezaret maaşıma onbin kuruş zam yaptı.

Esad Paşa, Harbiye mektebinden mezun olmuş, bilgili, beğenilen özellikleri olan bir kişiydi. Fuad Paşa'nın Suriye'deki görevi sırasında onun emrinde bulunmuş, ayrıca oğlu Kâzım Bey'in hocalığını yapmış, birlikte Avrupa'ya gidip-gelmiş ve az zamanda yükselerek genç yaşında müşir olmuştu. Fakat kısa bir müddet içinde böylesine yükselmiş olması, ulaştığı derece ve değerin boyuna, sadaret kaftanının eteği uzun geldi. Halk nazarında küçük görüldü.

Sözün kısası, Mabeyn tarafından sadaret makamında az sıkıntı veren bir kişi, Bâbıâlî'ce ise muktedir bir sadrazam aranırdı. Bundan dolayı ikisi ortası olmak üzere Şirvanizâde Rüşdü Paşa bulunarak, 16 Nisan 1873 tarihinde Esat Paşa azl ile yerine Şirvanizâde Rüşdü Paşa sadrazam oldu.

Şirvanizâde de Fuad Paşa ile birlikte Suriye'ye gidip onun yardımıyla birden bire müderrislikten vezir olduğundan, düz yoldan gelip az zamanda meydana çıkmışsa da, Esat Paşa'ya nispetle daha tecrübeli idi. Kendisi Bâbıâlî'de ve benim başkanlığımda kurulan Arazi Komisyonu üyesi olarak birkaç sene emrim altında bulunup, vekillerle ve Bâbıâlî ileri gelenleriyle tanışması buna dayanıyordu. Kendisi de bu eski hukukumuza uyardı. Sadrazam olunca tavrını değiştirdi. Bana kötü gözle bakar oldu. Bir hafta sonra, yani 24 Nisan 1873'te beni Evkaf Nazırlığından, Maarif Nazırlığına getirip, bu vesile ile Padişah tarafından ihsan buyurulmuş olan onbin kuruş zammı indirerek bir vefasızlık örneği gösterdi. Eğlence düşkünü bazı kişilerin bir araya geldiği çok özel bir toplantıda, *"Cevdet Paşa'nın Evkaf Nezareti'nde bulunması tehlikelidir"* denilmiş olduğunu pek gizli şekilde duydum, üzüldüm. Çünkü, Evkaf nazırları Cuma

selâmlıklarına katılırlar ve bundan dolayı haftada bir kere Padişahın huzuruna çıkarlar. Fakat böyle resmî şekilde Padişahı görmekle sadrazamın aleyhine söz söylemeye ortam bulamazlar. Halbuki, Âlî Paşa'dan sonra sadaretin tadı kaçtı. Mahmut Paşa'nın akılsızca icraatı üzerine her kim sadrazam olsa az bir sürede rezaletle azl olunacağı açıktı. Bundan dolayı sadarete gelmek için hırslı değildim. Bunu daha önce Şirvanizâde'ye de anlatmıştım. O da bu fikirde olduğunu ifade etmiş iken kendisinden sonra yetişmiş olan Esad Paşa'nın sadarete geldiğini görünce, kendisi de sadarete gelme arzusuyla bu yolda gayret sarfederek sadrazam olmuştu. Açıkcası, nefsimi öz eleştiriye tabi tuturak, kendimi kıskançlık hırsına düşmüş zannettim. Ve bu bakımdan kendisine gücendim. Ondan sonra meclis günleri Bâbıâlî'ye gidip o vakit âdet olduğu üzere konağına gidip-gelmekten ve özel surette görüşmekten vazgeçtim. O da bu konuda aldırış etmiyordu ve geceleri üçbuçuk ay kadar ardarda yapılan özel meselelerin görüşüldüğü toplantılarda Serasker Avni Paşa, Adliye Nazırı Midhat Paşa ve Maliye Nazırı Sadık Paşa katılıp, ben davet olunmadım. Ben de, iş adamı olduğumdan, aldığım maaşı ödeyebilmek için ilim ve eğitime hizmet ediyordum. Şöyle ki, 1873 Martında *Mecelle*'nin dokuzuncu kitabı bitirilerek yayımlandı. Sıbyan mektebine örnek olmak üzere Nuruosmaniye Camii'nde *"ibtidaiyye"* adıyla bir mektep açıldı. Daha sonra ibtidaî mekteplerin sayısı artmıştır. Maarif Nezareti dairesinde nezaret memurları ve askeriyeden bazı ileri düzeydeki kişilerden meydana gelen komisyon aracılığıyla, ibtidai ve idadi mekteplerinin programları hazırlandı. Buna göre komisyon tarafından yeniden yazılmasına karar verilen kitaplardan bir kısmının hazırlanması bana verildiğinden, komisyonun istediği şekilde Osmanlı lisanı üzere güzel bir üslupla mantık, usul ve kaidelerle ilgili küçük kitapçıklar yazdığım sırada, *Kısas-ı Embiya*'nın telifine de başladım ve üç bölümünü hemen tamamlayarak bastırdım. Hattâ ikinci bölümünün takdimi üzerine Valide Sultan tarafından, iltifatla bir adet hükümname ile kıymetli taşlarla süslenmiş bir küçük kutu hediye edildi.

Kısaca benim memuriyetime ait işlerle meşgul olarak Şirvanizâde'den uzak durmaktaydım. Lâkin Midhat Paşa ile

Avni Paşa birbirinin can düşmanı iken, senli benli bir vaziyette iyi geçinmelerine de bir anlam veremiyordum. Yine Avni Paşa, Sadık Paşa'dan nefret etmekte iken aniden birbirinin mağara dostu[69] ve sırdaşı olduklarını görüp şaşırıyordum.

O sırada, Abdülkerim Nadir Paşa, Rumeli'den geçici olarak İstanbul'a gelip gitti. Vekillerle gizli görüşmeler yaptı. Fakat ne görüştükleri o zaman anlaşılmadı. *"Askerî tedbirlere dair gizli görüşmeler olsa gerek"* deniliyordu. Meğer ki düşünce başkaymış ve işin içinde iş varmış. Bunlar Sultan Abdülaziz Han hazretlerini tahttan indirmek için görüşmeler yapıyorlarmış. Şirvanizâde'nin sadarete getirilmesi de bunun içinmiş. Sadık Paşa da onunla ve Midhat Paşa ile Avni Paşa arasında aracıymış. Geceleri konaklarda ve yalılardaki özel görüşmeler veya özel sohbetler biçimindeki toplantılarında bu tehlikeli meseleyi tartışırlarmış. Bu durumu bendan ve diğer sadık kimselerden gayet gizli yürütüp, dışarıya asla ipucu vermezlerdi.

Şirvanizâde ise son derece kararsız ve dönek bir kişiliğe sahip olduğundan, bu şekilde bir anlaşmayla sadarete gelmişken, o tehlikeli işin müzakeresine giriştiklerinde Avni Paşa tarafından ortaya atılan fikirlerin her birine bir ad buluyormuş ve Abdülkerim Paşa ile görüşüp değerlendirme yaptıklarında, *"ne yaparsanız yapınız, askeri bu işe karıştırmayınız, sonra yeniçeri olurlar"* demiş.

Sadık Paşa, Mısırlı Kâmil Paşa'nın ağzını aradığında, ondan da olumlu cevap alamamış.

Bundan dolayı üç aydan fazla aralarında geçen gizli görüşmelerden bir sonuç çıkmamış. Bu durumdan Avni Paşa korkuya kapılarak işi gevşetmiş ve aralarında tahttan indirme düşüncesinden vazgeçerek bir şartname hazırlayıp bunun Sultan Abdülaziz Han hazretlerine kabul ettirilmesine karar vermişler; şartnamenin kaleme alınması işini de Midhat Paşa'ya havale etmişler.

Avni Paşa ise hainceye düşüncelerinin sonuçlarından ümitsizliğe düşünce, artık şartname düzenlenmesine de asla önem ver

69 Burada yâr-ı gar kelimesi kullanılmış olup, yar-ı gar, Hazret-i Peygamber'in en sadık sahabesi olan Hazret-i Ebubekir'in ünvanıdır. Hicret sırasında en tehlikeli bir zamanda mağaraya girdiklerinde Hz. Peygamber'e sadakatla hizmet ettiği için bu ünvan verilmiştir.

mez olduğundan *"hain korkaktır"* meselince, hemen Padişah'ın huzuruna varıp Şirvanizâde'yle Midhat Paşa'yı şikâyet etmiş. Şöyle ki, *"bunlar devletinizi meşruti bir hükûmet şekline koymak istiyorlar, ben de içlerindeyim. Sadece fikirlerini ve niyetlerini anlamak için kendilerine uyumlu görünüyorum. Asker elimizde ya, ne vakit arzu ederseniz onları bir yerlere süreriz"* demiş.

Midhat Paşa şartnameyi yazadursun, Şirvanizâde de üçü arasında geçen Padişahın tahttan indirilmesi kararıyla ilgili olarak, *"şayet ki dışarı sıza"* diye korku ve telaşa kapılıp, daha önce Avni Paşa'nın yukarıda belirtildiği üzere, Midhat Paşa ile beraber onu da Padişah'ın gözünden düşürmüş olduğundan habersiz Padişah'ın huzuruna çıkıp Midhat Paşa'nın kötü niyetinden bahsederek bir şartname kaleme almakta olduğunu anlatmış ve azlinin gerektiğini arz etmiş. Bunlardan haberimiz olmadığından, Midhat Paşa'nın birden bire azledildiğini görünce, sebebi araştırıldığında, *"bir şartname kaleme almış olması imiş"* diye işittik. Fakat Şirvanizâde hakkında da Padişah'ın düşüncesinin değiştiği ve günden güne itibarının düştüğü görülüyordu. O sıralarda ise gerek mülki, gerekse malî işlerde önemli meseleler olduğundan, bu işler için kurulan komisyonlara, özel bilgim olduğundan ben de davet edilmeye başladım. Bu arada Şirvanizâde'nin bana karşı tavrının değişmiş olduğunu gördüm. Fakat sadrazam olalı üç-dört aydan beri kendisinden gördüğüm samimiyetsiz davranışlarını çekememezlik olarak değerlendirdiğimden, yine de görüşmek için konağına gitmezdim.

Şirvanizâde ise, Padişahın kendisine karşı tavrının değiştiğini ve güvenini kaybettiğini ve benim de kendisine yanaşmadığımı görünce, kendi aleyhinde bulunduğumu sanırmış. Yakın çevresinden bazıları bu konuda söz açıp ağzımı aradıklarında dedim ki, *"gerek sadrazam hazretleri, gerekse bendeniz, ikimiz de ilmiye sınıfından geldik. Fakat o ilmiye yolunun başlangıcı olan müderrislikten birdenbire vezir oldu. Devletin durumunu ve iç yapısını öğrenmeden devlet vekilliğine geçti. Bense ilmiye sınıfının en üst derecesi olan Kadıaskerlik rütbesini kazandıktan sonra, vezarete geçtim. Velhasıl daha vekil olmadan devlet işleriyle ilgili tecrübe kazandım. Âlî Paşa'nın ve-*

fatı sonrasında üç kişi sadarete adaydık. Mahmut Paşa öne geçip sadrazam oldu. Fakat devletin yapısını bozdu, biçimini değiştirdi. Devleti öyle bir yola götürdü ki, işin nereye varacağını bilmiyorum. Şu kadar ki, bu sırada her kim sadarete gelirse yakın zamanda utanç içinde görevden alınacağını biliyorum. Vaktiyle bunları kendisine söylemiştim, o da tasdik etmişti. Ben tecrübemden dolayı uzak durdum. Hâlâ da uzak duruyorum. Kendisi acemiliği sebebiyle sadareti büyük bir hırs ve istekle arzu etti ve arzusuna da erişti. Şimdi de azledileceğine dair işaretler var. Fakat ben onun aleyhinde bulunmadım, bulunmuyorum ve bulunmayacağım. Bu da onu sevdiğimden değil. Zira kendisinden gördüğüm vefasızlıktan dolayı gücendim. Ancak onun yerine kim geçecek bilemem. İhtimal ki hakkımda daha kötü düşünen biri gelir"

Bu sözleri kendisine söylenmesi için söyledim ve yine ziyaretine gitmeyip, meclis günlerinde görüşmekle yetindim.

Bir ay olur olmaz, yani 14 Şubat 1874 tarihinde gazaba uğramış olarak görevden alınınca, kendisiyle samimi olanlardan çoğu yanına gidip gelmekten çekindiler. Bense azli günü, Bâbıâlî'ye giderken, geçmiş olsun dileklerimi sunmak için konağına uğrayıp, vefa görevimi yerine getirdim.

Şirvanizâde'nin azlinden sonra Hüseyin Avni Paşa sadrazam oldu. Seraskerlik de sadarete bağlanarak onun üzerinde kaldı.

Sultan Abdülaziz Han hazretleri kendisini, asıl fesat başı ve kendisinin can düşmanı olan Avni'ye teslim etmiş olduğunu bilmediği gibi, kendisine bağlı birçok kimse de gerçek durumdan habersizdiler.

Hüseyin Avni Paşa ise, bu defa gizli emeli olan hıyanetini uygulamaya karar vermiş, fakat Şirvanizâde ile daha önce bu konuda karar almışlarken Şirvanizâde'nin tereddüd ve kararsızlığından dolayı ona güvenmemekte ve kin tutmakta olup, *"şayet ki o sırrı başkalarına duyurursa"* diye korktuğundan ve çekindiğinden onu vali olarak Haleb'e gönderdi. Hemen sonra da görev yerini Halep'ten Cidde valiliğine çevirtti. Nihayet Şirvanizâde, Taif'te vefat etmiştir. Fakat kilercisi, Avni Paşa'nın adamı olduğundan onun vasıtasıyla zehirletilmiş olduğu söylenmiştir. Vel-ilmi indallah[70].

70 İlim sahibi Allah'tır.

Avni Paşa rüşvet alma konusunda Mahmut Paşa'dan kat be kat ileri giderek Avrupa'dan alınacak silahlarla ilgili anlaşmadan büyük paralar elde etmiş ve bunun bir kısmını feda etmek suretiyle Padişah ve kapı halkını tamamiyle ele geçirdiği gibi, Valide Sultan'ın çevresindekilere ve Tiryal Hanım'a önemli miktarda para takdim etmişti. Velhasıl Mahmut Paşa ile adeta rüşvet yarışına çıkarak, rüzgâr gelecek delikleri hep kapamıştı. Fakat Valide Sultan dairesinde misafir bulunan Tarsus müftüsüne güvenemeyip, aynı şekilde Şeyhülislam Kezûbî Hasan Efendi de, müftü efendinin mevki ve itibarını çekemezdi. Bundan dolayı müftü efendi tehlikeli bir kişi olarak görülüyordu.

Zavallı Valide Sultan ise çok para verenlerin oğluna daha fazla sadık olduğuna inanıyormuş ve daha önce Hüseyin Avni Paşa'dan pek nefret ederken, şimdi, *"Avni Paşa arslanıma sadıktır"* diyerek aleyhinde söz söyletmiyormuş.

Fakat yukarıda arz edildiği üzere, Midhat Paşa ile Şirvanizâde arasında saltanatın geleceği aleyhinde görüşmelerin devam ettiğini Avni Paşa haber verince, Padişah nezdinde itibar kazanmışsa da, *"acaba gerçek öyle midir, yoksa Avni Paşa da onlarla beraberdi de kendi suçundan kurtulmak için mi önce davrandı"* diye Padişah'ın zihninde şüphe varmış ve Avni Paşa'nın kibirlenmesi de Padişahın tabiatına uymuyormuş. Bununla beraber Avni Paşa'nın bütün isteklerini yerine getirmekte tereddüt etmezdi.

Şura-yı Devlet Reisi Kâmil Paşa hastalığı sebebiyle, dinlenmek için Mısır'a gitti ve başkanlığı yerine getirmek için 5 Nisan 1874 tarihinde Şura-yı Devlet Riyaseti yardımcılığı kurularak bu göreve tayinim yapıldı. Daha sonra Kâmil Paşa İstanbul'a döndüyse de, tam iyileşemediğinden, reisliğin sadece ünvanı onun üzerinde olmak üzere, reislik vazifesi doğrudan benim tarafımdan yerine getirildi.

O sırada *Mecelle*'nin onuncu kitabı da tamamlandığından bastırttım. Daha sonra onbirinci ve onikinci kitapları da bitirilerek yayımlanacakken, 3 Kasım 1874'de Şura-yı Devlet Riyaseti yardımcılığı kaldırılarak Yanya valiliğine atandım.

Hüseyin Avni Paşa'nın mülki işlerde bilgisi olmamasına karşılık, bu konudaki tecrübem dolayısıyla, her dairenin

başvuracağı bir kimseydim. Avni Paşa da, gayret ve sebat ile çalışmamdan memnun olmakta iken, birdenbire İstanbul'dan gönderilmek istenmemin sebebini anlayamadım. Paşa'nın sırdaşı olan bazı kimselerle görüştüğümde, onlar da, *"sadrazam sizden çok memnundu. Bu şekilde değişmesine sebep nedir. Aranızda zıddiyet ve ayrılığa sebep olacak bir olay geçti mi?"* diye benden sordular.

Meğer ki Avni Paşa yukarıda belirtildiği üzere Şirvanizâde'nin sadrazamlığında tasarlayıp da uygulamaya koyamadığı sultanın tahttan indirilmesi meselesini bu defa yapmaya azmetmiş olduğundan, benim dışarda bulunmamın daha doğru olacağını düşünmüş.

O sıralarda valiliklerin maaşları azaltılıp, Yanya valiliğinin maaşı da otuzbin kuruşa indirilmişti. Ancak ömür boyu Padişah'ın emriyle şahsıma bağlanmış olan onbin kuruşu da ayrıca alacaktım. Aylık kırk bin kuruş da beni idare edebilirdi. Fakat kış başı olup bu mevsimde ev halkını Yanya'ya götürmek zor olduğundan, ailemi de birlikte götürebileceğim bir vilâyetle değiştirilmesini rica etmek üzere sabahın erken bir vaktinde Avni Paşa'nın konağına gidip kendisiyle görüştüğümde, konuyu ben açmadan kendisi, *"çocukları birlikte götürecek misin?"* dediğinde, *"evet götürmek istiyorum, lâkin mevsim müsait değil"* derken, *"sakın götürme, senin orada ikametin üç ay kadar. Nihayet üç buçuk ay sonra buraya getirilirsin"* dedi. *"Pekâlâ"* dedim. Ama bu sözüne bir gerekçe bulamamış, baştan savma kabilinden basit bir söz gibi dinlemiştim.

Halbuki aşağıda anlatılacağı gibi, tahttan indirme gerçekleştikten sonra Avni Paşa, bu konuda olan girişimini anlattığı sırada, *"senin Bâbıâlî'de devlet meselelerini yürütmek için lâzım olduğunu görmüştüm. Fakat biz bu tahttan indirme işini uygulamaya o zaman karar vermiştik. Bu hususta sana güvenemiyorduk. Onun için bu işi yaptıktan sonra seni yine İstanbul'a getirmek üzere geçici olarak Yanya'ya göndermiştik. Fakat bu defa da aniden Padişah tarafından Taşkışla kumandanının değiştirilmesi gibi bazı engeller çıkıp, sonra da Esat Paşa'nın sadaret makamına gelivermesi o işin ertelenmesine yol açtı"* diye açıkca anlatmıştır. İşte o zaman, *"nihayet üçbuçuk ay sonra Yanya'dan geri getirilirsin"* sözünün anlamını idrak ettim.

Ben Yanya'da iken Tarsus müftüsü bir gün Avni Paşa'nın konağına gidip orada bir kahve içmiş, oradan fetva dairesine gidip orada da bir şerbet içmiş; kahveden mi, şerbetten mi her hangisinden ise Valide Sultan dairesine dönüşünde ansızın hastalanıp kendisinde zehir emareleri görülerek vefat etmiş olduğuna dair İstanbul'dan gizli bir mektup aldım. Müftü efendi dostlarımızdan ve müstesna insanlardan olduğundan, öyle zehirlenerek ölümüne çok üzüldüm. Müftü Efendi'nin zehirlenerek vefat ettiği, Valide dairesinde anlaşılmış ve cenazesi muayene edilmeden sessizce kaldırılıvermiş, fakat durumun Valide Sultan'a bildirilip bildirilmediğini bilmem.

Avni Paşa, yukarıda belirtildiği gibi, gönlünden geçirdiği tehlikeli işi, yani Padişahı tahttan indirme işini, üç ay içinde uygulamaya koymak fikrinde iken, her zaman bir engele tesadüf ederek 26 Nisan 1875 tarihinde azledilerek yerine Esad Paşa sadrazam ve Ali Saib Paşa serasker olup, Avni Paşa muradına erememişidi.

Esad Paşa sadrazam olunca benim de İstanbul'a dönüşüm hususunda kapı açıldı. Nitekim aynı yılın 12 Temmuz'unda Maarif Nazırlığına tayin olundum ve İstanbul'a döndüm. Dört ay sonra Ali Saib Paşa azl ile Hüseyin Avni Paşa serasker oldu. Üç gün sonra Esad Paşa da sadaretten alınarak yerine Mahmut Nedim Paşa 26 Ağustos'ta sadrazam tayin edildi; böylece iki zıt şey bir araya geldi.

Esad Paşa iki tarafın da sevmediği kişi olduğundan İzmir valiliğine atandı. İzmir'de kendisine bir ziyafet verilmiş, yemek sonrası şiddetli bir nöbet geçirerek vefat etmiştir. Kendisinin Avni Paşa tarafından zehirletilmiş olduğu işitilmiştir.

Mahmut Paşa'nın önceki sadrazamlığında kendisine samimiyetle beraber olmak istedim; zarar gördüm. Bu defa kendisinden sakınarak ve çekinerek yanında yer aldım; zararı olmadığı gibi aynı yılın 30 Kasımında, görevim Adliye Nezareti'ne değiştirilerek iltifat gördüm.

Mahmut Paşa evvelki sadaretinde memurların tümünü güçendirdi. Bu defaki sadaretinde ise kamuoyuna karşı bir hareket takındı ve sakalını Rusya elçisi İgnatiyef'in eline verdi. Avni Paşa taraftarları ise, *"sadrazam Mahmut değil, Nedimof'dur"*

diye onu küçük düşürmeğe ve "*Bâbıâlî'nin nüfuzu Rusya sefaretine geçti*" şeklinde haber yayıyorlardı. Bu bakımdan kamuoyu Mahmut Paşa aleyhine döndü. Kendisi ise önceki ve sonraki maksadına erişmek için yaptığı işlemleri saltanat makamına mal ettiğinden kamuoyunun husumeti Saray üzerine döndü. Fakat Mahmut Paşa tarafı galip gelerek Avni Paşa bir ay kadar seraskerlik ettikten sonra azledilerek yerine Rıza Paşa serasker oldu. Fransız politikası taraftarı olan Rıza Paşa'nın seraskerliği de iki aya varmadı ve azledildi. Bu şekilde seraskerlikte sık sık meydana gelen değişikler devam ederek yerine Namık Paşa serasker olduysa da o da çok geçmeden görevinden alındı ve Rıza Paşa yeniden seraskerlik makamına geldiyse de çok duramadı.

İşte bu sırada Mahmut Paşa malîyenin içinde bulunduğu zorluğun çözümüyle ilgili teşebbüslere girişti. Bazı kimselere, Tanzimat devrinde devletin borç karşılığı verdiği hisse bedellerinin faizlerini ödemekte hazinenin gücünün olmadığından bahsederek ağız aramakta olduğu halde, bu konuda İgnatiyef ile aralarında vardıkları anlaşmayı herkesten saklıyordu. Buna rağmen faizlerin indirilmesiyle ilgili bir teşebbüs olduğu dışarı sızmış ve İngiliz elçisi Mahmut Paşa'ya bu durumu sorduğunda, böyle bir niyetlerinin olmadığını ifade ile kendisine teminat vermişti. Bununla beraber bir gün sonraki akşam saat on'birden sonra Kâmil, Midhat, Safvet ve Mâliye Nazırı Yusuf Paşaları sadaret odasına çağırarak hemen hisse bedellerinin faizlerini yarıya indirmeye karar verip, aceleyle Padişah'a arz ile olurunu almış ve ertesi günü uygulamaya koyuvermiştir.

Yukarıda söylendiği gibi akşam üstü buna karar verildiğinde Yusuf Paşa, ertesi gün piyasada kıyamet kopacağını hatırlatarak Maliye Nazırı olmasından dolayı, geceleyin hisse senedi oynamış olmak gibi kötü zan altında kalmamak için bir tarafa gitmeyip Mahmut Paşa ile birlikte doğru onun konağına giderek sabah saat altıya kadar orada kalmış ve Mahmut Paşa hareme girince o da konağına gitmişti. Ayrıca kendisinin oldukça fazla senedi olmasına rağmen, halkın zararından istifade etmiş olmamak için kendi senetlerini bile değiştirmediğini ifade ile kendisini aklardı.

Midhat Paşa ise geceden kendi sarrafı ile haberleşip, ertesi günü henüz alınan karar duyulmadan kendi hesabından, büyük miktarda senet satmış ve senetlerin fiatı birbirdenbire yarıya inerek çok kâr etmişti. Ancak bundan dolayı şöhreti lekelenmişti. Mahmut Paşa ile İgnatiyef ve onlara mensup olan sarraflar ise çok kâğıt satıp büyük paralar elde etmişlerdi. İgnatiyef'in bu suretle çok büyük servet kazanmasının ötesinde, politik mesleğinde de ne derece mahir olduğu doğrulamış oldu.

Çünkü Rusya kabinesinin ve gerçekte panslavist gürühunun Osmanlı Devleti hakkında açık olan kötü niyetinin uygulamasına Avrupalılar engel oluyordu. Faizlerin böyle rastgele alınan bir kararla indirilmesi ise, ellerinde Osmanlı Devleti'nin senetleri bulunan Avrupa ahalisinin düşmanlığına sebep olduğundan, bir engelle karşılaşmadan Ruslar, gönüllerinden geçenleri icraya fırsat bulmuştur. Ondan sonra İngilizlerin Osmanlı Devleti'ne husumetleri günden güne artmıştır.

Velhasıl içeride kamuoyu devletin uygulamasından memnun olmadığı gibi, bu malî karardan dolayı Avrupalılar da Osmanlı Devleti'nden nefret etmişlerdir. Rusya'yla savaşa sebep olan hadiseler zincirinin başlangıcı da bu yersiz uygulamadır.

Mahmut Paşa eğer devlete samimiyetle hizmet etmek niyetinde olsaydı, Avrupa'daki alacaklıların vekillerini çağırıp işe dürüstçe girişerek hem faizleri bu derece indirir, hem de Osmanlı Devleti'ni dünya nazarında kötü duruma düşürmezdi. Ne çare ki şahsî çıkarlarına bakıp her taraftan çalıp çarparak topladığı meblağın bir kısmını mevkiini devam ettirmek için saray halkına vermek ve kalanını biriktirmekle meşguldü. Halbuki Osmanlı Devleti'nin başına gelecek musibetlerin başlangıcı olacak Hersek isyanı, günden güne alevlenmekteydi.

Şöyle ki, Hersek'te bulunan Nevesin kazasında meydana gelen bir küçük isyan kıvılcımını derhal bastırmak üzere Bosna valisi Derviş Paşa tarafından bazı tedbirler önerilmişse de, bazı askeri yetkililer, *"bu ihtilâli çıkaran Derviş Paşa'dır. Maksadı bazı askerî harekât uygulayarak para kazanmak*

istemektedir" denilerek Derviş Paşa'nın bu konudaki ikazlarına önem verilmedi.

O sırada Bosna askerî fırka kumandanı Osman Paşa (Gazi Osman Paşa) ile Derviş Paşa'nın araları bozulup, Osman Paşa Anadolu tarafında görevlendirildiğinden İstanbul'a gelmişti. Ardından Esad Paşa sadrazam olup durumu araştırmaya başladığında, askerî yetkililer, *"bu isyanın sebebi Derviş Paşa'dır. Bundan dolayı orada kalırsa ihtilâli büyütür. Onun hemen azli gerekir"* denilmiş olmakla beraber, ne Derviş Paşa'nın ikazlarına önem verilmiş ne de azli gerekirken iş ciddiye alınmıştır.

İşte o esnada, Yanya'dan İstanbul'a geldiğimde Nevesin tarafına birkaç tabur asker sevk olunması gerektiğine dair Derviş Paşa'dan bir telgraf geldi. Aynı zamanda Pop Jarko'nun bir çete ile Sırbistan'dan Hersek'e gelmiş olduğu duyuldu. Üçüncü cüzdanda özet olarak arz olunduğu üzere, *"durumun önemli hale geldiğini"* ifade ettim ise de, yine ciddiye alınmadı. Keza Vekiller Meclisi'nde buna dair ciddi olarak bir müzakere bile yapılmadı. Zannediyorum ki Esad Paşa sadarete gelir gelmez, *"meseleyi büyütüyor"* denilmemesi için işi ört-bas etmek düşüncesindeydi.

Bunun ardından Mahmut Paşa sadrazam olunca malî meselelerle uğraştı ve bu sırada isyân ateşi Hersek'in her tarafını sardı. Bosna redifleri toplanmağa ve İstanbul'dan taburlar sevkolunmağa başladı. Ne çare ki iş gittikçe büyüyüp önü alınamaz oldu. Bulgaristan'da da yer yer isyânlar görülmeğe başladı.

Yukarıda belirtildiği gibi, hisse senetlerinin faizlerinin yarıya indirilmesinden dolayı Avrupa kamuoyunun Osmanlı Devleti aleyhine dönmüş olması, İgnatiyef'in girişimlerine uygun düştü.

İşte o sırada Mahmut Paşa her hususta İgnatiyef'in sözleri doğrultusunda hareket etmekte olduğundan, Bulgarların sakinleştirilmesi için, taşra meclisleri üyeliği seçim usulünü değiştirerek Bulgarların çıkarına daha uygun şekilde bir üye seçimi nizamnâmesi yaptırdı. Yine o sırada Avrupa'dan yüksek miktarda borç teminine yönelik olarak, Avrupa'da borç para verenleri kazanmak uğruna, bütün gümrükleri, para

işleriyle uğraşan bir şirkete teslim etmek gibi bazı tedbirlere girişti. Çünkü Mahmut Paşa'nın hisse senetleri konusunda düşüncesizce yapmış olduğu uygulama, devletin malî itibarını bütünüyle imha etmişti. Bundan dolayı mali işleri idarede acze düşülmüş ve Avrupa sarraflarını kazanmak uğruna bütün gümrüklerin idaresini borç verme işiyle uğraşan şirketlerin ellerine teslim etmeğe rıza göstermişti. Böyle önemli bir anlaşmadan da büyük miktarda para çarpacağı, önceki örneklerden anlaşılmaktaydı. Gümrükler ise sınırların ve serhadlerin korunması hükmünde bulunduğundan, idarelerini ecnebilerin ellerine teslim etmenin doğru olamayacağını kendisine ifade ettim. Konu Vekiller Meclisi'nde görüşüldüğü takdirde düşünceme katılacak birçok kişinin bulunacağı açıktı. Bundan dolayı, üye seçimi hakkında yukarıda söz konusu edilen yeni nizamnamenin uygulanmasına nezaret etmek ve Bulgaristan'ın içinde bulunduğu gerçek durumu anlamak üzere, 5 Mart 1876 tarihinde Mahmut Paşa tarafından Rumeli teftişiyle görevlendirildim.

Hemen Edirne ve Filibe üzerinden üye seçimlerine nezaret ederek Sofya'ya kadar gittim ve oradan Edirne'ye döndüm. Yaptığım araştırma sonucu, Bulgaristan'da büyük bir isyana meyl olduğunu, ancak akıllıca ve doğru biçimde hareket olunursa önünün alınabileceğini anladım. Fakat bunu Mahmut Paşa'ya yazacak olsam derhal İgnatiyef'e göstereceğini bildiğimden yazmayıp, sözlü olarak söylemeye karar verdim. Maliye işinin bitmiş olduğunu da işitmiştim. Bundan dolayı hemen Bâbıâlî'ye bir telgraf çekmekle beraber, trene binip İstanbul'a geldim. Meğer Maliye işi henüz müzakere edilmekteymiş ve telgrafım Bâbıâlî'ye gelip de Mahmut Paşa'ya takdim olununcaya dek ben de İstanbul'a gelmiş oldum.

O gece Mahmut Paşa'nın konağına gittiğimde, Rumeli'nin durumunu soracak yerde, mali işler bahsini açtı. Ben eskiden olduğu gibi, *"bütün gümrüklerin idaresini ecnebilere teslim etmenin pek tehlikeli bir şey olacağını"* ifade ettiğimde kızdığı yüzünün şeklinden anlaşıldı. Kızacağını da biliyordum. Fakat devletin can evine dokunacak bir teşebbüsü münafıkane şekilde iyi göstermeye de vicdanım razı değildi.

Bu görüşmeden hemen sonra Adliye Nezareti'nden azledildim ve Suriye valiliğine atandım. Bu değişikliğe son derece memnun oldum. Çünkü öteden beri Osmanlı Devleti'nde vekiller, Padişah dairesiyle halk arasında bir perde olup, duruma göre yapılması lâzım gelip de halk arasında tepkiye yol açacak şeyleri kendi üzerlerine alırlar, toplum arasında hoş görünecek işleri, övücü sözlerle Padişah'a mal ederler. Bu bakımdan önce ve sonra halkın itirazlarına vekiller ve buna bağlı olarak sadrazamlar hedef olup, Padişahın aleyhine kimsenin söz söylemeğe dili varmazdı. Ne zaman halk arasında dedikodu çoğalırsa, vekiller değiştirilir ve halk sakinleşir ve birkaç ay sonra eski vekiller aleyhlerindeki sözler unutularak yine memuriyetlerine geri getirilirdi. Bu konuda Reşid Paşa direnip, ondan sonra bu kaide bir derece zayıfladıysa da Âlî Paşa'ya kadar esası muhafaza edildi. Daha sonra tersine bir uygulamayla Mahmut Paşa, iyi-kötü her ne meydana gelirse saltanat tarafına yükleyip ve hattâ şahsi çıkarları çerçevesinde yaptığı kötü işleri de, Padişahın özel emirleri çerçevesinde yaptığı görüntüsünü verdi. Bu defa Avni Paşa'yı görevinden alıp dışarı göndererek güç ve mevki bakımından rakipsiz kalıp, sadece yakın dosları ile tek başına olarak aklı başından gidip, gözlerini hırs bürüyüp etrafı görmez oldu. Hüseyin Avni Paşa başlangıçta Selânik valisi olmuşken, özür beyan ederek ve rica ile görev yeri Hüdavendigâr (Bursa) vilayetine değiştirilmiş olduğundan Bursa'da fırsat gözetmekteydi. İstanbul'da bulunan taraftarları Mahmut Paşa'nın devlete zararlı olan uygulamalarını ele alarak, konuyu halkın geneline yayıp türlü suçlamalarla halkı tahrik etmekteydiler. Büyük Rüşdü Paşa da bazen konağında, bazen yalısında oturarak, ziyaretine gelip gidenlere, içinde bulundukları durumun ne derece kötü olduğunu anlatarak, geleceğin çok tehlikeli olduğunu beyan etmekte, Midhat Paşa da el altından medrese talebelerini tahrik etmekteydi.

İşte o aralık, *"İstanbul'da isyan çıkacakmış"* gibi bir haber duyuldu. Fakat toplanacak medrese talebeleri yalnız zabtiyeler ile dağıtılarak, elebaşlarından birkaç kişi medreseden atılıp sürülerek karışıklık önlenebilirdi. Aslında yetmiş

seneden beri İstanbul'da isyan çıkmadığından bu türlü fikirler unutulmuştu. Hele asker içinde Padişah'a karşı bir isyân çıkması çok uzak bir ihtimaldi. Mamafih tarihe baktığımızda ispat ve tecrübe olunmuştur ki hükümdarlar, ferdî hareketlere karşı güçlü olup, sadece halka karşı zayıf kalmaktaydılar. Bazı devletlerde kamuoyu açık olup daima kendini hissettirir. Bazı devletlerde de gizli olup, pek sıkılırsa birden bire bir olay çıkarır. Bundan dolayı hükümdarlar her devlette kamuoyundan çekinegelmişlerdir. Halbuki Sultan Abdülaziz Han hazretlerine bir hususta dolayı, *"halk arasında dedikoduya sebep olur"* denilince, *"halk dediğin bizimkilerse onların hükmü yok, ecnebiler ise onlara da hekim ve mühendis gibi hıristiyanları karşı tutarsınız"* demiş olduğu yayılmış ve bu da halk arasında üzüntüye sebep olmuştu. Her ne hal ise, durumun ağırlığı ve işlerin karışıklığı meydanda olup, ancak sonucun nereye varacağı bilinmiyordu. Suriye valiliğinden gerçekten memnuniyet duyuyordum.

Yakın doslarım bu gelişmelere üzülerek bakıp ancak ellerinden birşey gelmiyordu. Zira Padişah'a bu gelişmeleri anlatacak çevresindekilerden kimi Mahmut Paşa'ya ve kimi de Avni Paşa'ya bağlanmıştı. Buna karşılık Mahmut Paşa ile Avni Paşa, ikisi de bol bol rüşvet vermekte yarışıyorlardı. Birisi sadece şahsi amacına ulaşmak ve diğeri nefsini tatmin etmek için çalışıp, ikisinin de hareketleri Padişah'ı halkın diline düşürmekteydi. Devlet, bir ortalığı karıştırıp fesat çıkaranla, bir hainin ellerinde kalıp, ben ise bu iki anlayışın da dışında bulunduğumdan, teşekkür etmek için Padişah dairesine gittim. Serkurena'yı ve başkâtib'i görüp, teşekkür ile memnuniyetimi arz ettirdim. Fakat samimi surette ikisine de içinde bulunduğumuz durumun fena olduğunu söyledim. Daha sonra, Valide Sultan dairesine gidip bu konuyu Padişahın annesine de bir aracı ile bildirdim ve hemen yol hazırlığına başladım.

Midhat Paşa ise bir vakitten beri medrese talebelerini tahrik etmekte olduğundan, talebeler ayaklanarak Fatih camiinde birkaç bin kişi toplanmış ve ertesi gün onlardan büyük bir grup Süleymaniye camiine gelip orada sayıları artmıştı. Mahmut Paşa Padişah'a medrese talebelerinin

maksadını, *"Şeyhülislâmın azli imiş"* diye arz etmiş ise de, Padişah'ın yakınlarından bir iki kişi toplanmış olan talebelerin yanına gidip toplanmalarının sebebini sorduklarında, sadrazam ile şeyhülislâmın hıyanetlerinden söz ederek, onları istemediklerini ifade etmişler. Hemen Başmabeynci Bâbıâlî'ye gelip Padişah'ın mührünü sadrazamdan aldıktan sonra, Mahmut Paşa'ya acele olarak Bâbıâlî'den gitmesini tavsiye etmişler. Mahmut Paşa ayakkabısız ve yaya olarak Bâbıâlî'den çıkıp yukarı doğru giderken İran sefareti'nin ilerisinden kendi bulunduğu yere doğru bir gurubun gelmekte olduğunu görünce, sefaretin alt tarafındaki sokaktan aşağı sapıp, aşağıda bir araba bulup iskele tarafına inerek yalısına ulaşmış. Meğer Süleymaniye camiindeki talebe topluluğundan fedai tarzında bir grup ayrılıp Mahmut Paşa'yı öldürmek üzere Bâbıâlî'ye geliyorlarmış. Doğruca sadarete gelip Mahmut Paşa'yı sormuşlar; *"şimdi azl olundu ve çıkıp gitti"* cevabı verilince, birer kahve içtikten sonra Süleymaniye tarafına dönmüşler.

Bunun üzerine 13 Nisan 1876 tarihinde Rüşdü Paşa sadrazam, Padişah'ın birinci imamı Hasan Hayrullah Efendi Şeyhülislâm, Bursa valisi Hüseyin Avni Paşa serasker, ardından Kayserili Ahmet Paşa Kaptan-ı derya ve Midhat Paşa Şura-yı Devlet Reisi oldular. Ve hemen sıkı sıkıya gizli görüşmelere başladılar. Bu gizli görüşmelerde neler konuşulduğu ve neye dair olduğu bilinmemekle beraber, hemen herkes savaşla ilgili gizli tedbirler olduğu zannındaydı. Oysa ki görüşmeleri fenalık yolundaymış.

O vakit, askerî ileri gelenlerle Midhat Paşa'ya bağlı bazı kişiler, bu gizli görüşme konularını biliyorlarmış. Lâkin işin içinde olmayan kimselere kesinlikle sır vermemekteydiler. Yusuf İzzeddin Efendi, hergün seraskerliğe gelip-gider ve kendi yanına da gelip-gidenler bulunduğundan bu sırdan haberdar olabilirdi. Fakat birinin sözünü diğerine yetiştirmek ve onun dediğini de başkasına bildirmek gibi bir tavır içerisinde bulunduğundan kimse ona gizli birşey söylemeğe cesaret edemezmiş. Ayrıca Avni Paşa tarafından, *"siz, pederinizden üstün ve saltanata gerçekten lâyıksınız"* şeklinde sözlerle ve veliahtlığını ima ile aldatır ve babasına da oğ-

lunun makam hırsı içinde olduğunu üstü kapalı bir şekilde telkin edermiş diye duyulmuştur. Ancak bu konular bana göre yalnız duyum kabilinden olup, bir belgeye dayanmamaktaydı. Mamafih İzzeddin Efendi veliahd olmak emeline düşmüş, Valide Sultan'ın da bu arzuda bulunduğu rivayet edilmiştir.

O sırada yol hazırlığıyla meşguldüm ve hattâ ağırca yüklerimiz bağlanmıştı. Fakat Bâbıâlî'den ferman ve maliyeden harcırah alınamadığından Rüşdü Paşa'nın yalısına gittim. Çok kalabalıktı. Yanına yaklaşıp durumu anlattığımda, *"ben sizin gibi tecrübeli kimselerin İstanbul'dan çıkmalarını münâsip görmüyorum. Acelen ne?"* deyince tekrar eve döndüm.

O zaman Aşçı Osman Efendi isminde ihtiyar birinin karısı Ayşe hanım -ki haber taşıyıcı olup her daireye girer çıkardı- bir gün benim hanımın yanına gelerek, Rüşdü Paşa'nın eşinin, *"ben Cevdet Paşa'nın eşini çok severim. Ona gizlice söyle ki, Hüseyin Avni Paşa, Cevdet Paşa ile Derviş Paşa'nın taşraya gönderilmesini gerekli görmüşse de, ben Paşa'ya rica ettim. İkisinin de İstanbul'da kalmalarına karar verdirdi"* dediğini hikâye etmiş. Meğer Hüseyin Avni Paşa, *"Cevdet Paşa Suriye'ye gitsin; Derviş Paşa'yı da bir tarafa gönderelim. Onlar burada iken iş göremeyiz"* demiş ise de Rüşdü Paşa, *"onlar işden haberdar olmadıkları halde ne yapabilirler. Bu kadar haberdar olmayanlar içinde onlar da bulunurlar. İş beş-altı kişi içinde dönecek. Ama ikisi birden İstanbul'dan çıkarılacak olurlarsa göze çarpar ve ihtimal ki efendimiz de şüpheye düşer"* diyerek Avni Paşa'yı razı etmiş olduğunu tahttan indirme gerçekleştikten sonra aşağıda bahsedileceği üzere Rüşdü Paşa'nın eşi, benim eşime söylemiştir. Ayşe hanımın verdiği haberden bir gün sonra bana Maarif nazırlığı verildi. Fakat yeni memuriyetime dair hazineye âdet olduğu üzere hemen sadrazamın bu hususta ki yazısının gönderilmesi gerekirken epeyce gün geçti. Bu yazının yazılmadığını görünce, bu atamanın da geçici bir şey olduğu ihtimalini göz önünde tutarak şüpheyle yaklaşıyordum. Rüşdü Paşa ile Midhat Paşa, açıkça birbirini kötülerlerken, bu defa araları süt-şeker olup, bana yabancı gibi bakılmakta olduğu halde, Rüşdü Paşa tarafından sözlü olarak iltifat edilmesine bir sebep bulamıyordum. Meğer onlar

tahttan indirme işinde ittifak ederek nasıl gerçekleştireceklerini müzakere ederlermiş. Fakat sonra aralarında ortaya çıkan rekabet ve husumet döneminde, Rüşdü Paşa, Midhat Paşa'ya karşı beni kullanmak istermiş. Bu durumu çok sonra anladım. O zaman bu konulardan haberdar olmadığımdan, Rüşdü Paşa'nın sözü ile davranışı arasındaki tutarsızlığa da bir anlam veremiyordum.

Onlar ise Valide Sultan'ın verdiği bilgiler çerçevesinde, Mahmut Paşa'nın sadrazamlığa gitirileceğini gizlice haber aldıklarından, tahttan indirmeyi hızlandırıp fetva emini Kara Halil Efendi'yi, Midhat Paşa'nın konağına çağırmışlar. Sultan Abdülaziz Han hazretleri aleyhinde sayısız iftira ve suçlamalarda bulunarak fetva istediklerinde, Halil Efendi Padişah'ın tahttan indirilmesine fetva vereceğine söz vermiş. Ancak Halil Efendi ulemadan olarak, diğer konulardan asla haberdar olmadığından, çocuk gibi her şeye aldanan temiz kalpli biriydi. Bundan dolayı vekillerin yalan sözler ile kendisini aldatacaklarına ihtimal vermeyerek, hemen fetva vereceğini söylemiş.

Tahttan indirme işinde birlikte hareket eden vekiller ve devlet ileri gelenleri de artık işi aceleye getirerek, harekete geçilecek güne bir gün kala eski sadrazam Safvet Paşa gibi bazı kişileri haberdar etmişler, fakat benim gibi bazılarından ise bu niyetlerini gizlemişlerdi.

30 Haziran 1876 gecesi Harbiye mektebi talebesi silahlandırılarak ve daha önce İstanbul'a gelmiş olan Suriye redif taburlariyle diğer bir miktar asker de bir araya getirilerek, hepsi Redif Paşa kumandası altında sarayı kuşatmışlar; Dolmabahçe meydanında saraya karşı toplar konularak, donanmadan sandallar hazırlanıp denizden de muhasara etmişler. Askerî Mektep komutanı Süleyman Paşa, Murad Efendi'nin dairesine varıp onu saraydan çıkararak şafak vakti İstanbul tarafına geçirip Seraskerliğe getirmiş ve erkenden Namık Paşa ve Şerif Abdülmuttalip Efendi gibi bazı kişiler de seraskerlik dairesine davet olunmuş ve İstanbul'da durum duyularak biat merasimi için saraskerliğe gitmişler.

Sultanın tahttan indirilmesi için islâm hukukuna göre birinci derecede aranılacak sebepler, cinnet ve küfür olduğun-

dan, Abdülmuttalip Efendi'ye, Seraskerlik'teki toplantıya gelip kendisine durum ifade olununca, *"Sultan Abdülaziz mecnun mu oldu, kâfir mi"* diye sormuş; Şeyhülislâm cahil, Avni Paşa da bu gibi meselelerden anlamadığından, birdenbire meclise durgunluk gelmiş. Hemen Sultan Abdülaziz'in bazı özel durumları üzerine verilen fetva ile tahttan indirildiği ifade edilerek, Murad Efendi'ye biat edilmek lüzumu belirtilmiş. Bu sırada Namık Paşa da, *"ister iseniz şarta bağlı olarak, yani şöyle ve böyle hareket etmek şartıyla biat ederim"* demiş ise de, Osmanlı Devleti'nde biat şartlara bağlı olmadığından ve yavaş yavaş halk toplanmaya başladığından hemen alışılmış usul üzere biat merasimi tamamlanmış. Padişahın tahttan indirilmesinden sonra Avni Paşa bu keyfiyeti beyan ettiği sırada, *"Abdülmuttalip Efendi, az kaldı ki işi çekişmeye düşürecekti"* dediğini bizzat kendi ağzından işittim. Gerçi Abdülmuttalip Efendi'nin sorularına islâmî hükümlerle doğru cevap verilmek üzere fıkhi bir tartışma olsaydı, Fetva Emini de verdiği fetvanın duruma uygun olmadığını kabule mecbur olurdu. Lâkin Rüşdü Paşa'nın etkili konuşmasiyle tartışmaya meydan verilmeden, gürültüye getirilerek hemen herkes biat edivermişler.

Saray halkı gaflet uykusuna dalmış ve bu olanlardan hiçbirinin haberi olmamıştı. Ortalık ağarmağa başlayınca Saray'ın sarılmış olduğunu ve Murad Efendi'nin dairesinden alınıp götürüldüğünü görüp öğrenmekle beraber, gemiler donatılıp toplar atılmaya başlayınca, iş işten geçmiş olduğunu anlamışlar ve Sultan Abdülaziz Han hazretleriyle dairesi halkı, hayret içinde dudakları kilitlenmiş kalmışlar.

Ben o zaman Beylerbeyi tarafında bir yalıda kiracı olarak oturmaktaydım. O tarafta hadiseden kimsenin haberi yoktu. Sabahleyin alışılageldiği üzere duş yapmak üzere hamamdayken, *"birçok toplar atılıyor, acaba nedir?"* diye soranlara, *"ihtimal ki bir taraftan bir beylik gemi gelmiştir, yahud bir hükümdarın belirli bir günüdür"* dedim, *"öyle değil, epey zamandır hep harp gemilerinden atılıyor, öyle gemi selamlamak gibi alışılmış bir usule benzemiyor"* dediler. Hava pek dumanlı olduğundan karşı taraf hiç gözükmüyordu. Bir aralık sis perdesi biraz açıldı ve karşı tarafta demir atmış beyliklerin

hep donanmış halde, devamlı top atmakta oldukları görülünce, olağanüstü bir hadiseyle karşı karşıya bulunulduğu anlaşıldı.

Beylerbeyi Sarayı'na adam gönderdim. Gerek bekçilerden, gerek sandalcılardan sordurdum, bir doğru haber alamadım. Fakat, burada görevli Efendilerin kayıklarının karşı tarafa geçirilmiş olduğu tesbit edildi. Bir ara Sultan Abdülaziz Han hazretlerinin vefat ettiği söylendi. Fakat Bâbıâlî'den etrafa haber gönderilmemesi hayrete sebep oldu.

Hemen karşıya geçmek için kayık hazırlanması gerekmekteydi. Ancak Suriye Valiliğine atandığımda kayıkçılara izin vermiştim. Yalıda, yalnız emektar ve ihtiyar bir balıkçı vardı.

Beylerbeyi sarayı sandalcılarından bir ablakçı getirterek kayığı indirdiler. Binip karşı tarafa geçtim. Dolmabahçe sarayına yaklaştığımızda, saltanat kayığı aşağıdan yukarı doğru gelip geçerek saltanat kapısına yanaştı. İçinde Murad Efendi'nin olduğunu sandalcı haber verir vermez, kürekleri bırakıp ağlamağa başladı. Hemen vezir dairesi iskelesine yanaşıp çıktım. Saray'ı pek ıssız bir durumda gördüm ve hemen vezir odasına gittim, kimse yoktu.

Bu duruma bakarak Sultan Abdülaziz'in ansızın vefat etmiş olduğu zannına kapıldım ise de, halifenin âdet olduğu üzere Topkapı Sarayı'na gidip tam biat töreni yapılacağı sırada, aşağıdan yukarıya kayık ile gelişini anlayamadım. Daha sonra merhum Kemal Paşa vezir odasına geldi. Ondan sordum. Erkenden Seraskerlik kapısında biat olunduğunu haber verdi. *"Ya cenaze alayı nasıl olacak?"* dedim. *"Nasıl cenaze alayı? Sultan Abdülaziz tahttan indirildi"* dedi ve kısaca durumu anlatırken Hüseyin Avni Paşa geldi; geçip üst tarafımızdaki kanepeye oturdu. Gayet neşeli ve sevinçliydi.

Daha sonra Seraskerlik kapısından dönen diğer vekiller ve memurlar ile beraber Rüşdü Paşa gelip yanımdan geçerken, *"niçin Seraskerliğe gelmedin"* dedi. *"Oradaki toplantıdan haberim yoktu"* dedim. *"Bu kadar toplar atıldı işitmedin mi?"* dedi. *"Evet işittim ve top sesine seğirtip geldiğimde Murad Efendi dönmüştü. Durumu burada Kemal Paşa'dan öğrendim"* dedim.

Benim gibi Seraskerlik'te biatte bulunmayanlar çoğaldı. *"O biatte bulunmayanlar burada biat edecekler"* diye hepimizin beklemesi emredildi.

Sultan Abdülaziz Han hazretlerinin tahttan indirilmesine dair verilmiş olan fetvayı biri getirip Rüşdü Paşa'ya verdi. Alenen okundu. Fetvahane'nin tabir ve yazım usulüne uygun olmadığı görüldü.

Birkaç gün sonra Hayrullah Efendi bu fetvanın âdet olduğu üzere Fetvahane'deki deftere kaydolunmasını emrettiğinde, Başmüsevvid (müsveddesini yazan kâtiplerin başı) bulunan merhum Ömer Hilmi Efendi, *"Fetvahane'de yazılmayan fetvaların kaydı usulden değildir. Hem de bu fetva tabir ve yazım usulüne uygun değildir"* diye kaydetmediğinden, Hayrullah Efendi, çok sinirlenip ardından Ömer Efendi'yi Fetvahane'den çıkardı. Fakat genç bir hukukçunun, böyle tehlikeli bir zamanda, bu derece sözünden dönmeyen, sağlam bir duruş sergilemesi, herkesi hayrete düşürdü. Bu suretle Ömer Efendi, halk arasında büyük şöhret kazanarak, Molla Bey'in şeyhülislâmlık döneminde Fetva Emini olmuştur.

Şaşılacak olan şey, Molla Bey, Ömer Efendi'yi o derece şöhretli olmasından dolayı Fetva Emini etmiş iken, sonradan oğlu Haşim Bey, *"o fetvayı yazan Ömer Efendi imiş"* diyerek biçareyi suçlayıp üzmüştür.

O gün Padişah kapısında çok bekledik. Nihayet öğleden sonra, Seraskerlik kapısında biat etmeyenlerin hepsi bir sıra halinde yukarı sofaya çıkarıldık. Saf olup durduk; Murad Efendi de gelip ayak üstü hazır bulunanlara iltifat ettiği sırada, yorgunluğuna ve rahatsızlığına dair bir iki söz söylemek istedi, tamamlayamadı. Vücudundan çok başının yorgun olduğu yüzünün halinden anlaşılıyordu. Tutulmuş bir güneşe benziyordu. Ondan sonra kendisini görmek bir daha nasip olmadı.

Birkaç gün sonra Sultan Abdülaziz Han hazretlerinin vefatı sonrasında Murad Efendi bütünüyle şuurunu kaybetti. Vekiller, bu durumu saklamaya ve gizlemeye çalışa dursun, Sultan Abdülaziz han hazretlerinin çok üzüntü veren ölümü halkı öyle derinden etkiledi ki, aleyhinde bulunanların

bile yüreğini dağladı. Kamuoyu hemen tersine dönerek, bu duruma sebep olanlara küfretmeye başladılar.

İşte o sırada, *"cennetmekân Sultan Abdülmecid Han hazretlerinin, yukarıda arz olunduğu üzere vefat gününde, gözünün nuru Abdülhamid Efendi* (halen padişah ve halife olan velinimetimiz Sultan II. Abdülhamid Han efendimiz*) hazretlerini çağırıp dua etmesi ve diğer şehzadeleri görmemiş olması, meğer kerametin ta kendisiymiş; Devletinin gelecek durumuna işaretmiş"* sözleri bazı kimseler arasında gizlice söylenmeye başladı. Hattâ, *"hainlere lânet ve Abdülhamid Efendi'nin ömrüne bereket"* sözü bile işitildi. Ve halk arasında Abdülhamid namı Cenab-ı Hakk'a hamd ve O'nun isimleriyle medhedilir oldu. *"Boğazda dil ne ise, halkın kalemi odur"* sözüne uygun olarak durumun nasıl sonuçlanacağı belliydi.

Halkın en fazla garibine giden ve hayretini çeken şey, Hüseyin Avni Paşa ile Midhat Paşa'dan her türlü hareket beklenmekteyse de, Rüşdü Paşa, ağır ve tedbirli bir kimse olup daima saltanat tarafının iyiliğini istediği halde, zorbalara baş olabileceği akla gelmezdi. Hayrullah Efendi ise, cennetmekân Sultan Abdülaziz Han hazretlerinin imamı iken bu hıyanete onay vermesi akla gelmeyip *"şerrullah"* diye isim takılmıştır. *"Kasımpaşalı bir imam efendiyi Şeyhülislam etmek yüksek iradenin hatasıdır"* diyelim ama, Rüşdü Paşa hakkında ne diyebiliriz. Sultan Abdülaziz Han ne yapsın, öyle karışık bir dönemde en büyük güvene lâyık görülen bir kişiyi getirip sadrazam etmiş, onun da buna karşılık borcu doğruluk ve bağlılıkla hizmet etmekti. Gerçi Mahmut Paşa'dan çok hakaret görmüştü. Ondan sonra da kendisine rahat vermeyeceği biliniyordu. Lâkin arkadaşından intikam almak için velinimetine hıyanet etmek insanlığa sığar bir şey olmadığından, Rüşdü Paşa gibi, nice yıllar iki yüzlülükle halk nazarında kazandığı güveni mahvetmek doğrusu hatıra gelecek şey değildi.

O sırada karım, Rüşdü Paşa'nın karısına gidip, olaya dair söz açılınca, *"Hanım efendi, keşke Paşa efendimiz bu işin içinde bulunmayaydı. Midhat Paşa'nın savruk bir adam olduğu ötedeni beri söylenir. Avni Paşa da arz düşmanı hain herif. Hain olduğu yüzünden belli. Paşa efendimize ise, erkek-kadın herkes güveni-*

di" deyince, Rüşdü Paşa'nın karısı, *"A kızım, yavrum, hiç onlarla beraber bulunmak istemedi. Hattâ Ayşe hanımla sana haber göndermiş olduğum gibi, Avni Paşa sizin Paşa'yı da Derviş Paşa ile birlikte taşraya göndermek isterdi ve çok ısrar etti. Paşa güç belâ ile onları alıkoyabildi. Paşa'yı tehdit ettiler, seni sağ bırakmayız dediler. Mecburen işin içinde bulunup bulaştı"* diye cevap vermiş.

Rüşdü Paşa da tedbirli bir kişi olarak, *"keşke bir sene önce Allah canımı alaydı, şöyle olaydı da bu işin içinde bulunmamaydım"* diye ziyaretine gidenlere söylerdi. Gerçekte kendisi kabul etmemiş olsa onu sadarete getirmezlerdi. Ve *"istese bu fitneyi defedebilirdi"* şeklinde aleyhinde sözler söylenirdi. Velhasıl halk nazarında nice yıllardan beri riyakârlıkla kazanıp ta bu olay sonunda kaybetmiş olduğu şan ve şerefini bir daha elde edemedi. Ama Midhat Paşa, ziyaretine gidenlere övünerek, meydana gelen bu olayda işin başında olduğunu ima eden sözler söylerdi.

Hüseyin Avni Paşa ise, tahttan indirme işini kimseye bırakmak istemezdi. Rüşdü ve Midhat Paşaları uzaklaştırarak saltanat atabek'i olmak hülyasında bulunduğu davranışlarından ve sözlerinden anlaşılıyordu. Tahttan indirme emri verildiği sırada, Redif ve Süleyman Paşalar gibi emri altındaki askerî ileri gelenler hep kendisinin yetiştirmeleri olup, Kaptan Paşa da aslında kendisine mensup ve işin içyüzünü iyi bilen biri olduğundan, her işi yapabileceğini düşünürdü. Bu nedenle tahttan indirme işinin kendisi tarafından ilk olarak düşünüldüğünü, Rüşdü ve Midhat paşaları alet gibi kullanmış olduğunu başkalarına anlatmak isterdi. Fakat Rüşdü Paşa gibi bir konuşma kabiliyetine sahip olmadığından, inandırıcı delillerle maksadını anlatamıyordu.

Halbuki Yunan gazetelerinin birinde, *"Midhat Paşa bir kitap yazdı ve Rüşdü Paşa onu temize çekti; Avni Paşa da bastırdı"* diye bir haber çıkmış. Avni Paşa bunu öğrenince canı sıkılmış olduğundan, benimle bir sohbet sırasında, *"bu olaya dair herkes bir söz söylüyor. İhtimal ki tarihlerde bile yanlış şeyler yazarlar. Gerçeği size anlatmak isterim. Eğer buna dair bir tarih yazarsanız, doğrusunu yazarsınız ve başkası yazarsa düzeltirsiniz"* dedi. Bu işe çok seneler önce niyet edip, hattâ bu

düşünce üzerine Şirvanizâde'nin sadrazamlığa getirildiğini ve benim o zaman Evkaf Nezaretinden azledilmem ve daha sonra kendi sadrazamlığında Yanya'ya gönderilmemin bundan dolayı olduğunu anlattı. Defalarca bu işe teşebbüs etmişken birer engelle karşılaşıp, nihayet bu defasında Rüşdü ve Midhat paşaları ittifakın içine alarak işi başardığını hikâye etti. Daha sonra buna dair daha fazla ayrıntı ile, ilgili ne kadar evrak varsa vereceğini söyledi ve bu konuda bir tarihçe kaleme almamı rica etti.

Halbuki birkaç gün sonra Çerkes Hasan isminde bir fedai onu öldürdü ve kendisinden daha fazla bilgi almak mümkün olmadı.

Padişahın tahttan indirilmesine aracı olanlar mutlu ve geleceği parlak görünmekte, bu işte yer almayanlar ise sanki çok iyi bir şeyden mahrum kalmış gibi onların durumunu kıskanmaktaydılar. Halbuki bu gibi şeylere alet olanların itibarı ve mevkileri çok sürmeyip akıbetlerinin çok kötü olduğu tecrübe olunmuştur. Dünya böyle kurulmuş ve İlahi adalet değişmeden böyle kendini göstermiştir. Bu bakımdan tarih araştıran ve okuyan, hakikatı kalbiyle hissedip anlayanlar, tahttan indirme işinde bulunmadıkları için memnundular ve şükrediyorlardı. Zamanın ahmaklarıysa bundan dolayı üzüntülüydüler. Hattâ tahtan indirilme hadisesinden bir gün sonra Hariciye teşrifatçısı Kâmil Bey ile birlikte vapura binerek Boğaziçi'nden İstanbul'a inerken yanımızda birkaç kişinin de bulunduğu bir anda, bu konuya dair bahis açılınca, *"a canım, ucundan kıyısından bizim de bu işte elimiz ve ismimiz anılacak kadar az da olsa katkımız olsaydı"* diyerek dışarda kaldığına üzüldüğünü göstermişti. Çerkes Hasan olayından bir gün sonra yine vapurda Kâmil Bey'e rastladığımda, *"nasıl beyefendi, ucundan kıyısından bir hisse ister misin"* dedim. *"Aman Allah saklasın, söyleme"* dedi. Başkalarının fikirleri de bu şekilde değişiverdi.

Rüşdü, Avni ve Midhat paşalar sac ayağı gibi birlikte görünmelerine rağmen, kalben birbirlerine diş bilemekteydiler. Çerkes Hasan olayı bu birlikteliği bozdu. Ortada Rüşdü ve Midhat Paşalar kaldı. Murad Efendi ise şuursuz bir halde olduğundan, devlet işleri Rüşdü Paşa'nın elindeydi.

Midhat Paşa da onun nüfuz ortağıydı. Rüşdü Paşa, gerçi Midhat Paşa'yı uzaklaştırmak istemekteyse de, İngiliz elçisi, Midhat Paşa'yı fazlasıyla sahiplenip desteklediğinden ona diş geçiremiyordu.

Bu sebeple devlet meseleleri bir müddet tam yetkiyle vekâleten idare olunduysa da, Murad Efendi'nin cinneti saklanamayacak dereceye vardı. Vekil tayin edenin cinneti halinde, vekâletin bir rivayete göre bir ay, diğer bir rivayete göre ise bir yıl hükmü geçerli olabilirse de, ortada bir çok önemli mesele vardı ki, tatbik edilebilmesi için padişahın yazılı emrine ihtiyaç vardı.

Bundan dolayı, 1 Eylül 1876 günü çözümü zor meseleleri ve işleri halledip neticeye bağlama konusunda yetkili kimseler Saray'a davet ile Kubbe altı'nda bir toplantı yapıldı. Toplantıda Murad Efendi'nin şuurunu kaybettiği ve bundan dolayı hukuken tahtın boşaldığı ilân olunarak, Sultan II. Abdülhamid Han efendimiz hazretleri saltanat ve hilâfete geçti. *"Allah ömrünü uzun, mülkünü daim etsin"*

EK

Sultan Abdülmecid Han hazretlerinin saltanatı döneminde bulunduğum rütbeye göre, nüfuz ve itibarım emsalime nazaran çok fazla ve hususi surette Padişah nazarında fevkalâde bir yere sahiptim.

Sultan Abdülmecid Han hazretleri sonsuzluk âlemine göç ettiğinde talihimin söndüğünü ve ihsan kapılarının yüzüme kapanmış olduğunu sandım. Halbuki amcaları Sultan Abdülaziz Han hazretleri de ümidimin üstünde yakınlık ve iltifat gösterdi.

Önce ve sonra yüz bulup ta hırs ve tamah edip çok daha fazlasını istemedim.

Beyt:

Erişür menzil-i maksuduna aheste giden
Tîz reftar olanın pâyine dâmen dolaşır[71]

manasına uygun olarak yükselme yolunda acele etmedim. Gördüm ki yavaş hareket edenlerin sonu hayırlı

71 Meâlen: İstediği hedefe yavaş giden erişir; Çabuk gidenin ayağına eteği dolaşır.

oluyor. Hemen ateş gibi birdenbire parlayanların ikbal ateşi çabuk sönüyor. Bu şekilde âlemin alış verişine ve iniş yokuşuna göre olduğunu görüp ibret aldım. Ve daima ihtiyatla hareket ederek nasibime razı oldum ve eriştiğim nimete şükür ederek, Cenâb-ı Hakka güvendim. *"Niyetlerinde samimi olanlar, çok doğru bir yoldadır"* vadisinde çok dolaştım, çok badireler aştım, çok tehlikeler geçirdim, çok zahmetler çektim. Lâkin *"Kurtuluş doğruluktadır"* yolunu kendime düstur edindim. Doğruluktan ayrılmadım. Allaha şükür olsun ki, herhangi bir surette lekedar olmadım. Cenabı Hak da beni her hal ve şartta korudu. Elhamdülillah salimen yüzümün akıyla bu Abdülhamid devrine eriştim. Abdülaziz olayında bütünüyle yalnız ve ümitsiz kalmışken, tek lütufkâr velinimetimiz efendimiz hazretlerinin Allah'ın kendisine bahşettiği acıma ve koruma duygularının öğülmeğe değer bir eseri olarak, tahta geçmelerinden birbuçuk ay sonra beni Adliye Nazırlığı'na getirmişti. Ardından Allah'ın bir lütfu olarak *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*'nin on üçüncü, ondördüncü ve sonra onbeş ve on altıncı kitapları tamamlandı.

SONUÇ

Bizden önceki devlet adamları, *"çünkü vezir oldun neylersin malı, neylersin canı"* derlermiş. Sonra, can daha tatlı, daha kıymetli mi oldu bilmem, fakat o derece fedakârlık devirleri geçti. Reşid Paşa, *"neylarsin malı derim ama, neylersin canı diyemem"* derdi.

Sonraları mala olan sevgi daha da arttı. *"Mal canın yongasıdır"* sözü atasözü oldu. Ahlâk bozuldu. Doğruluk ve doğru söz azaldı. Gerçekten doğru sözlü güvenilir kişiler azaldı.

Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyan etmesi ve istilâsı sebebiyle Osmanlı Devleti resmen ikiye bölünmüşken, Reşid Paşa o derdi ortadan kaldırdığı gibi, Tanzimat fermanı düzenlenerek herkes namus, can ve malından emin olarak devlet bir yeni döneme girmiş oldu.

Reşid Paşa vefatına kadar Mısır valilerini diğer valilerle aynı derecede tuttu. Mısır valileri kendi kendilerine borç

bile alamazlardı. Sonra saltanat hukuku bayağı para ile satılarak Mısır valilerinin ünvanı hidive dönüştü[72].

Fakat Fuad ve Âlî Paşa işin yalnız teferruatında bazı müdahalelerde bulunup esasını korudular. Onlardan sonra usul ve kaide aranmaz ve saltanat hukukuna saygı gösterilmez oldu. Herkes şahsî menfaatlerine baktı.

Mahmut Paşa'yı rüşvet almakla suçlayan Şirvanizâde ile Avni Paşa, Hidiv İsmail Paşa'dan o kadar para aldılar ki hesabını ecnebi devletlerin memurlarıyla kâtipleri bilir. Nihayet hidive anlaşma imzalama yetkisi verildi. Bu ise bağımsızlık alâmeti olduğundan, İsmail Paşa, istemeyerek veregeldiği paraların arkasını kesti. Ve yavaş yavaş bağımsızlığını göstermeğe başladı.

Reşid Paşa, zamanın hükümlerine uygun olarak bir dereceye kadar alafrangaya itibar etmiş ve bunun için devlete çok para sarfettirmişti. Fakat elde mevcut olanı harcamış ve hazineyi borçlandırmamıştı.

Fuad ve Âlî Paşa zamanlarında ise hazine borç batağına sokuldu. Sonra Mahmut Paşa hisse senetlerinin faizlerini indirdiyse de, bunun uygulamasında kendisi çok para kazanmak için yolsuz hareket ettiğinden, hazinenin kredisi tamamen mahvoldu. O da, mali işleri yönetmekten aciz kaldı. Nihayet bütün gümrüklerin idaresini ecnebilerin eline vermek üzere anlaşma imzalamakla meşgulken, sadrazamlıktan azledildi.

Yukarıda arz olunduğu üzere, vekiller, dışarıya karşı saltanat makamına siper olurken, Mahmut Paşa, dışarıya karşı padişahı kendisine siper ederek onu halkın diline düşürdü. Kendisinin düşmanları ise, ondan öc almak için, velinimetlerine hıyanet ile cinayet işine giriştiler. Hattâ bunu da yeterli görmeyip Mahmut Paşa'yı mahkemeye çıkararak mahkum ettirmek istemişlerse de sürgünle yetinilmiştir.

Midhat Paşa, *"biz Mahmut Paşa'yı mahkemeye çıkarıp da bitirmeğe karar vermişken, Rüşdü Paşa ondan Tımgıroğlu Yaver Paşa vasıtasıyla otuzbin altın aldı ve onu sürerek mahkemeden kurtardı"* demiş olduğunu biri anlattı. Rüşdü Paşa'nın o şekilde rüşvet

72 Vezir ve kral naibi anlamlarına gelmekte olup, Mısır valilerinin ünvanı. Sultan Abdülaziz , hidiv ünvanını Fuad Paşa'nın arzusu üzerine ilk olarak Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın torunu İsmail Paşa'ya verdi. Mısır hidivleri protokol bakımından şeyhülislam ve sadrazamla aynı derecedeydiler.

aldığına dair bir duyum yoktu. Ben de onun hakkında öyle bir zanna kapılmış değildim. Lâkin birgün Rüşdü Paşa'nın yalısına gittim. Uşaklardan, *"Paşa'nın yanında kim var"* diye sordum. *"Yaver Paşa'dan başka kimse yok"* dediler. Hemen odasına girdim. Rüşdü Paşa hararetli hararetli söyleniyordu. Ben aniden girince sözü kesti, Yaver Paşa da kalkıp gitti. Onun üzerine Rüşdü Paşa, *"biz Mahmut Paşa'yı taşraya göndererek belâdan kurtarmıştık. Şimdi İstanbul'da kalmasını rica ediyormuş. Dün taşraya gönderilmesi için Padişahın onayını almışken, bugün İstanbul'da kalmasını arz edebilir miyim. Bu adam beni böyle şeylerle itibarımı kırmak istiyor"* demişti. Sonra Midhat Paşa tarafından rivayet olunan rüşvet iddiasını duyunca, ben de şüpheye düştüm.

Velhasıl Sultan Abdülaziz olayı, artık yıllardan beri zincirleme devam edip gelen yanlış uygulamaların bir elim neticesidir. Bunun sebebi Mahmut Paşa ise de doğrudan o cinayeti başlatanlar Avni ve arkadaşları olduğundan, bu cinayeti onlara maletmek gerekir. *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*'nin 90. maddesi şöyledir: *"Mübaşir, yani bizzat işi yapan ile sebep olan bir araya gelirse hüküm, o işi yapana kalır"*

Cenab-ı Hak, velinimet efendimizi o türlü maksat ve hainlerin şerrinden muhafaza buyursun, amin.

Hikmet

Önceleri şehzadeler, kafes altında tutulurken, cennetmekân Sultan Abdülmecid Han hazretleri onları serbest bıraktı. Kardeşi cennetmekân Sultan Abdülaziz Han hazretleri de onun yolundan gitti.

O zaman Murad Efendi, kendi dünyasında ne güzel yaşıyordu, nasıl tatlı ömür geçiriyordu. Hükümdarın başındaki dert ve sıkıntılardan ayrı, rahat bir şekilde hayatını devam ettiriyordu. *"İnsanlara teşekkür etmeyen, Allah'a da şükretmez"* kelâmınca ammenin yardımına teşekkür etmek ve *"Kanun-ı Osmanî"* üzere veliahd bulunduğundan acele etmeyip de zamanını beklemek, *"şükrederseniz elbette sizi[n nimetinizi] artırırım"*[73] ayetine bağlı olarak, sahip olduğu nimetin kadrini bilerek şükredenlerden olmak gerekirdi.

73 Kur'an, XIV-7'den; Meâli için bkz. H.B.Çantay, ***Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm***, s. 377

"Kim ki bir eyi vaktinden önce, acele olarak isterse, ondan mahrumiyetle cezalandırılır" diye *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*'nin 99. maddesinde açıklanmıştır. Bu hukuki kaide nice şer'i konulara ayrılır ve pek çok tabii ve manevi duruma uygulanır.

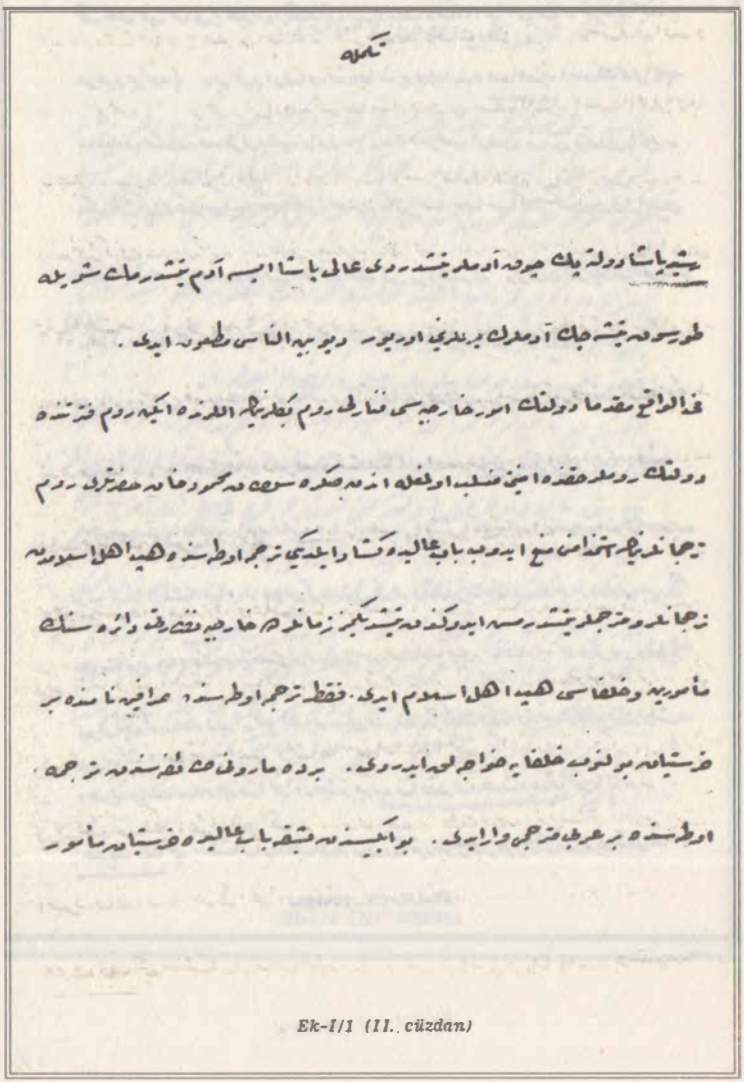
Murad Efendi ise, bu kaideye aykırı olarak bir güruh hainin sözlerine inandı ve sahip olduğu rahatı ve huzuru kaybetti. Onu aldatan hainler de belâlarını buldular ve halk nazarında kötülendiler ve ayıplandılar.

Avni Paşa, uzun zamandan beri öyle büyük bir cinayetin plânını yapmışsa da, karşılaştığı engeller üzerine padişahın gazabından korkarak düşüncelerini uygulayamamış, nihayet ihtiyaç duyduğu kişileri ittfakına alıp, korkuyu üzerinden attıktan sonra, tasarısını yürürlüğe koyuvermiş; lâkin asıl korkacak bir şey varsa o da Allah korkusudur; onu hesaba katmamış. Ve arzusuna erdiği zaman Allah'ın gazabına uğramıştır.

Padişahtan korkmak hikmettir. Anadan babadan korkmak hikmettir. Büyüklerden vesairlerden korkmak, sakınmak, utanmak hikmettir. Ve hepsinin başı Allah korkusudur[74].

74 Beşinci Cüzdan burada sona ermektedir.

Ek -I Ma'rûzât Örnek Sayfalar

Ek-I/1 (II. cüzdan)

-٥٤-

تخت عالی بخت عثمانی یه هیوس ایتکلری قبل الشوره بیعت یمینلرینک اجراسی ضمنده شوری قبل الشوره
موجود بولنمق) دیو تحریر اولنمامه تشریفات یوملی لره عبد العزیز اسمنک محلی اچیله
باغلیوب صکره دوه طولمه یرلسه واونه یخ ربلک سریلمسه اولخصوصلر یاپیلیوب
انکله تخت کیلک هیوس ایده جکی کوزه معلوم دکل ایسه مهماسی اکلاشلمغله اول اراجیف
تأیید ایتمشدر . اوصره ده تشریفات نجی افندی کوزه ایلشدی دولمك تشریفات قلمی ریاسه
رجال دولته ده برتشریفاتجیلیق وار . بوقدیمجه یکیچریلرده اجتیاریکن بوندن وکلای
تبدلنده قیاسن ایجاب ایدیوردی دیه بکره تشریفات نجی افندی بو یوملی لره دیوانه تشریفات
قلمنده یازیلمه اصول اکیه کوزه منشاء صدر اعظم اولدیغی عفیف بك افندی مرحوم
مغفور صدارتنده اولدیغی واخیر قلمنده یازدیغی ایشته یاکلشلمه اندیشه ایلمیه
دیو تبدیل ذمت ایلدی . حالبوکه اصول قدیمه اولدیغی وزیر اعظم بو یوملی لره برکاه
پادشاه ذی جاه حضرتلرینه تقبیل اولنمق اوزره محلنك اچیله باغلیوب صکره دوه طولمه
اولدیغی کوزیله کورلمکله اجزای طبع همایونه بادی وعفیف بك فهمه وذکاوتنه حامع قوی اولمسیله
اصول ودقت صدارت جنابنه خوف ایشه بوکب فنا فقدی دعوت ایدیکی مجهاتدن .
عفیف بك کیم منشاء اولدیغی جهتله معذور کورینوب ایسه ده زاناً فاعده یرلشوحمت

Ek-1/2 (II. cüzdan)

(نواحی عاصیه احوالی)

بوسنه وهرسکده تبعهٔ غیر مسلمه اوته دنبرو اهل اسلام ایله برابر عزم سفر ایدرلردی. هرحرسال متصرفی مرحوم علی پاشا هرنه طرحه عسکر کوندرسه طاغ ناحیه لری خرستیانلری ده بر لکده سوق ایلردی.

سردار اکرم غرباً ایسه بوسنه وهرسك بلکه بوتون غلبه ایتمه کدرده عموماً حرمت ندن سلاحدینی طوپلامغه قالقشدی طاغ ناحیه لری خلقی ایسه سلاح صاریلدیغه عصیانه قیام ایتدیلر.

اثنای بو ناحیه لره نواحی عاصیه دینلدیکی کبی هیچ بر حکومت اولمامش اولمه قره طاغلولر دائما اندره معاونت ایلیه کلمشلر نه تأدیبلری قابل اولمدی. نهایت بالاده عرض اولندیغی اوزره قره طاغ اهالیسی کره قره طاغلولر تأدیب اولنمیلر لکن عصیب کلدیکی حالده نواحی عاصیه نك وبلکه اشقودره جرثقال دفع اصلاح حالدینه مساعدت اولنمه لازم کلوركن بو مقتضا اصلاحات ملکیه یه عطف نظر ایدیلیه رك هرسال واشقودره فرقه لری طاغیدیلمش و امراو عاصیه ایشلری طرفه مجلس اولنمه متصدی اولمه نواحی عاصیه ایشلری اسکی حالی اسکی طاسه شعبجه حال سابقی اوزره بر غلمه ایدی

Ek-1/3 (III. cüzdan)

محتملدر و لدیعتنده بر درجه لعدم اوزره اثبات سنه سی ضابطه یرلو
بکلرندن و اغالرندن انتخاب اولنوب ده اندن صکره ترفیع رتبه
قانونناسی ایجاب اولنجه وخدمت فعلیه اوج و دیکلی طقوزسنه
اولمجه و بوسنه عسکری داخلیه اللرنده استخدام اولنرسه خارجه
میتیارلیغه مخصوص اولنده عبارت ایدی.

بو سراد استثنا نیه یتمزده موقع مباحثه یه قونلدقده جزاتام
ضابطه ری بهاله حال عساکر نظامیه دن اولمه لازم کلور والاصحیح
بروقت بوسنه الایلیق انتظام حصوله کلنجه قانمقام ایله قبول
اغالرنیله و ملازم و کچوک ضابطلرن برمقداری برده رتبه
اولمه اوزره یرلو بکلرندن و اغالرندن اولمری جائز اولور ایسه ده
بونلرن ده هیچ اولماز ایسه بارپسنلک عساکر نظامیه ضابطلرندن
اولمسی و بکیلجی سنه دن اعتبارا ترفیع رتبه قانونناسنه عسکریه
توفیقه حرکت اولنمسی واجبات امور دندر دیوب ادله اقناعیه
ایله کیفیتی ایضاح ایتدم مجلس ده قبول ایتدی.

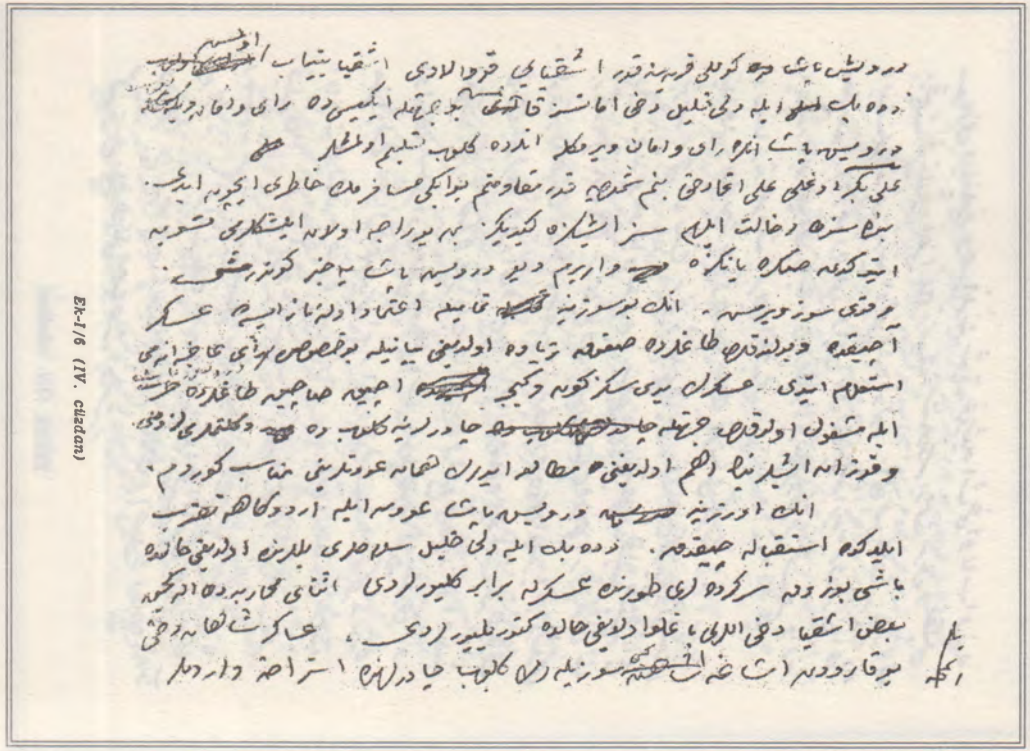
خدمت فعلیه نک اوچ سنه اولمسی قولرینک دخی مطالعه مز اخذه ایدی.
زیرا اوچ سنه ده برآسبتدال اولنورسه اوده سنه خارجده قرعه بوقه ربیلک
معلم رویف بیه اولمه لازم کلمایه بوسنه جرلازم اولاه اهالی ازوقت
خارجده مقدار کافی عسکر مجتمع وجوده کتورلمش ایدی. بنا علیه بو
ماده استثنائیه یه ده قولای قبول ایدیورم مؤخرا خدمت فعلیه نک
اوچ سنه ارتمسی دونیچه قبول وتعمیم اولنمقله براستثنا حکمی قالمامشدر

Ek-I/4 (III. cüzdan)

سواری ایدیلور. وحیرانده بنه شوقدن غوشده اش غی او نامه او زره
برقیمت قونیلوب نفراتک ترتیبی ایشلورسه برقیمت تنزیل و تقلیلی
ایشلورسه قیمت نه تنزیل اولنمیه اله اولور. ای حضرتلری جبرالای
معلم سواری وجوده کلور و ایکی الای نظامیه سواریه بری مرکزه اعاده
ایدیلور دیو مصور ابه ری برقطعه لایحه تنظیم وتقدیم ایتشیدم داوته
درسعادته عودت امر بنی ایتشیدم.

بنا علی ذلک بوسنه عسکر جدیده سنک نحوه سنی کوسترمک اوزره
بوسنه برنجی الای برنجی وایکنجی طابور ریدوی اک کمرنده وکوستر شکی
داونده بولیلو جاوشلرنده دیشنفرینی با لاتصحیح بحقیقت یکیدن ایله
برکمده (۱۲۸۱) سنه سی جمادی الاولا سنک اونجی ایرتسی کون بنا
لوقه دلدحرکت ایدغرا دشقدیه وارلری وفردای اوستر یا غرا دشقدی
نماش ایدلری وفردای کاوایوره راکبا نهرصاوه ایله اش غه طوغری
اقوب برکوه صکره بلغرادلی قارشوسنه واقع زمونه موا صلت
اولندی بلغرادلی محافظی فرقه علی پاشا زمونه کلوب کروشدی و
بلغرادلی احوال حقیقیه سی اندن اوکرنلدی. برکیجه زمونده
اقامت اولندقدن صکره طونه وا پورینه راکبا درسعادته عزیمت
قیلندی. موتسا اوروپایه کیدوب ده کوزموسی اولمه حسیله
درسعادته عودت ایلیه سفرایه طونه وا پورینه تصادف اولندی.
بوندن صکره پرس فرانسه لک درسعادته سیورایلچیسی مارکی موتیه ایدی
که متوخرا فرانسه خارجیه ناظری اولمشدر نازلی واصیل زاده بروجه
کندوسیله بک طاتلی مصاحبت اولنمشدر.

Ek-I/5 (III. cüzdan)

Ek-I/6 (IV. cüzdan)

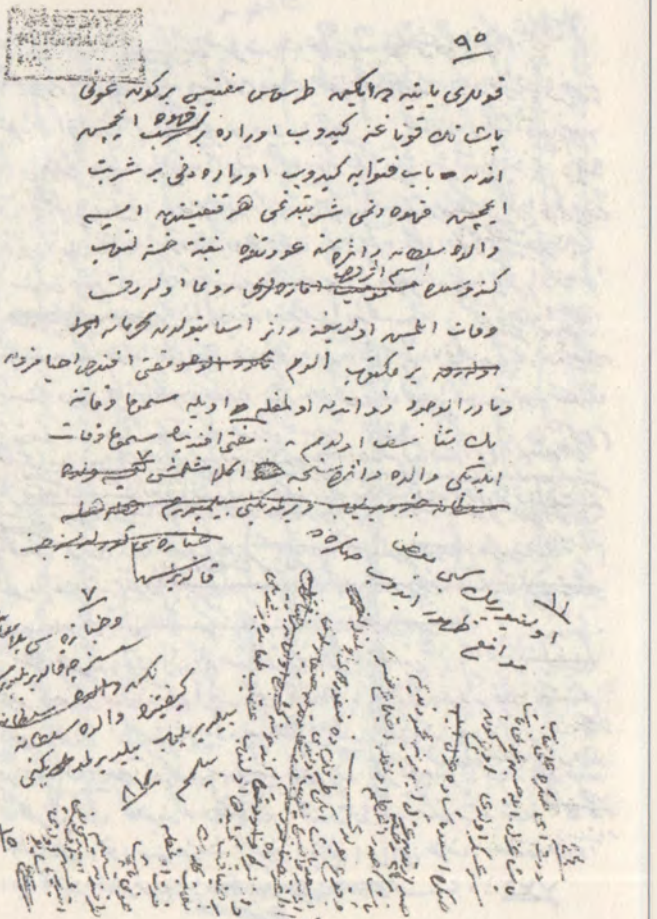
Ek-1/7 (IV. cüzdan)

عزالی ملایم وسوء الکلام برادرم ایدی اما احمد اغا جنتیه وخشیه برادرم اولدیغندن
نصیحت قبول ایده جکی مشکوک ایدی ــــ . فقط اسکندر وندیه یه واپور
ایراد اولنان آثار عدالت وحقانیتندن الحالی قوه انعاده محفوظ ومشکور
اولمغله بادشاه بزه یرکتاب ایله برقلیچ یولامسه کتابه اویانلان قلیچ ایله تاشیه
یولمه اویمیانده قلیچ حاضردر لاقردیری طوقلرنی شایع اولمیه اولمغله حسبه یلدره
یرمه لوشایه لری قوزلنان اولمغله قدر طاشه قدر طاشه یرمه لوشایه لری قوزلنان زاغ
اوته طرفه قدر ایصال ایتمیه اولدیغندن احمد اغا اگر مقاومه قیام ایدیرسه کندوسنی
عساکر خاصه سی مقاومه اولامه ایکی اوچ یوز قدر اتباعی ایله قاله جغی سیاقده
احمد اغا اکلاشیلیور دی ــــ .

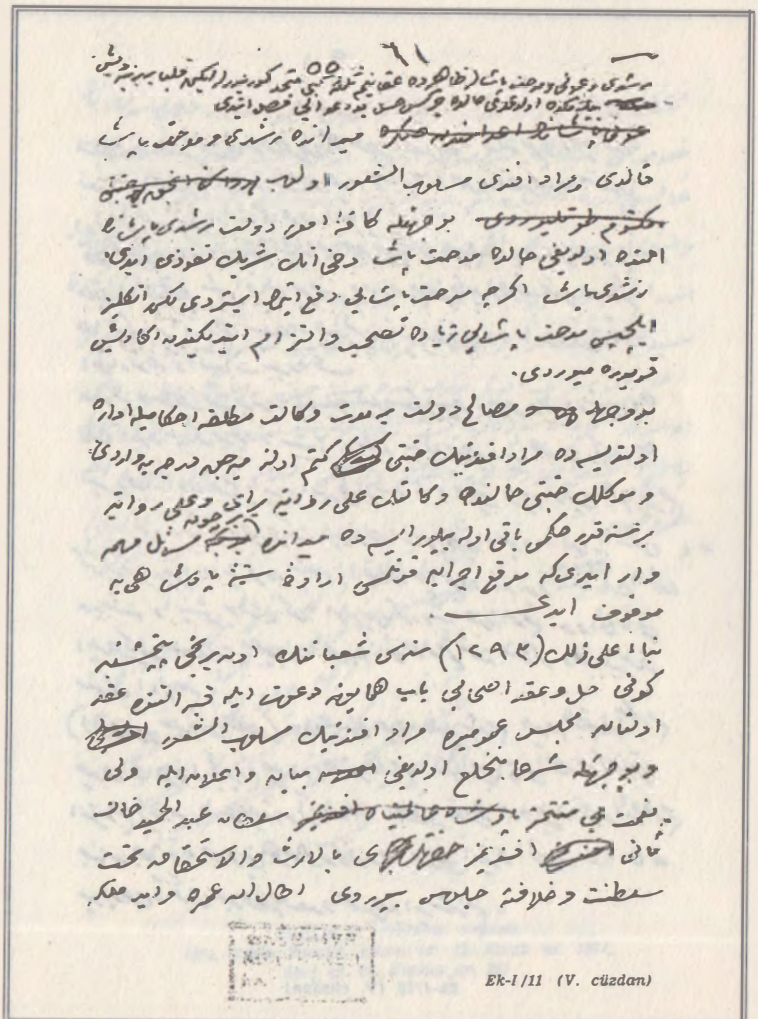
ملت اسلامیه نه مبارکدر کل نقایه کل با شیبوزوق عسکر اسلامیه نه کوزل
عسکر در . وقت حضوده معاشر وتشییه ایچون حیز لاسلامبول سفرینه اولمغله عالیه
قدری انکله قناعت ایدیلدی . بزم باشیبوزوقلرمز اره سره تفنیات اتروریلری یاخود وقتیله
ومبلغی دیه ازعاجا تقدیم خالی اولمازلردی بوکره اولاشی طاغه جیقمازلیغندن
وشی بر صورتله کی حقدره اوده چوبنی قالمه سوارلرلی یکسانه بشقه برشی اسیه مزاولدیغی
قدرنه ده غیرت کاوب الحرمه الدیه کلدیکی قدر انکره ناکوزلاست وسائر لوازماته کوره مکمله
تجویز قصور ایتمدم .

Ek-1/9 (V. cüzdan)

Ek-I/10 (V. cüzdan)

Ek-I /11 (V. cüzdan)

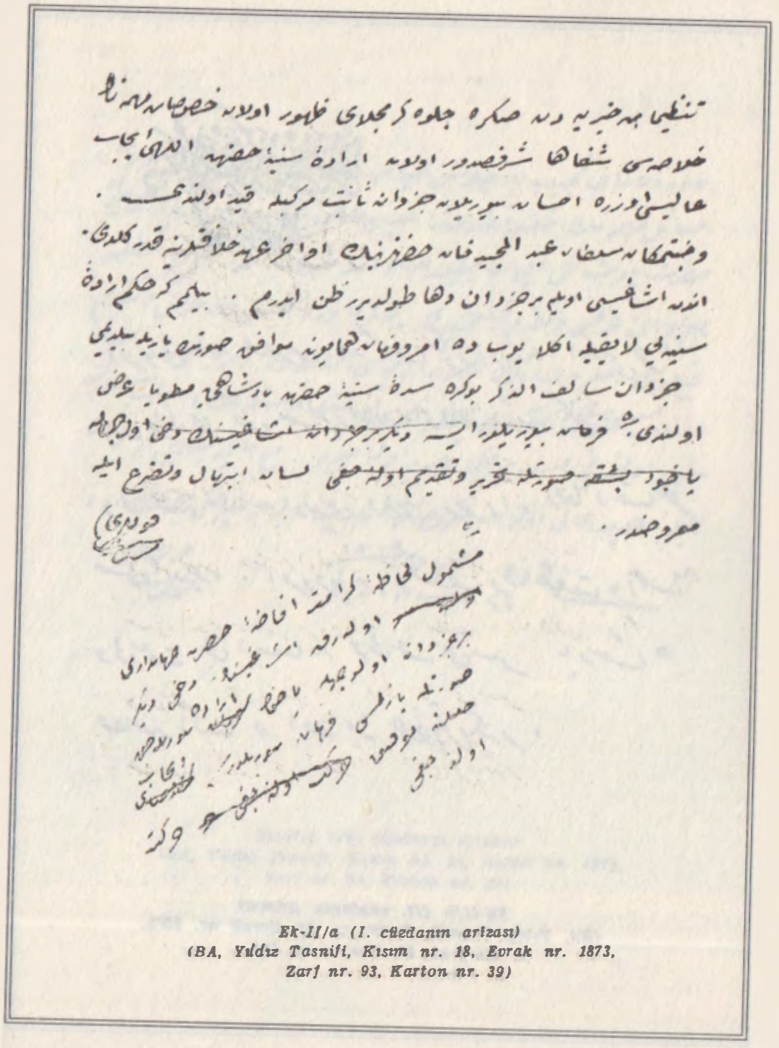
٥١

لا حفظه

سلطانه عبد العزیز خان حضرتلرینک عصر سلطنتلرینه بدایتنده یازدیغم راپورلرده
شعوذه و اختیارم اشغال ایتمشدم حیوه زیاده و صورته خصمیه نظر
دولتلرنده حسن نظار دشمنی قوده اقتداره ایدی.
حبیب افندی یازدیغم راپورلرمی حضرات پادشاهی عالمه تقدیم ایتمکله عاتم دار
بقا اولدقدن سکره اقیام سوئیسه ویرمه فیض فایض اولدی قیامه صاندم.
حالبوکه برادرلرم سلطانه عبد العزیز خان حضرتلرینده ماعدا مطلق قوتنده
اظهار توجه و التفات بیوردی
مقدم و مؤخر یوز یوز بولوب ~~مهمان~~ ایلدوکلری وجهی وطنده دوشوب ده
یاک ایلدو سکره قدوم (سب) ابریشم منزل مقصودینه اهسته کیدیه ~~و~~
تیز رفتار اولانلر یاینه واصل طولاشدیلر) و تقضی طریقه ترقیم عجلم ایتدیم
کوره دیکه تدریجی حرکت زید فرض انجامی حصه اولمیوب عمامه اقتضی
کیسی یرمه یاره یاره یاتمرت شعله اقتباس حیا یوزه سوریمیوب ~~یوزه~~ نائل اقتضی
ویرمشه و اینش یوقشه کوره اولدیغنی کوروب عبرت الدم و دعا قائلی
ایله حرکت ایلیه رک مقصده واصل و نائل اولدیغی فرقه عسکر و جناب حقه
متوسل اولدم.
(المخلصه علی خط تعظیم) و ادبسزلق حیوه طوغشدم حیوه عقبه اشدم
حیوه مخاطره لجیدم حیوه زحمت چکدم لکه (النجاة فی الصدق) طریقنی
اختیار ایلدم طوغریلقده آیرلدم بلطف تعالی بروجه لکه دلو مطلوم
جناب حق ده قولدینی هرکسه ویرمکده حفظ ایتدی الحمد لله سالما
یوزلی آقیله برعصر سعادت حیرجه ایریشدم.

Ek-1/12 (V. cüzdan)

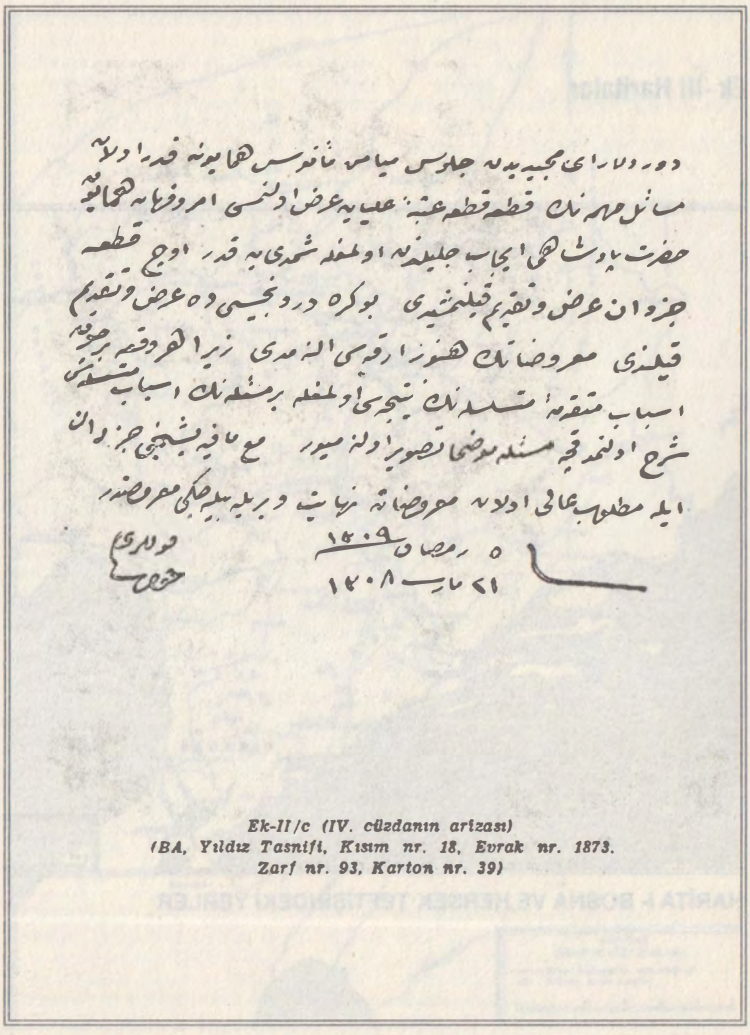
Ek -II Ma'rûzât'ı Takdim Arîzaları

Ek-II/a (I. cüzdanın arîzası)
(BA, Yıldız Tasnifi, Kısım nr. 18, Evrak nr. 1873, Zarf nr. 93, Karton nr. 39)

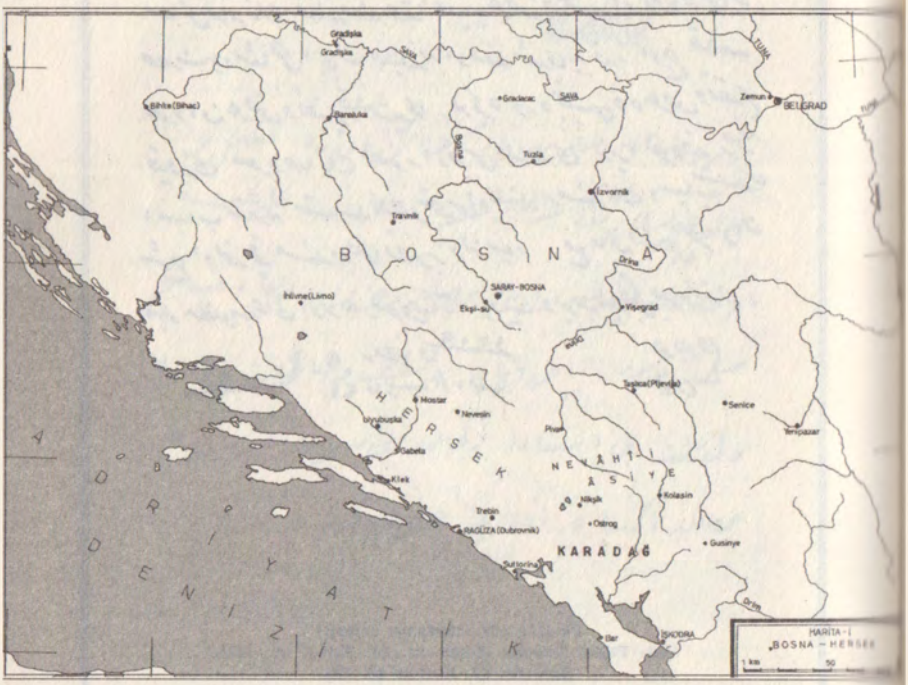

Ek-II/b (II. cüzdanın arîzası)
(BA, Yıldız Tasnifi, Kısım nr. 18, Evrak nr. 1873, Zarf nr. 93, Karton nr. 39)

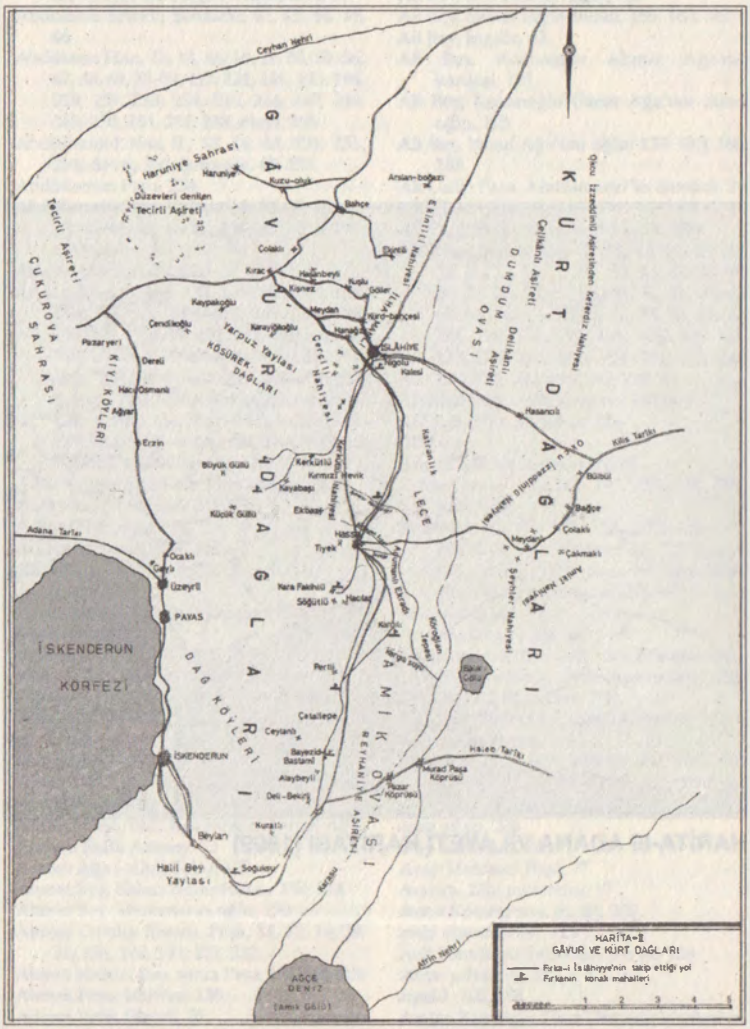

Ek-II/c (IV. cüzdanın arîzası)
(BA, Yıldız Tasnifi, Kısım nr. 18, Evrak nr. 1873, Zarf nr. 93, Karton nr. 39)

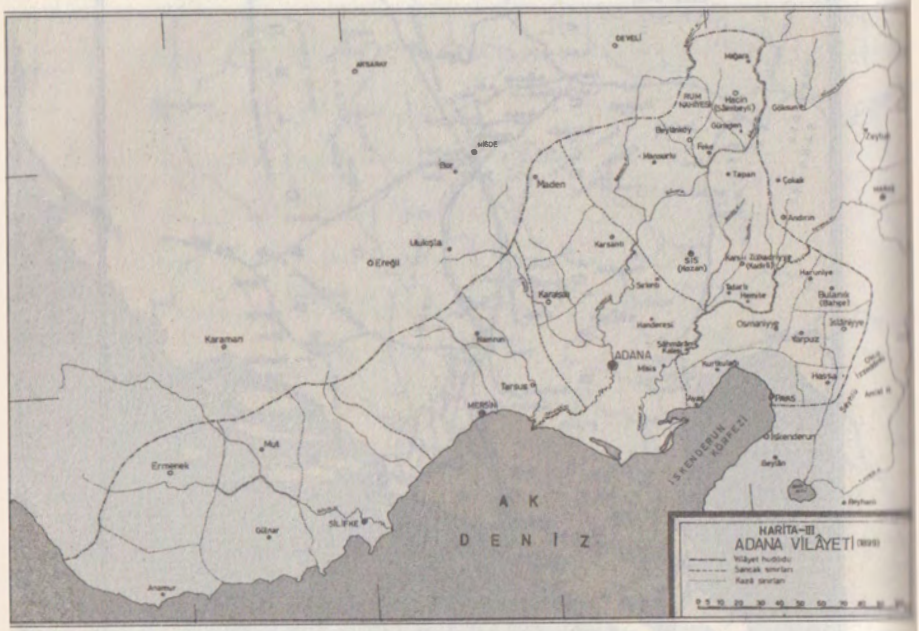
Ek -III Haritalar

HARİTA I- BOSNA VE HERSEK TEFTİŞİNDEKİ YERLER

HARİTA II- FIRKA-İ ISLAHİYYE'NİN TAKİP ETTİĞİ YOL GÜZERGAHI

HARİTA-III ADANA VİLAYETİ HARİTASI (1899)

A

Abbas Paşa, Mısır valisi, 23
Abbasi Devleti, 26, 226
Abbasiler, 227
Abdi Paşa, Çerkes Rauf Paşa'nın babası, 52, 53, 79; İşkodra bölgesi kumandanı, 61
Abdülaziz Efendi, Şehzade, 42, 43, 44, 45, 46
Abdülaziz Han, 13, 14, 46, 48, 49, 50, 55, 56, 67, 68, 69, 73, 74, 117, 121, 126, 193, 194, 229, 231, 233, 234, 235, 244, 247, 248, 249, 250, 251, 255, 258; olayı, 255
Abdülhamid Han II., 13, 14, 45, 251, 251, 254; devri, 255; Şehzade, 45, 251
Abdülkerim Paşa, 234
Abdülmecid Han, Sultan, 13, 23, 25, 28, 41, 43, 45, 46, 47, 48, 67, 224, 251, 254, 257; devri, 70
Adalar, Marmara'da, 24
Adana, 15, 133, 136, 137, 139, 142, 145, 146, 155, 163, 167, 175, 182, 183, 184, 186, 190, 191, 193, 196, 201, 202, 228; beyleri, 142; ciheti, 186; eyaleti, 135, 149, 191, 195; hükûmet konağı, 201; Meclisi üyeliği, 190; Mutasarrıfı, 203; sahilleri, 149; tarafı, 136, 145, 191; valisi, 142, 179, 182; Vilâyet Meclisi, 139; Vilâyeti haritası, 15; zabtiyeleri, 208
Âdile Sultan, Abdülmecid'in kızkardeşi, 31
Adliye mahkemeleri, 217, 218
Adliye Nazırlığı, 255
Adliye Nezareti, 239, 243
Afif Bey, sadrazam müsteşarı, 37, 46
Afşar, bkz. Avşar
Agob, Reşid Paşa'nın fransızca sır kâtibi, 17
ağalık hakkı, 83
ahidname, 212
Ahmed Bey, Başmabeynci, 43
Ahmed Efendi. bkz. Ahmet Feyzi Paşa
Ahmed Feyzi Paşa, Fuad Paşa'nın kayınpederi, Yemen Valisi, 18, 132
Ahmed III., Sultan, 25
Ahmed Muhtar Efendi, bkz. Gazi Ahmet Muhtar Paşa
Ahmed Paşa, bkz. Kozanoğlu Ahmet Ağa
Ahmed Refik Altınay, 13
Ahmet Ağa (=Deli Fakı), 170
Ahmet Bey, Ekbaz beylerinden, 159, 214
Ahmet Bey, Menemenci oğlu, 190
Ahmet Cevdet Efendi, Paşa, 11, 12, 14, 39, 52, 126, 129, 192, 221, 232
Ahmet Muhtar Bey, sonra Paşa, 173, 188, 226
Ahmet Paşa, Mirliva, 120
Ahmet Vefik Efendi, 77
Ahmet Vefik Paşa, Başvekil, 76
Akçadağ, 131
Akdeniz yolu, 77
Akyar köyü, Osmaniye'de, 168
Alafranga ev eşyaları, 23
Alafranga sofra takımları, 26
Ali Bekiroğlu Ali Ağa, 146, 150, 161, 170, 172, 178, 179, 183, 190, 203
Ali Bekiroğlu, Ulaşlı ağalarından, 143, 161, 163, 164, 167, 168, 183, 142, 204; nahiyesi, 172; yaylası, 169
Ali Bey, Batı Kozan Ağası, 137
Ali Bey, Ekbaz beylerinden, 159, 160, 161
Ali Bey, İngiliz, 43
Ali Bey, Kozanoğlu Ahmet Ağa'nın kardeşi, 182
Ali Bey, Kozanoğlu Ömer Ağa'nın ikinci oğlu, 175
Ali Bey, Yusuf Ağa'nın oğlu, 137, 183, 186, 188
Ali Galip Paşa, Abdülmecid'in damadı, 29
Ali Ölmezoğlu, 11, 13
Ali Paşa, Belgrad muhafızı ferik, 123
Âlî Paşa, Sadrazam, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 34, 37, 38, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 59, 60, 62, 63, 65, 66, 67, 68, 71, 72, 76, 82, 83, 92, 128, 129, 132, 194, 195, 196, 202, 212, 213, 214, 215, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 232, 235, 243, 256
Ali Rıza Paşa, Adana valisi, 150, 179
Ali Saib Paşa, Serasker, 239
Almanya, 57
Âmedî kalemi memurları, 19
Amik Ovası, 140, 144, 145, 151, 152, 158; yolu, 151
Anadolu, 51, 77, 131, 134, 135, 136, 142, 196, 210, 241; derecelileri, 51; içerisi, 135; halkı, 105; Sadareti payelileri, 194; Sadareti payesi, 77; sınırı, 134; tarafı, 131
Andırın kazası, 198
Aneze aşireti, 206, 209, 210, 211; aşiretleri, 209; kabilesi, 206; kuvvetleri, 209; şeyhi, 210; urbanı, 209
Antakya, 151, 155; civarı, 142; tarafı, 151
Antep marhasası, 186
Antep, 142, 145, 158; tüccarı, 153; yolu, 145
Arabistan, 42, 74, 98; halkı, 105; Ordusu, 144; Ordusu Müşiri, 138
arap atları, 208
arap kabileleri, 206
Arap Mehmed Paşa, 77
Arapça, 224; mütercim, 17
Arazi Komisyonu, 61, 81, 232
arazi nizamnamesi, 123
Ârif Efendi, Şeyhülislâm, 19, 61, 128
Arnavudlar, 59, 132
arpalık, 102, 194
Arslan Kurt Ağa, Hacı Osmanlı köyünden, 167, 168
Arslan Paşa, Gürcü beylerinden, 134, 163, 168, 169, 211; atlıları, 187; süvarisi, 170
artık yıl (=sıvış), 224
Artin Efendi, bkz. Artin Paşa

Artin Paşa, Hariciye müsteşarı, 37
Arz Odası, 32, 76
asakir-i nizamiye, 19
Askerî Ceza Kanunnamesi, 126
askerî ıslahat, 99
askerî idareciler, 93
askerî lise, Saray-Bosna'da, 98
Askerî mektep meclisi, *226*
askerî mızıka, 76
askeri sınıf, 51
Asmaaltı, 75
Aşağı Tuzla, İzvornik sancağının merkezi, 110
aşar, 81
Aşçı Osman Efendi, 247
Âşır Paşa, Maraş Mutasarrıfı, 185
aşiret atlıları, *139*
At Meydanı, Saray Bosna'da, 113, 118
Avni Paşa, Serasker, 193, 221, 232, 233, 234, 236, 237, 238, 239, 243, 244, 246, 248, 252, 253, 256, 258
Avrupa, 20, 26, 30, 36, 37, 44, 55, 56, 60, 61, 64, 68, 73, 74, 82, 120, 123, 124, 125, 126, 130, 206, 214, 220, 222, 226, 231, 236, 240, 242; Avrupaahalisi,240; Avrupaakademileri, 224; Devletleri, 20, 36, 37, 55, 56, 57, 68, 82, 212; halkları, 73; hükümdarları, 56; kamuoyu, 242; sarrafları, 242; seyahati, 218; taraftarları, 218
Avrupalılar, 20, 59, 73, 74, 240
Avşar, 136, 165
Avusturya, 57, 58, 63, 80, 82, 83, 86, 87, 89, 90, 92, 105, 110, 111, 220; Başvekili, 220; devleti, 99; elçiliği, 82; elçisi, 83; Gradişkası, Mostar'da, 123; konsolosu, 90, 91; memurları, 91, 110; politikası, 87; sefareti, 28, 90, 92; sınırı, 90; tabiyeti, 92; tarafı, 92; tebaası, 90
Avusturyalı, 83; bozguncu, 90
Avusturyalılar, 82, 86, 92, 97, 103
Ayas, 158
Ayrılık Çeşmesi, 56
Ayşe hanım, 246, 252
Aziziye, Maraş'ta, 184
Azmi Bey, Gizli cemiyetin başı, 214, 215

B

Bâb-ı Fetva, 223
Bâbıâlî, 17, 21, 25, 28, 30, 32, 34, 35, 36, 38, 40, 46, 53, 54, 59, 61, 63, 77, 78, 79, 82, 83, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 98, 109, 126, 128, 140, 146, 177, 186, 199, 200, 201, 202, 203, 206, 212, 213, 214, 215, 219, 221, 223, 229, 230, 231, 235, 237, 239, 242, 245, 246, 249; ileri gelenleri, 61
Bâbil, 158
bac vergisi, *141*
Bac Burnu, Kişnez köyü yakınında, 164, 168
Bağdat, 39, 97, 230; müftüsü, 230; sınırı, 195, 209
Bahriye nazırı, 229
Bahriye Nezareti, 229
Balta Limanı, Boğaziçi'nde, 24
baltacılar, 24
Ban Palaçiç, âsi, 97
Banaluka Sancağı, 110, 120, 121, 123
Bar iskelesi, 54; limanı, 53, 54, 77; sahilleri, 78
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, 218
Başmabeynci, 43, 246
Başmüsevvid, 250
Baştınalı Çiftlikler, 80
Batı Kozan, 137, 138, 156, 171, 173, 175, 176, 197; Ağası, 137, 138; beyleri, 186; kethüdaları, 187
Batılı devletler, 224
Bâyezid meydanı, 212
baymdırlık işleri, 70
Bebek koyu, 25
Bekir Bey, Maraşlı Beylanköy kaymakamı, 188
Belediye Kütüphanesi, Bugün Atatürk Kütüphanesi, 15
Belen, 136, 143, 144, 145, 146, 149, 151, 152, 158; Boğazı, 158; kasabası, 151, 152; kazası, 144
Belgrad, 123
Bereket dağları, 228
Berlin Muahedesi, 128
Besim Bey, Meclisi Vâlâ üyesi, 37
Beş çifteler, 30
Beşiktaş önü, 69
Beşiktaş Sarayı, 23
Beust, Avusturya Başvekili, 220
Beylan (Belen), 143, 230; Boğazı, *140*
Beylanköy, Feke'de, 136, 137, 180, 184, 185, 186, 187, 188, 197, 198, 201; kaymakamı, 188; müftülüğü, 184
Beylanlı Mustafa Paşa, Adana valisi, *142*
Beylerbeyi Karakolhanesi, 42
Beylerbeyi Sarayı, 249
Beylerbeyi sarayı sandalcıları, 249
Beylerbeyi tarafı, 249
Beylikçi, 37
Beyoğlu, 24, 75, 125, 229; kışlası, 75; sarrafları, 24, 36; tüccarı, 32
Beyrut, 39, 146, 224
biat merasimi, 248
Bib Doda Paşa, Mirdita Kaptanı, 59
Bidayet Mahkemeleri, 216
Bihke Sancağı, 96, 99, 100, 110, 120, 121
Bihke kışlası, 120
Bihke neferleri, 120
Bihkeli Mehmet Paşa, 97; konağı, 102
biniş, 102
Boğaziçi, 24, 25, 48, 253; sahilleri, 75
Boğazköy iskelesi, 126
Boğdan, 196
Bosna'da süvari birliği, 128
Boşnak delikanlıları, 102, 108
Boşnakça, 84, 102, 108, 113, 117, 118
Boşnaklar, 95, 96, 97, 98, 99, 101, 103, 104, 105, 107,

110, 111, 112, 114, 115, 117, 118, 119, 121
Bourée, Fransa Büyükleçisi, 217
Bozdoğan aşireti, Hemite kalesi civarında, 198
Brod iskelesi, Sava nehri üzerinde, 111
Bulanık kazası, 144, 159, 162, 163, 166, 167, 168
Bulanık sınırı, 144
Bulgar milleti, 37
Bulgaristan, 36, 241, 242; emareti, 218
Bulgarlar, 37, 130, 242
Burnaz Köprüsü, Payas yakınında, 146
Bursa, 26, 77, 181, 243; eyaleti, 181; tarafı, 76; valiliği, 221
Bursalı Hüseyin Hüsnü, 80
Burunî Vehbi Molla, İstanbul payelilerinden, 66
Büyük Rüşdü Paşa, Sadrazam, 199
Büyükdere, Boğaziçi'nde, 24, 25; koyu, 25
Bosna, 4, 9, 15, 35, 40, 58, 60, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 119, 120, 121, 122, 126, 127, 128, 131, 133, 194; alayı, 121; alayları, 104, 116, 117; asilzadeleri, 121; askeri, 104, 105, 106, 107, 116, 117, 122, 126; askerî fırka kumandanı, 241; birinci alayı, 115, 117, 122; birinci taburu, 118; bölgesi, 40, 98; bölükleri, 116; çiftçileri, 82; *Çiftlikât Nizamnâmesi*, 85; Eyaleti, 80, 82, 83, 85, 123; halkı, 126; ikinci alayı, 127; müslüman halkı, 82; nehri, 110; redifleri, 241; sancakları, 84; sınırı, 35; taburları, 107, 119, 121, 122; tarafı, 95, 122; teftişi, 80; valiliği, 41; valisi, 83; vilâyeti, 199, 228; zabtiyesi, 93

C

Cabbarzâdeler, Çapanoğullarından, 136; askeri, 136
Cafer Efendi, Kabartay uleması, 159
Canik, 76, 77, 185
Canning, İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi, 21, 22, 42, 82
Cavid Paşa, mutasarrıf, 90
Cebel-i Bereket, (=Gâvurdağı), 229; mutasarrıflığı, 143
Cebel-i Lübnan, 38, 78
Cemil Paşa, Osmanlı Paris büyükelçisi, *139*
Cerid aşireti, 141, 165
Cerid boybeyileri, 166
cerrah binbaşısı, 170
Cevdet Efendi, bkz. Ahmet Cevdet Paşa
Cevdet Paşa evrakı, 13, 15
Ceyhan nehri, 140, 141, 144, 173, 174, 200
Ceza Kanunnamesi, 126
Cezair-i Seb'a, Yedi Ada, 58
Cidde valiliği, 236
clérgé, 123, 125
Code Civile, 217
Code Napoléon, 217, 218
colonie militaire, 60, 97, 98, 99, 104, 105, 122, 127
Cuma namazı, 176
Cuma selâmlığı, 74
Cuma selâmlıkları, 232

Ç

Çadırcı Mehmet Bey/Ağa, Kozanoğlu Ali Bey'in oğlu, 137
Çan limanı, 78
Çanakkale Boğazı, 54, 216
Çapanoğulları, 136
Çar sancak, *227*
çarık, 152
çarşı esnafı, 24, 75
Çatalbaş Mustafa Paşa, Arabistan ordusu müşiri, 138, 144, 162
Çelikanlı aşireti, *140*, *141*, 159
Çendik oğlu, Ulaşlı Ağalarından, 142, 161; nahiyesi, 168
Çendik oğulları, 161, 169, 174
Çerçili, 145, 157; ahalisi, 157; boğazı, 158; ekinleri, 157; eşkıyası, 157; nahiyesi, 144, 143, 145, 157, 158, 160
Çerkes Abdi Paşa, Müşir kaymakam, 78
Çerkes atlısı, 134
Çerkes Beyzâde Hacı Bey, Afşar aşireti beyi, 165
Çerkes Hasan, Avni Paşa'nın katili, 253, 254; olayı, 254
Çerkes muhacirleri, 139, 165, 197, 200
Çerkes süvari, 169
Çerkes süvarileri, 211
Çerkez atlı, 163
Çerkez atlısı, 164
çiftlik ağalığı vazifesi, 81
Çoban oğulları, 144
Çukurova, 135, 136, 139, 140, 141, 144, 146, 151, 158, 163, 164, 165, 166, 174, 185, 198, 199, 200, 229; Çukurova aşiretleri, 185, 197, havası, 200; Çukurova tarafı, 172, 185

D

Dağ nahiyeleri halkı, 85
dağarcık, Rumeli usulü çanta, 152, 168
Dağıstanlı, 211
Dahiliye kalemi. 46
Dalmaçya ahalisi, 90
Dalmaçya tarafı, 92
Dâr-ı Şura, Danıştay, 105, 126
Dârâ, Sasanî hükümdarı, 158
Dârüssaade Ağası, 28
Davut Paşa, Nafıa nazırı, 220, 221, 222
Debre Malisyaları, 59
Dede Bey, Küçük Ali oğlu Halil'in oğlu, 142, 161, 167, 172, 173, 178, 183, 190
Dede Bey, Mısdık Paşa'nın oğlu, 146, 150

Dede Paşa, 30
Deli Davut, 222
Deli Fakı (=Ahmet Ağa), Ali Bekiroğlu Ali Ağa'nın küçük kardeşi, 170, 190, 203, 204
Deli Halil, Hacı Ömeroğlu, 144, 145, 146, 153, 154, 157, 160, 161, 172, 173, 178, 183, 185
Delikanlı aşireti, 140, 157, 159
demiryolları, 23
Demiryolu Mukavelenamesi, 220
deniz kuvvetleri, 69
Dersim, 131, 196; dağı ağaları, 163; tarafı, 163
Derviş Ağazâde Ahmet Ağa, Kozanoğullarından Torun tabir edilen beylerden, 182
Derviş Bey, Tali'a alay kaymakamı, 118, 119
Derviş Efendi, Travnik müftüsü, 106, 113
Derviş Paşa, 132, 134, 135, 149, 155, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 178, 179, 181, 187, 190, 191, 192, 193, 195, 204, 206, 241, 246, 252; Bosna valiliği, 241; Dördüncü Ordu müşiri, 132, 149; Hersek fırkası kumandanı, 61
Develi kazası, Kayseri'de, 189
Deyr kasabası, 209
Divân-ı Ahkâm-ı Adliye, 216, 225; Dairesi, 216
Doğu Kozan, 134, 136, 137, 138, 156, 164, 168, 171, 173, 174, 176, 177, 184, 186, 190; Kozan Ağası, 137, 138; ahalisi, 198; Müdürlüğü, 184; müdürü, 171, 174
Doğu Kozan'ın serserileri, 197
Dolmabahçe meydanı, 248
Dolmabahçe Sarayı, 42, 45, 249
Donanma, 69
dört mezhep, 77
Dubrovnik, 78, 86, 87
Dumdum Ovası, *141*
Düldül dağı, *140*
Dürzîler, 38, 39
Düstur, 11

E

Ebuzer Ağa, binbaşı, 119
Ebü'z-Ziya matbaası, *226*
Ebü'z-Ziya Tevfik Bey, 226
ecnebi, avukatlar, 81, 230; devletler, 93, 256; elçiler, 123; misafirler, 22; müdahalesi, 81, 82; parmağı, 81; sefirler, 36
ecnebiler, 83, 99, 103, 147, 211, 212, 213, 215, 229, 230, 242, 243, 244
Edhem Paşa, Eski sadrazamlardan, 224; Ticaret nazırı, 29
Edirne, 90, 94, 109, 146, 161, 242; vilâyeti, 94
Eflâk, 196; iskeleleri, 123; yönetimi, 123
Ekbaz, 151, 154, 160; beyleri, 145, 159; nahiyesi, 144, 152, 154, 157
Ekintili nahiyesi, 144
Ekşi Su, Bosna'da, 110
Elâzığ, 228
Elbistan, *140*, 149, 155, 202; Müdürlüğü, 154
Eleşkirdli Mehmed Bey/Paşa, 134, 163, 187, 188
Emevi, 26
Emin Bey, Mâbeyn başkâtibi, 194
emlâk davaları, 212
Encümen-i Dâniş, 12
Enderun, 41
erkân-ı harbiye, 156; çadırları, 183
erkân-ı harp, 156
Ermeni, 37, 129, 144; fesat gurupları, 139; katoliği, 129; Katolik Patriği, 222; Katolikleri, 222; milleti, 37; prensleri, 139; Principauté, 139; taifesi, 153
ermeniler, 17
Erzurum, 79
Esad Paşa, Sakızlı, 232, 233, 238, 241
eshab-ı alâka, Çeiftlik sahipleri, 80, 81, 82, 83, 90, 92
Eşe Pınarı, 175
Eşref Efendi, Refia Sultan'ın kethüdası, 28
Evkaf hazinesi, 211
Evkaf Müfettişliği, 66
Evkaf Nazırı, 211
Evkaf nezareti, 177, 211, 231, 232, 253

F

Farsah, (Varsak), 135, 140
farsahlar, 179
Fatih camii, 245
Fatih Sultan Mehmed Han, 103, 115
Fatma Aliye Hanım, Ahmet Cevdet Paşa'nın kızı, 11
fayton, 22
Feke, 137, 183, 184, 185, 186, 188, 205; kalesi, 185; kışlası, 205; köyü, 137, 183; nahiyesi, 184
Fenerli Rum beyleri, 17
ferace, 100
Ferid Bey, miralay, *226*
Fethi Paşa, saltanat müsteşarı, 23, 26, 54
Fethiye Kalyonu, 19
Fetva Dâiresi, 129
Fetva Emini, 248, 250
Fetvahane, 250
Fevaid vapurları, 229
Fırat kenarı, 211
Fırat nehri, 208, 209; vadisi, 208
Fırat vadisi, 209, 211, 228
Fırka-i Islâhiye, 4, 13, 15, 132, 133, 134, 138, 143, 144, 147, 149, 150, 151, 153, 155, 156, 157, 159, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 173, 175, 176, 178, 179, 181, 183, 185, 186, 187, 190, 191, 192, 193, 195, 196, 197, 202, 203, 205, 208, 211, 216; Komiserliği, 140; kumandanlığı, 196
Filibe, 242
Foça, Adriyatikte, 228
Fosfor Mustafa Paşa, 90
Fotyadi Bey/Paşa, 37

Fransa, 22, 44, 50, 57, 58, 123, 139, 140, 222, 223; *Askerî Kanunnamesi*, 126; donanması, 69; Hariciye Nezareti dairesi, 139; imparatoru, 132, 139; kanunları, 217; *Kanunnamesi*, 217; sefareti, 229; usulü, 216
Fransız, askerleri, 24; büyükelçiliği, 36, 37; elçisi, 20, 21, 37, 38, 44, 59, 128, 219; İmparatoru, 20, 21, 59; *Kanunnamesi*, 218; kuyumcu, 229; nüfuzu, 20; politikası, 20, 217; politikası yanlıları, 218; sefareti, 21, 28; Sefareti baş tercümanı, 221
fransızca sır kâtibi, 17
Fransızlar, 38, 141
frenkler, 25
Fuad Paşa, 18, 19, 20, 21, 26, 27, 30, 31, 33, 37, 38, 39, 40, 54, 55, 56, 57, 60, 61, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 79, 82, 83, 91, 95, 96, 97, 100, 105, 107, 117, 126, 127, 128, 129, 146, 181, 192, 193, 194, 195, 197, 199, 202, 215, 217, 218, 219, 231, 256

G

Gabela gümrüğü, 92
Galata, 75
Gavriyel Paşa, Şarki Rumeli valisi, 37
Gâvur Dağı, 131, 132, 134, 135, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 150, 151, 152, 156, 159, 162, 163, 164, 168, 170, 178, 185, 190, 192, 197, 198, 201, 203, 204, 205, 229, 230; ağaları, 147; ahalisi, 162; bölgesi, 140; eşkıyası, 146, 150, 151, 156, 163, 205; ıslâhı, 15
Gazi Ahmed Muhtar Paşa, 133
Gazi Osman Paşa, 241
Gedik Ali Bey, bkz. Gedik Ali Paşa
Gedik Ali Paşa, Ferik, 133
Geldani (=Keldani), 130
Genç Ahmet Paşa, Mirliva, 115
Gençoğlan oğlu Ahmet Ağa, Yağıbasan Kethüdası, 138, 168, 169, 171, 178, 184, 197
Girid, 133, 149
Göksu köprüsü, 189
Göksu köşkü, 56
Göksun, 185, 202
Gökveli oğlu Ahmet Bey, Sunbas nahiyesi beyi, 168, 183
Gökveli oğulları, 136
Gradişka, 123
Graniçe, Taşlıca'da bir yer, 78,79
Gusinye kazası, 108
Gusinye olayı, 128
Güllü köyü, 172, 204
Gümrükler, 242
Gümüş servi, 25
güneş yılı, 224
Gürcü, 134, 163, 169; atlısı, 134, 164; süvarileri, 211
Gürleşen, Feke'de, 173, 176, 185, 186, 188; ahalisi, 189; kethüdaları, 189; köyü, 137, 189

H

Habab Efendi, Sadaret müsteşarı, 40
hac yolu, 141, 142
hacca gidenler, 141
Hacı Bey, Kozanoğlu Yusuf Ağa'nın kardeşi, Doğu Kozan müdürü, 138, 164, 165, 173, 176, 177, 184
Hacı Draço, Mostar Sancak Meclisi üyesi, 87
Hacı Osmanlı köyü, Osmaniye'nin kurulduğu yer, 164, 166, 167, 168, 191
Hacı Ömer oğlu, 144
Hacılar, ahalisi, 145; aşireti, 136; nahiyesi, 144, 145, 150, 151, 152, 153, 154
Haçin (=Saimbeyli), 137, 138, 164, 173, 176, 177, 178, 183, 184, 186; kasabası, 137, 190; kazası, 164; mal sandığı, 178; müftüsü, 177, 184
Hadım kazası, 26
Hadîdi aşireti, 209
Hadidi şeyhi, 210
Hadidiler, 209
Hafız Ali Efendi, Batı Kozanlı, 156
Hafız Efendi, Bey Camii hatibi, 101, 106
Hafız Efendi, Binbaşı, 80, 87, 89, 90, 91
Hafız Paşa, Zabtiye Nazırı, 80
Hain Davut Paşa, bkz. Davut Paşa
hakimiyet hukuku, 57
Halep, 4, 13, 133, 134, 146, 147, 150, 151, 153, 155, 158, 159, 160, 163, 178, 196, 197, 202, 203, 204, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 216, 236; askerî fırka kumandanlığı, 197; askerleri, 163; bölgesi, 134; çölleri, 209; eyaleti, 95, 151, 155, 191, 195; seyyaresi, 207; tarafı, 146; tüccarı, 153; valiliği, 236; valisi, 146, 155; vilâyeti, 196, 197, 206, 207, 208, 213, 228; zabtiyeleri, 207; zabtiyesi, 13, 206
Halil Bey, Doğu Kozan müdürünün kardeşi, 171, 174, 176, 177, 183
Halil Efendi, Doğu Kozan'dan, 156
Halil Paşa, Kaptanı Derya, 23, 142
Halim Paşa, Mısırlı, 24
Hama, 207, 208
Hamamât çölü, Suriye'de, 209
HamzaBey,KozanoğullarındanTorunlardan, 182
Hanağzı köyü, İslâhiye yakınında, 162
Hanağzı nahiyesi, 144
Harameyn, 106; payelileri, 66
Harbiye Mektebi, 79, 183, 231; talebesi, 247
harem, 24
harici işler, 18
Hariciye, daireleri, 17; müsteşarlığı, 21; Nazırı, 71; Nezareti, 17, 65, 68, 76, 82, 83; Teşrifatçısı, 43

Haruniye, 166
Hasan Efendi, Mabeynci, 71
Hasan Hayrullah Efendi, Şeyhülislâm, 195, 245
Hasan Paşa, Mirliva, 134, 149, 163
hasırcılar, 75
Hasip Paşa, Maliye nazırı, 35
Hassa, Gâvur dağı'nda, 52, 117, 133, 152, 159, 162, 197; kasabası, 152; kazası, 156, 203; kışlaları, 199; kasabasının kurulması, 152; Ordusu birinci alayı, 117; Hassa yolu, 230
Haşim Bey, Molla Bey'in oğlu, 250
havan topu, 168
Havass-ı Vükelâ Encümeni, 30
have, Anezelerin köylüden aldıkları vergi, 209
Havyar Hanı, İstanbul'da, 55
Hayreddin Ağa, Kızlar Ağası, 32
Hayrullah Efendi, 251, 252
Hazret-i Ebubekir, 233
Hazreti Ömer, 26
hecin, bir deve cinsi, 207
Hecinler, 210
Hemite kalesi, 140, 141, 173, 198
Hersek, 4, 9, 15, 41, 52, 53, 59, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 84, 85, 86, 89, 95, 96, 97, 98, 99, 102, 104, 108, 109, 110, 113, 116, 127, 241; ahalisi, 121; askerî fırkası, 109; fırkası, 61; isyanı, 241; mutasarrıfı, 228; Müftüsü, 113; nahiyeleri, 96; Sancağı, 78, 80, 83, 103, 116, 228; teftişi, 80; zabtiyesi, 93
hırıstiyan çiftçiler, 80
hırıstiyan mahallesi, 39
Hırvatistan, 99, 110
Hicaz, 106, 179
hicrî güneş yılı, *225*
hicrî-şemsî sene, *226*
hicrî-şemsî yıl, 224
Hidiv İsmail Paşa, 256
hidiv ünvanı, 256
hilafet makamı, 47
Hind, 130
Hirsch, Demiryolu müteahhidi, 220, 221, 222; sözleşmeleri, 221; sözleşmesi, 222
hisse senetleri, 256
hıristiyan çiftçiler, 81
hıristiyan memur, 17
hıristiyanlar, 18
Hulusi, Bir vaiz, 70
Humus, 208
Hüdavendigâr (Bursa) vilayeti, 243
hükûmet konağı, 105
Hükümdar imamı, 61
Hülu Bey/Paşa, 39
Hüseyin Ağa, Delikanlı boy beyisi, 159
Hüseyin Ağazâde Mehmet Ağa, Kozanoğullarından Torun tabir edilen beylerden, 182
Hüseyin Avni Paşa, Serasker ve Sadrazam, 40, 97, 128, 133, 193, 219, 221, 235, 236, 237, 238, 243, 245, 246, 250, 251, 252
Hüseyin Bey, Erkân-ı Harbiye reisi, 133, 166
Hüseyin Fevzi Efendi/Paşa, Amasyalı, 80
Hüseyin Hüsnü Bey, Rüşdü Paşa'nın damadı, 70, 164, 171, 173, 175, 179, 181, 188, 191, 192, 196, 198, 202
Hüseyin Hüsnü Efendi, 110, 156
Hüseyin Hüsnü Paşa, Mirliva, Cevdet Paşa'nın başyaveri, Zabtiye Nazırı, 109, 134, 149, 163, 186, 215; Kozan kaymakamlığına tayini, 184
Hüseyin Kaptan, isyancı, 81; çiftlikleri, 81
Hüsrev Bey Camii, Saray-Bosna'da, 100, 101, 102, 106

I

Irz-ı Arap, 39
Islahat Fermanı, 18, 38
Istabl-ı âmire müdürlüğü rütbesi, 176

İ

İbn Haldun, 200; *Mukaddimesi*, 49
İbrahim Bey, Miralay, 133, 153, 170, 171
İbrahim Paşa, Mısırlı, 142, 143, 162
ibtidaiyye mektebi, 232
İgnatiyef, Rusya elçisi, 239, 240, 242
İhlivne kazası, 92
İhsan Bey, Viyana maslahatgüzarı, 63
ikinci Osmanî rütbe nişanları, 193
ilmiye rütbeleri, 193
ilmiye rütbesi, 195
İlmiye sınıfı, 193, 195
ilmiye yolu, 195
İmam Bey, Küçük Alioğulları'nın hasmı, 169, 191
İncesu mevki, Tiyek'te, 152
İngiliz askerleri, 24; büyükelçiliği, 36; elçisi, 20, 21, 219, 239; gemileri, 58; hakimiyeti, 58; konsolosu, 82; nüfuzu, 20; savaş gemileri, 58; sefareti, 28
İngilizler, 38, 58, 82, 130, 218, 240
İngiltere, 22, 44, 56, 57, 58, 82; Devleti, 22; Hariciye Nezareti, 82
İpek Malisyaları, 59
İran sefareti, 245
İranlılar, 158
İskender, Makedonyalı, 158
İskenderun, 4, 13, 141, 146, 149, 150, 151, 152, 156, 158, 171, 197, 230; iskelesi, 149, 153; limanı, 150
İslahiye, 159, 160, 161, 162, 197, 198, 199, 202, 230; bölgesi, 162; kasabası, 159; kasabasının kuruluşu, 159; kazası, 168; kışlası, 199, 204; müftülüğü, 159; sancağı, 159, 161, 195

islâm ahali, 38, 127
İslâm askeri, 130
İslâm halifesi, 74
islâm hukuku, 248
İsmail Paşa, Çerkes, 41, 88
İsmail Paşa, Mısır hidivi, 73, 214
İsmail Paşa, Vidin askeri komutanı, 52, 53
İsmet Bey/Paşa, Ferik, 97, 115
İspanyol eğerleri, 208
İstanbul, 4, 9, 11, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 34, 38, 40, 41, 44, 47, 48, 51, 53, 54, 55, 56, 57, 60, 61, 62, 64, 65, 66, 67, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 80, 82, 84, 86, 87, 88, 94, 97, 98, 101, 102, 107, 116, 121, 122, 123, 125, 126, 128, 131, 135, 139, 146, 149, 153, 155, 161, 165, 177, 183, 186, 187, 189, 190, 191, 192, 193, 196, 198, 203, 210, 211, 213, 214, 215, 217, 221, 222, 226, 228, 229, 230, 233, 237, 238, 241, 243, 244, 246, 247, 253, 257; ahalisi, 24; Belediye Kütüphânesi, 13; *derecelileri*, 51; ermenileri, 139; esnafı, 24, 26; eşrafı, 23; halkı, 74, 76; pâyelileri, 19, 20, 41, 67, 194; pâyesi, 20, 41, 66, 194; sokakları, 75; şehri, 75; tarafı, 248
İsveç elçisi, 73
İşkodra, 52, 53, 54, 58, 59, 60, 61, 77, 78, 80, 85, 88, 95, 99, 109, 127; askeri fırkası, 85; kalesi, 52, 53; kumandanlığı, 52; Malisorları, 60; malisyaları, 127; mutasarrıfı, 59; mutasarrıflığı, 53; Sancağı, 60; şehri, 52; tarafı, 128, 132
İtalya devleti, 57; meselesi, 57
İtalyanlar, 57
İzmir, 74, 75, 182; valiliği, 238
İzvornik Sancağı, 110, 115
İzzet Paşazâde Aziz Paşa, Maraş Sancağı Kaymakamı, 139
İzziye, 158, 202; kazası, 154, 156, 159

J

Jandarma, 92, 94, 111; alaybeyi, 94; binbaşısı, 94; birliği, 94; süvari taburu, 207; süvarisi, 206; usulü, 95, 206, *227*
jésuit papasları, 127
Jön Türkiler, 214
Jön Türkler, 68, 213
juges, hakimler sınıfı, 125

K

Kabartay uleması, 159
kabul resmi, 56
Kabûlî Paşa, Ticaret nazırı, 146, 218, 220, 221
Kadıasker, 103; arpalığı, 194; Efendi, 171
kadıaskerlik, 193; derecesi, 195; rütbesi, 194, 235
Kadıköyü, 24
Kadın Efendiler, 24
Kadir Ağa, Karayiğit oğlu, 161
Kadri Bey, Harameyn payelisi, 66
kâğıt para, 31, 34, 35, 41, 54, 55, 56, 64, 69
Kâğıthane, 67; gezintileri, 25
kalem memurları, 17
kalemiye rütbesi, 195
Kalemiye, 51
kamerî-hicrî yıl, 224
Kâmil Bey, Hariciye Teşrifatçısı, 18, 43, 128, 253, 254
Kâmil Paşa, Mısırlı, Meclis-i Vâlâ Reisi, 21, 43, 49, 52, 53, 56, 66, 68, 71, 72, 76, 192, 219, 220, 223, 236, 239
Kanber Efendi, Bulanık kazası müftüsü, 162
Kandilli, İstanbul'da, 38
Kanun Dairesi, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ı kaldırılması ile kurulan daire, 50
Kanun-ı Osmanî, 258
kap-kacak yapımı, 56
Kapıcıbaşılık rütbesi beratı, 155
Kapılı derbendi, Tiyek'in üst kısmında, 155
Kapılı yaylası, 144
Kapılı, Ulaşlı aşiretinden oymak, 144
Kaptan Paşa, 54, 252
kaptanpaşalık, 50
Kapudan Paşa, 71
Kara Fatma, Cerid aşiretinden, 165
Kara Halil Efendi, Fetva Emini, 248
Kara Kâhya, Tecirli aşiretinden, 165, 166
Kara Kethüda, 166
kara kuvvetleri, 69
Karabey zade Mehmet Bey, Tiyek müdürü, 151, 154
Karacalar aşireti, 188, 198
Karadağ, 58, 59, 60, 61, 78, 80, 85, 86, 87, 89, 98, 99, 109, 122, 127, 132; âsileri, 59; eşkıyası, 59; ileri gelenleri, 87; özerk bölge sınırı, 60; özerk bölgesi, 59; sınırı, 60, 103
Karadağlılar, 52, 59, 60, 85, 86, 87, 109, 127
Karadeniz, 38, 126, 228; posta vapuru, 126; yolu, 38
Karafakılı aşireti, 144, 153
Karahisar-ı Şarkî, 227, 228
Karaisalı, 136; dağları, 136
Karayiğit oğlu nahiyesi, 168
Karayiğit oğlu, Ulaşlı Ağalarından, 142, 161
Karayiğit oğulları, 169, 174
Kargılı, Gavur dağında, 152; bölgesi, 152
Kars (=Kadirli) bölgesi, 198
Kars-ı Zülkadriye (=Kadirli), 136, 138, 168, 184, 188, 191, 200; ahalisi, 198; dağları, 198; kasabası, 184, 191, 198, 199; kazası, 136, 138, 168, 184, 191
Karsantı oğlu, 190
Kasımpaşalı, 251
katırlı birlikler, 211

Katırlı taburu, 208
Katogikos, Ermeni din adamı, 137, 175, 176
Katolik, Katolikler, 129
Kavalalı Mehmet Ali Paşa, 256
Kavm-i Lut, 25
Kayabaşı, 153, 160; köyü Ulaşlı dağlarında, 153, 157
Kaynarca muahedesi, 12
Kaypak oğlu, Ulaşlı Ağalarından, 142, 161; nahiyesi, 162, 168
Kaypak oğulları, 169, 174
Kayseri, 149, 177, 179, 182, 184, 189; emvali, 177; meclisi azalığı, 184; sancağı, 135, 181, 182, 195; sancağı kaymakamlığı, 184
Kayserili Ahmet Paşa, Kaptan-ı Derya, 245
kaza kaymakamları, 138
Kaza-i Erba'a, 97
Kâzım Bey, Fuad Paşa'nın oğlu, 231
Keferdiz ağaları, 145
Keferdiz nahiyesi, 145, 159
Kegalık lâtinleri, 60
Kemal Efendi, 44
Kemal Paşa, 44, 249, 250
kenar nahiyeleri, 144, 156
Kerkütlü kürtleri, 157
Kerkütlü nahiyesi, 144, 153, 157, 158, 160
Kerkütlü önleri, 158
Kerkütlü tarafı, 158
Keyvân-ı Bahrî, fırkateyn, 54
Kezûbî Hasan Efendi, Şeyhülislâm, 218, 223, 236
Kıbrıslı Mehmed Paşa, Sadrazam, 28, 29, 32, 33, 37, 50, 93, 138, 144
Kırım Muharebesi, 24, 48, 63, 82, 129, 134, 141, 165, 174, 208, 211
Kırım Savaşı, 18, 20, 129
Kırım ve Kafkas Tarihçesi, 11
Kırıntılı aşireti, 136
Kısas-ı Embiya, 233
Kıyı nahiyeleri, 167
Kıyı nahiyesi, 163, 166, 167, 169, 172
Kızıltoprak, İstanbul'da, 24
Kızlar Ağası, 31
Kilâr-ı hac emâneti, 40
Kilis, 145, 149, 150, 153, 158; kasabası, 145; tüccarı, 153; yolu, 153
Kiragos Efendi, Sis Katogikosu, 186
Kisenit köyü, Batı Kozan'da, 180, 198
Kişnez köyü, Bulanık kazasında, 162, 163, 164; ahalisi, 162; halkı, 162
Kitab-ı İmâmat, Mecellenin altıncı kitabının bir bölümü, 224
Kitâbü'l-vedi'a, Mecellenin altıncı kitabı, 223; toplanıp imhası, 224
Kitabü'r-Relın, Mecellenin beşinci kitabı, 223, 224
Klek limanı, 78
Kocabaşlar, Zeytun ermenileri muhtarları, *139*
Kolaşin kazası, 99, 108, 109; muhacirleri, 109; Palangası, 109, 110
Kolaşinliler, 109
kolera çıkması, 183
Kombari, komisyon üyesi, 225
Komisyon mazbatası, 220
Konya, 56, 182; tarafı, 182
Korfu Adası, 58
Korfu önleri, 58
Korianiç nahiyesi, 99
Kot Sivil, bkz. Code Civile
Kozan-beli, 136
Kozan-ı Garbi Ağası, 137
Kozan-ı Garbi, bkz. Batı Kozan
Kozan-ı Şarkî, bkz. Doğu Kozan
Kozan, 4, 9, 14, 128, 129, 131, 132, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 147, 149, 150, 156, 164, 165, 168, 171, 172, 173, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 189, 190, 192, 193, 196, 197, 199, 201, 202, 203, 205; ağaları, 197; ahalisi, 156, 175, 177, 197; aşiretleri, 139; bölgesi, 132; Dağları, 134, 137, *139*, 177, 189, 200, 201, 228; fırkası, 192; ıslahatı, 15, 186, 201; işi, 173; kasabası, 137, 142; Kaymakamı, 175; mutasarrıflığı, 201; oğulları, 197; Sancağı, 135, 136, 137, 184, 195, 201, 202, 228; seferi, 128; serserileri, 186; sınırı, 168; uleması, 198; zabtiyesi, 208
Kozan'ın ileri gelenleri, 164
Kozanlı, 187
Kozanlılar, 132, 138, 173, 176, 178, 179, 202
Kozanoğlu Ahmed Ağa, 138, 156, 171, 173, 175, 176, 178, 179, 181, 182, 205
Kozanoğlu Hacı Bey, 165
Kozanoğlu idaresi, 156
Kozanoğlu, 129, 135, 136, 138, 139, 142, 164, 168, 179
Kozanoğulları, 135, 136, 141, 177, 179, 180, 182, 184, 188, 189, 201
Köprülü Mehmed Paşa, 65
Köprülüzâde Fazıl Ahmet Paşa, 193
Köstence, 126
Kşela kabilesi, Mat kazasında, 59
Kuban nehri ahalisi, 200
Kubbe altı, 46, 254
Kulen-zâde Kadı Ömer Bey, Bihke'nin eski ailerinden, 100
Kurban Bayramı, 27, 41
Kurt İsmail Paşa, 133, 134, 143, 156, 164, 165, 168, 176, 177, 183, 184, 186, 187, 188, 189, 190, 196, 197, 198, 199, 201, 202, 203, 204, 205, 216; müfrezesi, 189
Kurt Kulağı Derbendi, Adana'da, 191, 204
kuru peksimet, 131
Küçük Ali oğlu, 142, 143, 144; Halil Paşa, Payas mutasarrıfı, 142
Küçük Ali oğulları, 141, 143, 167, 169
Küçük Mehmet Efendi, Tapan Ulemasından, 184

Kürdistan, 98, 196
Kürt dağı, 131, 132, 140, 144, 145, 146, 150, 151, 152, 153, 157, 192; ağaları, 153
Kürt-bahçesi nahiyesi, 144
Kürt, atlısı, 134, 164; ağaları, 153, 154; aşiretleri, 136, 140; atlılar, 174; atlıları, 163; beyleri, 134; nahiyeleri, 144, 145, 156, 159, 160
Kürtler, 39, 136
Kütahya, kaymakamlığı, 181, 182; sancağı, 181; mutasarrıflığı, 181

L

Lâtin, 59, 89, 90, 91, 129; papazları; Principautési, 59; Ruhani reisleri, 89
Lece, 152
Lek aşireti, 136
Liyubuşka, 87, 91; kazası, 80, 89, 90, 92
Londra, 21, 22
Loyid (=Lloyd) posta vapuru, 54
Lûtfi Efendi, 12
Lûtîlik, 26
Lübnan dağları, 195

M

Ma'rûzât, 12, 14; müsveddeleri, 13
Maarif Nazırlığı, 238, 247
Maarif Nezareti dairesi, 232
Maarif-i Umumiye Nezareti, 66
Mabeyn-i hümâyûn Başkâtipliği, 221
Mabeyn-i Hümayun kâtipliği, 76
Mâbeyn, 223
Macaristan, 83
Mağara (=Tufanbeyli) nahiyesi, 156, 164
mağara dostu, 233
Mahmud II., Sultan, 17, 19, 47
Mahmud Kemal İnal, 13
Mahmud Paşa, Müşir, Hersek askerî komutanı, 90, 109
Mahmut Ağa, 163
Mahmut Nedim Paşa, 21, 29, 82, 83, 109, 214, 215, 216, 219, 220, 222, 223, 224, 225, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 235, 236, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 251, 256, 257
Mahrec Mevleviyetleri, 62
Mahrec payesi, 62
mâlî işler komisyonu, 28
Malisor, 52
Malisya bayraktarları, 88
Maliye hazinesi, 27, 34, 35, 36
Maliye Nezareti, 34, 81, 134
Manastır, Makedonya'da, 40, 54, 77, 78
Maraş, 132, 133, 134, 135, 136, *139*, 140, 141, 142, 144, 145, 149, 151, 152, 158, 159, 163, 183, 185, 188, 193, 196, 197, 198, 202, 203; caddesi, 157; civarı, 140; esnafı, 141; kasabası, 140; kazası, 139; Mal sandığı, 154; Mutasarrıfı, 142, 145, 198; mutasarrıflığı, 154; önleri, 141; önü, 141; Sancağı, 135, 136, 143, 144, 195; sancağı kaymakamı, 139; tarafı, 142, 145, 198; valiliği, 228, 230; vilâyeti, 228; yolu, 145; yönü, 134
Marquis de Moustier, Fransız elçisi, 123, 125, 128
Maruni, 130
Maruniler, 17, 38
Mat kazası, 59
Mat Malisyaları, 59
Mazlum Paşa, Valide Sultan kethüdası, 48
Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye, 11, 216, 217, 218, 223, 255, 257, 258
Mecelle, 218, 221, 224, *228*, 230, 231, 232, 237; Cemiyeti, 218, 223, 230; Cemiyeti Reisliği, 223; Cemiyeti üyeliği, 223
Mecidiye Fırkateyni, 150
mecidiye nişanı, 20, 41
meclis kararnamesi, 196
Meclis-i Âlî-i Hazâin, 191, 192
Meclis-i Âlî-i Tanzimat, 30, 84, 221
Meclis-i Âlî, 84
Meclis-i Maarif-i Umûmiye, 20
Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ, 217
Meclis-i Mâliye, 30, 31
Meclis-i Nafıa, 30
Meclis-i Tanzimat, 37, 50, 82, 191; azası, 29; dairesi, 84; odası, 28
Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iye, 223
Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, 50, 212; kaldırılması, 217
Meclis-i Vâlâ, 4, 21, 30, 31, 37, 43, 49, 50, 51, 52, 56, 62, 66, 72, 127, 140, 150, 191, 192, 215; reisliği, 21, 76; Riyaseti, 72
Meclis-i Vükelâ, 32, 54, 68, 220
medhal-i Azer, 226
Medine, 106, 145
medrese talebeleri, 244, 245
Mehib aşireti, 209
Mehmed Ali Paşa, Kaptan-ı Derya, 28, 31, 43, 44, 48, 49, 50, 54, 55, 67
Mehmed Ali Paşa, Kavalalı, Mısır valisi, 23, 29, 143, 256
Mehmed Paşa, Kıbrıslı, bkz. Kıbrıslı Mehmed Paşa
Mehmed Rüşdü Efendi, bkz. Şirvanîzâde
Mehmet Bey, Doğu Kozan ağası, 138, 154, 155, 214
Mehmet Bey, Tiyek Beyi, 145
Mehmet Çavuş, Yüzbaşı, 155
Mehmet Efendi, Saimbeyli müftüsü, 164
Mehmet Efendi, Sis müftüsü, 171
Mehmet Tevfik Efendi, Haçin Müftüsü, 177, 178
Mekke, 106, 145; pâyesi, 194; pâyelileri, 41
Melkit, Rum Katoliği, 129
Menemenci oğlu, 190
Menemenci oğulları, 136

Mersin, 182, 186, 190, 229; iskelesi, 197
Meşihat, 51
Metn-i metin, 217
Metternich, Avusturya Başbakanı, 63
Mevali aşireti, 209
Mevlâna Halid hazretleri, 179
Mevlevi, 63
Meydan mahallesi, Şam'da, 39
Mısdık Bey/Paşa, Kozanoğlu Halil Paşa'nın oğlu, 142, 144, 146, 150, 177, 189, 190
Mısır, 3, 13, 23, 24, 64, 68, 73, 74, 75, 76, 133, 141, 142, 236, 256; askeri, 137, 143, 144; askerleri, 137; döküntüleri, 23; halkı, 74; hazinesi, 68; hidivleri, 256; Hidivliği, 214; ordusu, 143; seyahati, 13; valileri, 256; vilâyeti, 214
Mısırlı İbrahim Paşa, 134, 137, 204
Mısırlı Kâmil Paşa, 234
Mısırlı Raşit Paşa, *228*
Mısırlılar, 137, 142, 143, 144, 170, 213
mızıka takımı, 118
Mızıka yüzbaşısı, 117
Mızraklı ilmihal, 66
Midhat Paşa, Tuna valisi, sadrazam, 127, 219, 230, 231, 232, 233, 234, 236, 239, 240, 244, 245, 246, 247, 251, 252, 253, 254, 257
Mirdita, 59; Malisorları, 59
mirimiranlık, 193
Mirül-ümeralık (paşalık), 155
Misis, 140, 141, 174, 191, 229; kasabası, 140
MisliHasanKâhya, Gürleşen kethüdalarından, 189
Molla Bey, 250
Mora yaramadası, 58
Mostar, 78, 79, 80, 84, 87, 88, 90, 91, 96, 97, 116, 121; eşrafı, 87
Muattarlar, 39
muhafız askeri, 98
Muhasebe kalemi, 84
Muhtar Bey, Gemi yapımı ustası, 69
Mukaddime-i ibn Haldun'un Fasl-ı sâdisinin tercümesi, 11
Murad Efendi, şehzade, 43, 44, 45, 46, 49, 248, 249, 250, 254, 258
Murad V., 14
murassa nişan, 20
Musalla taşı, 47
Mustafa Ağa, Kozanoğullarından Torun tabir edilen beylerden, 182
Mustafa Bey, Torunlardan, 182
Mustafa Efendi, Saray-Bosna müftüsü, 106
Mustafa Paşa, Adana valisi, 142
Mustafa Paşa, Fosfor-, Serasker, 79
Mustafa Paşa, İsmail Paşa'nın kardeşi, 214
Mustafa Şevki Paşa. bkz. Mürselzâde Mustafa Bey
Muvazzaf askerler, 93
müderrislik beratı, 61
Müderrislik, 193
Mühr-i Hümayun, 37
Mülselzade Mustafa Bey, Reyhaniye boybeyisi, 150, 151, 154, 157, 160, 161, 163, 178
mültezim, 81
Mümtaz Efendi, Sadrazam müşteşarı, 221
Münire Sultan, 28
Mürsel zadeler, Reyhaniye boy beyileri, 151
müslaman tercümanlar, 17
müslüman memurlar, 17
müslümanlar, 18
Müşir Paşa, 169, 171, 183, 185, 186

N

Namık Paşa, Serasker, 52, 216, 239, 248
Napoléon Bonaparte, 87, 123
Napolyon III. Fransız İmparatoru, 57
Nâşid Paşa, Maraş mutasarrıfı, 216
Nationalité, 57, 58
Necip Paşazâde, 214
Nedimof, Mahmut Nedim Paşa, 239
nevahi-i âsiye, 41, 58, 59, 78, 79, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 98, 229; civarı, 84
Nevesin, Hersek'te, 241; kazası, 241
nişan-ı Osmanî, 120
Nigogos Efendi, Kiragos Efendi'nin kardeşi, Antep Marhasası, 186
Nigolu kalesi, Maraş yolu üzerinde, 157, 158, 159
Niğde, 149; sancağı, 135, 181
Nikşik, 127; ağaları, 127; kazası, 98, 99
Niş, 40, 93, 190; eyaleti, 127; Sancağı, 37
Nizamiye askeri, 94
nizamiye kol-ağaları, 94
nizamiye süvari alayı, 206, 208
Nogay, 174; haneleri, 141; muhacirleri, 200
Nogaylar, 141
numanî hecin, oniki gün susuz durabilen deve, 210
Nuruosmaniye Camii, 233
Nusayri taifesi, 18
Nusayriler, 18

O

Ordu defterdarı, 182
Ordu köyü, bölgesi, Gâvur dağı'nda, 172; kurulması, 152
Ortodoks, 129; mezhebi, 130
Osman Bey, matbaacı, *227*
Osman Paşa, Bosna valisi, 110
Osmaniye, 171, 173, 174, 175, 202; delikanlıları, 172; kasabası, 229; kazası, 168, 191; kuruluşu, 167; meclis azalığı, 168; muhtarları, 170
Osmanlı Devleti, 4, 9, 10, 20, 22, 32, 33, 36, 37, 44, 56, 57, 58, 60, 63, 73, 82, 86, 94,

95, 98, 104, 105, 110, 123, 211, 213, 214, 215, 217, 223, 227, 240, 242, 243, 248, 256; donanması, 69; tersanesi, 224
Osmanlı, 179; askeri, 109, 118, 188; askerleri, 101, 114, 132, 161; beldeleri, 104; hükumeti, 37, 156; kanunları, 49; kuvvetleri, 160; lisanı, 233; mahkemeleri, 212, 217, 218; memleketleri, 48, 98, 167; ordusu, 52, 60, 106, 121, 142; padişahları, 145; sultanları, 48, 74; tabiyeti, 90; tahtı, 46; toplumu, 73; uyruğu, 90; ülkesi, 41; vatandaşı, 57; vatandaşları, 85, 129, 213
Osmanlılar, 18, 73, 74, 86, 115
Ostrog Boğazı, 132

Ö

Ömer Ağa, Kozanoğlu Ahmet Ağa'nın babası, 138, 171, 173, 175, 182
Ömer Bey, Çadırcı Mehmet Ağa'nın kardeşi, 138
Ömer Efendi, Kisenit köyünden ulema, 179, 180, 198
Ömer Hilmi Efendi, Başmüsevvid, 250
Ömer Hulusi Efendi, Mecelle Cemiyetinin başkanı, 224
Ömer Paşa, Bosna ordu komutanı, 41, 61, 84, 85, 88, 94, 95, 97, 98
Ömer Paşa, Üçüncü Ordu müşiri, 78
öşür, vergi, 81
Özer hanedanı, Payas'ta, 191

P

Padişah ailesi, 28
Padişah dairesi, 45, 244, 245
Padişahın annesi, 70, 245
Padişahın eşleri, 27
pamukların öşür hasılatı, 200
pandor, 92, 93, 95
panslavist güruh, 240
Paris, 25, 82; Paris Antlaşması (1856), 63; Konferansı, 57, 215; Kongresi, 212
Paşo Bey, Hacılar Nahiyesi beyi, 145, 150, 151, 152, 153, 154, 155
Payas, 134, 141, *142*, 143, 144, 145, 146, 149, 150, 158, 163, 190, 191, 202, 203, 204; güzergâhı, 141; meselesi, 146; mutasarrıfı, 142; sancağı, 141, 142, 143, 146, 159, 163, 169, 191, 195, 199, 228; tarafı, 145, 191, 203; tarafları, 204; yolu, 146; zabtiyesi, 208
Payaslı, 169
Pazar-kayığı, 26
Pazaryeri, Kadirli'nin kurulduğu yer, 191, 198
Pazaryeri, Osmaniye kasabasının kurulduğu yer, 191
Peri kasabası, *228*
Persiç, Dubrovnik Osmanlı konsolosu, 86
pirinççiler esnafı, 75
Piva nahiyesi, 88
Pizani, İngiliz baştercümanı, 129
Pop Jarko, âsi, 87, 88, 89, 241
posta vapuru, 54
Prince de Galles, İngiltere veliahdi, 56
Protestan, 129

R

Ragüza, bkz. Dubrovnik
Ragüza Şehbenderi, 78
Ramazan Bayramı, 102
Ramazan iftarı, 26
Ramazan-ı şerif, 35
Raşid Paşa, Belgradlı-, 78
Raşid Paşa, Mısırlı-, İşkodra mutasarrıfı, Hariciye Nazırı, 52, 53, 228
Raşid Paşa, Suriye valisi, 206, 207
Rauf Paşa, Hassa ordusu müşiri, 52
Recai Efendi, Meclisi Vâlâ üyesi, 31
Redif Efendi, bkz. Redif Paşa
Redif Paşa, Serasker, 133, 170, 247, 252
redif, 99, 105
Redifler, 35, 36
rediflik süresi, 104
Refia Sultan, Mehmet Ali Paşa'nın gelini, 28
Reşad Efendi, Şehzade, 45
Reşid Paşa, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 26, 29, 42, 65, 66, 129, 131, 217, 243, 255, 256
Reyhaniye, 150; ağaları, 152; aşireti, 140, 151, 152, 178; atlıları, 151, 153, 157; atlısı, 157; boybeyileri, 151; müdürlüğü, 178
Rıza Bey / Paşa, Serasker, 20, 21, 28, 29, 31, 32, 33, 35, 36, 44, 49, 67, 225, 239
Rıza Efendi, Bursalı, 76, 77
Roma, 125
ruhbaniyyet, 123
Rum fetreti, 17
Rum Katoliği, Melkit, 130
Rum milleti, 37
Rum nahiyesi, Kozan'da, 136
Rum tercümanlar, 17
Rumeli, 3, 20, 35, 37, 38, 40, 61, 76, 92, 93, 105, 131, 152, 203, 220, 233, 243; Beylerbeyiliği payesi, 39; derecelileri, 51; hacıları, 74; ordusu, 35, 41, 104; Ordusu müşirliği, 41; Şömendöfer (trenyolu) sözleşmesi, 221; tarafı, 95, 181, 190; teftişi, 37, 242
Rumgöz Ovası, Saimbeyli yakınında, 165
Rumkale, 154, 155; müdürlüğü, 154
rumlar, 17, 130
Rus subayları, 211
Rus uyruklu papaslar, 37
Rusçuk eyaleti, 127
Ruslar, 63, 86, 240
Rusya, 20, 33, 36, 37, 57, 89, 134, 141, 174, 211, 239, 240; büyükelçiliği, 36; Devleti, 58; Hariciye Nazırı, 36; İmparatoru,

20; kabinesi, 240; konsoloshanesi Mostar'da, 91; konsolosu, Hersek'te, 86, 87; Saray Bosna'da, 86; muharebeleri, 134; muharebesi, 89, 132, 133; politikası, 87; sefareti, 28, 239
Rüşdü Molla, 19, 128
Rüşdü Paşa, Sadrazam, 26, 30, 31, 34, 37, 41, 42, 64, 67, 70, 71, 84, 133, 192, 202, 211, 217, 224, 231, 244, 245, 246, 247, 248, 250, 251, 252, 253, 254, 257; Meclis-i Tanzimat Reisi, 84; Mütercim, 231
rütbe-i bâlâ, 40

S

Saadeddin Efendi, Şeyhülislâm, 24
sac ayağı, 254
Sadâret, 80; Kaykamı, 38; kaymakamlığı, 37; mührü, 71
Sadeddin Efendi, Şeyhülislâm, 52, 62, 63, 67, 71
Sadık Paşa, Maliye nazırı, 220, 232, 233, 234
Sadrazamlık, 76; maaşı, 23
Safahat kapısı, 23
Safvet Paşa, Sadrazam, 222, 239, 248
Safvetî Paşa, 21, 71
Sahnı, Suriye'de, 208
Saîd Bey/Paşa, Mısır valisi, Kilâr-ı Hac Emini, 39, 40, 68, 73
Saik-ı Şadi vapuru, 40
sail-i vedi'a, Mecellenin altıncı kitabı, 223
Saimbeyli, bkz. Haçin
Sakızlı Esad Paşa, 231
Salih Paşa, Mirliva, 111, 112, 118
Salihiye, 39; Kürdleri, 38
Salim Paşa, Kozan Mutasarrıfı, 202
saltanat atabeki, 252
saltanat iddiası, 42
saltanat kayığı, 249
saltanat müsteşarı, 48
Samsun, bkz. Canik
Samur Ağa, Doğu Kozan Ağası, Yusuf Ağa'nın oğlu, 136, 137, 138
sancak kaymakamları, 127
Sancak meclisi, 87
sancak mutasarrıfları, 138
Sarafin, hrıstiyan memur, 17
Saray-Bosna, 79, 95, 96, 97, 98, 101, 108, 110, 111, 114, 115, 117, 228; kışlası, 116; Saray-Bosna kızları, 108; Saray-Bosna müftüsü, 107
Saray-ı hümayun, 32
Saray, Ahırı, 22; atları, 22; avlusu, 47; borçları, 35; hazinesi, 22, 27, 31; idaresi, 27; *kadınları*, 27, 35, 43, 48; müftüsü, 113; terzisi, 194
Saraylılar, 70
Sardinya, Akdeniz'de ada, 57
Sarı Kelle, Küçük Ali oğullarından, 167
Sarıklı Zuhaf taburu, 132
Sarız, Kayseri'de, 165
sarraçlar, *141*
Sava Nehri, 111, 123
savaş gemileri, 69
savaş gemisi yapımı, 69
Sayda valiliği, 21
Sayyare jandarma taburu, 208
Seddül-bahir, beylik vapur, 78
Selânik, 40, 94; eyâleti, 94; limanı, 40
Selatîn camileri, 70
Selçuklular dönemi, 135
Selim Han III. Sultan, 141
Seniçe, Yenipazar sancağının merkezi, 108, 109, 110, 116
Seraskerlik, 53, 76, 248, 250; dairesi, 75; kapısı, 249, 250; makamı, 94
Serdar-ı ekrem, 53, 61
Serfirâz Hanım, 32, 35
Serhad gönüllüleri, 120
serkerde, 93
Serkurena, 245
Serkurenalık, 227
Server Paşa, 220
seyyar birlikler, 206; bölükler, 206
Seyyid Paşa, Halep bölgesi kumandanı, 134
seyyidler, 145
Sıbyan mektebi, 232
Sıddîk Molla, Şeyhülislâm Ârif Efendi'nin oğlu, 31, 61
Sırbistan, 60, 89, 241; meseleleri, 89
Sırkıntılı, Türkmen aşiretlerinden, 136, 175, 190, 201
Sırp sınırı, 35
Sırplar, 101, 103
Sis (=Kozan), 137, 171, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 190, 191, 198, 200, 201; ahalisi, 175; ciheti, 188; civarı, 190; ermenileri, 176; halkı, 176; kasabası, 174, 175, 176, 185, 189, 190, 201; katogikosu, 186; müftüsü, 171, 184; tarafı, 187
Sisliler, 176
Sivas, 134, 149, 176, 182, 183, 185, 186; eyaleti, 135, 149; tarafı, 134
Sofya, 242
Sokollu Mehmet Paşa, 65
sorgulama komisyonu, 91
Stratford de Vikclif, Lord, İngiltere elçisi, 22
Subhi Bey/Paşa, 76, 77
Sudur, 41
Sultan Abdülaziz olayı, 257
Sultan efendi, 56
Sultan hanımlar, 27, 29, 35, 43
Sultan hanımları, 23
Sunbas nahiyesi, Kars-ı Zülkadriye'de, 138, 168, 183, 184, 188
Suphi Paşa, gizli cemiyet üyesi, 214
Suriye, 38, 40, 54, 61, 62, 95, 196, 205, 231, 246;

çölleri, 209; harekatı, 192; hıristiyanları, 38; olayları, 40, 78; redif taburları, 247; tarafı, 143; vilâyeti, 206, 207; valiliği, 62, 243, 244, 249; zabtiyeleri, 207
Surre-i Hümayun, 145, 146
Suttorina, 86, 87
Suzina otlağı, 78
Süleyman Ağa, Tecirli boy beyisi, 165, 166, 167
Süleyman Paşa, Askerî Mektep komutanı, Maraş mutasarrıfı, 248, 252
Süleymaniye camii, 245
sünnet düğünü, 24
Süreyya Paşa, Halep Valisi, 150
Süryani, 130
Süvari alayı, 164

Ş

Şahin Kâhya, Sis'in ermeni kethüdası, 178
Şahmaran kalesi, (=Yılankale), 140, 174
Şakir Paşa, Yaver, *226*
Şam, 39, 146, 179; şehri, 38, 39
Şarki Rumeli, 37
Şehbaz Efendi, Adliye memurlarından, 225
Şerh-i Kitâbü'l-Emânât, 11
Şerif Abdülmuttalip Efendi, 248, 249
şeşhane kurşunları, 171
şeşhane tüfek, 132, 163
şeşhaneli dağ topu, 168
şeşhaneli filinta, 206
şeşhaneli top, 169
Şevki Efendi, Payas mutasarrıfı, 159
Şeyhülislâm Sadeddin Efendi, 30, 53
Şeyhülislamlık makamı, 63, 193
şiraze, 112, 113
Şirvanizade Mehmed Rüşdü Efendi/Paşa, 61, 194, 217, 219, 220, 224, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 253, 256
Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi, 223; Reisliği, 223
Şûrâ-yı Devlet, 216, 220, 223; Reisliği, 219; riyaseti, 219; Riyaseti yardımcılığı, 236, 237

T

Tahir Efendi, Müneccimbaşı, 225
Tahir Efendi, tahrirat kâtibi, 134
Tahsin Ağa, 32
Tahtakale, İstanbul'da, 83
Taif, 236; vapuru, 186
Takvimü'l-edvâr, Cevdet Paşa'nın takvime ait kitabı, 11, 224, 225, 226
tali'a taburu, 101, 102, 118, 205
tali'a elbisesi, 107
talimli redif, 104
Tanzîmât, 13; devri, 239; fermanı, 256
Tapan uleması, 184
Tarih-i Cevdet, 11, *227*
Tarsus, 155, 186, 190, 238; müftüsü, 237
Taşkışla, İstanbul'da, 121; kumandanı, 238
Taşlıca, Bosna'da, 78, 79, 108
taşra meclisleri, 242
Tatarlı nahiyesi, Kars-ı Zülkadriye kazasında, 184
Tatlı oğlu Mehmed Ağa/Paşa, Ferik, 133
Tecirli Rüstem Ağa, 168
Tecirli, aşireti, 141, 165, 166; atlısı, 166; boybeyileri, 166; eşkıyası, 141, 166, 169; müdürlüğü, 168; süvarisi, 169
Tecirliler, 166
Tedmür, Suriye'de, 208
Tekirdağı müftüsü, 128
Tekirdağlı müftisi-zade Efendi, 20
Tercüme Odası, 17
terfi kanunnamesi, 104
Tersane-i Âmire, 19
Tersane, 69, 224
Teşrifat Kalemi, 46
Teşrifatçı Efendi, 46
Tevfik Bey, Miralay, 225
Tezâkir-i Cevdet, 11, 14
Tezkerecizâde Derviş Bey, Travnik eşrafından, 115
Thouvenel, Fransa'nın İstanbul elçisi, 21
Ticaret mahkemeleri, 216
Tiryal Hanım, 236
Tiyek, 151, 154, 155, 157; ahalisi, 155; nahiyesi, 144, 152, 154; önleri, 152
Tiyekliler, 144
tonne de capacité, 224
Tophane, 69
Topkapı Sarayı, 30, 46, 249
Torun, Kozanoğlu ailesinden, 182
toska, 93; askeri, 52
Trablus, 215
Trablusgarp, 138; valiliği, 42; valisi, 214
Travnik, 97, 115, 120, 121; kasabası, 115; kışlası, 115, 116; müftüsü, 107
Trebijat Çayı, 89
Tuna, Nehri, 111; kıyısı, 53; vapuru, 123; vilâyeti, 127, 196, 197
Tuzla, 110
Türk askeri, 60
Türk Târih Encümeni Mecmuası, 13
Türk Tarih Kurumu Kütüphânesi, 13
Türkçe, 84, 113
Türkiye, 56, 82
Türkler, 60, 131, 132, 135, 222
Türkmen aşiretleri, 136, 140, 165

U

Ulaşlı, aşireti, 144, 167, 170; ağaları, 142, 143, 155, 161, 169, 174; aşiretleri, 142; dağı, 172; dağları, 143, 144, 150, 153, 157, 160, 161, 198, 204; eşkıyası, 144, 145, 146; nahiyeleri, 143; şeşhaneliler, 169

Ulaşlılar, 143, 144
urban, 207, 208
Urfa Sancağı, 195
Uzun Abdullah Efendi, Saray-Bosna meclis üyesi, 97, 103, 113, 115
Uzunyayla, Kayseri'de, 141, 165, 166, 197

Ü

Üsküdar, 75, 142, 146
Üsküp, 40
Üzeyir, bkz. Payas sancağı

V

Vak'a-i Hayriyye, 12
Valide Sultan, 70, 221, 233, 236, 246, 247; dairesi, 236, 238, 245
Varna, 38
varsah, 140
Varsak, bkz. Farsak
Vartan Paşa, Divan-ı Ahkâm-ı Adliye üyesi, 225
Vâsıf Tarihi, 12
Vaso Efendi/Paşa, Teftiş tercümanı, Cebel-i Lübnan mutasarrıfı, 78, 90, 123, 196
vekil hanımları, 23
Vekiller Heyeti Komisyonu, 30
Vekiller meclisi, 52, 230, 241, 242
Veli Efendi Çayırı, 214
Veys Efendi, Halep eyaleti meclis üyelerinden, Payas kaymakamı, 155, 159, 191
Vezir Ağa, Karacalar aşireti kethüdası, 184, 188, 198
vezirlik, 194; rütbesi, 194
Vidin eyaleti, 127; valiliği, 40
Vidinli Tevfik Paşa, Miralay Tevfik bey, 225
Vilâyet Nizamnâmesi, 127
vilâyet usulü, 196
Vişegrad, 110
Viyana, 63

Y

yabancı elçiler, 73, 109
Yağıbasan nahiyesi, Sunbas yakınında, 138, 168
Yahudiler, 130
Yakova Malisyaları, 59
Yakubi, 129
Yanya, 237, 238, 241, 253; valiliği, 237
Yarpuz, 143, 144, 161, 163, 204; mevki, 143; ordugâhı, 143
Yaver Paşa, Tınguroğlu-, Mirliva, Serasker, 134, 163, 166, 186, 190, 257
Yavuz Sultan Selim Han, 48, 74
Yedi Ada, 58
Yenice tütünü, 25
Yeniçeri Ocağı, 95
Yeniçeriler, 19, 73
Yenipazar, 110, 116, 127, 228; gönüllüleri, 116; Sancağı, 103, 108, 109, 228
Yenişehirli müderris Osman Paşa, 193
yerli müstahfız askeri, 105
yeşil biniş, 101
yeşil sarıklı Zuhaf taburu, 102
yeşil şeritli tali'a elbisesi, 107, 114
yeşilli üniforma, 106
Yılankale, bkz. Şahmaran kalesi
Yıldız evrakı, 13
yonma taş, 198
Yukarı Kolaşin, 109
Yumurtalık limanı, *140*
Yunan, asileri, 58; devleti, 58; dili, 158; gazeteleri, 253; ihtilâli, 58
Yunanistan sınırı, 227
Yusuf Ağa, Kozanoğlu, 136, 138, 139, 156, 164, 173, 176, 177, 178, 181, 183, 185, 186, 187, 188, 189, 197
Yusuf İzzeddin Efendi, Şehzade, 246
Yusuf Paşa, Maliye Nazırı, 222, 229, 230, 239, 240
Yusuf Ziya Paşa, Sadrazam, 141
Yüksek Askeri Meclis, 128

Z

Zabtiye, 93; askeri, 94; maaşları, 94; nizamnâmesi, 94; Teşkilâtı, 92
Zamantı nehri, 136
Zemun, 123
Zeybekler, 132
Zeynep Hanım, Mehmet Ali Paşa'nın kızı, 23
Zeytun, 4, 132, 139, 185, 196, 202; ermenileri, 139; kasabası, 203; kazası, 203; köyü, 139; meselesi, 203; nahiyesi, 132, 139, 140
Zeytunlular, 139, 202
zîc cetvelleri, 226
Ziver Efendi, 31
Ziya Bey/Paşa, 76, 77
Zor mutasarrıflığı, 211
Zor Sancağı, 195, 208
zuhaflar, 102

Ahmed Cevdet Paşa'nın, II. Abdülhamid'in emriyle kaleme aldığı bu eser, son asır Türk Tarihi'nin önemli kaynaklarından biridir. 1839-1876 yılları arasındaki tarihî ve siyâsî hâdiselerin hulâsasının yazılmasını isteyen II. Abdülhamid'e sunulması dolayısıyla "Ma'rûzât" ismini alan eser cüzdanlar halinde bulunmaktadır. Tamamı beş cüzdandan oluşan "Ma'rûzât" Yıldız evrakı arasında ele geçmiştir; fakat birinci cüzdan kaybolmuştur. Bir zamanlar kaybolduğu sanılan ve hiç yayınlanmayan beşinci cüzdan bu elinizdeki kitapta yer almaktadır.

Bu eserin, birinci cüzdanın eksikliğine rağmen bir bütün halinde yayımlanması yakın tarihimize önemli ölçüde ışık tutacaktır.

XIX. yüzyılın meşhur devlet adamı ve âlimlerimizden Ahmed Cevdet Paşa

Cevdet Paşa'nın verdiği bilgiler Osmanlı Devleti'nin neden çöktüğünün anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Bu sebeple Sultan Abdülhamid'e Arzlar - Ma'rûzât, yakın geçmişimizdeki olaylardan dersler çıkararak geleceğimizi daha aydınlık hale getirmek için mutlaka okunması gereken bir eserdir.

babıalî kültür yayıncılığı

ISBN 978-9944-118-95-8

9 789944 118958

www.bky.com.tr

www.facebook.com/babialikulturyayinciligi twitter.com/bky1999